Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 76

bron
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 76. J.B. Wolters, Groningen 1962

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005196101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

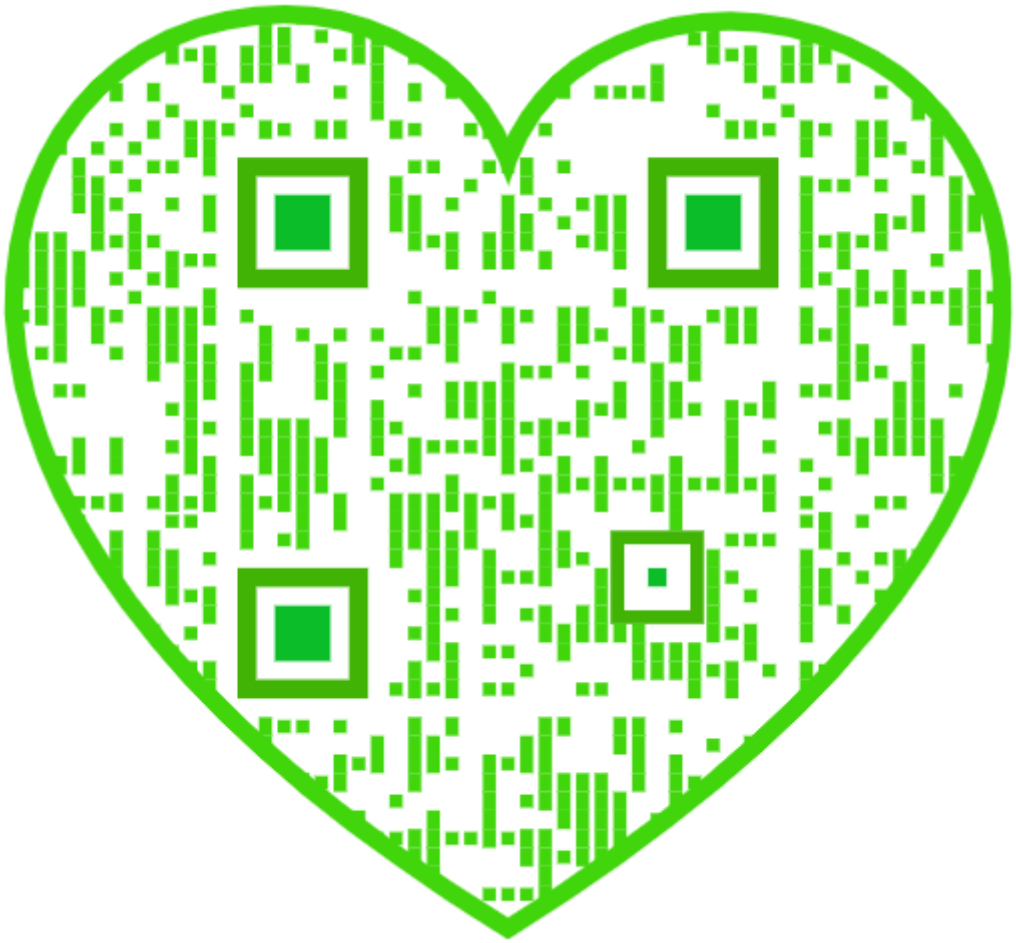

[Mededeling]

Te beginnen met dit deel zal de titel van deze reeks uitgaven zonder meer luiden: Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap.

De verslagen van de algemene vergaderingen zullen telkenjare in deze serie worden gepubliceerd.

[Verslag]

Verslag van de Algemene Vergadering van de Leden van het Historisch Genootschap gehouden op maandag 30 oktober 1961 in Esplanade te Utrecht

Volgens de presentielijst zijn aanwezig de leden en introducé's:

H. Aa
O.L. van der Aa
W. Jappe Alberts
A.J.M. Alkemade
J.A. van Arkel
S. Barendrecht
R.F.P. de Beaufort
E. van Beusekom
K.W.L. Bezemer
M. de Block
D.P. Blok
J.C. Boogman
J.A. Bornewasser
J.W. Bosch
C.D.J. Brandt
J. Brandt-van der Veen
J.C. Brandt Corstius
A.H. Bredero
E.J. Brons
I.J. Brugmans
M.G. Buist
W.J.C. Buitendijk
M. van der Bijl
A.C. Carter (intr.)
J.A. ten Cate
A.E. Cohen
W.Ph. Coolhaas
J. Craeybeckx
W.A.H. Crol
C. Dekker
A.Th. van Deursen
W.J. Diepeveen
J.G. van Dillen
J.H. Dingelhoff (intr.)
Z.R. Dittrich
C.J. van Doorn
B. Dorsman
H.W. von der Dunk
F.J. Duparc

J.C. d'Engelbronner
J.L. van Essen
J.A. Faber
C.N. Fehrmann
H.A. Enno van Gelder
P.C.A. Geyl
K.W. Goonewardena (intr.)
W.J. Goslinga
M.K.E. Gottschalk
J.H.G. de Graaf
J.R. de Groot
C.F. Gülcher
B.U. Haagsma
J. Haak
E. van Hall-Nijhoff
H. Hardenberg
S. Hart
H.F. Heerkens Thijssen
J. Heringa
J.F. Heijbroek
J. van Heijst (intr.)
W.J. van Hoboken
J.H. van den Hoek Ostende
P. Hollenberg
J. Hollestelle
D. de Hoop Scheffer
D. Houtzager
M.E. Houtzager
F.W.N. Hugenholtz

P.W.A. Immink
H.P.H. Jansen
T.S. Jansma
N.M. Japikse
M.J. Jochems C.M.
Fr. de Jong Edz.
C.M.J. de Jongh
G.J.W. de Jongh
M.W. Jurriaanse
T.J. Kastelein
J.H. Kernkamp
C. van de Kieft
M.E. Kluit
A.F.C. Koch
N. Kolff
R.J. Kolman
W.R.H. Koops
E.H. Korvezee
H. Kroeskamp
G.J. Laman
F.J.E. van Lennep
R. van Luttervelt
N.J. Maarsen
A.F. Manning
W.C. Mees
M.A.P. Meilink-Roelofsz
J. Meilof Yben
W.J.F. Meiners
A.F. Mellink
P. van der Meulen
H.J. Mijjer
A.W.J. Mulder
M.H. Mulders C.S.S.R.
J.F. Niermeijer
D.P. Oosterbaan
J.K. Oudendijk
J.C.H. de Pater
J.Th.W. Payens
E. Pelinck
G.A.W. ter Pelkwijk
L.P.L. Pirenne
J. Platteel
L.J. Plemp van Duiveland
J.M.G. van der Poel
E.P. Polak-de Booy
R.R. Post
J.W. Postma

E.C.M. Prins
E. van Raalte
R. Reinsma
A.E. Revers
M.P.H. Roessingh
M. Roest
H.H. Rowen
C.A. Rutgers
L.J. Ruys
H.H.P. Rijperman
I. Schöffer
L.W.G. Scholten
B.H. Slicher van Bath
J.H. Smit
J.W. Smit
M.C. Smit
J. Steur
J.G. Stork-Penning
J.E.A.L. Struick
J.J. van Stuyvesant Meyen
L.C. Suttorp
F.B.M. Tangelder
A. Telders
J. den Tex
L. van Tongerloo
M.Th. Uit den Bogaard
W.S. Unger
A.J. Veenendaal
H.J. van der Vegt
A.J. van de Ven
G.H. Verbist C.J.
F.E.M. Vercauteren
P.J.H. Vermeeren
J.H. de Vey Mestdagh
W. Vinkhuyzen van Maarssen
A.J. Vis
G.J. de Voogd
H. Voorn
C.W. van Voorst van Beest
M. de Vroede (intr.)
S.L. van der Wal
H. Wansink
E.H. Waterbolk
J.M. Welcker
H. van Werveke
W.J. Wieringa
A.W. Willemsen
J.J.C.P. Wilson
H.J. Wilzen

J.M. van Winter
P.J. van Winter
C. Wiskerke
J.J. Woltjer
A.M. van der Woude
J.W. Wijn
W. Zappey (intr.)
K.M.C. Zevenboom

S.B.J. Zilverberg
S.H.A.M. Zoetmulder
A. Zijp

Drie handtekeningen waren onleesbaar.

De voorzitter, prof. dr. C.D.J. Brandt, opent te circa kwart voor elf de vergadering met de volgende rede:

Dames en Heren.

Het is mij wederom een groot genoegen U welkom te heten op de Algemene Vergadering en U, de traditie getrouw, van deze plaats af verslag te mogen doen over het afgelopen jaar.

Ik begin graag met een speciaal woord van welkom te richten tot de beide sprekers van vandaag, dr. J. Craeybeckx en prof. dr. J.C. Boogman. Eerstgenoemde is voor velen onzer geen onbekende; de titel van zijn voordracht met het uitdagende vraagteken zal ongetwijfeld menigeen tot een reis naar Utrecht hebben verlokt. Dat ons medebestuurslid prof. dr. J.C. Boogman zijn onderwerp heeft gekozen uit een periode, waarin hij zo bij uitstek thuis is, heeft onze verwachtingen voor vanmiddag extra gespannen.

Het verheugt mij, dat ik dit jaar ons erelid prof. dr. H. van Werveke wederom welkom mag heten, omdat mij dit de gelegenheid biedt aan deze trouwe bezoeker van onze Algemene Vergaderingen van deze plaats namens U allen de hartelijke gelukwensen aan te bieden met het eredoctoraat, hem ter gelegenheid van de 65ste dies natalis door de Utrechtse Universiteit verleend.

Een andere trouwe bezoeker uit België van deze bijeenkomst zullen wij, helaas, voorgoed moeten missen. Prof. dr. F. van Kalken, die, als hij maar enigszins kon, met zijn vrouw naar Utrecht kwam om althans in onze ochtendzitting blijk te geven van zijn belangstelling voor het Genootschap en van zijn gevoel van verbondenheid met de Nederlandse historie en historici is begin april overleden. Het Genootschap zal deze vriendelijke en hartelijke persoonlijkheid niet vergeten.

I feel happy to be able to direct a special word of welcome to dr. Rowen, one of the American members of our Society, who,

as everybody knows, has edited for our Genootschap the Relation of Pomponne.

In de samenstelling van ons bestuur kwam ook dit jaar geen verandering.

Het aantal van de gewone leden van het Genootschap bedraagt momenteel 665 (673), dat van de ereleden 11 (11), terwijl wij aan buitenlandse leden er 64 (78) tellen.

Thans ga ik over tot wat uiteraard de hoofdzaak is van mijn verslag: de stand van de uitgaven van ons Genootschap. Sinds onze vorige Algemene Vergadering is U toegezonden de *Correspondentie-Van den Bosch*, door prof. dr. W.Ph. Coolhaas overgenomen van wijlen prof. dr. F.C. Gerretson en niet zonder moeilijkheden en tegenslagen tot een goed einde gebracht. Ik had verleden jaar reeds gelegenheid hem met het tot stand brengen van deze belangrijke publikatie geluk te wensen.

Tegelijk met deze uitgave heeft U het 74ste deel in de reeks van de *B.* en *M.* bereikt, dat door allerlei omstandigheden buiten onze schuld niet vóór de vorige Algemene Vergadering kon verschijnen. Het verheugt mij daarom te mogen vaststellen, dat het onze eerste secretaris, op wie het grootste deel van de zorg voor onze publikaties drukt, ditmaal is gelukt om het 75ste deel van de *B.* en *M.* nog net voor onze samenkomst van vandaag bij U in huis te brengen.

Dit laatste is niet mogelijk geweest met het tweede deel van het *Thorbecke-archief*, waarvan de druk meer tijd heeft gevraagd dan ik in mijn vorig verslag kon voorzien. De druk is thans echter zo ver gevorderd, dat dit omvangrijke deel van ongeveer 30 vel, dat tot 1825 (Thorbecke's vertrek naar Gent) loopt, wanneer er zich geen bijzondere omstandigheden voordoen, in januari a.s. zal kunnen verschijnen. Ondertussen heeft de bewerkster, mevrouw dr. J. Brandt-van der Veen, reeds een begin gemaakt met de voorbereidingen van de uitgave van het derde deel, dat, naar wij hopen, einde 1964 of begin 1965 het licht zal kunnen zien.

In één opzicht komt deze verschuiving van de toezending van het *Thorbecke-archief* deel II misschien nog wel goed uit ook. Want anders zouden wij U in 1962 geen deel van onze *Werken* hebben kunnen toezenden, omdat geen van onze medewerkers zover is gevorderd, dat zijn manuscript in het begin van het volgend jaar ter perse zou kunnen worden gelegd, terwijl ons bestuur bovendien het nodige geld dient te reserveren om in 1963 de verschijning van de twee, eventueel zelfs drie delen van

de nieuwe uitgave van de *Kroniek van Melis Stoke* mogelijk te maken. De bewerker, ons medebestuurslid prof. dr. F.W.N. Hugenholtz, heeft ons nl. meegedeeld, dat hij het noodzakelijk achtte om de delen tekst en commentaar tegelijk te laten verschijnen. Ons bestuur heeft zich bij deze opvatting van de bewerker aangesloten. Aangezien prof. dr. F.W.N. Hugenholtz zijn copij op de afgesproken tijd nl. tegen het einde van 1962, gereed hoopt te hebben, heeft ons bestuur de verschijning van deze herdruk, die in feite een gehele nieuwe uitgave zal worden, geraamd op ongeveer een jaar later.

Jaar in jaar uit heb ik in dit verslag melding gemaakt van de uitgave van het *Archief-Van der Meulen* en, helaas, heb ik dit meestal in mineur moeten doen. Maar ditmaal kan ik een opgewekter geluid laten horen; er is een lichtschijn in deze door ons bestuur zo betreurde duisternis gekomen. Onze eerste secretaris, prof. dr. J.H. Kernkamp, die dit archief zo goed kent en die al eerder had verklaard, deze uitgave op zich te willen nemen, mits hij maar de nodige, ja onmisbare wetenschappelijke assistentie hierbij zou kunnen vinden, ziet nu de mogelijkheid voor een dergelijke bijstand in de tweede helft van 1962 aanwezig. Onder voorbehoud, dat deze mogelijkheid werkelijkheid zal worden, heeft onze eerste secretaris zich bereid verklaard om deze uitgave op zich te nemen, hetgeen betekent, dat hij en zijn toekomstige assistenten in deze zich allereerst zullen zetten aan de verdere bewerking van het materiaal dat mej. dr. M. Simon Thomas bij haar dood in nog onafgewerkte toestand heeft moeten achterlaten. Ik behoef U wel niet te zeggen, hoezeer ons bestuur zich verheugt, dat er nu toch een reële kans lijkt te zijn, dat er eindelijk schot in deze publikatie gaat komen.

Eveneens doet het mij genoegen, dat ik in dit verslag weer eens melding kan maken van een uitgave, die al jarenlang op ons program staat en waarvan ons bestuur, eerlijk gezegd, wel eens is gaan betwijfelen, of daar nog nooit iets van terecht zou komen, ik bedoel het tweede deel van de *Bentinck-papieren*. Prof. dr. P. Geyl heeft enkele jaren geleden in de persoon van ds. Meiners, candidaat in de geschiedenis, iemand gevonden, die zich niet slechts bereid verklaard heeft om assistentie te verlenen, maar ook inderdaad aan het werk is gegaan. En deze arbeid is thans zelfs zover gevorderd, dat volgens de laatste berichten het einde ervan - laat ik mij voorzichtig uitdrukken - in het zicht komt. Naar ik aanneem zal prof. Geyl dan nog wel

vrijwat werk moeten verzetten voordat het manuscript geheel persklaar is, maar dat neemt niet weg, dat het gereed komen van deze publikatie in afzienbare tijd mogelijk lijkt en dat ons bestuur bij het opstellen van een schema van onze te verwachten uitgaven hiermee reeds nu rekening zal moeten gaan houden.

Er is nog een uitgave, die ons bestuur wel bijzonder graag voltooid zou willen zien, die van de *Gouverneurs-rapporten*, waarvan prof. dr. A.J.C. Rüter de bewerker is. Zozeer stelt ons bestuur prijs op de voltooiing van deze uitgave, dat het zich tot de bewerker gewend heeft met de vraag of hij kans zag het handschrift van het laatste deel per 1 september 1962 gereed te hebben, in welk geval wij hem de toezegging meenden te kunnen doen, dat dit werk in de loop van 1963 zou kunnen verschijnen. Jammer genoeg heeft prof. dr. A.J.C. Rüter ons moeten mededelen, dat hij bij zijn vele andere werkzaamheden geen kans zag ons deze toezegging te doen. Wij begrijpen dit en hebben er ons bij neergelegd. Maar het gevolg zal, vrezen wij, zijn, dat deze uitgave, gezien het programma dat wij moeten afwerken in de eerstkomende jaren, gezien ook wat er in die tijd van de financiën van het Genootschap gevergd zal worden, op zijn allervroegst in eind 1964, maar naar ik vrees pas in 1965 zal kunnen verschijnen.

Tenslotte wil ik nog melding maken van een belangrijke uitgave, die wel niet rechtstreeks door ons Genootschap geschiedt, maar waarbij het toch zeer nauw betrokken is. Enige tijd geleden is bij een groep Nederlanders met speciale belangstelling voor de geschiedenis van Nederlands-Indië de gedachte gerezen om te komen tot een uitgave van *Bescheiden betreffende het regeringsbeleid in Nederlands-Indië uit de jaren 1900-1942*. Deze groep heeft zich, nadat deze denkbeelden een meer concrete vorm hadden gekregen, gewend tot de Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek met verzoek om een ruime subsidie ten einde zo'n uitgave mogelijk te maken. Het bestuur van Z.W.O. heeft zich hiertoe bereid verklaard, mits garantie werd gegeven voor de wetenschappelijkheid van deze uitgave. De initiatiefnemers hadden zich intussen reeds tot ons bestuur gewend met de vraag, of het bereid zou zijn deze publicatie, waaraan voor het Genootschap geen financiële verplichtingen verbonden waren, onder zijn wetenschappelijke hoede te nemen. Ons bestuur, dat het belang van de totstandkoming van deze uitgave zeer wel inzag, heeft gemeend deze taak op zich te moeten nemen, te eerder omdat het in de persoon van de bewerker, dr. S.L.

van der Wal, reeds een waarborg had voor het wetenschappelijk peil ervan. Ons bestuur heeft daarop een commissie van toezicht op de publikatie aangewezen onder voorzitterschap van prof. dr. I.J. Brugmans, in welke commissie twee van onze bestuursleden zitting hebben genomen. Bewerker en commissie zijn het afgelopen jaar reeds met hun werkzaamheden aan deze uitgave begonnen.

Dames en Heren, leden van ons Genootschap, mijn jaarlijkse taak als verslaggever is hiermede ten einde. U zult, hoop ik, gemerkt hebben, dat Uw bestuur niet stil zit en bij voortduring het oog gericht houdt op de toekomst en.... op de financiën.

Het is geen gewoonte om in dit verslag melding te maken van gelegenheden, waarbij Uw bestuur officieel vertegenwoordigd is. Ditmaal wil ik op deze goede gewoonte echter één uitzondering maken. In april herdacht de firma J.B. Wolters, onze uitgever, het feit van zijn 125-jarig bestaan. Wij hebben in deze mijlpaal in de historie van de firma Wolters alle aanleiding gevonden om door onze aanwezigheid bij de plechtig- en feestelijkheden van die dag te getuigen van onze waardering voor de steeds zo prettige samenwerking met onze uitgeverij. Ook te dezer plaatse wil ik gaarne uitdrukking geven aan de wens van het Genootschap, dat deze plezierige samenwerking tot in lengte van jaren zal blijven bestaan.

Ik verklaar de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, voor geopend.

Na de rede van de voorzitter volgt een koffiepauze. Hierna wordt de vergadering heropend en krijgt dr. J. Craeybeckx (Gent) het woord voor zijn voordracht over: Alva's Tiende Penning, een mythe?

Alva's Tiende Penning een mythe?

Dames en Heren.

Wellicht vindt U het vreemd dat de oude en vertrouwde 10e penning opnieuw te voorschijn gehaald wordt uit het arsenaal van de Zuid- en Noordnederlandse vaderlandse geschiedenis. Is men daar immers niet voldoende over ingelicht, waarover dan wel? Wat de modaliteiten betreft van de heffing van deze belasting en de aard van het eenparig verzet dat zij verwekte, beschikt men toch over de nog merkwaardige studie van R.C. Bakhuizen van den Brink[1] en over het penetrante artikel van H.A. Enno van Gelder[2], waaraan Uw dienaar, speciaal voor Brabant en Vlaanderen, ruim tien jaar geleden nog een en ander heeft toegevoegd in twee artikels die weliswaar niet uitsluitend over dit onderwerp handelen[3]. Toch lijkt het mij niet onmogelijk enig nieuw licht te werpen op de betekenis van de beroering, door deze belasting verwekt in de incubatieperiode van de Opstand tegen Spanje, die met de inname van Den Briel op 1 april 1572 in een definitief stadium trad. Een aantal recente publicaties betreffende het economisch en sociaal klimaat, dat men tien jaar geleden nog veel te slecht kende, heeft nieuwe vragen doen rijzen en het mogelijk gemaakt geheel of gedeeltelijk te antwoorden op enkele andere. Vanzelfsprekend kunnen hier maar enkele punten aangeraakt worden.

Het weze mij veroorloofd eerst de nogal opzichtige titel van deze lezing toe te lichten om zodoende de hoofdthema's van het verder betoog kenbaar te maken.

Wat kan er in de 10e penningkwestie mythe geheten worden? In de eerste plaats dat het gaat om een belasting die nooit geïnd werd, zeker niet in Vlaanderen en in Brabant. In een vroegere publicatie merkte ik reeds op dat de 10e penning waarschijnlijk zeer weinig heeft opgebracht. Nu meen ik het nog scherper te mogen stellen: in Vlaanderen en Brabant heeft de 10e penning

1 Over den Tienden Penning, in: *Studiën en Schetsen*, I (Amsterdam 1863), p. 381-483.
2 De Tiende Penning, in: *T.v.G.*, 48 (1933), p. 1-36 en 120-144.
3 J. CRAEYBECKX, Aperçu sur l'histoire des impôts en Flandre et au Brabant au cours du XVIe siècle, in: *Revue du Nord*, 29 (1947), p. 87-108; DEZ., De Staten van Vlaanderen en de gewestelijke financiën in de XVIe eeuw, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., 4 (1950), p. 78-119

niets opgebracht. Zo er hier of daar sporadisch toch iets geïnd werd, dan kwam dat weinige geld niet eens in de schatkist terecht.

Een andere legende waarmee definitief mag afgerekend worden, is dat de 10e penning oorzaak zou zijn geweest van de economische inzinking die volgens tal van betrouwbare getuigenissen heerste tijdens de winter van 1571-1572. Wat het Zuiden en meer speciaal Antwerpen betreft, werd deze mening geopperd door historici als bijv. H. Pirenne en G. Malengreau. Pirenne schreef namelijk: 'Ce fut aussitôt une épouvantable déroute. Le choc brutal de la fiscalité espagnole brisa les rouages si délicats du commerce et de l'industrie et le mouvement économique s'arrête. Le monde des affaires est frappé de paralysie'[1]. G. Malengreau, die een katholiek standpunt inneemt, noteerde op zijn beurt in 1933: 'En peu de temps, la mesure ruina le commerce et l'industrie et réduisit le pays à la misère. Elle rencontra une résistance sourde, tenace et finalement fut la cause d'une insurrection générale'[2]. Helemaal in de lijn van een aantal katholieke auteurs uit de XVIe en de XVIIe eeuw, die in Alva's fiscale maatregelen een oorzaak van of een directe aanleiding tot de Opstand wensten te zien, zet Malengreau dus nog een schrede verder dan Pirenne, vermits hij zonder meer overstapt van het economisch naar het politiek vlak. Bij gebrek aan reeksen kwantitatieve gegevens, zonder welke het onmogelijk is een idee te krijgen van de lange en korte conjunctuurbewegingen op de Antwerpse markt, was men tot voor kort geneigd zo goed als uitsluitend beroep te doen op extra-economische factoren om de stagnatie en vervolgens de achteruitgang van Antwerpen in de tweede helft van de XVIe eeuw te verklaren: de Beeldenstorm, de 10e penning, enz. Natuurlijk betekende het beheersen van de Scheldemonding door de Geuzen, vanaf april 1572 tot de Pacificatie van Gent in 1576, een zware slag voor Antwerpens welvaren, maar meer en meer komt men tot het inzicht dat de korte periode van 1576 tot de overgave aan Farnese in 1585 getuige was van een heropflakkering, waarbij meer dan vroeger het nationale element naar voor trad. In een langer perspectief noteert men van omstreeks 1550 af, en meer nog na 1560, tekenen van een ommekeer van een tot die tijd voor Antwerpen uitzonderlijk gunstige conjunctuur, waarvan de compo-

1 *Histoire de Belgique*, IV (3e uitg., Brussel, 1927), p. 24.
2 *L'esprit particulariste et la révolution des Pays-Bas au XVIe siècle* (Leuven, 1936), p. 33.

nenten onlangs nog ontleed werden door J.A. Van Houtte[1]. Met zekerheid caesuren aanbrengen is echter vooralsnog niet doenlijk. In elk geval is het niet meer te verantwoorden een niet eens geïnde belasting aansprakelijk te maken voor een inzinking die reeds verscheidene jaren vóór de winter van 1571-1572 en zelfs vóór de aankomst van Alva in de Nederlanden kan geobserveerd worden. Hoogstens heeft de agitatie rond de 10e penning en vooral de vrees voor de effectieve heffing ervan psychologisch bijgedragen tot de verdere verslechtering van een voor het zakenleven zó al niet gunstig klimaat. Het is trouwens volstrekt onmogelijk de invloed te meten van een niet geïnde belasting op handel en industrie, zeker wanneer men niet met enige nauwkeurigheid is ingelicht over de economische toestand op het moment waarop de heffing in het vooruitzicht gesteld werd. Het lijkt dus wel dat de 10e penning als oorzaak van het teloorgaan van Antwerpens bloei en tegelijk van de welvaart van gans het Zuiden thuishoort in het rijk der vaderlandse legenden.

Maar als het waar is dat de 10e penning niet opgehaald werd en bijgevolg ook niet veel invloed kon hebben op het economisch en sociaal vlak, vanwaar dan het verzet dat zo eenparig en zo taai was dat velen er, zoniet steeds een oorzaak, dan toch vaak de aanleiding in hebben gezien van de Opstand?

Het verzet tegen het inzamelen van Alva's belasting is immers geen mythe, hoewel de auteurs die zich tijdens de laatste eeuw met de kwestie ingelaten hebben geneigd bleken de draagwijdte van de oppositie te minimiseren als te materialistisch en dus te weinig principieel. Zelf heb ik mij, vooral op grond van de brieven van Morillon aan Granvelle, nogal geringschattend uitgelaten over bepaalde facetten van de staking van de Brusselse brouwers, winkeliers en ambachtslieden. Ik meen nu mijn vroegere zienswijze gedeeltelijk te moeten herroepen. De gemengde gevoelens die men pleegt te koesteren voor de kruidenier en de kruideniersmentaliteit mogen immers het historisch oordeel niet vertroebelen. Is het eerder misprijzend oordeel over de aard van het verzet misschien ook geen meer of min bewuste reactie op de opvattingen van veel katholieke auteurs die, om begrijpelijke redenen, de schuld voor de Opstand gaarne laadden op de schouders van de toch àl te brutale Alva en daarom aan de 10e penning een overdreven aandacht schonken?

1 Anvers aux XVe et XVIe siècles; expansion et apogée, in: *Annales, économies-sociétés-civilisations*, 16 (1961), p. 248-278.

Hoe meer men er zich immers rekenschap van geeft, dat het innen van de 10e penning en de economische crisis die er het gevolg van zou geweest zijn, niet stroken met de historische werkelijkheid, des te betekenisvoller wordt het publieke opinieverschijnsel dat het verzet tegen deze belasting dan wel hoofdzakelijk was. Om de stemming van onze voorouders op de vooravond van Den Briel te begrijpen komt het er, meen ik, meer nog dan vroeger op aan te weten welke groepen zich verzet hebben en waarom. Is het bovendien niet mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat onder de schijnbaar zuiver materialistische oppositie van ontevreden belastingbetalers ook een verzet schuilde met zeer complexe motieven? Wanneer alleen het aanstalten maken tot het ophalen en zelfs ook het betalen van een taks de afkeuring en het misprijzen van gans een bevolking uitlokken, zodat er wegens de vrees voor deze sociale sancties van effectief innen of betalen geen spraak meer kan zijn, is men, zo lijkt het toch, ver voorbij het stadium van het rein materialistisch tegenstribbelen van belastingplichtigen. Om tot een zodanige toestand te komen moest de taks, die het uitgangspunt was van de oppositie, terecht of ten onrechte beschouwd worden als ongemeen zwaar en schadelijk voor het welzijn van allen. In dat verband moet ik opnieuw in beroep gaan tegen een opinie die sedert Bakhuizen van den Brink algemeen ingang vond, volgens welke de 10e penning, zeker in zijn gewijzigde of gemodereerde vorm, geen bijzonder hoge of schadelijke belasting was. Het hoofdargument voor deze stelling is, dat de Staten met het oog op het vergaren van de jaarlijkse bede van 2.000.000 fl., die van augustus 1569 tot augustus 1571 de reeds toegezegde of althans opgedrongen 10e penning verving, uitvoertaksen hebben voorgesteld die wonderwel lijken op de gemodereerde 10e penning van Alva. Aan de hand van de verslagen van de vergaderingen van de gedeputeerden van de Standen van Brabant en Vlaanderen kon ik vaststellen dat deze zienswijze ten dele juist is. Ten dele, want bij nader onderzoek blijkt dat de voor de export schadelijke ‘generale middelen’ veel meer gedifferencieerd waren dan de gewijzigde 10e penning.[1]

1 J. CRAEYBECKX, *De Staten van Vlaanderen*...., passim. De groepen die de standenvertegenwoordigingen in Brabant en Vlaanderen beheersten, waren voor ‘generale middelen’, dit zijn in alle gewesten gelijkvormige belastingen. Zij hoopten op die manier op het nationaal vlak belastingen op te dringen die het best met hun bijzondere belangen strookten. Uit belastingtechnisch oogpunt was Alva's 10e penning een ‘generaal middel’. De nadelen ervan waren echter, dat het een perpetuele belasting was, die eens en voor altijd moest toegestaan worden, wat verder beroep van de vorst op de Staten overbodig maakte, en dat de opbrengst niet vooraf beperkt werd tot een vast bedrag. De controle over het gebruik van de gelden en het beheer van een eventueel overschot, kern van het sedert omstreeks 1522 ontstaan eigen financiewezen van de Staten, zou dus voortaan aan de standenvertegenwoordigingen ontsnappen. De door adel en geestelijkheid in oktober 1569 ontworpen ‘generale middelen’ waren vooral verbruiksbelastingen en taksen op in- en uitvoer (S[tadsarchief] A[ntwerpen], Privilegekamer, Brede Raad, Minuten, VIII, 6a, stuk van 11 okt. 1569). Hoewel zij veel meer gedifferencieerd waren dan de 10e penning, die zij moesten vervangen, werden zij toch van de hand gewezen door de Antwerpse wethouders, die om het economisch leven niet te schaden andere of veel lagere tarieven voorstelden (ibidem, stuk van 27 jan. 1570, n.s.). Toch werden de ‘generale middelen’ van de magistraat op hun beurt verworpen door de Brede Raad (S.A., Breeden Raedt, tafels, 1560-1618, sedert 1560, f° 2). Ook de 100e, 50e, 20e en zelfs 10e penningen van de Brugse en de Ieperse magistraat waren veel selectiever dan de 10e penning van Alva in zijn meest gemodereerde vorm. De export van grondstoffen en levensmiddelen werd, om begrijpelijke redenen, zwaar getaxeerd, maar de uitvoer van producten van de eigen locale industrie (textiel) werd integendeel weinig of niet gehinderd. De steden hadden echter vaak tegengestelde economische belangen, zodat,

Ziedaar enkele aspecten op sommige waarvan ik nader wens in te gaan.

Het zou wat Vlaanderen en Brabant betreft niet moeilijk zijn, maar misschien wel langdradig, van stad na stad te bewijzen dat de 10e penning niet geïnd werd en dat de tegen wil en dank aangestelde ontvangers, die vaak behoorden tot de impopulaire magistraatsgroep, meestal niet eens tot het ophalen ervan durfden overgaan, ondanks de steeds onheilspellender taal van Alva's plakkaten. Waagden zij het hier of daar toch hun taak aan te vatten, dan dropen zij vlug weer af, de oren zoemend van de opgevangen scheldwoorden. Alva's dreigen met boete kon niet opwegen tegen de vrees door een opgewonden bevolking nagezet en zelfs gestenigd te worden. De wethouders in functie waren niet minder het mikpunt van de volkswoede, omdat zij twee jaar vroeger haast overal de 10e en de 20e penning hadden ingewilligd. In de winter van 1571-1572 durfden zij nauwelijks de collecteurs bevel geven tot het innen over te gaan. Waar zij het toch deden, bijv. te Gent, onder de niet loslatende dwang van een door Alva gestuurde bijzondere commissaris, lieten zij de collecteurs volledig over aan hun weinig benijdenswaardig lot. Zij waagden het niet zich nog verder te compromitteren. Deze houding kon echter in het voorjaar van 1572 moeilijk volgehouden worden, omdat Alva eiste dat de stadsbesturen de collecteurs met raad en daad zouden bijstaan. Dit neemt niet weg dat bijv. te Brugge, waar de magistraat een moediger houding had dan te Gent of Antwerpen, de collecteurs op 28 maart 1572, een drietal dagen dus vóór Den Briel, nog niet beëdigd waren. Te Brussel, waar men al een opzienbarende staking achter de rug had, belegerde de magistraat

zelfs op het vlak van het afzonderlijk gewest, zelden of nooit een accoord over de aard en het beloop van ‘generale middelen’ kon bereikt worden (S[tadsarchief] G[ent], Register van de Collatiën, 121, 3, f° 357 v°-361 en L. GILLIODTS VAN SEVEREN, Un épisode de la levée du dixième denier, in: *B.C.R.H.*, 4e reeks, 11 (1883), p. 13). Welke de ‘generale middelen’ ook waren, steeds werd de eis gesteld dat ze moesten geïnd worden door ‘naturellen vanden lande’ en vooral dat een eventueel nationaal overschot tussen de verschillende gewesten zou verdeeld worden overeenkomstig de laatste quotenschaal (S.G., zelfde register, f° 353 v°-354 r°). Dat de Gentse Collatie zich uitsprak voor de 10e penning, zoals deze in 1569 door Alva werd afgedwongen, en daarna voor de gemodereerde 10e penning als niet perpetueel ‘generaal middel’ (dit is een essentieel onderscheid), is minder verwonderlijk als men bedenkt dat sedert 1540 de Gentse generaliteit hoofdzakelijk samengesteld was uit wethouders en notabelen, die zich weinig bekreunden om handel en nijverheid (S.G., zelfde register, f° 309 r°-315r° en 319 r°). Typisch is dat ook Leiden en Dordrecht in de 10e penning onder zijn gemodereerde vorm een geschikte belasting zagen om er de bede van 2.000.000 fl. mee in te zamelen (H.A. ENNO VAN GELDER, *op. cit.*, p. 133). Ondanks de soms verregaande laksheid van de twee eerste standen en van de magistraat van de meeste steden, blijkt overal dat men zich reeds in het voorjaar van 1569 sterk bewust was van het gevaar voor de Statenmacht, dat in het perpetueel karakter van de 10e penning schuilde. Daarom werden als voorwaarden steeds gesteld, ook waar het ‘generale middelen’ betrof, beheer van de gelden door de Staten en beperking in de tijd. Adel en geestelijkheid gaven in de lente van 1569 hun toestemming voor de heffing van de 10e penning, op voorwaarde dat deze beperkt zou blijven tot de duur van negen jaar, een hoog maar voor de vorst verleidelijk aanbod dat er op berekend was de toekomst van de standenvertegenwoordigingen te vrijwaren (S.G., zelfde register, f° 289 en vlg.; Rijksarchief Gent, Reeks F, 40, p. 57; L.P. GACHARD, Relation du voyage des députés envoyés à Philippe II en Espagne par les Etats de Brabant, pour réclamer contre le dixième et le vingtième denier, in: *B.C.R.H.*, 2e reeks, 11 (1858), p. 254-381, zie p. 307.

einde maart, begin april, letterlijk de drempel van de vicarisgeneraal Morillon om deze er toe te bewegen de 10e penning-plakkaten uit een kerkelijk oogpunt te veroordelen. De heffing van de taks werd immers voorafgegaan door een eed van de belastingplichtigen. De verleiding tot meineed was overal, voornamelijk in Vlaanderen, het groot bezwaar van de geestelijkheid tegen de 10e penning. Morillon, die lang het verzet met leedvermaak had gadegeslagen, begon zich vooral na Den Briel met

reden ongerust te maken over de opstandige stemming en stuurde daarom de magistraat met een kluitje in het riet. ‘Je veoye bien qu'ilz vouloyent tirer les chastoignes hors du feu avec mes pattes’, schreef hij aan Granvelle. Kort na de ontscheping van de watergeuzen stelde hij terecht vast: ‘.... depuis que les magistratz sont estez commiz à l'exécution du Xme, leur auctorité est tombée par terre’[1]. Het is omdat zij wel wisten dat de daadwerkelijke inning zou gepaard gaan met troebelen tegen de stadsbesturen, dat de wethouders in Vlaanderen en Brabant er de bisschoppen en de geestelijkheid in het algemeen toe bewogen bij Alva en de koning aan te dringen op het schorsen van de heffing, en zij tegelijk ook de moed opbrachten een afvaardiging van de Staten naar Filips II te organiseren[2]. Tussen twee kwalen kozen zij de minst erge.

1 E. POULLET EN CH. PIOT, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, IV (1884), p. 165-169. Ook uit haast alle verhalende bronnen, zowel protestantse als katholieke, blijkt dat de animositeit van de ambachtslieden en van het gewone volk tegen de wethoudersoligarchieën, die in 1569 bijna overal uit vrees voor Alva de 10e penning hadden toegestaan, opnieuw scherpe vormen aannam. De katholieke Brusselaar JAN DE POTTER vergeeft ze het niet (*Dagboek, 1549-1602* (Gent, 1861), p. 38) en in de ogen van de Antwerpse lutheraan GODEVAERT VAN HAECHT kunnen de wethouders niets goeds doen (*De Kroniek van Godevaert van Haecht*, ed. R. van Roosbroeck, II (Antwerpen, 1933), passim). De afkeer van de gewone man tegen de magistraatsgroep is een sedert Karel V diep gewortelde traditie, waarvan de betekenis in de voorbereiding van de Opstand wel eens over het hoofd gezien wordt. O.i. is het betekenisvol dat het juist is in steden waarvan de regering zich het felst verzet heeft tegen de 10e penning, dat de opstandelingen in 1572 de meeste tegenstand ontmoetten. Anders dan J.C. BOOGMAN in zijn vernieuwende studie De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572 (in: *T.v.G.*, 57 (1942), p. 87), zie ik wèl een rechtstreeks verband tussen de 10e penning en de vlotte overgave aan Oranje van Dordrecht enerzijds, en de lange tegenstand van Amsterdam anderzijds. De wethouders van de laatstgenoemde stad, in tegenstelling met die van de meeste andere, waren immers niet in discrediet geraakt, juist omdat zij zich met alle middelen verzet hebben tegen de 10e penning. Haast overal elders is de magistraat zich maar laattijdig (in 1571) en zonder veel overtuiging schrap gaan zetten tegen de effectieve inning van de twee jaar vroeger ingewilligde belasting. De angst voor de publieke opinie was nu groter dan de vrees voor Alva.

2 Het is vooral uit vrees voor plaatselijke oproeren dat de Staten in de winter van 1571-1572 afgevaardigden stuurden, eerst naar Alva en daarna naar Filips II. Morillon schrijft daarover aan Granvelle: ‘Je pense bien que, par ce boult, ilz (nl. de Vier Leden van Vlaanderen) vouldroyent couvrir vers le peuple leurdict consentement (van 1569!)’ (*Corr. de Granvelle*, IV, p. 89-90). De Staten van Henegouwen gaven zelf toe dat de deputatie naar Spanje diende ‘.... pour contenir le peuple et démonstrer que chacun averoit faict son debvoir à la descharge de sa conscience’ (L. DEVILLERS, *Inventaire analytique des archives des Etats de Hainaut*, I (Mons, 1864), p. 178). De katholieke schrijver van een dagboek, De Potter, zegt, kernachtiger, dat de Staten en de stadsbesturen een afvaardiging zonden naar Filips II uit angst voor een ‘.... sedytie oft oploep, ende duchten dat op huerlieden cappen druppen soude’ (geciteerd door BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *op. cit.*, p. 468, n. 1).

In geen enkele Vlaamse bron, verhalende of andere, treft men intussen sporen aan van een daadwerkelijke inning. Hoogstens begonnen de collecteurs hier en daar met voorbereidend werk, dat door wie de modaliteiten van de heffing niet uit de ordonnanties kent licht kan verward worden met het eigenlijk ophalen van de belasting. Eerst moest toch de inventaris opgemaakt worden van de goederen waarop de taks na de verkoop verschuldigd was. De optimistische berichten die Alva de koning stuurde nopens de voortgang van de 10e penning, om op die manier de argumenten van zijn belagers aan het hof te ontzenuwen, worden telkens gelogenstraft door locale bronnen van diverse aard. Daarom dient ook weinig geloof gehecht te worden aan de passus uit een brief van 2 april 1572, waarin de landvoogd er zijn tevredenheid over uitdrukt dat te Doornik van de eerste dag af zijn plakkaten zonder morren ten uitvoer gelegd werden. Het was niet eens nodig beroep te doen op de aldaar ingekwartierde Spaanse cavalerie-eenheden om tot dit resultaat te komen. Wat de ten overstaan van de 10e penning steeds terughoudender Filips II bij dit voor een militair typerend trekje gedacht heeft, laat ik in het midden. Dat er geld opgehaald werd, kan ook uit deze brief niet rechtstreeks afgeleid worden. Alva neemt de gelegenheid te baat om de koning er toe te bewegen de afvaardigingen van de gewesten niet te ontvangen. Want de passus over Doornik is een pleidooi te meer om te bewijzen dat de 10e penning onschadelijk is voor handel en industrie. In deze stad, zegt Alva, waarvan de koning nochtans wel weet hoe stevig de hervormde secte er geworteld is, zou men volgens een verslag van een regeringsofficier van oordeel zijn dat de 30e penning op de uitvoer (dit is de gemodereerde 10e penning op de export van inheemse producten) de locale industrie niet kon deren, vermits de taks niet drukte op de producent, maar wel op de verbruiker of de exporteur. Hierbij kunnen verschillende bedenkingen gemaakt worden. De 10e penning op de laatste verkoop mocht immers, volgens Alva's eigen instructies, niet afgewenteld worden op de koper en ten tweede is het verslag van de vorstelijke officier erg verdacht. Deze ambtenaar werd immers

door Alva beloond met een flinke bevordering, juist omdat hij zich, in tegenstelling met de meeste anderen, nooit pessimistisch uitgelaten had over de mogelijke gevolgen van de 10e penning[1]. Of de te Doornik en Douai aangestelde collecteurs in december 1571, zoals de Antwerpse auteur van een dagboek Godevaert van Haecht meedeelt, werkelijk iets gezegd hebben dat klinkt als 'liever so te sterven dan van een rasende gemeynte dood gesmeten te worden'[2], is evenmin controleerbaar, hoewel deze uitspraak veel beter overeenstemt met het toen heersend klimaat dan wat een niet belangloze dienaar van het centraal gezag Alva kan meegedeeld hebben.

Wanneer ik bij deze onlangs uitgegeven passus uit een brief van Alva bleef stilstaan, is het omdat het werkelijk een van de weinige is, waaruit wat overhaast zou kunnen afgeleid worden dat de 10e penning op sommige plaatsen toch ten uitvoer gelegd werd. Hij moet dan nog, om de zopas uiteengezette redenen, als weinig betrouwbaar terzijde geschoven worden.

Uit gelijktijdige kronieken en dagboeken blijkt dat elk bericht over hier of daar beginnende actie van de collecteurs, al beperkte deze zich tot het opmaken van inventarissen, als een strovuur door de Nederlanden liep. Des te treffender is het, dat men wel vermeldingen aantreft van mislukte pogingen tot innen, van stakingen of dreigen met staken maar nooit van daadwerkelijk inzamelen van de taks. Wordt er soms toch gezegd dat men ergens met innen begonnen is, dan is het toevallig nooit in de stad waar de auteur van het dagboek verbleef. Dit is b.v. het geval met de 'Vlaamse Kronijk', van de hand van een katholiek en koningsgezind auteur uit de streek van Duinkerken. Daarin wordt gezegd dat op het einde van maart of in het begin van april 1572 'men begonste in zommeghe plaetsen die te collecteren', vermelding die evident toe te schrijven is aan van elders overgewaaide alarmerende berichten en zeker niet berust op eigen waarneming[3].

Zeker is het dat er vóór Den Briel te Gent, te Brugge en te Brussel nog geen stuiver geïnd werd. Met het platteland en de kleine steden waar men, blijkens rapporten van speciaal door Alva daartoe aangestelde commissarissen, niet van zins was

1 DUQUE DE ALBA, *Epistolario del III duque de Alba, don Fernando Alvarez de Toledo*, III (Madrid, 1952), brief nr. 1571, p. 73-74.

2 Geciteerde 'kroniek', die in feite een dagboek blijkt te zijn, II, p. 157.

3 CH. PIOT, *Chroniques de Brabant et de Flandre* [in de 4°-reeks van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis] (Brussel, 1879), p. 379-380.

iets te geven vooraleer de hoofdsteden tot betalen gedwongen werden, kon Alva zich bij gebrek aan tijd en middelen niet rechtstreeks inlaten.

Alleen te Antwerpen, waar de wethouders weinig blijken gaven van moed, schijnt men op bepaalde ogenblikken aanstalten gemaakt te hebben om tot de inning over te gaan. In de laatste dagen van 1571 kon Godevaert toch nog schrijven: '.... elck hielt zyn borse toe en so quam daer dit jaer anders niet af'[1]. Toen in het begin van maart 1572 te Antwerpen en te Middelburg twee met name genoemde tollenaars, onder wie die van de grote tol van Zeeland, eindelijk wilden overgaan tot het inzamelen van de taks van 3,3% op de uitvoer, kregen deze 'beyde liefhebbers om den tienden penninck te voorderen' het onmiddellijk aan de stok met de belastingplichtigen. De Antwerpse tollenaar werd door schippers aangerand en ontsnapte volgens Morillon ternauwernood aan een gewisse dood. Omstreeks dezelfde periode werden wagens, bevracht met goederen bestemd voor Frankfurt, even buiten de Antwerpse stadspoorten gearresteerd. De kooplieden, onder wie veel Fransen, weigerden de taks te betalen. De Franse gezant te Brussel kwam tussenbeide en haalde de slag thuis met het argument dat volgens de laatste overeenkomsten de handel aan beide zijden onbelemmerd moest blijven. Intussen had men uit vrees voor troebelen alle wagens verder laten reizen. Het niet ongegrond gerucht deed immers de ronde, dat de vreemde kooplieden, in tegenstelling met de landzaten, voortaan zouden ontsnappen aan de exporttaks, wat begrijpelijkerwijze opschudding verwekte.

Er zijn trouwens nog genoeg andere gegevens, er op wijzend dat de kleine en gemiddelde kooplui, die zich vooral toelegden op de moeizame en nog steeds riskante warenhandel, helemaal niet onverschillig stonden tegenover de 10e penning. Dat zij zich weinig zouden bekreund hebben om een exporttaks van 10% of van 3,3% (moderatie van 21 oktober 1571), zoals sommige hedendaagse auteurs menen, zou wel zeer verwonderlijk zijn. Men bevindt zich immers in een tijd toen zelfs kapitaalkrachtige kooplieden, ondanks het risico, vaak nog liever hun koopwaar aan de Almachtige toevertrouwden dan een te duur geachte zeeverzekering af te sluiten[2]. Wat zij gedacht kunnen hebben

1 *Op. cit.*, II, p. 156.

2 W. BRULEZ, La navigation flamande vers la Méditerranée à la fin du XVIe siècle, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 36 (1958), p. 1210-1242, zie p. 1239.

over een taks die de afzet in het buitenland noodzakelijk moest bemoeilijken en hun winstmarge bedenkelijk verminderen, is niet twijfelachtig. De XVIe-eeuwse dagboeken en kronieken zijn spijtig zelden of nooit van de hand van de in de handel actieve kooplieden, en handelscorrespondenties zijn, wat Antwerpen betreft, voor die tijd praktisch niet voorhanden. Te vaak nog meent men dat de kooplieden op de Statenbijeenkomsten hun belangen rechtstreeks konden verdedigen, zoniet in de besloten vergaderingen, waar de gedeputeerden van geestelijkheid, adel en de afgevaardigden van de stedelijke magistraats-oligarchieën elkaar ontmoetten, dan toch in de schoot van de stedelijke generaliteiten, t.t.z. in de 'Brede' of de 'Wijde Raden'. Het is echter lang niet zeker dat bijv. de Antwerpse wijkmeesters, die het tweede lid van de generaliteit vormden, overwegend actieve handelaars waren. Ik geloof zelfs dat de verplichtingen die op de wijkmeesters rustten moeilijk te verenigen waren met het drukke bestaan van een handelaar van die tijd. Het is dus zeker niet in de Statenresoluties dat men rechtstreekse inlichtingen kan vinden nopens de reacties van de koopman op de 10e penning. Dat hij er allesbehalve over gesticht was, blijkt echter uit nog andere passussen van het dagboek van Godevaert van Haecht. Toen op 10 maart 1572 de magistraat de collecteurs opdracht had gegeven ervoor te zorgen dat elk zich vóór 1 april in regel stelde met de betaling, werd het enkele dagen voor de kooplieden lastig hun goederen uit de stad weg te krijgen en 'veel getiers was er dagelycx op de tollen'. Tenslotte kwam het er op neer dat elk een briefje overhandigde met de belofte te betalen wanneer de andere burgers, bedoeld zijn wellicht de ambachtslieden, ook zouden beginnen de 10e te geven, en zo werd weer tijd gewonnen. Op het einde van maart meldt Godevaert nogmaals dat de kooplieden hun goederen exporteren met de belofte later de taks te vereffenen 'indien het noch gelaudeert werdt', want op dat ogenblik wachtte men in de Nederlanden overal de uitslag af van de deputaties naar Spanje. Van april af was er nergens nog spraak van innen, want 'ducdalf creech ander werck', merkt Godevaert van Haecht droogjes op[1].

Tegen dit ook voor Antwerpen volkomen negatief bilan zou men het verzoekschrift kunnen aanhalen dat op 3 juli 1572 in Spanje door de Brabantse afvaardiging aan Hopperus werd

1 Voor de gebeurtenissen te Antwerpen, zie GODEVAERT VAN HAECHT, *op. cit.*, p. 170-174.

overhandigd en waarbij o.m. gevraagd werd, dat het gewest van zijn aandeel in de bede van 2.000.000 fl., die de 10e penning moest vervangen, het door de *alcabala* opgebracht bedrag zou mogen afhouden[1]. Men bedenke echter dat de deputatie in maart uit de Nederlanden was afgereisd, op een ogenblik waarop Alva zeer sterk op executie aandrong. De afgevaardigden zagen de mogelijkheid onder ogen, dat er in hun afwezigheid wel iets geïnd was en namen daarom hun voorzorgen. Bij de verdere onderhandelingen in de Nederlanden verneemt men trouwens niets meer van deze of van gelijkaardige eisen.

Bij dat alles ontbreekt natuurlijk nog de proef op de som, maar ook die kan geleverd worden en wel aan de hand van de rekeningen van de Algemene Ontvangst in de Nederlanden, berustend op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. De daarin voorkomende gegevens werden, samen met tal van andere, gebruikt door Mw. O. Luypaert-Decombele in een door de Koninklijke Vlaamse Academie bekroonde verhandeling (ter perse) over de financiering van de Spaanse politiek in en vanuit de Nederlanden. Daaruit blijkt met al de gewenste klaarheid dat de opbrengst van de beden en van de domeinen zelden zo onbeduidend was als in 1572, jaar tijdens hetwelk de ontvangst van de 10e penning toch moest binnenkomen. De inkomsten uit de Nederlanden bedroegen in 1572 - de cijfers zijn gemakshalve afgerond - iets meer dan 1.000.000 fl. Dank zij de kapitaalsbelasting van 1% (de 100e penning) en daarbij de jaarlijkse subsidie van 2.000.000 fl. werden in 1570 en in 1571 respectievelijk iets minder dan vijf en iets meer dan zes miljoen aan de regering overhandigd. Nooit te voren kwam er zoveel geld uit Spanje als in het 10e penning-jaar, nl. een bedrag ter waarde van 6.600.000 fl., dat 86,5% vertegenwoordigde van het voor administratie en oorlogvoering verteerde budget. Dank zij de uitzonderlijk hoge bijdrage van de Nederlanden, was Spanje de twee vorige jaren slechts met 14,8% en met 2,8% tussenbeide gekomen. Na 1572 bleef de bijdrage van de Nederlanden in de onkosten van de Spaanse oorlogvoering doorlopend zeer klein, vaak zelfs onbeduidend. Soms overschreden de geldverzendingen uit Spanje de totale waarde van de import van het Amerikaans edel metaal.

Men kan natuurlijk opwerpen dat de ontvangst van 1.000.000 fl., hoewel gering, toch ergens moest vandaan komen en waarom

1 L.P. GACHARD, *Relation*...., p. 368-370.

dan niet gedeeltelijk ook van de 10e penning. Daarop kan o.m. geantwoord worden dat in het jaar 1573, dat helemaal verloren ging met voor de schatkist steriele palabers over de middelen waarmee de nieuwe bede moest opgebracht worden, de inkomsten uit de Nederlanden niettemin nog ruim 200.000 fl. hoger waren dan in 1572. De voor 1572 en 1573 opgetekende bedragen vertegenwoordigen de ontvangst van de ordinarische beden, die doorlopend dienden voor het aflossen van de renten, en o.m. ook de achterstallen verschuldigd voor de tweejaarlijkse bede van 2.000.000 fl. 's-Hertogenbosch zuiverde bijv. pas in 1575 haar achterstallen aan, en dat is niet eens abnormaal te noemen[1].

Over de economische malaise tijdens het Alvabewind moet ik noodgedwongen zeer kort zijn. Niet alleen de resoluties en de remonstranties van Staten en steden, maar ook de kronieken en dagboeken en de correspondentie van Morillon getuigen van gestremd zakenleven, werkloosheid, bedelarij, armoede en maken ook melding van een moordende epidemische ziekte in 1571[2]. Onder de ongunstige factoren die van 1567 af werkzaam werden, citeer ik de onderbreking van de handelsbetrekkingen met Engeland van 1568 tot 1573. Men bedenke immers dat alleen te Antwerpen meer dan 1600 gezinnen in hun onderhoud voorzagen met het bereiden van onafgewerkt uit Engeland geïmporteerd laken, en in dit cijfer zijn de eveneens talrijke ververs niet begrepen[3]. Van 1568 af worden de berichten over de kaperij van de watergeuzen en van de Engelsen zorgwekkend. De vaart op de Oostzee werd daardoor ernstig belemmerd, op

1 BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *op. cit.*, p. 457.

2 Zie de berichten van Morillon over werkloosheid en loonsvermindering te Brussel tijdens de winter van 1571-1572 (*Corr. de Granvelle*, IV, p. 91, 100). In de Brusselse 'resolutieboeken' ontmoet men van 1571 af, naast klachten over de 'crancke neringe', ook berichten over 'haastige ziekte' (Stadsarchief Brussel, Resolutieboec nr. 1724, f° 185 v° en passim). Voor Antwerpen vermeldt GODEVAERT VAN HAECHT een aantal crisisverschijnselen; als gevolg van de uitwijking bij de nadering van Alva zouden er veel ledige huizen geweest zijn (*op. cit.*, II p. 54-55). Verder zal blijken dat de huishuren te Antwerpen van 1567 af effectief daalden. Dezelfde maakt ook melding van een pestepidemie, die zowel in de stad als op het platteland veel slachtoffers maakte. Door het alzo ontstane gebrek aan arbeidskrachten zou in 1571 de graanoogst niet volledig binnengehaald zijn (*op. cit.*, II, p. 150-152). De sneeuw en de felle koude, van midden februari 1572 tot einde maart, zouden een einde gesteld hebben aan de epidemie (*op. cit.*, II, p. 167), enz.

3 O. DE SMEDT, *De Engelse Natie te Antwerpen*, II (Antwerpen, 1954), p. 356.

een ogenblik waarop de oorlog tussen Zweden en Denemarken nog niet definitief ten einde was, vermits in november 1571 de schepen uit de Oostzee komend nog een gevaarlijke, tijdrovende en dus kostelijke route moesten volgen om Skagen. Wegens de kaperij was Alva bovendien genoopt de westvaart te organiseren en te beschermen. In de lente van 1571 moesten de schepen in vlootverband naar Spanje varen, sterk bewapend en begeleid door konvooivaartuigen. De moeilijkheden die de overzeese betrekkingen met Andaloezië belemmerden veroorzaakten in Holland een tekort aan zout, dat niet alleen onontbeerlijk was voor het bewaren van haring en andere vis, maar ook de heenvracht vormde naar de Oostzeegebieden, waar het voornamelijk geruild werd tegen graan[1]. Voegt men daarbij de vreselijke overstromingen van november 1570, het onverdraaglijk *servitium* aan de Spaanse soldaten[2], het klimaat van onveiligheid verwekt door de geloofsvervolgingen, de relatieve duurte van het graan tijdens het oogstjaar 1571-1572, dan begrijpt men dat 1571 een bijzonder weinig geschikt ogenblik was om over te gaan tot het heffen van een belasting die de levensduurte alleen maar kon doen stijgen.

Jammer genoeg beschikt men, wat de industrie betreft, over te weinig productiecijfers om de curve van de crisis te tekenen. Het schijnt dat het economisch en politiek ongunstig klimaat

1 R. HAEPKE, *Niederländische Akten und Urkunden*...., II (Lübeck, 1923) zie de nrs. 562, 597, 610, 638, 644, 669, 675, 710, 718, 734.

2 Bijna alle remonstranties van Staten en steden eisen maatregelen tegen de knevelarijen van de Spaanse soldaten. De katholieke JAN DE POTTER verhaalt dat hij, de diefstallen en de plagerijen van de bij hem ingekwartierde militairen moe, besloot zijn huis te verlaten om elders zijn intrek te gaan nemen (*Dagboek*, p. VII). Het lijdt geen twijfel dat onder Alva de afkeer tegen de aanwezigheid van de Spaanse troepen (het leger van de wettige vorst!) bij velen een soort nationale bewustwording veroorzaakt heeft tegen wat meer en meer beschouwd werd als een vorm van vreemde overheersing. De nogal felle GODEVAERT VAN HAECHT schildert de Antwerpse wethouders en hun dochters, die in februari 1572 te Brussel met Spanjaarden banketeerden, af als een soort 'collaborateurs' en noteert daarbij nog '.... want 't en was sommige heeren van Antwerpen om den Spangiarden te believen niet genoegh dat haer dochteren met den Spangiarden hier seer familiardt waeren; sy sonden se haer noch thuys' (*op. cit.*, p. 168). Alva zelf wist dat alles wat uit Spanje kwam zeer weinig populair was in de Nederlanden. In maart 1572 verzocht hij daarom Filips II de 10e penning niet meer te laten aanduiden met de term *alcabala*: '.... y suplico a V.M. mande que no se le llame allá alcabala, sino décima, que el nombre les ofende como si se les sacase por él más dinero, creo porque es impuesto de España' (DUQUE DE ALBA, *op. cit.*, III, p. 48).

de opgang van de Vlaamse linnenindustrie misschien wel geremd, maar zeker niet gestuit heeft[1]. Van 1568 tot 1573 daalde echter de Hondschootse lakenexport trapsgewijze met 14%, om daarna zeer vlug in elkaar te storten. Het moet echter beklemtoond worden dat het 10e penning-jaar niet door een opvallende daling gekenmerkt was[2].

Te Antwerpen zijn er tekenen die er op wijzen dat de stad haar hoogtepunt voorbij is. Van 1567 af daalt de huishuurindex van de grotere woningen vlug en regelmatig, terwijl die van de kleinere huizen stagneert, wat in deze eeuw van algemene prijsstijging op zichzelf al een veeg teken is[3]. Ook hier blijkt dat de dreigende inning van de 10e penning het proces in genen dele verhaast heeft. Vooral welgestelde eigen en vreemde kooplieden schijnen na 1567 de stad verlaten te hebben, hetzij om godsdienstige, hetzij om zuiver economische redenen. Vanzelfsprekend was de Antwerpse economische barometer bijzonder conjunctuurgevoelig. Zeker is het toch dat vóór en zelfs na Den Briel de crisis niet zo rampspoedig was als Morillon het voorstelt in zijn brieven aan Granvelle. We stelden immers al vast dat, ondanks de weigering van de kooplieden de 30e penning op de uitvoer te betalen, de goederen te Antwerpen niet bleven liggen. Ook daalden de huishuren in 1571-1572 niet van 300 tot 50 of 60 fl.[4]. De daling tijdens het 10e penning-jaar was, zoals gezegd, zelfs ver van opvallend vergeleken met de vorige en vooral met de volgende jaren. Dezelfde valse precisie, die o.m. op H. Pirenne een grote indruk gemaakt heeft, spreekt ook uit het bericht van Morillon volgens hetwelk de wekelijkse opbrengst van ‘de tol te Antwerpen’, die voorheen schommelde van 1200 tot 2000 fl., in het begin van maart gevallen was op het niveau van 60 fl.[5]. De rekeningen van de Grote Watertol tonen immers duidelijk dat de ineenstorting pas kwam na de inname van Den Briel, van wanneer af de Scheldemonding beheerst werd door de geuzenvloot[6].

1 Cijfers bij E. SABBE, *De Belgische vlasnijverheid*, I (Brugge, 1943), p. 303.
2 E. COORNAERT, *La draperie-sayetterie d'Hondschoote* (Parijs, 1930), bijlage V bis.
3 E. SCHOLLIERS, *De levensstandaard in de XVe en de XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960), p. 247.
4 *Corr. de Granvelle*, IV, p. 126.
5 *Ibidem*, p. 140, 150, 153.
6 Algemeen Rijksarchief te Brussel, Rekeningen van de Grote Watertol: Rekenkamer, nrs. 22389-22390 (ontvangst voor de jaren 1569 tot en met 1572).

Het is evident dat de malaise van 1572 en de volgende jaren andere en diepere oorzaken had dan de niet geïnde 10e penning. Meer moest in dit verband eigenlijk niet aangetoond worden.

Hoewel, anders dan men doorgaans meent, de reële lonen ten tijde van Filips II aanzienlijk hoger waren dan onder de veelgeprezen regering van zijn voorganger Karel V, is het anderzijds zeker dat er onder het Alvabewind, wegens de 'quade neringhe' en de daaruit voortspruitende werkloosheid, redenen waren tot sociale ontevredenheid bij de ambachtslieden. Wat Antwerpen betreft blijkt zulks althans duidelijk uit een recente studie van E. Scholliers over de evolutie van de levensstandaard in deze stad. Van 1567 af daalden alle lonen van geschoolde ambachtslieden, zo meesters als gezellen. De best betaalden, die doorgaans politiek en godsdienstig de sterkste overtuiging hebben, kenden de grootste loonsverlaging. Het schijnt dat de zó al impopulaire wethouders van de religieuze en politieke repressie van Alva gebruik gemaakt hebben om de lonen te doen dalen tot het niveau van tien jaar vroeger, terwijl de prijsstijging onverminderd voortduurde[1]. Vrees voor sociale troebelen hoefde men blijkbaar in 1567 niet meer te koesteren. Dat thema duikt pas weer op in het 10e penning-jaar. Wegens de crisis was de werkgelegenheid schaars, wat ook de lonen naar omlaag drukte. Gelukkig waren de graanprijzen van 1567 af bijzonder laag, zodat het reële loon, voor wie het geluk had te kunnen werken, zich nagenoeg handhaafde. Hoewel de duurte in de loop van het oogstjaar 1571-1572 de vergelijking niet kan doorstaan met die van het cyclisch crisisjaar 1565-1566, kwam zij toch zeer ongelegen, omdat men vreesde dat de 10e penning de werkloosheid nog zou doen toenemen[2].

Het lijkt wel dat de ongeschoolde arbeiders, de talrijke 'onvrijen', de eerste slachtoffers van elke crisis, die tijdens het 'hongerjaar' 1566 nog als manoeuvremassa dienst gedaan hadden, niet rechtstreeks deelgenomen hebben aan de oppositie tegen de 10e penning.

Vooral de ambachtslieden, die iets produceerden of verkochten, zoals de brouwers, de kruideniers, de slagers, de schoen-

1 E. SCHOLLIERS, *op. cit.*, p. 138-139.

2 Het oogstjaar 1571-1572 was het duurste sedert de crisis van 1565-1566; cf. C. VERLINDEN EN MEDEWERKERS, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (Gent, 1959), p. 60, 271, 486, 496, enz.

makers enz., hebben zich verzet, eerst in de schoot van de stedelijke generaliteiten, waarvan zij het derde of het vierde lid vormden, en twee jaar later met hardnekkig te weigeren de taks te betalen en met te staken als het niet anders meer ging. Samen met de kooplui vormden zij de harde kern van de oppositie tegen fiscale maatregelen, waarvan zij zoniet de enige dan toch de eerste slachtoffers dreigden te worden, wat niet betekent dat dit verzet tegelijk vaak geen andere niet uitgesproken gronden zou gehad hebben. Men bedenke toch dat het juist bij de ambachtslui der grote steden in het Zuiden is, dat Oranje later zijn trouwste en vurigste aanhangers zal vinden en anderzijds in dit midden relatief het hoogste aantal hervormden aangetroffen wordt. In dit verband vermeld ik terloops, dat te Gent op de vooravond van de Beeldenstorm, volgens de rapporten van de 'vingteniers', alleen een kleine minderheid van de leden van de schuttersgilden zich er toe bereid verklaarde in geval van troebelen de geestelijkheid te beschermen. De calvinisten, hun sympathisanten met daarbij de lauwe katholieken waren toen al heel wat meer dan een roerige minoriteit, althans bij de kooplui en de meesters van de ambachten. Dit blijkt uit de onuitgegeven Gentse dissertatie van M. Delmotte over de 'Sociale aspecten van het Calvinisme te Gent (1566-1567)'. De vaststellingen die daarin gedaan worden, bevestigen de eveneens op cijfermateriaal berustende studie van R. Boumans over de getalsterkte van katholieken en protestanten te Antwerpen in 1585[1], in een latere periode dus. Men kan natuurlijk wel opwerpen dat veel ambachtslieden en kooplui, opgeschrikt door het optreden in 1566 van de armoedige massa 'onvrije' arbeiders, zich onder Alva wel weer aan de zijde van de regering zullen geschaard hebben. Voor deze hypothese moet het bewijs echter nog geleverd worden. Het enige wat men met zekerheid kan zeggen is, dat zelfs wie niet rechtstreeks af te rekenen kregen met de Raad van Beroerten er alle belang bij hadden zich koest te houden. Was al niet bewezen, o.m. door Oranje zelf, dat om de sociale rust te herstellen men Alva, de Spaanse troepenmacht en de godsdienstige repressie niet nodig had?

Onbetwistbaar lijkt het dat onder Alva de kern en de motor van de anti-Spaanse partij, ik bedoel de calvinistische kerkorganisatie, verlamd was. Het is misschien mede daarom dat

1 R. BOUMANS, De getalsterkte van katholieken en protestanten te Antwerpen in 1585, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 30 (1952), p. 741-798.

in de winter 1571-1572 het religieus motief nooit openlijk gekoppeld werd aan het verzet tegen de hoge belasting. Ook als gevolg van de door iedereen als onverdraaglijk beschouwde aanwezigheid van de *tercio's*, werd de klemtoon toen haast noodgedwongen gelegd op de afweer tegen de vreemde overheersing, waarvan de 10e penning een nieuw bewijs was. Het was veel minder gevaarlijk zich te verzetten tegen het innen van een belasting, die toch vooral moest bijdragen tot het onderhoud van de gehate troepen, dan onder het vaandel van de godsdienst te pletter te lopen op gevelde lanspunten. Pas wanneer de Spaanse legers wegens de achterstallige soldij in staat van ontbinding verkeerden en lijf en goed moesten beschermd worden tegen de muitende benden, werd het mogelijk en zelfs noodzakelijk zelf het heft in handen te nemen en kon de Pacificatie van Gent ondertekend worden.

Persoonlijk vind ik het wel treffend dat de groepen die zich in 1571-1572 het scherpst verzetten tegen de 10e penning, dezelfde waren die zich onder Oranje meester maakten van het bewind van de grote steden, al zat de bedoeling ze om te vormen tot calvinistische republieken alleen voor bij een sterke minderheid. Onder Alva hebben de gemiddelde en de kleine kooplui, zoals ook de ambachtslieden, zich tegen het geheel van de Spaanse repressiepolitiek verzet op het enige terrein waarop dit toen redelijkerwijze mogelijk was. Zelfs bij wie aan de beweging deelnamen zonder godsdienstig-politieke bijbedoelingen, dus hoofdzakelijk om materiële redenen, veronderstelt dit een zekere durf. M.i. is het misprijzend oordeel dat over deze actie uitgesproken werd door sommige auteurs van geuzenliederen en verscheidene XVIe- en XVIIe-eeuwse en ook hedendaagse historieschrijvers niet gewettigd.

Het idealistisch standpunt, dat in bedoelde Geuzenliederen al kort na de gebeurtenissen van 1572 ingenomen wordt, verraadt vooral de ontgoocheling over het feit dat het na Den Briel niet gekomen is tot een algemene openlijke opstand tegen de Spanjaarden, iets waar de situatie op dat ogenblik nog niet rijp voor was[1]. In het Zuiden was een dergelijke onderneming

1 Scherpe satire in ‘Alva's eerste boetpsalm’ op de Zuidnederlanders en de lutheranen die de geloofsvervolgingen lijdzaam ondergingen, zolang Alva niet in hun geldbeugel tastte (J. VAN VLOTEN, *Nederlandsche Geschiedzangen*, I (Amsterdam, 1852), p. 394). Bij Van Vloten en E.T. KUIPER (*Het geuzenliedboek*, 2 dln., (Zutfen, 1924)) treft men ten minste twaalf liederen aan, waarvan sommige van lang na de gebeurtenissen, waarin duidelijke toespelingen op de 10e penning voorkomen. Behalve de uit een calvinistisch oogpunt zeer principiële ‘Eerste Boetpsalm’, stellen de meeste van deze liederen zonder meer Alva's fiscale schraapzucht aan de kaak. Een kritiek op de nadelen van de belasting en vooral op de gevolgen van het perpetueel karakter ervan komt er nooit in voor. Maar mag men dat eigenlijk verwachten van dat soort litteratuur, zoals H.A. ENNO VAN GELDER (*op. cit.*, p. 137) doet? Ook vandaag laat de publieke opinie zich weinig in met belastingtechnische problemen als zodanig. Na 1572 was de 10e penning nog slechts één van de vele onaangename aspecten van de Spaanse politiek.

wegens de Spaanse garnizoenen in de steden en de aanwezigheid van de aldaar hoofdzakelijk geconcentreerde legermacht praktisch uitgesloten. En toch hebben ook daar sommige steden, waaronder het als zeer Rooms beschouwde Mechelen, hun poorten geopend om een prinselijk garnizoen te ontvangen, zich op die manier blootstellend aan de wraak van Alva, die overigens niet lang op zich liet wachten.

Vast staat dat Oranje, die van maart af in manifesten aankondigde dat hij het land kwam verlossen van de 10e penning[1], evenals de geuzenpropaganda de betekenis van de oppositie tegen de 10e penning nog niet onderschatten of miskenden. Het thema,

> 'So is het geld ende goed
> Des menschen ziel ende bloed'[2],

is maar later gekomen.

Zeker gaat het evenmin op, in het spoor van katholieke auteurs van Viglius af, de 10e penning te beschouwen als de hoofdoorzaak van de successen van Oranje na 1572, hoewel ook in het Roomse kamp de eensgezindheid niet volledig is[3]. Bij wie

1 RENON DE FRANCE, *Histoire des causes de la désunion, révoltes et altération des Pays-Bas*, ed. Ch. Piot, I (Brussel, 1886), p. 425 vlg. (manifest van 14 april 1572); B. DE JONGHE, *Gendsche geschiedenissen....* (Gent, 1781), p. 191. Over het groot belang dat Oranje vóór Den Briel hechtte aan de agitatie tegen de 10e penning, zie ook P. BOR, die inzage nam van een brief van de Zwijger van 17 febr. 1572 (*Oorsprongk, begin ende vervolgh der Nederlandsche oorlogen*, I (Amsterdam, 1679), p. 362, 366).

2 P. BOR, *op. cit.*, I, p. 361

3 Het oordeel van Viglius is vrij genuanceerd. Voor hem was de 10e penning het voorwendsel waarvan de geuzen wisten gebruik te maken om het volk tot zich te trekken. Maar het zijn vooral de armoede en de crisis van handel en scheepvaart die de massa tot opstand brachten (HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Analecta Belgica*, I, pars II, Viglius ad Hopperum, p. 686). Voor Granvelle was het echter klaar dat '.... les derniers tumultes.... n'ont heu aultre principal fondement que l'imposition de vint et dix en alcaval qu'on les vouloit sans nul fondement de raison charger' (G. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, 1e série, I (2e uitg., Leiden, 1842), p. 74).
Groot belang wordt aan de 10e penning gehecht als oorzaak van de vervreemding van Filips II door ADRIAAN VAN MEERBEECK, *Chroniike van de gantsche werelt ende sonderlinghe vande Seventhien Nederlanden* (Antwerpen, 1620), p. 285; FR. VERHAER, *Onpartijdighe verclaringhe der oorsaken des Nederlantsche Oorloghs* (Antwerpen, 1612), p. 19-20; M. AITSINGER, *De leone Belgico* (Keulen, 1583), 1 april 1571; M. AB ISSELT, *Sui temporis historia* (Keulen, 1602), p. 255; F. STRADA, *De Bello Belgico* (Rome, 1632), liber VII, sub anno 1571; G. BENTIVOGLIO, *Histoire des guerres de Flandres*, II (Parijs, 1770), p. 303-331; enz.

de gebeurtenissen zelf hadden meegemaakt treft men zelfs enkele auteurs aan die, zoals de calvinisten, maar met een totaal verschillende bedoeling, de 10e penning niet wensten te zien als de werkelijke oorzaak van de Opstand. Wie dat doen, meende Laurent Metsius, de bisschop van 's-Hertogenbosch, 'ilz errent grandement et allèguent cause pour non-cause'. Voor hem was de belasting alleen een voorwendsel, en was het de opstandelingen vooral te doen om de vrije beoefening van de hervormde godsdienst. Hebben de rebellen zich immers niet dadelijk geworpen op kerken en kloosters en heeft Oranje na 1576 niet nog hogere belastingen afgedwongen[1]?

In zijn 'Apologie' acht Oranje het nodig tot drie maal toe uitvoerig terug te komen op de 10e penning[2], wat buiten verhouding veel is, vooral als men bedenkt dat thans de m.i. verkeerde mening geopperd wordt dat de Opstandslitteratuur nagenoeg zwijgt over de belasting.

Betekenisvol is het dat Oranje denkt zich te moeten verdedigen tegen een verwijt, dat alleen uit het kamp der strenge calvinisten kon afkomstig zijn, nl. dat hij de Staten zou gezworen hebben ze bij te staan '.... so verre de Hertoghe van Alva de selve soude willen fortseren ende bedwinghen tot den tienden ende twintighsten penninghen'. Deze eigenaardige belofte zou Oranje gedaan hebben toen hij Holland binnenkwam, maar '.... dat en sal met der waerheit also niet bevonden werden, maer wel is waer dat wy daerom expresselick ten anderen maele binnen 't landts syn ghekommen om 't landt te verlossen van de tyrannye daer 't alreede mede verdruckt was'. Oranje moge dan verder helemaal naar waarheid betogen dat het 'niet alleene' ging tegen de 10e penning, maar vooral tegen de bloedige geloofsvervolgingen, zeker is het dat hij, zowel in de lente van

1 L.P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, IV (1861), bijlagen, p. 742-743. Gelijkaardig inzicht bij B. de Mendoça die van 1567 af deelnam aan de krijgsverrichtingen in de Nederlanden (*Commentaires sur les événements de la guerre des Pays-Bas*, I (Brussel, 1860), p. 245-247).

2 Uitgave door A. VERWEY (2e druk, Santpoort, 1942), p. 79-80, 84-85, 92-93.

1572 als lang na de gebeurtenissen, het verzet tegen Alva's belastingen als een sterke troef in zijn handen beschouwde. Hij heeft er meer in gezien dan alleen een politiek voorwendsel.

Geen wonder dan ook dat de XVIe- en de begin XVIIe-eeuwse protestantse geschiedschrijving over de betekenis van de oppositie tegen de 10e penning zeer verdeeld was. Hooft, die de kwestie uitvoerig behandelt, neemt geen aanstoot aan de materiële beweegredenen van het verzet tegen een belasting, die ook de 'Roomsche weeder.... nae de lucht der vryheit derwaarts (deed) gaapen'. Was het immers niet onwaardig dat de Nederlanden hun eigen slavernij moesten bekostigen? Slaven dienden normaal toch door hun meesters gekocht en verzorgd te worden[1]! Grotius observeert gelaten (of schamper) dat er tussen mensen geen hechtere band bestaat dan het particulier belang. Wat de geloofsvervolgingen niet vermochten kwam tot stand dank zij deze belasting, iets wat Alva zelf met zoveel woorden geschreven had aan Filips II[2]. Voor Grotius zijn het niettemin de 'onverschrokken' daden, gesteld door de Brusselse kooplui en winkeliers, die Oranje de moed gaven weer iets te ondernemen[3].

Daartegenover staat de zuiver godsdienstige visie die het sterkst tot haar recht komt bij E. van Reyd (Reidanus), een in 1567 voor Alva naar het Noorden gevlucht rechtsgeleerde. Deze zegt uitdrukkelijk het volgende. Zekeren menen dat niet de godsdienst maar wel de 10e penning de oorzaak was van de afvalligheid der Nederlanders, die, noteert hij, lang vóór de gebeurtenissen door de uitgewekenen voorbereid werd. Is dat waar, dan heeft dat zeker de straf Gods verzwaard tegen wie in opstand kwamen omwille van hun aardse goederen eerder dan om wat heilig was te verdedigen. De gestraften zijn in zijn ogen

1 *Nederlandsche Historiën* (Amsterdam-Leiden, 1703), p. 208-209.

2 *Corr. de Philippe II*, II (1851), p. 206.

3 *Annales et Historiae de rebus Belgicis* (Amsterdam, 1658), p. 46 vlg. - J. GYSIUS, *Oorspronck ende voortgang der Nederlandscher Beroerten* (Delft, 1626) en G. BRANDT, *Historie der reformatie* (Amsterdam, 1671), p. 518 vlg., zijn, vooral de eerstgenoemde, vrij goed gedocumenteerd maar geven geen oordeel te kennen over de betekenis van de 10e penning als eventuele aanleiding tot de Opstand. Het is evident dat de protestantse geschiedschrijving, in tegenstelling met de katholieke, het godsdienstig motief gepaard met het verzet tegen de vreemde overheersing het sterkst beklemtoont. De 10e penning is maar een omstandigheid (niet eens een aanleiding), die de taak van de opstandelingen in het Noorden vergemakkelijkt heeft.

de Zuidnederlanders die, na de heroveringstocht van Farnese, opnieuw bukken voor het Spaans gezag. Reidanus slaat helemaal op hol waar hij, om te eindigen, bevestigt dat de algemene verontwaardiging van de steden tegen de 10e penning, blijkbaar wegens de materialistische gronden ervan, de weg geëffend heeft voor de Unie van Atrecht[1].

Ook zonder deze oude polemiek over de ware betekenis van het verzet tegen Alva's fiscale politiek, die tot vandaag het oordeel van de historici nog mee beïnvloedt, is het lang niet eenvoudig uit te maken wie zich verzet heeft en welke motieven, behalve zuiver materiële, daarbij meegespeeld hebben. Deze motieven zijn ongetwijfeld uiteenlopend al naar gelang van de beschouwde groepen en individuën. Sommige misvattingen zijn onder meer ook te wijten aan een zelfs vandaag nog onvoldoende kennis van de economische en sociale structuren van de XVIe-eeuwse maatschappij. Termen als burgerij, volk, koopmansstand, enz. worden te vaak gebruikt zonder dat de lezer, en misschien ook de auteur, precies weet welke lading zij dekken. De stedelijke magistraatsgroep zou bijvoorbeeld de woordvoerster geweest zijn van de burgerij. Welke burgerij wordt echter bedoeld? Bedenkelijker is het nog, wanneer het van de opbrengst van gronden en huizen levend patriciaat vereenzelvigd wordt met de koopliedenstand. Welgestelde meesters uit de ambachten noemt men vaak zonder meer kooplui, hoewel dat alleen in sommige gevallen geoorloofd is. En wat is het volk? Nu eens duidt men met die term het zogenaamd ‘gepeupel’ aan, dat in jaren van hoge levensduurte soms tot wanhoopsdaden bleek in staat te zijn, dan weer slaat hij op ambachtslieden, hetzij meesters of gezellen, die niets gemeens hadden of wilden hebben met de eerstgenoemden, omdat zij, misschien meer nog dan de adel, gesteld waren op rust en orde. Zo is het mij bijv. niet helemaal duidelijk geworden wat H.A. Enno van Gelder bedoelt, waar hij besluit dat de geestelijkheid en de kooplui zich het scherpst verzetten tegen de 10e penning.

De geestelijkheid kan men liefst buiten beschouwing laten. Zij zou zeker niet in beweging gekomen zijn, moesten de ambachtslieden en de kooplui niet eerst de kop opgestoken hebben, wat ook gezegd mag worden van de adel en zelfs van de stedelijke magistraat. De bisschoppen, in het bijzonder de pas benoemden, vreesden vooral dat Alva's fiscale politiek de kerk

1 *Belgarum aliarumque gentium annales* (Leiden, 1633), p. 9.

zou schaden. Blijven dus de kooplui. Daarmee kunnen naar alle waarschijnlijkheid niet bedoeld worden de talrijke grote, gemiddelde en kleine handelaars, die zich o.m. toelegden op export naar het buitenland, vermits dezen zich maar weinig zouden bekreund hebben om de 10e of later de 30e penning, mening die ik, zoals gezegd, niet deel. Indien de auteur, wat waarschijnlijk is, integendeel denkt aan de meesters van de ambachten, die het derde of het vierde lid vormden van de 'Brede' en andere 'Wijde Raden' en te Brussel bijv. tot staking overgingen, dan is de term 'kooplui' niet adequaat.

Nu, hoop ik, uit mijn betoog voldoende gebleken is welke groepen de taaiste weerstand geboden hebben, nl. de ambachtslieden en de kooplui, wil ik met meer klem dan ik het tot nog toe deed onderstrepen dat ook wie de 10e penning alleen om economische redenen afwezen, d.w.z. zonder de geringste politieke of godsdienstige bijbedoeling, overschot van gelijk hadden. Want de 10e penning was inderdaad, zelfs in zijn meest gemodereerde vorm, nog altijd een buitensporig hoge belasting. In een tijd toen de handel nog goeddeels een onzeker en zelfs avontuurlijk karakter had, was er niet zeer veel nodig om de contact- of de zwaartepunten ervan naar elders te doen verglijden. Meer en meer gaat men inzien dat de gemiddelde en de kleine kooplui, die samen toch het grootste deel van de goederenomzet controleerden, in de XVIe eeuw lang geen zorgeloos bestaan leidden. De zeeën waren ver van veilig, het verzekeringswezen duur en ver van toereikend, het crediet schaarser dan men dacht. De geldomloop was te traag voor de behoeften en veel gereed geld hadden de meeste kooplieden niet in voorraad, tenzij dan enkele weinige reuzenfirma's waar men zich tot in een recent verleden op blind staarde. Zeker konden de handelaars die voor de afzet van onze producten in het buitenland zorgden zich niet zonder meer schadeloos stellen door hun prijzen met 10 of 3,3% te verhogen, want zij hadden niet zelden af te rekenen met vreemde concurrentie[1]. De uitvoertaks te

1 Dit blijkt ten overvloede uit twee recente werken die veel nieuw licht werpen op de structuren van de XVIe-eeuwse handel, niet meer gezien vanuit enkele vreemde reuzenfirma's van kooplieden-bankiers: E. COORNAERT, *Les Français et le commerce international à Anvers*, 2 dln. (Parijs, 1961) en W. BRULEZ, *De firma della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw* (Brussel, 1959). Zie in laatstgenoemd werk, wat betreft de grote onzekerheid van de handel en de verscherping van de mededinging op buitenlandse markten o.m. p. 240-241, over de trage omloopsnelheid van het kapitaal en de lange krediettermijnen p. 350 vlg. en p. 384-385, over de vaak kleine winsten verwezenlijkt door kleine en gemiddelde handelaars p. 390-392. Maarten della Faille, een der rijkste Antwerpse kooplieden, beschouwde in 1586 de heffing te Hamburg van een nieuwe taks van 1% op de in- en uitvoer als een onverdraaglijke last. Hij vermeed het voortaan, bepaalde goederen deze stad te doen passeren! (p. 425).

moeten kwijten nog vóór een koper, die bovendien maar zelden contant betaalde, gevonden te hebben is, gezien het veel voorkomend gebrek aan gereed geld, een veel ernstiger handicap dan men doorgaans meent. Deze bezwaren werden in remonstranties aan Alva voorgelegd. De katholieke Duinkerkse auteur van de 'Vlaamse Kroniek' oordeelt vanuit zijn speciale gezichtshoek dat de effectieve heffing van de 10e penning onafwendbaar zou leiden tot de '.... totale ruyne der visscherye ende coopvarderye, twelcke de pilaren zyn daer dese landen up rustende zyn, considererende dat wy maer en zyn de boyen ende packhuyzen der goeden ende coopmanscepen van andere landen, omme duer verbeyt (naarstigheid) ende industrye de zelve tot perfectie ghebrocht te werden. Want anders van ons selven zeer weynich hebben om ons te behelpen'[1]. Overdreven en onhandig, ja, maar er zit een kern van waarheid in deze redenering, die zeker een weerspiegeling was van wat de kooplieden en de reders dachten over de economische situatie van de Nederlanden. Men bedenke dat in de tweede helft van XVIe eeuw de producten van de nationale industrie, die vaak vreemde grondstoffen verwerkte, een groeiend aandeel hadden in de uitvoer.

1 CH. PIOT, *Chroniques*...., p. 380. Gelijkaardige argumenten worden aangehaald door de Antwerpse magistraat tegen de door adel en geestelijkheid in okt. 1569 ontworpen 'generale middelen'. Een 20e penning op specerijen en suiker uit Portugal, bestemd voor wederexport naar de Oostzee en elders, kon alleen maar 'causeren die geheel diversie van der zelver coopmanscape'. Maria van Hongarije had zelf ingezien dat de 100e penning, in 1543-1545 in de Nederlanden geheven, aanleiding had gegeven tot rechtstreekse import te Hamburg van Portugese koloniale waren (S.A., Privilegekamer, Brede Raad, minuten, VIII, 6 A, 27 jan. 1570, f° 8 r° vlg.). Dit stuk, waar nog andere gelijksoortige argumenten in voorkomen, was niet bestemd voor de regering. Een anoniem Antwerps manifest van december 1571 wees erop dat Antwerpen 'alleen een packhuys is van alle dese omligghende steden'. Daarom moeten de manufacturen vrij blijven van taksen, zoniet zullen de vreemde kooplieden uitwijken naar Keulen, Emden en elders (R. VAN ROOSBROECK, Over een anoniem manifest, 1571, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van het oude hertogdom Brabant*, 17 (1926), p. 72-78). Het wankelbare van de Antwerpse en de Nederlandse marktpositie wordt ook onderstreept in een in 1569 door de Staten aan Alva overhandigde remonstrantie, die blijkbaar door kooplieden geïnspireerd werd (Algemeen Rijksarchief te Brussel, Papiers d'état et de l'audience, nr. 607, zonder datum).

Wat de winkeliers en de ambachtslieden betreft, voor dezen was het dan toch niet moeilijk hun eventuele schade te verhalen op de verbruikers, argument dat men overigens niet alleen bij Morillon maar ook in de verslagen van de Statenvergaderingen aantreft[1]. Men bedenke echter dat de globale koopkracht wegens de 'benauwde tijd' zó al genoeg verzwakt was. Het verlies veroorzaakt door het innen van de 10e penning moest per slot van rekening gedeeld worden door de ambachtsman en de verbruiker.

Anders dan men doorgaans meent zou de 10e penning jaarlijks een voor die tijd reusachtig bedrag naar de schatkist gevoerd hebben. Dit blijkt o.m. zeer klaar uit een opgetogen, ja zelfs uitbundige brief door Alva op 19 oktober 1571 - hij was toen nog zeker van zijn stuk - gericht aan Garnica, *contador* bij de *Consejo de Hacienda* en de *Consejo de Contaduria*[2]. Hij wilde deze laatste en zodoende onrechtstreeks ook de koning definitief winnen voor zijn fiscale politiek[3]. Het schijnt immers dat Filips II eraan twijfelde dat de 10e penning was een 'negocio.... tan grande come yo tengo escripto'. Alva stalt daarom cijfers uit om te bewijzen dat, ondanks de moderaties, de opbrengst van de 10e penning reusachtig zal zijn. Hij veroorlooft het zich zelfs, om zijn redenering kracht bij te zetten, de 10e penning op de eerste verkoop te verwaarlozen. Hij raamt de dagelijkse uitgaven per hoofd in de Nederlanden op gemiddeld 10 maravedis (dit is ongeveer 1,5 st.), wat zeker niet overdreven is. Het totale bevolkingscijfer schat hij echter op 5.000.000, d.i. twee maal hoger dan het in werkelijkheid was. Wanneer de 10e penning maar één enkele keer op elk product zou geheven worden, wat niet het geval is, reken dan maar uit hoeveel de *alcabala* zal opbrengen, roept Alva Garnica triomfantelijk toe. Ik deed de berekening: 13.600.000 fl. Halveren we dat bedrag

1 *Corr. de Granvelle*, IV, p. 91, 100. De 'vettewariers' en de kruideniers zullen er niets bij verliezen '.... car ilz revendront tant plus chier'. In het voorjaar van 1569 drukten de afgevaardigden van het Brugse Vrije zich als volgt uit op een vergadering van de Vier Leden: 'Ende by consequentie soude den coopman drapier.... ende andere hemlieden met sulcke gemaecte waeren moeyende noch eens alsoo vele den prys moeten verhooghen als hy voor impositie betaelt hadde' (S.G., reeks 9, nr. 1, f° 89 v°).

2 Voor de identificatie van Garnica, cf. R. EHRENBERG, *Das Zeitalter der Fugger*, 2 dln. (Jena, 1922) en H. LAPEYRE, *Simon Ruiz et les Asientos de Philippe II* (Parijs, 1953).

3 Voor de tekst van de brief, zie DUQUE DE ALBA, *op. cit.*, II, nr. 1456, p. 761-762.

omdat de Nederlanden niet zo bevolkt waren als de landvoogd dacht, en delen we het resultaat nogmaals door twee omdat Alva kort daarop, wegens de duurte, het graan moest vrijstellen van de taks, dan komt men tot het nog zeer hoog bedrag van 3.400.000 fl. Zoveel had de kapitaalsbelasting van 1% (de 100ste penning) opgebracht, de hoogste belasting die de Nederlanden tot dan toe de regering toegestaan hadden. Op 19 oktober 1571 beschouwde Alva 13.600.000 fl. als een minimum, omdat de eerste verkoop en ook de andere volgende niet in de berekening werden opgenomen. In werkelijkheid heeft hij de taks later beperkt tot de eerste en de laatste, en werd in vele gevallen de eerste verkoop zelfs vrijgesteld. Desondanks kan de jaarlijkse opbrengst op meer dan 4.000.000 fl. geraamd worden. Maar dit is niet alles. Want daarbij moet nog de taks gevoegd worden op waren uit het buitenland geïmporteerd om hier verkocht te worden, veelal weeldeartikelen dus, bestemd voor wie meer dan 1,5 st. per dag konden besteden. En de waarde van die goederen vertegenwoordigt 'una summa grandísima', het juiste cijfer 'parescería fábula'. Daar verwachtte Alva dus ook enkele miljoenen van, te voegen bij het reeds verhoopte minimum van 13.600.000 fl. Daarbij komt dan tenslotte nog de opbrengst van de 10e penning op de uitvoer van goederen van Nederlands maaksel. De hertog heeft de totale waarde daarvan laten schatten door Pedro de Arcanti, de betaalmeester van de Spaanse troepen. Deze kwam tot het m.i. te hoge cijfer van 45.000.000 fl. Anders dan men op grond van een vermelding bij Renon de France dacht[1], betreft deze raming dus alleen wat voor export bestemd was en niet de goederen die in de Nederlanden zelf verbruikt werden. De 10e penning daarop zou nog eens 4.000.000 fl. afgeworpen hebben. Met de latere vermindering tot 3,3% worden het ongeveer 1.300.000 fl.

Alle nog volgende moderaties in acht nemend, kan men op grond van deze cijfers de mogelijke totale ontvangst ramen op ruim 6.000.000 fl., bedrag waarbij natuurlijk de niet geringe opbrengst van de 20e penning op de overdracht van alle onroerende goederen moet gevoegd worden. Alva zelf verwachtte in oktober 1571 eventjes 20.000.000 fl., een onzinnig cijfer. Wat zou de 10e penning in zijn eerste ruwe vorm van 1569 dan wel niet hebben moeten opleveren? De overigens ondenkbare inning ervan zou inderdaad uitgelopen zijn op een 'épouvantable

1 RENON DE FRANCE, *op. cit.*, I, p. 372.

désastre', om de woorden van H. Pirenne te gebruiken, en ook met de meest gemodereerde 10e penning was het gevaar voor een economische ramp geen hersenschim. Alleen Alva, de hedendaagse historici niet te na gesproken, hield er een andere mening op na. Als hij zijn krankzinnige eisen geleidelijk heeft gematigd, dan is zulks hoofdzakelijk te danken aan het verzet waarop hij overal stuitte. Wat sedert Bakhuizen van den Brink, ook door mijzelf, geschreven werd over het begrip van de hertog voor de economische belangen van de Nederlanden is niet steekhoudend. Dit blijkt duidelijk uit de inhoud en toon van de pas geanalyseerde brief. Men begrijpt dat financiers gaarne de 10e penning zouden in pacht genomen hebben voor de niet onaardige som van 4.000.000 fl. per jaar, de koning daarbij nog een vierde latend van wat er meer zou geïnd worden dan dit bedrag. Het betreft niet eens de 10e penning in zijn geheel, want, steeds uit dezelfde brief, blijkt dat de financiers, misschien om belastingtechnische redenen, alleen geïnteresseerd waren in de heffing op de laatste verkoop. Ook de taks op de export was in de aangeboden pachtsom niet begrepen, die kon dus nog het voorwerp uitmaken van een afzonderlijke overeenkomst[1].

Het schrijven van Alva waarin het goede nieuws aangekondigd werd, verwekte te Madrid niet de verwachte euphorie. Op 24 december bedankte de landvoogd de *contador* Garnica immers voor de raad die deze hem intussen gegeven had de eisen te matigen. Men verneemt tegelijk dat ook Filips II in die zin geschreven had. Toch drukte Alva er weer zijn tevredenheid over uit, de zaak van de 10e penning doorgedreven te hebben tot het toen bereikte stadium. Het enige wat hij echter zelf niet kon doen om ze tot een goed einde te brengen was 'ir de casa de mercader en mercader a hacer la colectación'[2]. Dat was inderdaad wat haperde met deze belasting: ze was zo schromelijk hoog dat zelfs de lijdzaamste Brusselaar zich nog liever blootstelde aan vervolgingen dan ze te betalen.

Ongetwijfeld was Alva een eerlijk, hoewel eigengereid en hardhandig dienaar van zijn koning, die hij, dank zij een door-

1 Een zodanig contract zou een ware ramp geworden zijn voor de financiers. Op 4 april 1572 moest Alva de koning immers melden dat de Fuggers weigerden een beloofd voorschot van 129.000 schilden uit te betalen '.... porque la consignacion era en la décima'. Hij erkende daarmee tegelijk impliciet het failliet van de inning van de 10e penning (DUQUE DE ALBA, *op. cit.*, III, p. 79-80).

2 DUQUE DE ALBA, *op. cit.*, II, p. 816.

lopende en hoge belasting - het beproefde recept - absoluut heerser over de Nederlanden wilde maken. Zijn inzichten in economische en fiscale problemen reikten echter niet verder dan die van een doorsnee militair. Zij waren kortzichtig tot het deerniswekkende toe. Heel alleen heeft Alva iets willen doorzetten waar niemand voor te vinden was. Gelukwensen heeft hij dan ook niet mogen ontvangen, ook niet uit Spanje. Uit de aangehaalde brieven blijkt dat de op elkaar volgende moderaties meestal niet ingegeven werden door werkelijke bezorgdheid om de economische belangen der Nederlanden, maar veeleer dienen beschouwd te worden als toegevingen om de koning en zijn raadgevers gerust te stellen. Wegens het vermeend onbegrip waar hij overal op stuitte, was de landvoogd er toe bereid ballast uit te werpen om zijn groot doel toch maar te kunnen verwezenlijken: de Spaanse politiek in het Noorden te doen financieren door de Nederlanden en in één moeite door de standenvertegenwoordigingen uit te schakelen[1].

Het is op een volledige mislukking uitgelopen, zodat het vorstelijk absolutisme bij ons nooit diepe wortels heeft geschoten. Zeker niet in het Noorden, maar ook niet in het Zuiden, waar de provinciale Staten de medezeggenschap, die zij sedert het begin van de regering van Karel V geleidelijk hadden veroverd, in de XVIIe eeuw verder hebben uitgebouwd[2].

1 Zie daarover zijn brieven aan de koning: *Corr. de Philippe II*, II, p. 49, 89, 210, 226, enz.; en DUQUE DE ALBA, *op. cit.*, II, p. 738; III, p. 38. Uit een andere brief blijkt tevens dat de moderatie van de 10e penning op geïmporteerde goederen door Alva zelf beschouwd werd als een tactische zet. Om de kooplieden zoetjes te wennen aan de belasting, zal Alva in de toekomst de 10e penning trapsgewijs invoeren, eerst 2%, wat later 4%, enz., een tot nu toe aan de aandacht ontsnapt typerend detail, dat wel een vreemd licht werpt op de zogenaamde bezorgdheid van de landvoogd om de economische belangen van de Nederlanden (DUQUE DE ALBA, *op. cit.*, II, p. 738, brief van 23 september 1571).

2 Over de geleidelijke ontvoogding van de standenvertegenwoordigingen vanaf het begin van de regering van Karel V, zie o.m. J. CRAEYBECKX, *De Staten van Vlaanderen*.... Reeds in 1522 kregen de Staten van Vlaanderen het beheer van de gelden van de bede in handen. Zij betaalden zelf de troepen uit volgens de aanwijzingen van het centraal gezag (Algemeen Rijksarchief te Brussel, Papiers d'état et de l'audience, nr. 35, passim). Nijpende geldnood verplichtte de kroon later tot steeds verdere toegevingen. Het betreft een echte tegenstroming tegen het op haast alle andere gebieden voortschrijdend vorstelijk absolutisme. Alva's 10e penning zou een bruusk einde gesteld hebben aan deze evolutie, die de Staten rechtstreeks heeft voorbereid op de taken die ze na de scheiding in het Noorden te vervullen kregen.

Zeker hebben deze standenvertegenwoordigingen zich steeds veel meer geplaatst op het standpunt van het eng groepsbelang dan op dat van het welzijn van allen. Toch geloof ik niet, als bijv. Fruin en na hem anderen, dat het vorstelijk absolutisme de progressistische tendens bij uitstek was, bepaald niet in gebieden waar de groep der kooplieden en der ondernemers sterk genoeg was om haar eigen belangen te behartigen, zoals dat in de Nederlanden en in Engeland het geval was. Vergeleken zelfs met de Zuidelijke Nederlanden, is Frankrijk, ondanks het Colbertisme, tot diep in de XVIIIe eeuw economisch achterlijk gebleven en met Spanje en centraal Europa was het nog veel droeviger gesteld. In de Zuidelijke Nederlanden hebben de gewesten en de steden, op het lokaal vlak, heel wat soepeler en doeltreffender maatregelen getroffen om handel en nijverheid te bevorderen dan de bureaucratische regering in het Frankrijk van Lodewijk XIV.

De manier waarop Alva bij ons het absolutisme wilde vestigen, was beslist niet de goede. De verhoudingen tussen de sociale en de politieke machtsgroepen lagen hier helemaal anders dan in Spanje. Beginnen met belastingen op te dringen die de levenszenuw van handel en industrie raakten was fout. Veeleer dan het te hinderen moest, vóór de technische omwenteling, het economisch leven overal aangewakkerd worden. In de tweede helft van de XVIe eeuw begon het expansieritme te vertragen. Daarom gingen de meeste Europese staten bewust aansturen op protectionisme. Alva's tiende penning was dus hoegenaamd geen vooruitstrevende maatregel om de staathuishouding op meer rationele grondslagen te vestigen. Dat was tot op zekere hoogte wèl de door Alva niet uitgedachte maar toch doorgedreven kapitaalsbelasting van 1%. De ontvangstrekeningen tonen overigens dat de 100e penning zo goed als uitsluitend de onroerende goederen getroffen heeft, want de daadwerkelijke heffing ervan op het roerend koopliedenkapitaal is een haast even grote mislukking geworden als de 10e penning (niet meer dan 5,7% van de totale ontvangst in Brabant)[1].

1 M.A. ARNOULD, L'impôt sur le capital en Belgique au XVIe siècle, in: *Le Hainaut économique*, I (1946), p. 17-45, zie p. 36-37. Voor de weinig grondige wijze waarop in de praktijk de 100e penning op het roerend bezit geïnd werd, cf. o.m. GODEVAERT VAN HAECHT, *op. cit.*, II, p. 120. Het kwam er uiteindelijk op neer dat de wijkmeesters, die fungeerden als collecteurs, ontboden ‘de treffelycxte (burgers) op 't stathuys, ende wat elck bekende, luttel oft vele, 't was al aengenaem’. Voor gronden en huizen werd integendeel een soort kadaster opgemaakt.

Rechtvaardig en vooruitstrevend waren in die tijd vooral belastingen op het onroerend bezit. Alleen deze haalden het geld waar het was, nl. bij de geestelijkheid, de grote adel en niet het minst bij het stedelijk patriciaat en de gearriveerde kooplieden die het grootste deel van hun kapitaal al geïnvesteerd hadden in huizen, gronden en renten. Maar taksen op het onroerend bezit troffen juist de groepen die in feite de standenvertegenwoordigingen beheersten....

Toen, na de Pacificatie van Gent, de in handel en nijverheid bedrijvige burgerij en de sedert Karel V van veel van hun economische en politieke voorrechten beroofde ambachten weer medezeggenschap kregen, werd de 100e penning van Alva op de onroerende goederen opnieuw ingevoerd. Bovendien werden nog andere zeer zware taksen ingesteld op gronden en huizen, wat in het Zuiden niet weinig heeft bijgedragen tot de verzoening van de grondbezitters met Spanje.

Misschien ben ik een beetje van het eigenlijk onderwerp afgedwaald. Ik deed het met de bedoeling beter te doen uitkomen dat het verzet tegen de 10e penning meer was dan het gewone misbaar om een hoge belasting. Waren onze voorouders zich wel ten volle bewust van de draagwijdte van hun oppositie gezien in een langer perspectief, kan men zich afvragen. Het antwoord is waarschijnlijk negatief. Maar is er naast de geschiedenis van de gebeurtenis als gebeurtenis ook niet een andere die ontsnapt aan de aandacht van de tijdgenoten en vaak ook aan die van de geschiedschrijvers? De Franse historicus F. Braudel zegt daarover m.i. zeer gevat: 'ils font l'histoire, mais l'histoire les emporte'[1].

Ik stel vast, het verzet tegen de 10e penning, dat ik vroeger mee beknibbelde, in ere hersteld te hebben of althans gepoogd te hebben dat te doen. Ik probeerde, meen ik toch, te reconstitueren wat de tijdgenoten in de 10e penning zagen of konden zien. De inning van de 10e penning is een mythe wegens het verzet, dat zeer reëel was. Zeker kan men de zaak gedeeltelijk ook anders zien. Ik deed het vroeger zelf. Men kan bijv. op een gans ander gebied ook vaststellen dat Granvelle onrechtvaardig bejegend werd, dat Egmont zich al vóór 1564 bezondigde aan wat hem in de beschuldigingsacte ten laste gelegd werd, en men

1 F. BRAUDEL, Histoire et sociologie, in: *Traité de sociologie*, o.r.v.G. Gurvitch, I (Parijs, 1958), p. 86.

heeft dat onlangs ook gedaan[1]. Jammer waren de tijdgenoten slecht ingelicht of partijdig. Ze zijn immers in opstand gekomen. Misschien had de goede smaak ze ervan moeten weerhouden zoveel drukte te maken om een belasting en men is dat ook zeer vlug gaan inzien. Maar wie zal met zekerheid durven beweren dat de Opstand hetzelfde verloop zou gekend hebben, indien onze voorouders de kans hadden laten voorbijgaan om zich te verzetten tegen de heffing van de 10e penning, die het land wel uitgeput maar Alva's legermacht zeker aanzienlijk zou versterkt hebben?

De voordracht van dr. Craeybeckx wordt gevolgd door een geanimeerde discussie. Dr. *Enno van Gelder*, aan wie de voorzitter het eerst het woord verleent, geeft uiting aan zijn grote waardering voor de uiteenzettingen van de heer Craeybeckx, waar hij het in veel opzichten mee eens is. Wel meent hij dat deze het accent te zeer gelegd heeft op de export-belasting. Spr. heeft z.i. ook onvoldoende doen uitkomen dat het verzet vooral gericht was tegen het feit dat het hier ging om de invoering van een nieuw systeem, afwijkend van het traditionele quotenstelsel. Tenslotte zou hij het vraagteken in de titel van de voordracht willen vervangen door een uitroepteken.

Alvorens hier op in te gaan, merkt spr. op, dat de in zijn rede op dr. Van Gelder geoefende kritiek evenzeer gericht was tegen vroegere uiteenzettingen van hemzelf. De belasting op de export heeft hij niet speciaal willen accentueren. Tegen de andere onderdelen van de Tiende Penning hebben de Nederlanders zich ook heftig verzet. Ten aanzien van het tweede punt zegt spr., dat de Staten unaniem waren in hun verzet tegen het permanente karakter van Alva's belasting. Algemeen ook was de eis, de opbrengst door de Staten zelf te doen beheren. Voor het overige was het verzet tegen de Tiende Penning echter niet unaniem. Zo achtten de stadsregeringen van Leiden en Gent de voorgestelde heffingen op zich zelf niet onacceptabel. Ter verklaring van die houding wijst spr. op het feit dat veel magistraatspersonen grondbezitters waren en niet genoeg oog hadden voor de

1 M. VAN DURME, *Antoon Perrenot*, *bisschop van Atrecht*, *kardinaal van Granvelle* (Brussel, 1953); P.B. DE TROEYER, *Lamoraal van Egmont*, *een critische studie over zijn rol in de jaren 1559-1564 in verband met het schuldvraagstuk* (Brussel, 1961).

handelsbelangen. In veel steden werd op de houding van de magistraat dan ook felle kritiek geoefend.

Dr. *Van Gelder* merkt in dit verband nog op, dat de kleinere gewesten over het algemeen meer voelden voor het quotenstelsel dan de grotere als Brabant en Vlaanderen, die te hoog waren aangeslagen. - Dr. Craeybeckx acht het nog niet zo zeker, dat de quoten van Brabant en Vlaanderen te hoog waren. In elk geval waren ook deze twee gewesten geporteerd voor het quotenstelsel. Wel hebben ze gepleit voor de invoering van generale middelen, maar daar werd de eis aan vastgeknoopt eventuele overschotten te doen verdelen volgens de quotenschaal. Wat betreft de kwestie van vraagteken of uitroepteken in de titel, wil spr. zijn vraagteken handhaven. De Tiende Penning moet in de eerste instantie worden beschouwd als een reële bedreiging van de welvaart. Het verzet ertegen was niet alleen reëel, maar ook alleszins gerechtvaardigd.

De heer *Mijjer* heeft er zich over verbaasd, dat een belasting op pachten in de Gentse kohieren wordt aangeduid als Tiende Penning. Volgens dr. Craeybeckx hebben we hier vermoedelijk te maken met een andere belasting, in dit geval geheven als tiende penning van de opbrengst van onroerend goed. Met Alva's Tiende Penning heeft deze heffing niets te maken.

Prof. *Jansma* heeft de indruk gekregen dat spr. de dalende conjunctuur van het 16e-eeuwse Antwerpen een zwaarder accent wil geven dan zijn leermeester prof. Verlinden en dr. Brulez. Is de bloei van het Huis Plantin daar niet mee in strijd? Spr. zegt dat het conjunctuurverloop bij gebrek aan gegevens niet precies gereconstrueerd kan worden. Wel zou hij liever willen spreken van vertraagde groei dan van verval. Zijn opvattingen in deze wijken, naar hij meent, niet af van die van prof. Verlinden. Veel gegevens, t.a.v. de Antwerpse geldmarkt bijv., wijzen op stagnatie. De opkomst van de Plantijnse onderneming kan men als deugdelijk tegenargument niet laten gelden. Een onmiskenbare crisis is er geweest in de jaren 1572-1576, toen de Schelde gesloten was, en vervolgens in de jaren 1580 e.v.

Dr. *Koch* heeft het conjunctuurverloop bestudeerd van Deventer, in de eerste helft van de 16e eeuw de derde handelsstad in de Nederlanden. Omstreeks 1470 begon daar een hausseperiode, die zich voortzette in de 16e eeuw. Pas omstreeks 1568 begon het met Deventer bergafwaarts te gaan. - Dr. Craeybeckx acht dit een interessante bijdrage: t.a.v. het conjunctuurverloop dienen we niet alleen naar Antwerpen te kijken.

Dr. *Pirenne* vraagt of het feit dat de Tiende Penning niet geïnd werd soms het gevolg was van afspraken in de kring der Statenleden. - Spr. acht dit niet aannemelijk. De Staten van veel gewesten, met name die van Brabant, hebben hun goedkeuring gehecht aan de Tiende Penning.

Dr. *Pirenne* vraagt vervolgens of het wel juist is dat de ambachten Oranje hebben gesteund. Kreeg de Prins niet veeleer steun van de hogere standen? In Den Bosch bijv. waren de ambachten conservatief en niet geneigd de zijde van Oranje te kiezen. Naar hij meent, is dit ook het geval geweest in Brussel en Antwerpen. - Spr. antwoordt dat we niet kunnen generaliseren: verschillen tussen Noord en Zuid en ook locale verschillen zijn er zeker geweest. Wel staat vast, dat de ambachten in de grote steden van het Zuiden doorgaans op de hand van de Prins waren. Vaak waren ze zelfs heel wat radicaler dan hij.

De *voorzitter* dankt de spreker tenslotte zeer hartelijk voor zijn belangrijke voordracht, die nieuw licht heeft geworpen op een, naar het scheen, overbekende zaak, en schorst daarna de vergadering.

Na de heropening om omstreeks 2 uur geeft de voorzitter het woord aan prof. dr. J.C. Boogman voor zijn voordracht over:

Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en Belgie in het midden van de 19e eeuw

Wie het buitenlands beleid van België en van Nederland in het midden van de vorige eeuw, in de periode 1840-1870, wat nader bekijkt, wordt al heel spoedig getroffen door een scherp contrast: België is officieel neutraal, maar toont zich op het terrein van de buitenlandse staatkunde niettemin in hoge mate actief. Nederland daarentegen, hoewel door geen neutraliteits-servituut in zijn bewegingsvrijheid belemmerd, houdt zich op buitenlands-politiek gebied zo veel mogelijk op de achtergrond. Doorgaans voert het een politiek van afzijdigheid, van onthouding.

In de belangwekkende en stimulerende inleiding tot het tiende deel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* heeft ook prof. Romein op treffende wijze de aandacht gevestigd op deze tegenstelling. 'Die tegenstelling tussen een "opvliegend" België en een stilstaand Nederland' heeft zich, zo schijnt het Romein toe, zo niet het duidelijkst, dan toch het meest typerend geopenbaard juist op het gebied van het buitenlands beleid. 'Terwijl België niet mag, popelt het om internationaal mee te doen, omgekeerd als Nederland, dat eigenlijk mee moest doen, maar zich uit angst onthield'.

Mijn waardering voor Romein's rake formulering kan mij er toch niet van weerhouden een enkele kritische kanttekening te maken, en wel bij het tweede gedeelte van de zo juist geciteerde zin. Ik vraag mij nl. af, waarom Nederland in het algemeen 'eigenlijk mee moest doen'. De gevoerde onthoudingspolitiek was doorgaans immers volmaakt in overeenstemming met het landsbelang. Het woord angst, als 'Leitmotiv' van het Haagse beleid, klinkt mij dan ook bepaald wat te schril in de oren. Een enkele maal, in crisissituaties (in 1848[1] en met name in 1852 na Napoleon III's staatsgreep[2)], is er in Den Haag trouwens wel degelijk een actief beleid gevoerd, vooral gericht op het samen-

1 Vgl. M. HUISMAN, La crise révolutionnaire de 1848 et le rapprochement Hollando-Belge, in: *B.V.G.O.*, VII[3] (1935), p. 6.

2) Vgl. HUISMAN, Le problème de la Belgique et des Pays-Bas à l'avènement du Second Empire, in: *Revue de l'Université de Bruxelles* (1928). - De onder Thorbecke's inspiratie gevoerde alliantie-politiek werd door koning Willem III bestreden.

gaan met België en Engeland tegen dreigende gevaren van de kant van Frankrijk.

Als mogelijke verklaring van de door hem gesignaleerde tegenstelling wijst Romein op de omstandigheid dat het officiële Nederland althans heel wat aandacht aan Nederlands-Indië moest besteden. Hij verheelt overigens niet dat deze verklaring hem slechts ten dele bevredigt. Streefde men er b.v. in Brussel niet naar om ook België de status van koloniale mogendheid te doen verwerven?

Het lijdt voor mij geen twijfel dat men de Nederlandse koloniale inspanningen in dit verband slechts als een bijkomstig motief kan doen gelden. Veel wezenlijker factoren zijn hier in het spel geweest. Daaronder zijn er, waar het door Romein genoemde motief bovendien voor een belangrijk deel uit voortvloeit, althans nauw mee samenhangt.

Van die factoren zijn er sommige van meer specifieke, conjuncturele aard; andere zou men eerder structureel en tevens historisch kunnen noemen.

Onder de meer specifieke factoren waarop ik zou willen wijzen ter verklaring van het Belgische activisme, is er één die wel zeer in het oog springt. Ik doel hier op de moeilijke, soms zelfs uitgesproken precaire situatie op internationaal-politiek terrein, waarin België heel de periode 1830-1870 verkeerd heeft. In den beginne was er de bedreiging van de zijde van de Oranje-vorsten Willem I en Willem II; na de Februari-revolutie van 1848 dreigde er een nog veel ernstiger gevaar van de kant van Frankrijk. Was de situatie in het voorjaar van 1848 (bij Risquons-Tout werd eind maart een inval van gewapende benden uit Frankrijk afgeslagen) en vervolgens in de eerste maanden na Napoleon's staatsgreep van december '51 al penibel genoeg, het meest reëel scheen het gevaar voor België's onafhankelijkheid in de jaren '60. De Belgen hadden toen waarlijk alle reden om beducht te zijn voor de mogelijkheid van annexatie door Frankrijk als compensatie voor Pruisische gebiedsuitbreiding. Het in 1870 op instigatie van Bismarck in de *Times* gepubliceerde Frans-Pruisische ontwerp-tractaat van 1866, waarbij België werd toegewezen aan Frankrijk, is in dit verband een wel zeer sprekend getuigenis.

Onder staatslieden en diplomaten in het toenmalige Europa was de verwachting wijd verbreid, dat België binnen afzienbare

tijd ten offer zou moeten vallen aan het Franse annexionisme. Velen meenden dat Napoleon III zou toeslaan en het land - volgens hem 'une création artificielle dirigée contre la grandeur de la France'[1] - inpalmen vlak na het overlijden van Leopold I. Opmerkelijk is zeker de roerende belangstelling en bezorgdheid voor diens lichamelijk wel en wee op het eind van zijn leven, waar veel diplomaten in hun depêches uit Brussel blijk van gaven.

België's bedreigde positie in de Europese statenwereld had tot natuurlijk gevolg, dat de diplomatieke dienst beschouwd moest worden als een uiterst belangrijk orgaan in het Belgische staatsbestel. Van de diplomaten werd een grote activiteit verwacht: voortdurend dienden zij op hun qui vive te zijn. Met de ontwikkeling der politieke machtsverhoudingen was België's lot immers ten nauwste verweven. Een wezenlijke aantasting van de territoriale status quo en, als mogelijk gevolg daarvan, van het volkenrechtelijk bestel in Europa, zou juist voor de Belgische staat, geschraagd als die werd door internationale garanties, noodlottige gevolgen kunnen hebben. Jean Baptiste Nothomb, tientallen jaren lang de meest prominente figuur onder de Belgische diplomaten[2], heeft zich op dit punt in 1849 tegenover een Oostenrijks diplomaat wel heel expliciet uitgelaten: 'Toute modification sur le continent européen menacerait l'existence même de la Belgique'[3].

Bijzonder interessant, in elk geval in menig opzicht typerend voor de mentaliteit en de opvattingen van veel Belgische diplomaten, acht ik Nothomb's beschouwing over de functie en de taak van het departement van Buitenlandse Zaken in het algemeen en van dat van Brussel in het bijzonder (in de voorrede van 1876 van zijn befaamd *Essai Historique et Politique sur la Révolution Belge*[4]. Die beschouwing komt neer op een 'diplomatiek credo' en ik wil ze U ook daarom niet onthouden:

> A certains égards, le département des Affaires Etrangères est la partie intellectuelle de tout gouvernement; il en est comme la providence; il épie les signes du temps; il cherche à découvrir les rapports

1 Vgl. EMILE OLLIVIER, *L'Empire libéral*, III, p. 101.
2 Van 1845 tot zijn dood toe in 1881 is Nothomb gezant in Berlijn geweest.
3 Vgl. VICOMTE DE GUICHEN, *Les grandes questions européennes et la diplomatie des puissances sous la seconde république française*, I (1925), p. X.
4 In 1876 verscheen de 4e editie van het beroemde werk (de eerste druk is van 1833). - Vgl. *Essai* etc., I (1876), p. XII.

> parfois lointains entre la destinée du pays et les événements du dehors; souvent il a l'apparence d'être inactif, inutile même, mais l'imprévoyance, l'oubli, l'erreur d'un jour, une méprise, une fausse appréciation ont des suites irréparables. La Belgique, moins que tout autre Etat, ne peut s'isoler; son existence tient au système général. Le chef de sa diplomatie, roi ou ministre, doit être un observateur presque universel: toujours l'oeil fixé sur la carte du monde, aucun mouvement, en Europe surtout, ne doit lui échapper.

Het lijdt geen twijfel: voor Nothomb, en zeker ook voor veel politiek geïnteresseerde Belgen met hem, was een capabele, actieve buitenlandse dienst de noodzakelijke voorwaarde voor het voortbestaan van België als onafhankelijke staat.

Daar kwam nog bij - en dat verhoogde het prestige van de diplomatieke dienst eveneens aanmerkelijk - dat de diplomaten bij het ontstaan van de Belgische staat zo'n wezenlijk belangrijke rol hadden gespeeld. Als het resultaat van de Londense diplomaten-conferentie anders was uitgevallen, zou de Belgische staat waarschijnlijk kort na zijn geboorte zijn bezweken. Het is al weer Nothomb, die hier in zijn *Essai* met nadruk op gewezen heeft, zeker ook wel ter meerdere ere en glorie van zich zelf: als jonge man nog had hij zich op het diplomatieke strijdtoneel van de jaren 1830 bijzonder onderscheiden.

De grote betekenis die de buitenlandse dienst in heel het Belgische bestel werd toegekend, blijkt ook wel heel duidelijk uit het feit dat enige prominente politieke figuren, die bovendien gerekend kunnen worden tot de belangrijkste voormannen van de revolutie van 1830, in de diplomatieke vertegenwoordiging sleutelposities innamen. Lange jaren is Sylvain van de Weyer gezant geweest in Londen, Firmin Rogier, de oudere broer van Charles, in Parijs, Nothomb in Berlijn. Joseph Lebeau was, zij het slechts gedurende korte tijd, geaccrediteerd bij de Bondsdag te Frankfort. Van deze oud-revolutionairen, die zo'n belangrijk element vormden in de Belgische diplomatieke dienst, is ongetwijfeld een activerende en stimulerende invloed uitgegaan. Als tegenwicht van de vaak gebruikelijke routine en sleur kan een zekere mate van revolutionair élan en dynamiek heilzaam werken. In de ogen van veel Belgen werd het aanzien van de buitenlandse dienst natuurlijk nog verhoogd, doordat figuren van nationale betekenis er deel van uitmaakten.

Hoe anders was de situatie in Nederland. Van een gevaarlijke bedreiging als waaraan België was blootgesteld, was hier geen

sprake; doorgaans echter evenmin van een levendige activiteit op diplomatiek terrein. Dat de diplomatieke worsteling in de jaren '30 in feite op een échec uitliep, was al dadelijk weinig stimulerend. De defaitistische stemming die men, mee als gevolg van de ongelukkige Belgische affaire, in de jaren 1840 bij heel wat Nederlanders kan constateren[1], was dat al evenmin.

In tegenstelling tot België uiteraard werden ook de diplomatieke zaken op dezelfde voet voortgezet. De Nederlandse diplomaten werden vooral gerecruteerd uit een betrekkelijk klein aantal oude, adellijke en patricische, families, waarvan de telgen in veel gevallen reeds generaties lang diplomatieke posten hadden bezet (ik kom hier later nog op terug). Traditionalisme en deftigheid, met als begeleidende verschijnselen legalistische vormelijkheid, routine en sleur, het waren fenomenen die zowel ten departemente in Den Haag als op de Nederlandse legaties in den vreemde wel eens wat te rijkelijk voorhanden waren.

Eén tekenend geval wil ik U niet onthouden. Het betreft de wat pijnlijke ervaring van de begaafde, maar arme, jonge jurist H.P.G. Quack met Buitenlandse Zaken. Na zijn promotie (in 1859) kwam de veelbelovende jonge man, gewapend met mooie referenties, op het departement solliciteren. Een positie daar lokte hem vooral aan, omdat hij een levendige, diepgaande belangstelling had voor internationale problemen. In *De Gids* zou hij weldra waardevolle, ook nu nog bijzonder lezenswaardige, studies op dit terrein publiceren. De sollicitant kwam echter van een koude kermis thuis. De minister, J.K. baron van Goltstein, volgens Quack's *Herinneringen* een deftige, ouderwetse, zwaarwichtige oude heer, vond hem kennelijk veel te actief. Op zijn betuiging dat hij hard wilde werken, kreeg hij van Excellentie Van Goltstein te horen, dat hij hem niet paste, ‘want dat er aan zijn departement niet hard te werken viel’. Zo kon de ongelukkige Quack onverrichter zake naar Amsterdam terugkeren, waar hij ‘een ogenblik zeer bekommerd ter neêr’ zat[2]. Hij zou zich later overigens weten te redden: *De Socialisten* zouden hem een wel verdiende roem bezorgen, terwijl hij zich daarnaast zou weten op te werken tot de status van gerenommeerd en dienovereenkomstig gehonoreerd ‘captain of industry, commerce and navigation’.

1 Nader over dit thema: J.C. BOOGMAN, The Dutch Crisis in the Eighteen-Forties, in: *Britain and the Netherlands* (1960), p. 192 vlg.
2 Vgl. H.P.G. QUACK, *Herinneringen* (2e dr., 1915), p. 54.

Gerustgesteld over de toekomst van onze gedesillusionneerde sollicitant, nemen we de draad van het verhaal weer op en richten de blik opnieuw naar België.

Ook het verschijnsel waar ik nu voor een ogenblik Uw aandacht op wil vestigen, heeft het Belgische activisme, althans enigermate, in de hand gewerkt. We mogen het, dunkt me, aanduiden met de term irredentisme[1]. Ik denk hier uiteraard aan de aversie in Belgische kringen tegen de territoriale regeling van 1839, waarbij (het huidige Nederlandse) Limburg en de helft van Luxemburg tegen de wens van de bevolking in van België waren losgescheurd.

Voor veel Belgen was die pil zo bitter, dat hij eigenlijk pas na haast een eeuw definitief geslikt is. Behalve alleszins begrijpelijke nationale redenen zijn hier ook klemmende strategische motieven in het spel geweest: België's gevaarlijke positie tussen Frankrijk en Duitsland maakte de beheersing van de Maaslinie in het Limburgse en het bezit van de vesting Luxemburg wel uitermate wenselijk.

Vóór 1870 is het streven naar de herwinning van de verloren gegane territoria, en wel met name van Luxemburg[2], een constante, begrijpelijkerwijs doorgaans echter geheime tendentie[3] geweest van de Belgische buitenlandse politiek. Na 1870, in de periode van het Duitse overwicht in Europa, is dit streven geheel op de achtergrond geraakt, maar na de Eerste Wereldoorlog is het Belgische irredentisme, dat tevoren trouwens meestal niet boven het niveau van diplomatieke ‘feelers’, intrigues en conspiraties was uitgekomen, nog eenmaal met felheid in het volle daglicht van de politieke actualiteit getreden. Beziet men het Belgische annexionisme van na 1918, in Nederland vaak

1 Mits gebezigd in zeer algemene zin (zoals in *Van Dale's Woordenboek*); d.w.z. zonder associaties met agitatorische propagandaleuzen, machtige volksbewegingen enz.

2 In het voorjaar van 1848 is er van Belgische kant een opvallend grote belangstelling voor Luxemburg aan den dag gelegd. Vgl. J.C. BOOGMAN, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851*, II (1955), p. 305, 307. - Over de pogingen tot herwinning van het groothertogdom in 1851 en 1867 o.m. E. DISCAILLES, Trois dates de l'histoire du grand-duché de Luxembourg 1839, 1851, 1867, in: *Acad. Roy. de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres* etc. (1907), p. 298 vlg. Over het Belgische plan van 1851 ook BOOGMAN, *a.w.*, II, p. 782 vlg. - Over de ambities t.a.v. Limburg: hierna, bl. 64, 67, 68.

3 België kon zich toen immers allerminst een conflict met buitenlandse staten en hun machthebbers (met name met koning-groothertog Willem III) veroorloven!

beschouwd als een volslagen onredelijke, onverhoedse uiting van Belgische grootheidswaan, in historisch perspectief, dan wordt het stellig heel wat begrijpelijker en maakt het ook een veel minder onredelijke indruk.

Om tot de situatie in het midden van de 19e eeuw terug te keren: het irredentisme heeft sommige Belgische politici en diplomaten doen speuren naar een gunstige gelegenheid om de verfoeide regeling van 1839 ongedaan te maken. Het heeft er zodoende zeker ook wel toe bijgedragen België's activiteit op buitenlands-politiek terrein te stimuleren. Op het irredentisme, en met name de achtergronden ervan, kom ik hierna in ander verband nog terug[1].

Als laatste van de meer specifieke factoren die een rol hebben gespeeld, wil ik wijzen op de dynastieke factor.

Van de Coburgers, Leopold I en Leopold II, kan men zonder overdrijving zeggen dat ze wezenlijk leiding hebben gegeven op het gebied van de buitenlandse staatkunde. Vaak zijn ze meer als de eigenlijke leiders van de buitenlandse politiek opgetreden dan de dikwijls slechts korte tijd aan het bewind zijnde ministers van Buitenlandse Zaken. Leopold I, in het buitenland vaak geidentificeerd met België, genoot ook bij de Belgische diplomaten een zeer hoog aanzien. Met enigen van hen stond hij in correspondentie, uiteraard niet steeds tot genoegen van de verantwoordelijke ministers. De coryfee onder de Belgische gezanten heeft hem de allerhoogste lof toegezwaaid. Leopold I, aldus Nothomb in zijn *Essai*, 'restera l'idéal du diplomate belge'.

Van de Oranjevorsten Willem II en Willem III kon zoiets zeker niet beweerd worden: in vergelijking met de Leopolds maakten zij op het terrein van de buitenlandse politiek een vrij pover figuur.

Willem II - onevenwichtig en emotioneel, herhaaldelijk van opvatting veranderend: nu eens pro-Engels, dan weer pro-Russisch of pro-Frans - wordt in de correspondentie tussen koningin Victoria en haar 'dear uncle Leopold' niet ten onrechte wel eens betiteld als de 'helter-skelter man'[2]. Met de Nederlandse belangen was zijn beleid stellig lang niet altijd in overeenstemming[3].

Al heel weinig belangrijk is Willem III's rol geweest op bui-

1 Vgl. hierna bl. 63 vlg.
2 Vgl. *Letters of Queen Victoria*, 1 st ser., I, p. 379, 380.
3 Een karakteristiek van dat beleid in BOOGMAN, *a.w.*, I, p. 62-72.

tenlands-politiek gebied. Zijn opvattingen waren zo eenzijdig (star conservatief en doctrinair legitimistisch), dat hij heel vaak eenvoudig niet au sérieux werd genomen[1].

Van een geregeld contact met de in Den Haag geaccrediteerde gezanten was bovendien geen sprake. In maart 1867 schreef de Franse gezant dat de buitenlandse diplomaten alleen ter vervulling van protocollaire formaliteiten met de koning in aanraking kwamen[2]. De Amerikaanse gezant J.S. Pike werd getroffen door de vaak langdurige afwezigheid van de koning uit Den Haag. Wekenlang vertoeft hij op het Loo, noteert Pike in juli 1862, en dan zijn er nog de buitenlandse reizen. Momenteel verblijft hij b.v. in zijn villa in Nassau 'and nobody is supposed to suffer from his absence.... If the king will run away so will the foreigh ministers (*gezanten*), like the king, nobody will care for their absence. The fact is that the ministers at these inferior courts have little or nothing to do, and any pretense that they have is to magnify their office, at the expense of the truth'[3].

Hoe anders op dit punt de gang van zaken in Brussel! Het is dan ook zeker wel mee aan Willem III te wijten (al moet de hoofdoorzaak elders worden gezocht), dat het aanzien van Den Haag als standplaats voor diplomaten in deze jaren sterk daalde en Brussel in de diplomatieke wereld in menig opzicht de plaats ging bezetten die Den Haag in de 18e eeuw nog had ingenomen.

Ik ben hiermee gekomen aan de behandeling van de tweede categorie 'oorzaken'. We krijgen nu te maken met factoren van meer structurele aard: met economisch-sociale structuren en nauw daarmee verbonden, met historische tradities die een diepgaande invloed hebben geoefend op de mentaliteit, het na-

1 Willem III's sympathieën gingen uit naar Oostenrijk, (en in sterker mate nog naar) Rusland en het Bonapartistische Frankrijk (althans vóór 1859). Napoleon, door Willem bewonderd als redder van de maatschappij tegen het rode gevaar en als temmer van liberale parlementariërs, daalde aanmerkelijk in diens achting, toen hij zijn politiek mee liet bepalen door het revolutionaire nationaliteiten-principe. Pruisen was Willem III's 'bête noire'. - Nadere gegevens over W. III's houding op buitenlands-politiek gebied bij BOOGMAN, Een eenzijdig boek over koning Willem III, in: *B.G.N.*, VIII (1953), p. 59 vlg. Vgl. ook diens *Nederland en de Duitse Bond*.

2 Vgl. *Les origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871*, XV, p. 127 vlg.

3 Vgl. *Notebooks of James S. Pike*, *1861-1882* (ongepubliceerd - door vriendelijke mededeling van Mevr. E. Stakenburg-Mees).

tionale besef, en dus natuurlijk ook op het buitenlands-politieke beleid in de twee landen.

Wat Nederland betreft, denk ik hier vooral aan die typisch Hollandse traditie: die van het Hollandse handelspatriciaat. Met het oog op de materiële belangen, met name van de koopmansstand, legde het Hollandse regentendom, tijdens de Republiek de hoeder van die traditie, vaak een onmiskenbare voorkeur aan den dag voor een politiek van vrede, onthouding en neutraliteit. Het 'interesse.... van desen Staet' achtte De Witt 'daerinne gelegen, dat allenthalven ruste ende vrede zij ende dat de commercie onverhindert moge werden gedreven'[1].

De ideologie van het Hollandse regentenpatriciaat (althans enige wezenlijke aspecten ervan) kunnen we leren kennen, zij het hier en daar wel op de spits gedreven, uit Pieter de la Court's *Interest van Holland*. Alle expansiepolitiek is De la Court een gruwel. Eén van zijn politieke idealen is zelfs gericht op territoriale inkrimping, contractie. Zijn eigenlijke vaderland, Holland, zou, meende hij, samen met Utrecht als oostelijk bolwerk een onneembare vesting kunnen vormen, een eiland, onaantastbaar voor agressie van expansieve en militairistische continentale vorstenstaten. De nijvere Hollanders zouden het ijdele machtspolitieke spel dan met een gerust hart goeddeels aan de ambitieuze potentaten en hun trawanten kunnen overlaten en zich vanuit hun insulaire egelstelling nog meer dan voorheen op de zee kunnen concentreren, teneinde hun greep op de wereldhandel te verstevigen[2].

De gangbare opvattingen in de kring der Hollandse regenten en kooplieden over de positie van Holland (Nederland) in de wereld, opvattingen die zijn voortgekomen uit een typisch ma-

1 Brieven van Johan de Witt, I, in: *Werken H.G.*, 3e ser., nr. 18 (1906), p. 515. - In februari 1662 schreef De Witt aan zijn Zeeuwse collega Veth dat de Staten van Holland altijd van oordeel waren geweest 'dat eene alliancie met verbintenisse tot prestatie van simple secourssen voor desen Staet advantagieuser was als een engagement tot rupture; jae dat noch 't alderadvantageuste soude wesen een simpel tractaet van commercie ende marine, sonder obligatie tot eenige defensie....' (Brieven van De Witt, II, p. 360).

2 De passages over de in het Utrechtse (van de Zuiderzee naar de Lek) te graven gracht, die Holland aan de oostzijde zou beveiligen en onneembaar maken, heeft De la Court op verzoek van De Witt niet in het *Interest* (1662) gepubliceerd. Men vindt die in de tweede druk, verschenen onder de titel *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland* (1669), deel II, cap. XIV.

ritiem, anti-(Europees) continentaal milieu en intellectueel klimaat, hebben op heel de Noord-nederlandse gemeenschap hun stempel gedrukt. De nawerking ervan is ook in de 19e eeuw nog onmiskenbaar.

Met name in 1830 en volgende jaren heeft de Hollandse contractiementaliteit zich volop doen gelden. In brede kring heeft men toen de scheuring van het Verenigd Koninkrijk van harte toegejuicht, blij als men was van de Belgen verlost te zijn. Met een gevoel van bevrijding trok de Protestantse Klein-Nederlander zich terug 'op eigen grond', kroop hij weer terug in eigen schulp.

In een zelfde vlak ook ligt de houding van het merendeel der Nederlanders tegenover Limburg, toen dat gewest in 1848 door de Duitsers werd opgeëist. Zeer velen bleken maar al te graag af te willen van dat verafgelegen 'ellendige strookje land'[1] aan de Maas, dat nog Rooms was bovendien. Vooral Van Bosse, de zeer bekwame minister van Financiën, heeft zich in die omstandigheden een regelrechte geestelijke nazaat van De la Court getoond. In 1848 was hij er vóór alles op uit om met het nieuwe Duitsland voordelige overeenkomsten te sluiten op het gebied van de handel en de Rijnvaart. Om die vette Duitse kabeljauw te vangen hoopte hij Limburg de uitermate nuttige functie van het spierinkje te laten verrichten. Toen er in de ministerraad verzet rees tegen deze weinig scrupuleuze taktiek, hield het enfant terrible Van Bosse zijn verbouwereerde collega's vóór, dat de Nederlandse gemeenschap per slot van rekening heel wel te vergelijken viel met een 'groote kruidenierswinkel'[2].

Gezien de boven geschetste geesteshouding, kan het geen verwondering wekken dat de belangstelling en met name het begrip voor internationaal-politieke problemen bijzonder veel te wensen overlieten. Vooral tegenover de roerige, dynamische nationale bewegingen in Duitsland en Italië stond de doorsnee Nederlander van een honderd jaar geleden volslagen vreemd. Dit valt overigens ten dele te verklaren door de omstandigheid dat hij zelf deel uitmaakte van een oude, historische staats-natie. In Duitsland en Italië waren de orthodoxe nationalisten er juist op uit de historische staten te likwideren.

In verband hiermee kan nog gewezen worden op de vaak botte onverschilligheid tegenover de Vlaamse beweging. Een

1 In sept. '48 noemde Donker Curtius Limburg in de ministerraad 'een ellendig strookje land'. Vgl. BOOGMAN, *Nederl. en de D. Bond*, II, p. 638.

2 Vgl. BOOGMAN, *a.w.*, II, p. 422 vlg., p. 639 vlg.

beschamend verschijnsel, maar het historisch diep gewortelde Protestants-Klein-Nederlandse nationale besef daarbij in aanmerking genomen, niettemin wel heel begrijpelijk.

In de lijn van de traditie lag ongetwijfeld ook een zekere legalistische benadering van buitenlands-politieke kwesties. Geen gunstiger voorwaarde immers voor een beleid dat erop gericht was 'ruste ende vrede' te handhaven en de 'commercie' te bevorderen dan een hechte internationale rechtsorde. Allerminst verwonderlijk dan ook de geneigdheid van veel Nederlanders om problemen betreffende de internationale politiek vooral uit volkenrechtelijk en (in samenhang daarmee) moreel oogpunt te beschouwen.

Een dergelijke beschouwingswijze deed ook in het midden van de 19e eeuw opgeld[1]. Nederland, een kleine, in militair opzicht, zwakke staat, als politieke gemeenschap in veel opzichten statisch en conservatief, zag zich toen geconfronteerd met een Europese statenwereld, die vooral tengevolge van het in praktijk brengen van het moderne, revolutionaire nationaliteitenbeginsel volop in gisting verkeerde: niet alleen de territoriale status quo in Europa, maar ook de internationale rechtsorde leek ernstig bedreigd. Heel de politieke ontwikkeling scheen bovendien te tenderen naar de vorming van grotere staatsgemeenschappen, zodat men zich kon afvragen of er voor een kleine staat als Nederland nog wel ontwikkelingsmogelijkheden waren weggelegd. Al mocht er dan doorgaans van een onmiddellijk gevaar (als in het Belgische geval) nog geen sprake zijn, er waren voor de Nederlanders waarlijk redenen genoeg om de toekomst met zorg tegemoet te zien. Gevoelens van vrees en onzekerheid tegenover het politieke gebeuren in Europa, dat zich vooral voor de kleine staten (Denemarken!) dreigend liet aanzien, kan men vooral in de jaren 1840 (toen zelfs vrij wat defaitistische geluiden werden vernomen) en 1860 bij veel Nederlanders opmerken[2]. Mee uit afweer gingen zij zich in toe-

1 Legalistisch (en tevens conservatief) b.v. de houding van minister Van Goltstein t.a.v. de Italiaanse kwestie in 1859. - Typisch legalistisch ook de discussie in de Tweede Kamer (juli 1861) n.a.v. de door Nederland aan te nemen houding t.a.v. de Amerikaanse Burgeroorlog.

2 Over de situatie en de stemming in de jaren 1840 de hierboven (bl. 47) reeds genoemde studie. - Over de positie van de kleine staten in de jaren 1860 schreef de Amerikaanse gezant in dec. '63: 'The dependent powers of Europe necessarily occupy a humiliating position. The great Powers treat them as they would not dare to treat their equals. At this moment Denmark is an example.... Holland is better able to defy its powerful neighbours than one of the weaker states. But even the Dutch do not want to scuttle their country to keep out the foreigner. This position of the small states breeds a public sentiment not favourable to national independence or elevation.' De gezant brengt vervolgens nog de inlijving bij Frankrijk, in weerwil van 'the sturdy Dutch character', in herinnering (National Archives, Washington. 18 Netherlands - mij meegedeeld door Mevr. E. Stakenburg-Mees).

nemende mate vastklampen aan het Recht, waardoor een legalistische geesteshouding uiteraard weer in de hand werd gewerkt.

Van een specifiek Nederlands zendingsbewustzijn valt er in deze periode nauwelijks meer iets te bespeuren. De ontwikkeling in deze bij Thorbecke mag wel typerend worden geacht. Vóór 1840 meende Thorbecke dat Nederland een taak, een speciale functie, te vervullen had in het Europese statenbestel: vooral door zijn ligging was het een factor van betekenis, een voorwaarde voor de handhaving van het politieke machtsevenwicht in Europa. Het kon beschouwd worden als 'de Hoeksteen van Noord- Westelijk Europa'. Na de afscheiding van België heeft Thorbecke zich evenwel niet meer in deze zin uitgelaten. Blijkbaar achtte hij Nederland te onbeduidend geworden om nog een speciale functie in het Europese politieke bestel te vervullen[1].

De door mij gesignaleerde tendenties kan men nog iets meer achtergrond geven door uitgaande van de economisch-sociale structuur en de sociaal-politieke stratificatie van het toenmalige Nederland, met name de Nederlandse buitenlandse dienst (zijn samenstelling, zijn positie in de Nederlandse staatsgemeenschap, de onder zijn leden heersende opvattingen) wat nader te bekijken.

Het is algemeen bekend dat de economisch-sociale situatie in het Nederland van het midden van de vorige eeuw een weinig opwekkend beeld vertoont. In veel opzichten kan het toenmalige Nederland beschouwd worden als een 'onder-ontwikkeld gebied'[2]: er was gebrek aan werkgelegenheid en de productiemethoden waren vaak achterlijk, hetgeen geleid heeft tot overbevolking en pauperisme.

Toch was er, anders dan in de hedendaagse 'onder-ontwikkelde gebieden', aan kapitaal geen gebrek. Men kan zelfs spreken van een overvloed aan kapitaal. Geen natie, schreef de

1 Vgl. W. VERKADE, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872)* (1935), p. 213.

2 Vgl. met name TH. VAN TIJN's belangwekkende beschouwingen dienaangaande in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X (1955), p. 295 vlg.

Britse gezant Lord Napier in 1860, beschikte naar verhouding over meer 'idle and accumulated capital' dan juist de Nederlandse. Dit geld kwam evenwel de Nederlandse welvaart in het algemeen niet ten goede: enorme bedragen, honderden millioenen, werden belegd in het buitenland, vooral in Oostenrijkse en Russische staatsleningen en in Amerikaanse spoorwegen (bij de aanleg van spoorwegen en kanalen in het eigen land lieten de Nederlandse kapitalisten doorgaans verstek gaan). Waar ook maar in Europa een staatslening werd uitgeschreven, verdrongen de Hollandse kapitalisten zich volgens Napier om in te kunnen tekenen[1].

De bankiers en de welgestelde renteniers vormden uiteraard een bijzonder belangrijk element in de Nederlandse samenleving. Ook op het buitenlands beleid is een sterke invloed van hen uitgegaan, en wel door de bank in uitgesproken conservatieve zin. De in brede kring pro-Russische gezindheid tijdens de Krimoorlog in de jaren '50 moet zeker mee verklaard worden door hun beleggingsactiviteiten, evenals de vaak pro-Oostenrijkse en anti-Pruisische houding in de jaren '60.

De sociale mobiliteit liet (in tegenstelling tot België) zeer veel te wensen over. De oude sociale elite uit de tijd van de Republiek bleef ook na 1815 de toon aangeven. Met de 19e-eeuwse notabelen-stand, waarvan de kern gevormd werd door adellijke en oud-regentenfamilies, waren de exponenten van de oude gevestigde belangen, met name de conservatieve Amsterdamse handels- en bankiershuizen, vaak nauw gelieerd.

Voor die notabelen betekende de grondwetsherziening van 1848 natuurlijk een nederlaag. Met zeer gemengde gevoelens werden in deze kring dan ook de 'radicaal'-liberale homines

1 Vgl. J.C. BOOGMAN, 'De Britse gezant Lord Napier over de Nederlandse volksvertegenwoordiging (in 1860)', in: *B.M.H.G.*, 71 (1957), p. 189 vlg. - Interessant ook de beschouwingen van de Amerikaanse gezant Pike. Na met kennelijk genoegen te hebben opgemerkt dat er in Nederland, dat van kapitaal bijzonder rijkelijk was voorzien, meer en meer Amerikaanse stukken werden gekocht, gaat de gezant in zijn depêche van 4 maart '63 aldus voort: 'The area of this country being small, and its development being more agricultural than mechanical and manufacturing, and its commerce being restricted, it results that the immense accumulations of wealth are mostly compelled to seek employment out of the country. And there is not that indisposition to speculative enterprises either, that one would expect to find from the known characteristics of the Dutch people. I think there are few profitable enterprises in any part of the world, where Dutch capital is not to be found....' (National Archives, Washington. 18 Netherlands - mij meegedeeld door Mevr. E. Stakenburg-Mees).

novi beschouwd, veelal lieden van burgerlijke afkomst, onder wie veel advocaten, die als gevolg van de gebeurtenissen van het revolutiejaar op het politieke toneel hoofdrollen waren gaan spelen[1].

Voor de notabelen-stand is 1848 echter allerminst een totale nederlaag gebleken. Ook na 1848 bleef deze groep in het politieke en sociale bestel een allerbelangrijkste positie innemen. In Nederland hebben de volbloed liberalen na 1848 immers bij lange na zo'n leidende rol niet gespeeld als b.v. in België. Alleen al gezien de economische structuur is dat allerminst verwonderlijk. Zo telde de eigenlijk gezegde Thorbeckiaanse Tweedekamerfractie in 1860 nog slechts een zestiental leden (van de 72)[2].

De betrekkelijk zwakke positie van de Nederlandse liberalen in de twee eerste decennia na '48 wordt al dadelijk begrijpelijk als men even nagaat hoe de omslag van 1848 zich voltrokken heeft. We moeten dan tot de slotsom komen dat de befaamde overwinning in dat jaar door de liberalen niet werkelijk bevochten is op hun conservatieve tegenstanders. In feite is hun die min of meer in de schoot geworpen. In maart '48 toch heeft Willem II, van zijn stuk gebracht door de revolutionaire gebeurtenissen in Frankrijk en Duitsland, de grondige hervorming van het staatsbestel toevertrouwd aan de 'radicale' liberalen met voorbijgaan en tegen de zin van de conservatieve en conservatief-liberale Kamermeerderheid. Die (zeer grote) meerderheid liet zich vervolgens Thorbecke's constitutie-ontwerp door de koning opdringen en het laat zich horen dat men in dit milieu niet bepaald geestdriftig gestemd was over de nieuwe staat van zaken en de nieuwbakken regeerders. Het in 1848 gecreëerde politieke bestel, zo kunnen we concluderend wel vaststellen, is in veel opzichten te modern geweest voor het Nederland van toen. In de jaren 1850 zijn er dan ook zeer reële tendenties aan den dag getreden om de politieke klok terug te zetten, d.w.z. om de nieuwe staat van zaken op staatkundig terrein in conservatieve zin te wijzigen.

1 Ook in het gezin van de conservatieve Britse gezant Disbrowe werden de gebeurtenissen van maart '48, die zulk een 'different class of men' op het eerste plan hadden gebracht, ten zeerste betreurd. Vele goede vrienden uit 'the good old Dutch families', aldus de dochter van de gezant, trokken zich in de crisisperiode uit het Haagse societyleven terug, 'and we had to put up with far less congenial company'. Vgl. *Old days in diplomacy, Recollection of a closed century by the eldest daughter of the late Sir Edw. Cromwell Disbrowe, G.C.G.* (1903), p. 302.

2 Vgl. BOOGMAN, a.a., in: *B.M.H.G.*, 71, p. 204. - Het totale aantal liberale Kamerleden was overigens veel groter: ± 34.

Hoe machtig de positie van de notabelen-stand ook na 1848 is gebleven, blijkt wel heel duidelijk wanneer we zien wie er in deze tijd minister zijn geweest. We constateren dan dat er in de periode 1848-'77 van de honderd ministers niet minder dan 81 van adellijke of patricische afkomst waren (af komstig uit gegoede burgerfamilies: 17; van kleinburgerlijke origine: 2[1]).

In de jaren 1860 nog werden in de kring van de notabelen 'burgermannetjes'-ministers van het slag van een Thorbecke doorgaans niet helemaal voor vol aangezien. Zo schreef de Britse gezant Sir Andrew Buchanan de 4e juni 1862 uit Den Haag dat de koning zo min mogelijk in de residentie vertoefde teneinde de omgang met zijn ministers te vermijden, 'who, from their social position - all being of humble origin with the exception of the minister of Marine[2] - and their democratic tendencies, are looked upon with distrust even bij those members of the Higher Classes who entertain liberal political opinions'[3].

Onder de hoogst geplaatste ambtelijke functionarissen (de gouverneurs des konings met name) waren de lieden van aanzienlijke afkomst nog talrijker dan onder de ministers. De buitenlandse dienst kan in dit opzicht als een wel bijzonder sprekend voorbeeld gelden. Doorgaans werden de diplomaten uit de voornaamste families van het land gerecruteerd. In deze jaren is het aantal graven en baronnen onder hen zelfs zo groot[4], dat het wel schijnt of een jonkheer er maar juist mee door kon. Onder die omstandigheden was het maar al te begrijpelijk dat onder de leden der 'Higher Classes' (om met Buchanan te

1 Op grond van gegevens door prof. C.W. de Vries verstrekt: M. DOGAN et M. SCHEFFER-VAN DER VEEN, Le personnel ministériel hollandais (1848-1958), in: *L'Année sociologique*, vol. 1957-1958.

2 W.J.C. ridder Huyssen van Kattendijke. Een tweede uitzondering was zeker wel Jhr. P.Th. van der Maesen de Sombreff, minister van Buitenlandse Zaken (maart 1862-jan. 1864).

3 F.O. 37, vol. 399, Public Record Office (Londen). - Deze passage is m.i. wel heel duidelijk in strijd met de strekking van prof. I.J. BRUGMAN's rede Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw, in: *Verslag Alg. Verg. H.G. van 1959, verenigd met B.M.H.G.*, 74 (1960), p. 30* vlg.

4 Zonder naar volledigheid te streven noem ik de graven Van Bylandt, De Liedekerke Beaufort, De Perponcher, Schimmelpenninck, Van Zuylen van Nyevelt en de baronnen Bentinck van Nijenhuis, Dedel, Van der Duyn, Gericke van Herwijnen, Van Heeckeren van Enghuizen, Mollerus, Schimmelpenninck van der Oye, Sirtema van Grovestins, Stratenus, Van Zuylen van Nijevelt.

spreken) het bekleden van diplomatieke posten beschouwd werd als een hun toekomend privilege. Zo werd er volgens de Britse gezant Abercromby heel wat kritiek geoefend toen Lightenvelt, die slechts uit een gezeten burgerfamilie uit Den Bosch geboortig was, in december 1853 benoemd werd tot gezant te Parijs. In het bijzonder de ‘families of rank’, aldus de Britse diplomaat, die er aan gewend waren dat de gezanten uit hun kring voortkwamen, achtten die benoeming ‘distasteful’[1].

Een wel heel typerend geval! Lightenvelt toch had reeds vóór 1848 zitting gehad in de Raad van State. In maart '48 was hij minister geworden, eerst van R.K. Eredienst, vervolgens (in november '48) van Buitenlandse Zaken (tot 1 november '49). In die laatste functie had het hem aan waardering van de zijde der in Den Haag geaccrediteerde gezanten niet ontbroken. In zijn politieke opvattingen door en door conservatief, had hij zich bovendien mogen verheugen in de gunst van koning Willem II, terwijl hij tevens gold als een favoriet van diens zoon en opvolger. Al die kwalificaties (en het zijn er waarlijk heel wat) wogen bij de ‘families of rank’ echter niet op tegen het feit dat hij van afkomst toch maar een burgerjongen was.

De deftige, veelal conservatieve, Nederlandse diplomaten waren in velerlei opzicht zeker waardige vertegenwoordigers van de niet zoveel minder deftige, invloedrijke rentenierssklasse in het vaderland. Door de bank waren zij even traditionalistisch en legalistisch. Rust en orde en stabiliteit waren ook voor hen wel heel hoge waarden.

Hun bekwaamheid liet in vrij wat gevallen echter nogal te wensen over. Enigen onder hen bleken wel zeer op hun rust gesteld, waren vastgeroest in een doodse routine en hechtten te veel belang aan protocollaire kwesties. Hierbij valt overigens wel te bedenken dat het door Den Haag gevoerde onthoudingsbeleid uiteraard weinig geschikt was om hun activiteit te prikkelen. Bepaald bedenkelijk was het echter dat verscheiden gezanten onvoldoende geïnteresseerd waren in handelspolitieke aangelegenheden. Enkelen waren er zelfs die eigenlijk niet in staat waren onderhandelingen op dit terrein te voeren.

Over de onbeduidendheid van de meeste der naar Den Haag gezonden depêches liet Lightenvelt zich tijdens de ministerraadszitting van 10 februari 1849 enkele harde waarheden ontvallen. De van de gezanten ontvangen brieven, aldus de minister

1 Brief van 28 december 1853. F.O. 37, vol. 313, P.R.O. (Londen).

van Buitenlandse Zaken, gaf hij zijn collega's doorgaans maar niet meer ter lezing: ze waren te onbeduidend. Van alle diplomatieke posten achtte hij er maar twee, die van Frankfort (von Scherff) en Wenen (Van Heeckeren) goed bezet[1]. Al mag Lightenvelt zich in deze dan al aan enige overdrijving hebben schuldig gemaakt (misschien ook wel met het oog op eigen aspiraties)[2], het valt, dunkt me, toch niet te ontkennen dat er in zijn scherpe kritiek een goed deel waarheid steekt.

Vooral in het liberale kamp stond men in deze tijd bijzonder kritisch tegenover de buitenlandse dienst. Mee in verband met het streven naar bezuiniging (in 1848 een uitermate populaire, men mag zelfs wel zeggen bij uitstek nationale leus) is er van die zijde zelfs geageerd voor de opheffing van gezantschapsposten.

Tijdens het eerste kabinet-Thorbecke werd dat geluid ook in de ministerraad vernomen. Toen de reorganisatie van de buitenlandse dienst daar op 3 juli 1850 ter sprake kwam, werd er door enige leden (onder aanvoering natuurlijk van Van Bosse) geijverd voor de vervanging van een aantal legaties door consulaten. De meerderheid van de raad (onder wie Thorbecke) wilde daar toen vooralsnog niet toe overgaan (zeker ook wel in het besef dat de koning er toch nooit en te nimmer voor te vinden zou zijn). Met de minderheid waren deze heren het echter volslagen eens betreffende de dringende wenselijkheid van een meer commerciële oriëntering bij de Nederlandse diplomaten[3]. Onder radicale liberalen in den lande had men in 1848 een wel zeer extreme oplossing bepleit: de opheffing van alle gezantschapsposten[4].

Dat het niet boterde tussen de liberale burger-ministers in patria en de conservatieve heren die Nederland's belangen in den vreemde vertegenwoordigden, kwam ook tijdens het tweede ministerie-Thorbecke aan den dag. Dat kabinet was nog maar

1 Vgl. BOOGMAN, *a.w.*, II, p. 109 vlg.

2 Belangrijk en interessant waren in deze jaren b.v. ook de depêches van de gezant te Rome, De Liedekerke Beaufort, over de Italiaanse aangelegenheden en met name de Romeinse kwestie. Begrijpelijk genoeg overigens dat Lightenvelt Liedekerke niet onder de gunstige uitzonderingen genoemd heeft: met de strekking van diens brieven, waaruit een zekere mate van sympathie en begrip blijkt voor de Risorgimento-beweging, was hij het bepaald oneens. - Wat L's eigen aspiraties betreft: we mogen veilig aannemen dat de Parijse gezantschapspost hem ook in deze tijd al bijzonder heeft aangelokt.

3 Vgl. BOOGMAN, *a.w.*, I, p. 126[3].

4 Vgl. b.v. JOAN MULLER's brochure *Wat Nederland behoeft behalve Grondwetherziening* (1848).

enkele weken oud, toen Thorbecke zich in de ministerraad een felle uitval veroorloofde tegen de gezanten. Na een boutade tegen het gebruik van het Frans in de naar Den Haag gezonden depêches volgde er een scherpe opmerking over de politieke strekking van die brieven, die dikwijls in strijd was met de richting van het Nederlandse regeringsbeleid. Ook over de zakelijke inhoud van de depêches was Thorbecke slecht te spreken. Te vaak verloren de gezanten zich in te algemene, en daardoor vrij nutteloze, beschouwingen, die onvoldoende verband hielden met de Nederlandse belangen. Na een ampele discussie werd deze aangelegenheid aan de zorg van de minister van Buitenlandse Zaken aanbevolen. Deze werd tevens in bedenking gegeven de gezanten bij passende gelegenheden bepaalde onderwerpen op te geven 'tot onderzoek en behandeling, opdat zodoende de daardoor verkregene kennis uit den vreemde, ten voordeele van Nederland zou kunnen strekken'[1]. Enkele jaren daarvóór al (op 26 november 1858) had Thorbecke als Kamerlid de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken (Van Goltstein) op het hart gedrukt door goede informatie uit Den Haag 'de soms verouderde indrukken' uit te wissen, 'waarmede de diplomaten, die ons sedert vele jaren in den vreemde vertegenwoordigen, ons land hebben verlaten, toen het zich in een toestand bevond, die nog al van den tegenwoordigen verschilt'[2].

Het tweede kabinet-Thorbecke heeft het niet bij woorden gelaten. In hetzelfde jaar 1862 nog werden twee gezanten die de liberale regeerders bijzonder veel aanstoot gaven, ondanks de tegenzin van de koning, in 'het genot' gesteld 'eener eervolle rust met pensioen'[3].

Over het algemeen zijn de liberalen nog overtuigder belijders van het neutraliteits- en onthoudingsevangelie geweest dan de conservatieven en de conservatief-liberalen (doorgaans overigens in overeenstemming met het landsbelang)[4]. Juist de liberaal

1 *Notulen Ministerraad* 31 maart 1862 (A.R.A.).

2 G.G. VAN DER HOEVEN, *De onuitgegeven parlementaire redevoeringen van Mr. J.R. Thorbecke* (1899 vlg.), V, p. 80.

3 T.w. Schimmelpenninck van der Oye (Berlijn) en Sirtema van Grovestins (Madrid). Lightenvelt (Parijs) was hetzelfde lot toegedacht, maar dank zij de gunst van Willem III, bij wie de Franse regering trouwens stappen had gedaan, wist deze de dans toen nog te ontspringen. Vgl. BOOGMAN, *a.w.*, I, p. 111.

4 Doorgaans, niet altijd. Zo hebben de liberalen zich in de Luxemburgse kwestie van 1867 ongetwijfeld te doctrinaire aanhangers van het onthoudings-dogma getoond. Hun houding werd toen trouwens ook te zeer bepaald door partij-politieke motieven. Dit wil overigens niet zeggen dat er op het regeringsbeleid geen zeer gerechtvaardigde kritiek mogelijk was.

Van Bosse noemde ik zo even de geestelijke nazaat van Pieter de la Court.

Wanneer we nu de Belgische situatie gaan bezien op de wijze waarop zo juist de Nederlandse werd bekeken, dan is het contrast wel bijzonder treffend. Het is alsof we een geheel andere wereld binnengaan: uit een maritieme, commerciële sfeer komend, zien we ons plotseling verplaatst in een typisch continentaal, industrieel milieu. Tegenover voorzichtig behoud en contractie aan Nederlandse kant constateren we in het Belgische geval dynamische beweging en expansie.

Die expansie vinden we allereerst in de economische sector. Op dit terrein gaf België, in deze decennia het modernste industrieland van het continent, een ongemeen dynamische ontwikkeling te zien. Op industrieel gebied is de expansie in de richting van het Rijnland b.v. bijzonder treffend: Düsseldorf werd een centrum van Belgische ondernemingen.

De ontwikkeling op sociaal en politiek gebied is bij de economische evolutie niet achtergebleven. Ten aanzien van het sociale bestel van vóór de Franse Revolutie vond hier, vergeleken met Nederland, een wezenlijke doorbraak plaats. Een nieuwe zelfbewuste, burgerlijke klasse, opgekomen in de Franse tijd, ging in België een steeds machtiger positie innemen, met name nadat het notabelen-regiem van Willem I vooral door haar toedoen ten val was gebracht. Vooral in de liberale partij gaf dat moderne bourgeois-element natuurlijk de toon aan. De positie van het Belgische liberalisme met zijn zo veel steviger economische basis dan het Nederlandse was dan ook heel wat sterker dan die van de Nederlandse liberalen. Ook uit een oogpunt van partij-politieke organisatie was het trouwens moderner. Zo is het verklaarbaar genoeg dat de Belgische liberalen in deze tijd de regeringsmacht veel langer in handen hebben gehad dan hun Nederlandse geestverwanten: op een paar jaren na slechts zijn de liberalen in België heel de periode 1846-'70 aan het bewind geweest.

Niet alleen in de departementale sfeer, maar in heel het ambtelijke bestel heeft het burgerlijke element zich daar in die tijd meer kunnen doen gelden dan in Nederland. In dit verband valt zeker ook te denken aan de diplomatieke dienst. We zagen

al hoe lieden van burgerlijke afkomst als Nothomb, Van de Weyer, Rogier in de buitenlandse dienst sleutelposities innamen.

Ondanks de zeer reële gevaren waar België aan bloot stond, heerste er in de kring der nieuwe burgerlijke elite over het algemeen een sfeer van moedig optimisme en fiere zelfbewustheid. België, zo meenden zeer velen, kon beschouwd worden als de liberale modelstaat.

> C'est en libéralisant nos institutions - *aldus de journalist Adolphe Bartels in* 1838 - que nous avons préservé notre indépendance. Quoiqu'on dise ou qu'on pense de notre Etat naissant et des abus inséparables de l'administration publique, il n'en est pas moins vrai que notre constitution est un modèle que L'Europe entière peut nous envier. Ricanement à part, qu'on nous cite dans le monde entier un pays plus libre que le nôtre. Sans clubs, sans intrigues, sans émissaires nous exerçons ainsi en Europe la double propagande de la liberté civile et religieuse: propagande d'autant plus extensive qu'elle n'opère que par la séduction de l'exemple.[1]

De opvattingen op dit punt van een Bartels werden trouwens in meerdere of mindere mate gedeeld door heel veel liberalen buiten België. Vooral onder de Duitse liberalen was er grote bewondering en sympathie voor het moderne België en in 1848 hebben de Frankfortse constitutiemakers België's voorbeeldige grondwet dan ook vlijtig bestudeerd. Maar ook veel Nederlandse liberalen (Donker Curtius[2] b.v.) hebben die constitutie in de jaren 1840 beschouwd als een lichtend voorbeeld.

Treffende uitingen van Belgische zelfbewustheid en van Belgisch vitalisme vindt men ook bij Emile Banning, de man die tientallen jaren lang min of meer achter de schermen zo'n uiterst belangrijke rol speelde op het departement van Buitenlandse Zaken. In één van zijn befaamde memories (waarvan er in en na de Eerste Wereldoorlog enige werden gepubliceerd), *Les traités de 1815 et la Belgique*, schrijft Banning dat de Belgische natie uit de revolutionaire beproeving van de jaren 1830 te voorschijn kwam 'sanglante, mutilée, rongée sur toutes les frontières, mais pleine d'une vigueur juvénile, prête à étonner le monde par les prodiges de sa vitalité et la sagesse de son gouvernement'[3].

1 Vgl. ADOLPHE BARTELS, *De la fédération Belge-Rhénane* (Bruxelles, 1838), p. 71.
2 Vgl. *Thorbecke, Brieven aan zijn verloofde en aan zijn vrouw* (1936), p. 74.
3 EMILE BANNING, *Les traités de 1815 et la Belgique, Mémoire publié pour la première fois, d'après le manuscrit original, avec un avant-propos de Pierre Nothomb. Publications du Comité de Politique Nationale* (Bruxelles et Paris, 1919), p. 12. - In 1863 werd Banning op 26-jarige leeftijd op het departement te werk gesteld als archivaris en bibliothecaris. (Van zijn prachtig werk als archivaris kunnen de onderzoekers op het departementsarchief nu nog profiteren!) Daarnaast stelde B. overzichten samen van publicaties in de buitenlandse pers, schreef hij, behalve de memories, krantenartikelen en stelde hij minuten op van de te verzenden depêches. Vgl. M. WALRAET, *Emile Banning un grand Belge 1836-1898, Collection nationale* (1945).

Bij tijd en wijle gaven de Belgische patrotten ook blijk van een gevoel van superioriteit tegenover de ouderwetse, achterlijke Nederlanders. Zo wordt de strijd van de Belgen tegen Willem I en zijn Hollanders door Nothomb aldus getypeerd:

> Une population progressive lutte contre une nationalité stationnaire; un peuple méridional, jeune et impregné des idées modernes, entraîne vers une civilisation nouvelle un peuple septentrional, vieux et ne vivant que de son passé[1].

Van een Belgisch zendingsbewustzijn vallen in deze periode heel wat uitingen te signaleren. Zo vindt men bij de historici De Gerlache en Juste de voorstelling van het Belgische tussenrijk als barrière en tevens als middelaar tussen de Romaanse en Germaanse volken en culturen, dat in die functie bovendien een garantie vormde voor de handhaving van het evenwicht en de vrede in Europa[2]. Dergelijke opvattingen treft men ook aan bij Banning, maar over diens conceptie kom ik zo dadelijk in ander verband nog te spreken. Hier wil ik alleen Banning's bewering (in de memorie van 1866) nog vermelden, dat België in Europa de spil was van de Engels-Franse alliantie.

In die zo dynamische en expansieve Belgische burger-klasse waren er verscheidenen die als het ware van zelf hun weg vonden naar de oude, eveneens dynamische en expansieve, Bourgondische traditie. Bij essentiële trekken van de Belgische nationale conceptie sloot die traditie wel bijzonder goed aan. De nationale conceptie, die vooral in liberale en liberaal-katholieke kring leefde, was even typisch universalistisch als men het Nederlandse nationale besef typisch particularistisch zou kunnen noemen en vormde dan ook een bij uitstek gunstige voedingsbodem voor expansie en assimilatie op velerlei gebied. Evenals de Bourgon-

1 NOTHOMB, *a.w.*, I, p. 72.

2 Vgl. LUDWIG PESCH, Volk und Nation in der Geistesgeschichte Belgiens, in: *Zur Wirtschaftsgeographie des deutschen Westens*, Bnd. 9 (1941), p. 18 vlg.

dische conceptie was haar onmiskenbaar een boven-territoriale, zo niet boven-nationale, trek eigen, die nog geaccentueerd werd door de wel als universeel beschouwde Franse cultuur van de heersende klasse. De Duitse historicus Karl Lamprecht heeft België dan ook eens met enig recht getypeerd als de microcosmos van West-Europa.

Heel duidelijk in de lijn van de Bourgondische traditie lagen de politieke opvattingen van Emile Banning. Als het grote doel stond hem vooral in de jaren 1860 de vorming van een tussenrijk of federatie van neutrale staten voor ogen:

> Un groupe puissant d'Etats secondaires - *aldus Banning in Les traités de 1815 et la Belgique* - se constituera entre les populations romanes et les populations germaniques et, tout en opérant le rapprochement et la fusion des races, ces Etats deviendront le plus solide boulevard de la paix européenne.

Van die federatie zag Banning België, vergroot met Luxemburg, Nederlands Limburg en zo mogelijk Zeeuws-Vlaanderen, als het kernland. Met dat vergrote België diende het Rijnland, van Pruisen losgemaakt en als autonome en tevens neutrale staat geconstitueerd, en zo mogelijk ook Nederland economisch en politiek hecht te worden verbonden.

Terwijl de Belgen die zich later, vooral na de Eerste Wereldoorlog, op Banning gingen beroepen, wel eens fascistoïde trekken hebben vertoond, was de grondtoon van diens politieke opvattingen typisch universalistisch-liberaal. De door hem beoogde federatie zou, hoopte hij, hecht aaneengesmeed door een gemeenschappelijke liefde voor vrije instellingen, als onderdeel van het grote geheel der toekomstige Verenigde Staten van Europa een wezenlijke functie kunnen vervullen.

Ondanks de gevaren die België van Franse kant bedreigden, is er bij Banning van een anti-Franse gezindheid geen sprake geweest. Ook bij hem wordt men getroffen door dat gevoel van nauwe verbondenheid met Frankrijk, dat zo kenmerkend is voor de Belgische bourgeoisie van de 19e (en ook nog wel 20ste) eeuw. Zo betoogde hij met nadruk dat de Belgische neutraliteit (en de uitbreiding ervan tot aan de Rijn) juist voor Frankrijk van wezenlijk belang moest worden geacht: die neutraliteit kon beschouwd worden als ‘la frontière défensive de la France’.

Alle annexionistische tendenties ten spijt, was Banning evenmin anti-Nederlands. Wel gaf hij, b.v. in de memorie van 1866, duidelijk blijk van een zekere reserve en antipathie tegenover Duitsland en met name Pruisen, dat hij als een gevaar beschouw-

de voor de vrede en de politieke stabiliteit in Europa. De annexionistische patriotten van na 1918 die zich van Banning's ideeën meester maakten, hebben dat met veel instemming geconstateerd[1].

In de memorie van 1866 greep Banning welbewust terug op het verleden. Reeds in de Romeinse tijd, zo merkt hij op, had België zich uitgestrekt tot aan de Rijn. Met dezelfde bedoeling wordt ook nog gewag gemaakt van het Merovingische rijksdeel Austrasië. Met veel nadruk wijst hij vervolgens op de expansieve, boven-territoriale Lotharingse traditie die aan het Brusselse hof van de Brabantse hertogen werd gecultiveerd[2]. Als daarna de Bourgondiërs ter sprake komen, de erfgenamen en voortzetters van die Brabants-Lotharingse traditie, krijgen we over hen met name te horen dat hun streven bovenal gericht was op de verovering van de Rijngrens: 'ce fut la grande ambition des princes de la Maison de Bourgogne.' Tenslotte komt ook nog de Nieuwste Geschiedenis aan bod. Met grote instemming releveert Banning Castlereagh's plan om het aan het Oranje-huis toegedachte rijk uit te breiden tot aan de Rijn[3].

1 Vgl. Pierre Nothomb's voorrede in de uitgave van de memorie van 1866 door het 'Comité de Politique Nationale'.

2 Hoogst opmerkelijk inderdaad de expansieve, imperialistische tendenties in het Middeleeuwse Brabant, die men niet alleen kan opmerken bij de vorsten, maar ook bij de Staten, getuige b.v. de tekst van de Blijde Inkomst van 1356. De vorsten, Johanna en Wenceslas, hebben de Staten daarin o.m. de belofte moeten doen 'soe wat lande, stede, vrieheiden, heersscape ocht fortrechen, die wi wonnen met ghemeynen orloghe ocht met ghemeynen heere van onsen lande van Brabant voirscr. op wat heren dadt ware, dat dat bliven soude ende toebehoiren onsen ghemeynen lande van Brabant voirs. sonder wederkeren....' Vgl. RIA VAN BRAGT, De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas, in: *Standen en Landen*, XIII (1956), p. 103. - Het Middeleeuwse Holland heeft zich aanmerkelijk minder expansief getoond dan Brabant!

3 Willem I heeft het, naar men weet, zeer betreurd dat dit plan niet verwezenlijkt is. Zijn aspiraties gingen trouwens nog aanmerkelijk verder dan hetgeen Castlereagh voor hem op het oog had. Het lijdt geen twijfel dat Willem zich veel meer aangetrokken voelde tot de Bourgondische dan tot de Hollands-Klein-Nederlandse traditie. Dit verklaart ook het vrij milde oordeel van PIRENNE, Bourgondicist in hart en nieren, over deze Oranjevorst in het 6e deel van zijn *Histoire de Belgique*. TH.J.G. LOCHER heeft er zich - in zijn studie Pirenne over de vereniging van Nederland en België, in: *De Gids*, 1927, III - enigszins over verbaasd dat Pirenne enerzijds waardering toont voor de conceptie van het Verenigd Koninkrijk, maar zich anderzijds lang niet altijd even vriendelijk over de Hollanders uitlaat en het als Belgisch patriot betreurt dat Luxemburg, Maastricht en Zeeuws Vlaanderen in 1830 niet in België konden worden opgenomen. Locher's verwondering lijkt mij ongemotiveerd. In feite is er hier van twee concepties geen sprake. Evenals bij Banning is ook bij Pirenne het Bourgondicisme geïmpliceerd in het Belgicisme. Beider ideaal was: België, d.w.z. een Groot-België, als kern zo mogelijk van een groter staatkundig complex.

Wat voor betekenis dienen we nu in feite te hechten aan de zo juist geschetste ideeën van een man als Banning? Ik stel die vraag met enige nadruk, want het zou me niet verbazen als bij sommigen van U de gedachte reeds was opgekomen: wordt hier niet een wat overdreven aandacht besteed aan de ideeën, mogelijk slechts gedachtenspinsels, van één man. Laat mij om te beginnen uitdrukkelijk vaststellen dat het beslist niet in mijn bedoeling ligt te suggereren dat de feitelijke koers van het Belgische buitenlandse beleid voornamelijk bepaald werd door concepties als die van Banning. België's bedreigde positie, en in verband daarmee in het bijzonder de wenselijkheid van goede betrekkingen met Nederland, het waren omstandigheden die het voeren van een omzichtig, conservatief beleid ten zeerste in de hand hebben gewerkt. Zo bleek een man als Frère Orban, ongetwijfeld de meest prominente onder de liberale leiders, al heel weinig geneigd om zich door irredentistische en Bourgondicistische aspiraties te laten leiden. Dat neemt echter niet weg dat we die aspiraties wel degelijk als een zeer reële tendentie van betekenis moeten beschouwen. Zoals ik tevoren in verband met het irredentisme al opmerkte, was het een min of meer geheime tendentie, een onderstroom a.h.w., die echter onder bepaalde gunstige omstandigheden wel eens voor den dag zou kunnen komen als een machtige stroming. De annexionistische beweging van na de Eerste Wereldoorlog komt ons dit in verband uiteraard als vanzelf in de gedachten. Gegevens te over trouwens om aan te tonen dat opvattingen als die van Banning niet alleen door veel tijdgenoten in meerdere of mindere mate zijn gedeeld, maar ook op het terrein van de praktische politiek hun invloed hebben doen gelden[1].

Reeds dadelijk in de jaren '30 kwamen de aspiraties ten aanzien van het Rijnland tot uiting[2]. Men kan ze opmerken bij fi-

1 T.a.v. het irredentisme vgl. ook hiervóór (bl. 48).

2 Over die aspiraties BOOGMAN, *a.w.*, I, p. 102 vlg. en met name FR. PETRI, Staat und Nation in Belgien, Eine grundsätzliche Kritik des Schlusz-bandes von H. Pirenne's 'Histoire de Belgique' und der pirenneschen Auffassung der belgisch-niederländischen Geschichte, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* (1933), p. 208 vlg. - Petri meent dat de 'Ideenwelt' der Belgen die deze aspiraties in de jaren '30 koesterden, nog sterk 'von den politischen Idealen Frankreichs durchtränkt blieb' (p. 209). Ongetwijfeld leefden in deze kring sterke gevoelens van sympathie voor Frankrijk en was men er doorgaans anti-Duits. Achter die aspiraties zie ik echter meer een eigen Belgisch-Bourgondische traditie dan een Franse.

guren van betekenis als Gendebien, Lebeau en De Potter. Met name in 1837-'38, toen tengevolge van de Keulse kerkelijke geschillen een anti-Pruisische stemming in de Rijnprovincie heerste, kwam de Rijnlandse kwestie ook in de Belgische pers uitvoerig ter sprake. Vooral de perscampagne van Adolphe Bartels wekte toen in binnen- en buitenland opzien. Diens artikelen werden in 1838 ook in boekvorm uitgegeven onder de titel *De la fédération Belge-Rhénane*. Bij die federatie wenste Bartels liefst ook Nederland te betrekken. Met kennelijke instemming wordt in zijn boek gewag gemaakt van:

> Les efforts patents et secrets, consacrés depuis quelques années, et par des intéressés à divers titres, à préparer des rapprochements entre les Hollandais, les Belges et les Rhénans (nous parlons pour les masses, et non pour les privilégiés)....[1].

Met het oog op de ongunstige internationaal-politieke situatie (de eindregeling met Nederland was nog niet eens tot stand gekomen) werden Bartels' suggesties door veel Belgen als inopportuun van de hand gewezen. Als de politieke omstandigheden gunstiger waren geweest, zou de reactie van veel tegenstanders ongetwijfeld heel anders zijn uitgevallen[2].

In het revolutiejaar 1848 is er, blijkens een mededeling van de Nederlandse gezant te Brussel, vooral in republikeinse kring geijverd voor de totstandkoming van een republikeins gemenebest, bestaande uit België, Nederland en het Rijnland. In dat zelfde jaar is er in Frankfort gespeeld met de gedachte om de Belgische koning, die immers een telg was uit een aloud Duits vorstengeslacht, de keizerskroon aan te bieden. België zou dan weer deel moeten gaan uitmaken van het Duitse Rijk. Om de koning en de Belgen te winnen werd ook de mogelijkheid onder het oog gezien om het Rijnland bij België te voegen. Voorts is de wenselijkheid om de Rijnprovincie (samen met Limburg) bij België te voegen in deze tijd nog bepleit door de Limburgse separatistenleider baron Van Scherpenzeel-Heusch.

Schimmelpenninck van der Oye, de Nederlandse gezant in Berlijn, bleek een scherp oog te hebben voor het Bourgondicis-

1 Vgl. BARTELS, *a.w.* p. 69.

2 Merkwaardig het felle verzet in de flaminganten-kringen rondom Willems en Conscience tegen deze pro-Franse, anti-Duitse en mogelijk ook anti-Protestantse federatie-plannen. Vgl. PETRI, *a.a.*, p. 209.

me in België. In november 1848 schreef hij - met de hem eigen overdrijving overigens - naar Den Haag:

> les Provinces rhénanes (rêvent) une association avec la Belgique, sous le lien du clergé catholique, et à laquelle les ambitieux Belges donnent la dénomination de Royaume de Bourgogne.... Cela a fait dire à quelqu'un, que si Bourgogne il y avait(!), ce qui manquait certainement, c'était un Charles le téméraire[1].

Geheel in overeenstemming met Banning's conceptie waren de suggesties van diens chef, minister Rogier, aan de Franse gezant in het voorjaar van 1864. Meer dan eens heeft Rogier er de Fransman toen met klem van redenen van trachten te overtuigen dat de Pruisische Rijnprovincie (samen met Nederlands Limburg) ook in Frankrijk's belang bij België diende te worden gevoegd. 'Donnez-nous Maëstricht et Cologne', aldus de ambitieuze minister, 'et nous vous séparerons de l'Allemagne par un fort boulevard, une vraie muraille de la Chine'. Nederland zou, hoopte hij, voor zijn plan gewonnen kunnen worden door het een redelijke schadeloosstelling aan te bieden. De Franse diplomaat schrijft wel dat Rogier in zijn uitlatingen betreffende zijn Rijnland-project steeds te kennen gaf dat dat beschouwd moest worden als 'poésie' en 'fantaisie', maar daar placht hij dan de toevoeging aan vast te knopen 'que la poésie et la fantaisie ont souvent passé dans l'histoire'[2].

Het merkwaardige, om niet te zeggen het ietwat paradoxale, van Rogier's suggesties schuilt wel vooral hierin, dat ze werden gedaan in een periode waarin het Franse annexionisme zich voor België juist zo bijzonder dreigend liet aanzien. Rogier's gesprekspartner heeft bij één gelegenheid een wat ironisch commentaar dan ook niet vóór zich kunnen houden: 'je vois avec plaisir', gaf de Fransman de minister te verstaan, 'qu'après nous avoir craints si longtemps comme des voleurs, vous nous regardez maintenant comme des voisins bien riches et bien généreux.'

1 Voor het voorgaande: BOOGMAN, *a.w.*, II, p. 373-375. - De praktische verwezenlijking van die aspiraties moest overigens pas mogelijk worden geacht na België's toetreding tot de Duitse Bond. De meerderheid der politiek geïnteresseerde Rijnlanders immers juichte het proces van staatkundige vernieuwing, dat zich te Frankfort afspeelde, van harte toe, en was in 1848 zeker niet geneigd de banden met de rest van Duitsland te verbreken.

2 Vgl. *Les origines diplomatiques de la guerre de 1870-1871*, II, p. 131; III, p. 27. - Curieus ook Rogier's wijzen op Castlereagh's plan om het Rijnland bij het Verenigd Koninkrijk te voegen. In Banning's brochure van 1866 toch wordt hetzelfde argument naar voren gebracht!

Toen het annexatie-gevaar van Franse kant na 1864 nog toenam, ging Rogier zijn politieke doelstelling vooral richten op een zo nauw mogelijk samengaan, een federatie zo mogelijk, met Nederland. De uitvoerige beschouwingen over ‘ce thème favori’, waarop hij de Nederlandse gezant baron Gericke in 1866 herhaaldelijk vergastte, pasten al weer uitzonderlijk goed in het kader van Banning's Bourgondicistisch gekleurde opvattingen. Blijkens Gericke's depêche van 6 maart 1866 hoopte deze befaamde oud-rebel van 1830 vurig op de totstandkoming van een ‘union intime’ tussen België en Nederland.

> La réalisation de cette pensée était dans l'intérêt de l'un comme dans celui de l'autre. La création en 1815 du Royaume des Pays-Bas avait sous ce rapport été une conception des plus heureuses, seulement on avait tenté un amalgame trop complet; on avait dû établir la séparation administrative, qui seule était en réalité dans les vues de ceux qui commençaient le mouvement de 1830. Ce qui n'avait pas réussi dans le temps pouvait encore se faire aujourd'hui; on pouvait encore créer une union tellement intime que, malgré l'existence de deux trônes et de deux dynasties, il n'existât en quelque sorte qu'une séparation administrative entre les deux pays....[1].

Rogier heeft in deze kritieke tijd ook gepleit voor de neutralisering van Nederland[2]. De realisering van de ‘union intime’ die hem als ideaal voor ogen stond, zou daar ongetwijfeld door worden vergemakkelijkt. Ook op dit punt is de overeenkomst tussen het ministeriële beleid en Banning's ideeën weer treffend. Banning beoogde immers de vorming van een federatie van neutrale staten.

In Den Haag is men, natuurlijk zou ik haast zeggen, niet ingegaan op de Belgische suggesties. Wel werd daar een goede verhouding met het nabuurland op prijs gesteld, maar een unie op politiek en economisch terrein als door Rogier werd voorge-

1 Vgl. C. GERRETSON, *De Tusschenwateren 1839-1867* (z.j.), p. 195 vlg. - In oktober '67 kwam Rogier nog weer eens op dit thema, ‘déja iterativement développé’, terug. ‘Nous devions’, aldus de minister volgens Gericke's verslag in de depêche van 19 oktober 1867, ‘par une excellente entente et une union intime, reprendre et réaliser la pensée qui avait dans le temps présidé à la création du Royaume des Pays-Bas. Nous pouvions alors avec notre population de neuf millions d'habitants, jouissant de libres institutions, avec nos ressources et nos richesses et une armée brave et relativement considérable, présenter une force défensive respectable’.... (Vgl. GERRETSON, *a.w.*, 381.)

2 In zijn depêche van 6 mei 1867 maakt Gericke melding van Rogier's suggestie inzake de neutralisering van Nederland. (Archief Buitenl. Zaken, dossier 3489, Congres te Londen, A.R.A.)

staan, achtte men er, als in strijd met de als politiek ideaal beleden onafhankelijkheid en afzijdigheid, onaanvaardbaar. De gedachte lag trouwens ook nogal voor de hand dat de Belgische minister Brussel op het oog had als het natuurlijke middelpunt van de door hem beoogde unie. Daar kwam nog bij dat Rogier zelf allerminst persona grata was in Den Haag, vooral vanwege zijn houding in het geschil over de afdamming van de Schelde, die daar als intransigent en onredelijk werd veroordeeld. Wat men daar wist of althans vermoedde van het Belgische irredentisme was bovendien ook weinig geschikt om het beeld van Rogier sympathieker en het plan van een 'union intime' aantrekkelijker te maken in Nederlandse ogen.

In de diplomatieke correspondentie van Gericke, die overigens vrij wat begrip toonde voor Belgische situaties en verhoudingen, worden irredentistische tendenties meer dan eens gesignaleerd. Bijzonder interessant zijn Gericke's beschouwingen naar aanleiding van de in 1865 te Parijs verschenen geruchtmakende brochure *La Convention de Gastein, La France et l'Allemagne, Situation de la Belgique* van de hand van de Belgische oud-minister Adolphe Dechamps, één van de leiders der Katholieke oppositie. Dechamps doet daarin een dringend beroep op de politieke partijen om de felle partijstrijd te staken met het oog op de buitenlandse gevaren, die breed worden uitgemeten ('Il n'y a plus de traités, il n'y a plus d'Europe, et l'Angleterre s'abstient. Voilà ce qu'il ne faut pas oublier'). Aan het slot van de brochure vinden we een curieuze passage:

> Si les partis savent s'élever des préoccupations étroites qui les absorbent et les égarent, à la hauteur des intérêts que je signale, bien loin d'avoir à craindre les complications européennes sur le point de surgir, nous pouvons espérer de les voir servir à nous fortifier et peut-être à nous agrandir.

Gericke's commentaar op deze passage (in zijn depêche van 6 september 1865) vind ik bijzonder treffend. De gezant wijst er met nadruk op, dat er vrij wat Belgische politici waren die hoopten op gebiedsuitbreiding in de toekomst. Die wens werd om begrijpelijke redenen over het algemeen echter niet openlijk uitgesproken. Over de wijze waarop het doel bereikt zou moeten worden, had men ook geen precieze voorstelling. Bepaalde gebeurtenissen zouden, meende men, de hoop in vervulling doen gaan.

Volgens Gericke waren de expansieve aspiraties mee geba-

seerd op de volgende redenering: het Verenigd Koninkrijk was in Europees opzicht een heel gelukkige conceptie geweest. Na 1830 diende België de rol te spelen die in 1815 was toebedeeld aan het Verenigd Koninkrijk. Veel mogendheden hadden aanvankelijk gereserveerd gestaan tegenover de nieuwe staat: men achtte die te zwak voor de Europese functie die hij te vervullen had. In 1848 had België de proef echter glansrijk doorstaan. Mocht het tegen een nog zwaarder beproeving opgewassen blijken, dan was het zeer wel mogelijk dat de mogendheden een staat die zich vooral uit Europees oogpunt zo verdienstelijk had gemaakt, juist met het oog op de toekomst zouden willen belonen met een territoriale uitbreiding, in de verwachting namelijk dat een vergroot België de Europese zaak in de toekomst nóg belangrijker diensten zou bewijzen.

Gericke beëindigt zijn beschouwingen aldus:

> M. Dechamps est un peu rêveur, il est vrai, et laisse assez volontiers sa pensée s'égarer dans le champ de l'imagination. Mais il ne s'agit pas ici, je le répète, d'une opinion tellement isolée qu'il puisse paraître oiseux d'y prêter attention[1].

Met dit nadrukkelijk signaleren van het Belgische irredentisme en expansionisme door een verstandig en nuchter Nederlands diplomaat wil ik deze voordracht besluiten. Ik hoop U enig idee te hebben gegeven van de opmerkelijke tegenstelling tussen Nederland en België op het terrein van het buitenlands beleid en U met name enig inzicht te hebben verschaft in het complex van factoren dat hier, op de achtergrond vooral, in het spel is geweest.

In de discussie trekt prof. *Geyl* een vergelijking tussen het betoog van de spreker en de ‘Nationale vertoogen’ van Busken Huet. Huet heeft zich uitgesproken voor een hereniging met België, dat z.i. veel moderner en levenskrachtiger was dan Nederland.

Mr. *C. Smit* krijgt op zijn opmerkingen van de spreker ten antwoord dat de annexionisten van 1918 veeleer anti-Duits waren dan anti-Nederlands en dat hun streven pas goed begrepen kan worden in het licht van de voorgeschiedenis sinds 1830. In dit verband wijst mr. Smit nog op het belang van de mémoires van de Belgische minister Hijmans. Spreker is het met mr. Smit wel eens dat Nederland zich na 1890 wat meer internationaal

1 Archief Buitenl. Zaken, dossier 2816, A.R.A.

prestige heeft weten te verwerven. Tenslotte meent mr. Smit dat de aandrang om diplomatieke posten om te zetten in consulaten veel langer heeft geduurd dan spreker meent, en wel tot in de 20e eeuw. Spreker meent dat er van zo'n duidelijke tendentie, als omstreeks 1848 te constateren valt, naderhand toch geen sprake meer is geweest. Dr. *Van Raalte* merkt in verband hiermee nog op dat de politiek van de S.D.A.P. niet beoogde vervanging van diplomatieke posten door consulaten, maar aanvulling van die posten met consulaten.

Prof. *Coolhaas* acht het feit dat zovele diplomatieke posten door leden van de adel werden bekleed een algemeen Europees verschijnsel. Hij meent voorts dat leden van de adel toch niet als zodanig òngeschikt waren voor het C.D. Spreker beaamt dit, maar merkt op dat juist in Nederland met zijn handelsbelangen en handelstraditie wel iets beters had mogen worden verwacht; de op het C.D. geuite kritiek kwam trouwens ook wel uit conservatieve hoek. Er waren natuurlijk wel capabele diplomaten; in het algemeen liet echter de interesse voor handelspolitieke aangelegenheden te wensen over. Spreker wijst er vervolgens op dat het hem te doen was om een vergelijking tussen de situatie in Nederland en die in België: juist in vergelijking met de Belgische diplomatie slaat de Nederlandse in het midden van de negentiende eeuw niet steeds een goed figuur. De hier geuite opvattingen worden nog door andere aanwezigen geadstrueerd.

De heer *Van der Aa* acht de kritiek op de Nederlandse buitenlandse politiek omstreeks 1850 wat onbillijk. - Spreker antwoordt dat hij niet uitdrukkelijk kritiek heeft willen oefenen. Het gevoerde beleid heeft hij juist begrijpelijk willen maken door het te beschouwen vanuit een structurele achtergrond. De door hem toegepaste comparatieve methode leidde ertoe dat bepaalde facetten duidelijk werden geaccentueerd. - Dezelfde vraagt nog naar de historiciteit van de poging van koning Willem III om in 1870 aan Pruisen de oorlog te verklaren. Prof. Boogman deelt mee dat dit verhaal niet juist is en licht toe hoe het in de wereld is gekomen. In dit verband corrigeert dr. *Van Lutterveld* de mening als zou Willem III een lange man zijn geweest: zijn in het Rijksmuseum bewaarde uniform bewijst het tegendeel.

De heer *Ten Cate* vraagt zich af, of Lightenvelt wellicht in zijn carrière is gehinderd door zijn vaderschap van buitenechtelijke kinderen. - Prof. Boogman acht dit, als het al waar is, in de negentiende eeuw geen beletsel voor een carrière. Zr. *Alkemade* acht het verhaal over buitenechtelijke kinderen niet

juist; historisch onderzoek heeft haar tot dit inzicht gebracht. Wellicht was een groter bezwaar tegen Lightenvelt dat hij een (niet-praktizerend) katholiek was.

Dr. *De Vroede* gaat in op sprekers betoog over ouderdom en herkomst van het Belgisch irredentisme; zijn sprekers bewijzen wel voldoende, was het niet veeleer een diplomatiek spel, bestond er verband tussen diplomatie en publieke opinie? - Spreker wijst erop dat de tendentie, hoewel natuurlijk niet meetbaar, wel degelijk reëel was, natuurlijk niet in de krant kwam, meestal ondergronds voortleefde om telkens even zichtbaar te worden, als de politieke omstandigheden dat mogelijk maakten. Volgens hem kon de beweging van 1918 niet zo sterk geweest zijn, indien niet een taaie 'Bourgondische' traditie zich had gehandhaafd. Prof. *Brandt* wil de macht van die traditie niet ontkennen, maar hij ziet in de beweging van 1918 toch wel heel sterke actualiteit.

De heer *Japikse* vraagt of soms de Belgische koning grondwettelijk minder gebonden was dan koning Willem III. - Volgens spreker is het tegendeel waar; de Belgische koning maakte echter een beter gebruik van de hem toegestane macht.

Na deze discussie, die zeer ter zake was en uniek van lengte, dankte de voorzitter prof. Boogman voor zijn voordracht en sloot hij de vergadering om 16.10 uur.

[Bijdragen en Mededelingen]

Zum parteiwechsel der fünf Utrechter Stadtstifte im Verlauf des groszen Schismas
Mitteilung von Dr. Hugo Stehkämper[1]

Am 11. Oktober 1423 war Bischof Friedrich von Blankenheim nach einer langen Amtszeit hochbetagt gestorben. Viel Mühe und Streit hatte er in über 30 Jahren durchstehen müssen. Die großen Parteien der Hoeksen und Kabeljaus hatten auch ihm das Leben schwer gemacht. Doch rühmte man nach seinem Tode ihm nach, daß er das abgewirtschaftete Bistum wieder zu Ansehen und Geltung gebracht hatte[2].

Auf den leeren bischöflichen Stuhl richtete sich daher vieler Bewerber Begehrlichkeit. Die benachbarten Fürsten brachten eine Anzahl von Anwärtern ins Spiel, sie fanden dafür auch gewissen Anhang unter den Kanonikern der fünf wahlberechtigten Stifte in der Stadt. Ritterschaft und Städte des Bistums aber einigten sich schnell auf den Osnabrücker Dompropst Rudolf von Diepholz, und sie wußten die Mehrzahl der ihnen verwandtschaftlich verbundenen oder sonstwie verpflichteten Stimmberechtigten für ihren Kandidaten zu gewinnen. Immerhin erzielte Rudolf bei der Wahl am 9. November 1423 keine ausreichende Mehrheit. Seine Wahlmacher erreichten die schließliche große Zahl der Stimmen für ihn nur durch erheblichen Druck auf andersgesinnte Kanoniker. Rudolf nahm daraufhin die Wahl nur unter dem Vorbehalt der Zustimmung des Papstes an; er selbst war von ihrer Regelmäßigkeit nicht überzeugt.

Das Tauziehen um die Bischofsnachfolge verlagerte sich nun nach Rom. Als Papst Martin V. mit der Entscheidung dieser Frage lange zögerte, ließ sich schon absehen, daß nicht Rudolf von des apostolischen Stuhles Gnaden Bischof von Utrecht

1 Dankbar verpflichtet weiß ich mich für die folgenden Darlegungen den Arbeiten von R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen tot 1535* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwsche Geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht 19), Utrecht 1935, S. 126-163, besonders S. 156 f., und J. de Hullu, *Bijdragen tot de geschiedenis van het Utrechtsche Schisma*, 's-Gravenhage 1892, besonders S. 57 f.

2 Vgl. *Het Frensweger Handschrift*, herausgeg. von W. JAPPE ALBERTS und A.L. HULSHOFF (Teksten en Documenten, I; Werken uitg. door het Historisch Genootschap, 3e serie, no. 82), Groningen 1958, S. 222 f.

werden würde. In der Tat ist es dem Einfluß des deutschen Königs Sigismund zuzuschreiben, daß am 7. Juni 1424 Bischof Rhaban von Speier auf das einträglichere Bistum in den Niederlanden versetzt wurde. Da dieser jedoch nicht allenthalben Anerkennung fand, verzichtete er. Nun traf des Papstes Huld den Utrechter Dompropst Sweder von Culemborg (6. Februar 1425); Herzog Philipp der Gute von Burgund, seit April 1424 auch Graf von Holland und Seeland, dürfte diesen Parteigänger der Kabeljaus an der Kurie durchgesetzt haben.

In dieser langen Zeit waren im Bistum selbst weitergehende Maßnahmen ohne Rücksicht auf Rom und ohne Rücksicht auf den dessen Entscheidung abwartenden Utrechter Wahlkörper getroffen worden, und zwar immer zugunsten Rudolfs. So hatten Mitte Mai 1424 die weltlichen Stände des Niederstifts sich mit denen des Oberstifts zu einer Treuekundgebung für Rudolf verbunden. Am 10. Oktober 1424 gingen letztere sogar so weit, daß sie ihm die landesherrlichen Burgen öffneten und die landesherrlichen Einkünfte überwiesen, bis über seine Appellation wegen der Ernennung Rhabans durch ein allgemeines Konzil entschieden worden wäre. Sie drängten auch die Stadt Utrecht mit den Ständen des Niederstifts zu einer ähnlichen Haltung, und als die Ernennung Sweders bevorstand, behaupteten sie, daß er zum Landesherrn nicht nütze wäre. Immerhin fand die Stadt Utrecht sich nur bereit, in Rom für die Bestätigung Rudolfs und die Abwendung Sweders zu wirken.

Als dieser ernannt war, die Dom- und Stiftsherren sich, wenn auch großenteils widerstrebend, der päpstlichen Provision unterwarfen und am 20. Juli 1425 Sweders Prokurator den bischöflichen Stuhl für seinen Auftraggeber einräumten, gelang es ihm auch, mit der Stadt Utrecht eine Übereinkunft zu treffen. So konnte er am 21. August in die Stadt einziehen und im Dom inthronisiert werden. Das Oberstift aber wollte nichts von ihm wissen und lehnte jegliche Lehensnahme von ihm ab (7. August 1425). Rudolf von Diepholz blieb als postulierter Bischof im Besitz des Oberstifts, während Sweder im Niederstift als rechtmäßiger Bischof galt. Entscheiden konnten diesen Zwiespalt nur Krieg und Sieg.

Beeinflußt wurden die folgenden Auseinandersetzungen durch den Hader der großen niederländischen Parteien. Als unmittelbare Folge der Besitzergreifung Sweders vom Utrechter Bistum wurde das bisherige Regiment der hoeckschgesinnten Lichtenberger in der Hauptstadt in einem Aufruhr durch ein

solches der Lokhorsten abgelöst, die mit den Kabeljaus sympathisierten und länger als ein Jahrzehnt aus der Stadt verbannt waren. Die Kabeljaus aber erlitten im März/April 1426 durch die überraschende Rückkehr der Herzogin Jacobäa von Bayern nach Holland empfindliche Rückschläge. Bischof Sweder wurde davon ebenfalls schwer betroffen und gezwungen, im Juli 1426 die Stadt Amersfoort dem Herzog von Geldern zu verpfänden. Dies brachte nicht nur die Stände des Niederstifts gegen ihn auf, sogar die Prälaten und Kanoniker der fünf Stadtstifte luden den Bischof deswegen vor das Generalkapitel zur Verantwortung. Als er nicht erschien, suspendierten sie ihn von seinem Amt. Aussichtslos wurde Sweders Lage, als sich sehr bald darauf am 26. August 1426 die Lichtenberger und Lokhorsten - was als unmöglich galt - in der Stadt Utrecht versöhnten. Damit war dem Bischof jede Stütze im Bistum genommen.

Wie sehr die Aussichten der streitenden Praetendenten von der Haltung der Stände und besonders von der der Stadt Utrecht abhängig waren, erwies sich wieder einmal, als diese dem Postulaten Rudolf ihre Tore öffnete (26. September), ohne auf den Widerspruch der Kapitel zu achten. Diese schrieben zwar am 6. Oktober nach Rom, daß sie Sweder gehorsam als Bischof angenommen hätten, ihn aber entsetzen müßten, weil er sein Amt nicht pflichtgemäß verwaltet und seine Eide gebrochen hätte; sie nahmen jedoch das von Sweder über Utrecht verhängte Interdikt in Acht. Doch die weitere Entwicklung schritt über die Kapitel hinweg, sie wurde von den weltlichen Ständen getragen und bestimmt. Am 8. Oktober 1426 kamen Oberstift und Niederstift abschließend dahin überein, daß ersteres ihn wie bisher als postulierten Bischof, letzteres ihn aber als seinen Schutzherrn mit Einräumung aller landesherrlichen Obliegenheiten und Einkünfte anerkannten, bis das angerufene allgemeine Konzil einen endgültigen Spruch gefällt hätte. Vom Papst war keine Rede mehr.

Gerade auf ihn sah der Klerus. Aber Rom war weit und sehr lässig, er jedoch zu schwach, um auf die Dauer den Gegensatz zu den weltlichen Ständen zu behaupten. Die Mehrzahl seiner Angehörigen erblickte zwar in Sweder den suspendierten Bischof, sträubte sich aber, gleich den weltlichen Ständen Rudolf als Schutzherrn anzunehmen. Doch die Macht der Verhältnisse beugte sie: Rudolf war faktisch Herr des Bistums.

Immerhin war ihm das anhaltende Widerstreben der Utrechter Geistlichkeit lästig genug. Noch am 14. November wurde von ihr das über die Stadt verhängte Interdikt beobachtet[1]. Am 18. Dezember 1426 hatten aber Postulat, Ritterschaft und Stadt Utrecht die den Klerus repräsentierenden Kapitel der fünf Stifte der Hauptstadt dahin gebracht, daß diese sich auf Verhandlungen mit ihnen einließen.

Zweifel an der Gültigkeit des über Rudolf durch den Abt von Marienweerd als päpstlichen Kommissar ausgesprochenen Kirchenbanns enthielt bereits ein Schreiben der fünf Kapitel an den Papst vom 6. Okt. 1426[2]. Nunmehr konnten ihre Verhändlungspartner ihnen zudem Gutachten von Doktoren der Universitäten Paris und Köln vorlegen, in denen gegen eine Aufnahme des Gottesdienstes keine kanonistischen Bedenken erhoben wurden[3]. Auch brauchte auf Grund einer vor dem Ausspruch des Kirchenbanns über Rudolf eingelegten und vom Papst angenommenen Appellation der Umgang mit diesem nicht vermieden werden[4]. Schließlich wurde aufmerksam gemacht auf die Tatsache, daß, weil einige Geistliche Gottesdienst abhielten, andere hingegen nicht, Unruhe und Mißverständnisse in der Stadt für die öffentliche Ordnung fürchten ließen. Diese Gründe überzeugten die Kanoniker. Unter Versicherung ihres Gehorsams gegenüber dem Papst fügten sie sich dem Ansinnen der weltlichen Machthaber[5].

Es scheint, daß auch die hier vorgelegte, bisher unbekannte Abmachung mit der Stadt Utrecht aus den Verhandlungen des 18. Dezembers 1426 erwachsen ist. Nach dem 3. Januar 1427 kann sie nicht mehr entstanden sein. Denn an diesem Tage waren die Geistlichen schon zu einem weiteren Schritt veranlaßt worden: sie hatten sich nun endlich von den weltlichen Ständen dahin bestimmen lassen, auch ihrerseits Rudolf als Schutzherrn des Bistums Utrecht anzuerkennen[6]. Von diesem Tage an änderten sich übrigens die Verhältnisse im Bistum nicht mehr; 1432 mußte auch der Papst sich bereit finden, Rudolf als Bischof anzuerkennen.

Das hier vorgelegte Stück aber spiegelt in allem den schon

1 R.R. Post, *Bisschopsverkiezingen*, S. 156 Anm. 2.
2 Vgl. De Hullu, S. 53, und Beilage J, S. 121.
3 Vgl. De Hullu, S. 57 Anm. 2.
4 Vgl. De Hullu, S. 56.
5 Vgl. De Hullu, S. 56 Anm. 5, S. 57 Anm. 1, S. 58 Anm. 1.
6 R.R. Post, *Bisschopsverkiezingen*, S. 157 Anm. 1.

bekannten Rechtsstandpunkt. Wie in dem oben erwähnten Schreiben vom 6. Oktober 1426 und in dem Vertrag vom 3. Januar 1427 wird Sweder als Bischof von Utrecht, wenn auch als suspendierter angesehen. Die Machtsituation kommt aber nicht nur darin zum Ausdruck, daß der Klerus sich dem Vorgehen der weltlichen Stände in der Bestellung Rudolfs zum Schirmherrn des Bistums anschloß, sie offenbart sich vor allem darin, daß die Kapitel es hinnahmen, wenn die Stadt behauptete, daß sie nach alter Utrechter Gewohnheit zum Beistand verpflichtet wären, wenn die Stadt eine Appellation beim Papst eingelegt hätte. Die Kapitel ließen es sich auch bieten, daß die Stadt die Wiederzulassung entwichener Geistlicher mitkontrollierte. Es war kein weiter Weg mehr zu der Kapitulation der Kanoniker am 3. Januar 1427, an dem sie nicht nur Parteigänger der weltlichen Stände wurden, sondern sich stillschweigend von diesen auch das bisher geübte Recht nehmen ließen, für einen Schirmherrn zu sorgen, wenn der Bischofsstuhl umstritten war.

Wie selbstherrlich übrigens die Stadt mit dem kanonischen Recht umsprang, erhellt aus der folgenden Erörterung. Dort wird bewiesen, daß Rudolf nur vor Gericht als exkommuniziert zu gelten hat, nicht aber in der Ausübung seiner weltlichen und geistlichen Aufgaben. Die Kunst der Beugung geistlichen Rechtes für weltliche Zwecke aber hatte in der Stadt ebenfalls schon eine gewisse Tradition[1].

1 HUGO STEHKÄMPER, Ein Utrechter kanonistischer Traktat über Kriegsrecht, in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 78, kanonistische Abteilung 47* (1961), S. 196-265.

(1426 Nov. 14 - 1427 Jan. 3)

Die Bürgermeister sowie alter und neuer Rat der Stadt Utrecht vereinbaren sich nach dem Abfall von Bischof Sweder von Culemborg, weswegen sie vom Papst um der vorangegangenen Anerkennung willen nicht bestraft werden dürften, mit den fünf Kollegiatkirchen in der Stadt dahin, daß diese den eingestellten Gottesdienst wiederaufnehmen gegen die Verpflichtung der Stadt, sie in ihren Rechten und Einkünften zu schützen. Es folgt eine kanonistische Beweisführung, daß der Postulat Rudolf von Diepholz als Exkommunizierter nicht unbedingt gemieden zu werden braucht.

Staatsarchiv Münster/Westf.: Fürstentum Münster, Urkunden Nr. 1340. Gleichzeitige Abschrift auf 4 Oktavblättern in Papier. Als Umschlag ist ein am rechten und am unteren Rande beschnittener, pergamentener Lehnrevers des Henric van Zulen für Bischof Friedrich von Blankenheim (1392-1423) gebraucht[1]. Auf der Außenseite des Umschlags steht in großer Schrift von einer Hand des 15. Jahrhunderts in zwei Zeilen vermerkt: '*Copij der Verbant brieve tusschen der Ecclesie ende der stat van Utrecht*'; darunter in kleinerer Schrift, jedoch augenscheinlich von anderer, aber ungefähr gleichzeitiger Hand: '*partes orationis quot sunt*', in der nächsten Zeile offenbar von dieser letzteren Hand '*Copij*', schließlich in einer weiteren Zeile wieder von dieser Hand: '*Otto*'. Die am oberen Rande dieser Umschlagseite befindliche Bemerkung: '1423-1432. Lis inter Suederum de Culenberg et Rudolphum de Diepholte' stammt aus dem 18. Jahrhundert.

Wy borghermeysteren ende raede, oude ende nye, der stad van Utrecht doen kundich allen luden ende bekennen mit desen brieve: Want die eerbare ende voerzichtighe prelaten, capittule, canoniken ende vicarij van den vijff collegiaten kerken bynnen onser stad ende wy mit hem als ghehoerzamme kindere des hilghen stoels van Romen heren Sweder van Culenborch na den ghebaden ons hilghen vaders des paůwes tot enen bisscop ontfanghen hebben ende tot alle zinen rechten ende zoe ghenoech ghedaen den pauwes ende zinen ghebaden ende alle zinen executoren ende richteren ende zij overmids onser onderdanicheit in den zaken en gheen moeghe meer en hebben, over ons enighe banne of interdicten te legghen, ende aenziende die groete

1 Dieser Lehnrevers, dessen Datierung dem Beschneiden der Urkunde zum Opfer gefallen ist, dürfte vom 10. Okt. 1418 stammen; vgl. S. MULLER, *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)*, 2. Teil, Utrecht 1918, Nr. 1978 f. Anmerkungen.

crachte, bloetstor, tuighe, ghewelde ende onrecht der kerken van Utrecht, der ridderscop, onser stad van Utrecht ende van Amersvoert ende allen anderen des ghestichtes steden, landen ende luden, van heren Sweder biscop vorscr. tot ewigher verderfnisse ghedaen ende aengheleecht baven ende theghens horen ende onsen rechten ende theghens gheloften ende eden heren SwederS biscops, der kerken, ridderscap, onser stad, steden, landen elken ghedaen, ende dat wy daer omme van allen processen ende gheboden der executoers vorscr., ons hier en bov□en mit aldus apenbaren onrechten anghelecht, gheappelliert hebben tot onsen hilghen vader den pauwes vorscr., om hem deze onrechten ende ghewelden te verkondighen ende daeraf te verloest te werden bi der hulpen godes ende des pauwes ghenaden, ende want wy onse appellacie verkondicht hebben den prelaten, capittulen, ende heren vorscr. ende daerof in vervolghe ziin, zoe zin zie ons na den vorscr. rechte ende na statuten ende ghewoenten der kerken van Utrecht vorscr., der zi altijt zoe ghebrůůct hebben ende ghebruken, schuldich te adheriren ende niet te viciren noch daer omme te cessiren ende nochtans die prelaten, cappittule ende heren vorscr., om hem te beraden, een wijltijts cessiert hebben ende nu wel beraden zijn, horen zang ende dienst gades in den apenbaren hier omme ende omme onser rechtveerdigher oetmoedigher bede willen weder anghenamen hebben, daer wy gade van loven ende zij van bedanken, soe heb wy, om gade ende den rechten ghenoech te doen ende omme alle twivelinghe ende vreemde ghedochten neder te legghen, gheloeft ende ghelaven mit dezen brieve voer ons, raden, onse borgheren ende onderzaten, theghenwordich ende toecomende, in gueden truwen, dat wy die prelaten, capittule ende heren van den vijff collegiaten kerken ende alle ander gheesteliken, gheordenden ende ongheoerden personen, mannen ende wiven, den vorscr. collegien byblivende, mede singhende, zamentlic ende byzonder, hijrin bestandich truwe ende gheheel te wezen ende te bliven ende hijrof schadeloes te hoelden ende ontheffen van allen lasten, die hem hierof comen zellen, ende zij te helpen, dat zij hoer ende hoerre kerken rechten, renten, bruchten, teenden, tinse, pachten ende al oer guede, gheleghen in den lande van Utrecht of daer bůten, die wy oflanghen moeghen, ghebruken zullen ende hem, hoerren dienren ende baden daerin ende daertoe sterken mit onsen moeghen thegens yemant, die hem daer hinder, krot, weer ofte ghewelde in doen zellen willen, ende sonderlinghe thegens

alle die personen van hoerre ofte anderen kerken, die hem ende ons hijromme ontghanghen zijn ende van hem ghescheyden ziin, die in onser stad niet te liden noch in te comen laten, sie en sullen ierst die smetenisse, onrechten ende confusie horen kerken, deken ende capittulen vorscr. □betern□. Oec en zelle wy bynnen onser stat niet ghehenghen, dat ymant an der kerken ofte gheestelike personen live ofte guede hem krot of hinder doen en zel, mer der kerken daer mede omme laten gaen na horen rechten ende gueden ghewoenten zonder ymants anders berechte ende hem die werlike hant of doen. Ende weert zake, dat enich van den heren prelaten, canoniken ende personen vorscr. gheprimert[1] worde of were van zinen dignitaten, provenden off beneficien, dat wy ommer niet en hopen te geschien, den zelle wy mit al onsen vermoeghen ende machten hoůden, beschudden ende beschermen in digniteyten, provenden ende beneficien ende in den bezitte teghens alle denghenen, die hem daer hinderlic in wezen zullen. Ende dieghene, die de privacie ghedaen heeft, doen[1] zel off doen doen ende daer daets of raets an schuldich zin off wezen zellen, die en zulle wy in onse stat niet laten comen of bliven buten wille ende consent desgheens off dergheenre, die priviert were of zellen wezen, ende hi ende zij en hadden ierst die privacie ofghedaen ende den schade ende die moynisse ghebetert. Voert[1] en zellen die heren noch wy van alle dezen zaken noch gheen van hem mit bisscop Sweder noch mit nyemant anders van dezen zaken en gheen dedinghe, soen, vorwarde noch make nemen, gheven noch anghaen, die een buten den anderen eendrachtelic in enigher wijs. Voert[1] en zellen die prelaten, capittule ende heren vorscr. nyeman van al horen kerken personen, die hem hijromme ontganghen zin ende van horen capittulen vorscr. vorscheiden ende niet weder bynnen comen en willen ende beteringhe doen als vorscr. is, en gheen proven off renten noch absencie gheven, zenden noch wtreyken voer der tijt, dat zie weder bynnen ziin in der voghen vorscr., want wy hem, als zie beteren[2] willen in der manier vorscr., gheerne gheleide ende velicheit gheven willen ende zie beschermen. Voert[3] wan enich gheestelic persoen, gheordent off ongheordent, die van den vijf collegiaten kerken niet en were, die den collegiaten kerken vorscr. niet[4]

1 Am Rande ein Hinweiszeichen mit der Bemerkung ‘nota’.
1 Am Rande ein Hinweiszeichen mit der Bemerkung ‘nota’.
1 Am Rande ein Hinweiszeichen mit der Bemerkung ‘nota’.
1 Am Rande ein Hinweiszeichen mit der Bemerkung ‘nota’.
2 Nach einem gestrichen ‘beteren ghe’.
3 Dazu am Rand ein Hinweiszeichen mit der Bemerkung ‘nota, nota’.
4 Es folgt ein gelöschtes ‘by’.

byblivich en ware noch mede zinghen en wolde, mer erroer bůten desen kerken hem ende ons te maken, dat die doemdeken[1] als overste prelate ende priester die daer voer toespreken ende onderwizen zal moeghen ende die daer voer houden slůten ende lijflic tůeven of daervoer verwizen. Ende ymant, die hier[2] om aldus wtghezet worde oft were of voerruemde, die en zal niet weder bynnen onser stad comen, hi en had ierst ghebetert der ecclesie ende ons in allen maniren vorscr. Ende hier zulle wy hem inne behelpen ende bystandich wesen in allen manieren vorscr.

_

Queritur, an Rodolphus de Diefholt sit vitandus. Respondetur breviter, quod non. Nam licet excommunicatus dicatur pro manifesta offensa secundum partem et excommunicatorem et quod propterea absolvi non debeat secundum eosdem, tamen, quod se offert probaturum post legitimam appellacionem innodatum excommunicacione, quamvis autem absolucionem huiusmodi pendente appellacione seu probacionis articulo in iudicio ut actor sit vitandus, nichilomimus tamen extra iudicium in officiis publicis et divinis ac aliis legitimis actibus nullatenus est vitandus sed admittendus. - Textus et glossa c[apitulo]: *Solet*, *De sen[tenciis] excommunicacionis* li[bro] sexto[3], et ibidem per archidiaconum Jo[annem] An[dream] et Jo[annem] Monachi. Eciam optime facit ad hoc ar[ticulum]. Extra. *De appellacionibus*, c[apitulo]: *Pastoralis*[4], super ubi secum trahat et c[apitulum] *Dilectis*, eodem t[itulo][5]. Nec obstat, si dicatur, quod alias fuit denunciatus; quod protunc non constabat denunciatoribus de appellacione predicta nec poterat eis insinuari propter iustum metum et eandem causam, propter quam appellavit, sed propter locum notorie non tutum ad quem vocatus dicitur. Eciam non sequitur: iste est denunciatus, ergo est et excommunicatus. Nota Jo[annem] An[dream] eodem ty[tulo] c[apitulo]: *Licet* libro sexto[6]. Et quod prefatus Rodolphus

1 Am Rande ein Hinweiszeichen mit der Bemerkung ‘nota’.
2 Es folgt gestrichenes ‘voer wtghewizet’ sowie darüber geschriebenes und ebenfalls ausgestrichenes ‘om aldus’.
3 Sexti Decret. Lib. V Tit. 11 Cap. 2, ed. Böhmer (Halle 1747) Sp. 1018. Diese Ausgabe des Corpus iur. can. wurde zugrunde gelegt, weil darin die Glosse des Johannes Andreae mit abgedruckt ist im Gegensatz zu der von E. Friedberg, Bd. 2, Leipzig 1881.
4 Decretal. Greg. Lib. II Tit. 28 Cap. 53 ed. Böhmer Sp. 398.
5 Decretal. Greg. Lib. II Tit. 28 Cap. 55 ed. Böhmer Sp. 400.
6 Sexti Decret. Lib. V Tit. 11 Cap. 14 ed. Böhmer Sp. 1023.

statim reddito sibi loco securo dictis denunciatoribus de appellacione sua predicta legitimam fidem fecit per instrumenta et publica documenta, idcirco denunciatores predicti debent non solum a denunciacione abstinere, sed ipsi Rodolpho in divinis et aliis legitimis actibus communicare iuxta preallegata et antiquas observancias et consuetudines predictas in libro camere seu statutorum ecclesie Traiectensis prescriptas ty[tulo]: *De appellacionibus*, c[apitulo]: *Si quis*[1], et eodem libro ty[tulo]: *De sentenciis excommunicacionis*, c[apitulo]: *Quamvis cetere*[2]. Que consuetudines seu statuta sunt conformes sive conforma iuribus preallegatis. Ideo ad eorum observanciam astringuntur potissime vigore iurisiurandi, quo statuta et consuetudines huiusmodi iuraverunt observare.

1 *Het rechtsboek van den dom van Utrecht door Mr. Hugo Wstinc*, uitgegeven door S. MULLER (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht. Eerste reeks No. 18), 's-Gravenhage 1895, S. 151.

2 Vgl. ebendort S. 282.

Journaal van de reis van Piet Heyn naar Brazilië en West-Afrika 1624-1625
medegedeeld door L.M. Akveld

In de moderne literatuur over de geschiedenis van de Westindische Compagnie in de eerste jaren na haar oprichting wordt de reis van Piet Heyn in 1624/1625 van Brazilië - waar hij als vice-admiraal onder Jacob Willekens de stad Salvador aan de Allerheiligenbaai op de Portugezen had veroverd - naar West-Afrika en via Brazilië terug naar patria, meestal slechts kort vermeld.

In 1959 verscheen echter als deel LXI van de Werken der Linschoten-Vereeniging een publicatie, die geheel gewijd is aan deze tocht: 'De Westafrikaanse reis van Piet Heyn, 1624-1625', uitgegeven door K. Ratelband. Aanleiding tot deze uitgave was een in 1931 door F. Graefe[1] aan het licht gebracht rapport van Piet Heyn, gedateerd 'den 5 agustes anno 1624 tot den 12 july anno 1625'[2]. Het document begint met het vermelden van het vertrek van de vice-admiraal met een kleine scheepsmacht uit de Allerheiligenbaai op 5 augustus 1624, drie maanden na de verovering van Salvador; van dit laatste wordt geen melding gemaakt in het rapport, omdat immers volgens art. XXXVII van het octrooi van de Westindische Compagnie[3], Willekens als opperbevelhebber van de vloot daarover verslag moest uitbrengen bij de Staten-Generaal. Vervolgens geeft Piet Heyns rapport een beschrijving van zijn weinig succesvolle verrichtingen op de Angolaanse kust, zijn nederlaag bij Espiírito Santo en zijn mislukte poging Salvador te ontzetten, dat sinds 29 maart 1625 door een grote Portugees-Spaanse scheepsmacht werd belegerd; het eindigt op 12 juli 1625, wanneer Piet Heyn zich enige mijlen ten noorden van de Azoren bevindt en het besluit neemt de terugreis naar het vaderland te aanvaarden,

1 F. GRAEFE, Beiträge zur Lebensgeschichte Piet Heyns, in: *B.V.G.O.*, VII 1, p. 146.
2 ARA, Archief Staten-Generaal, Liassen West-Indië, nr. 5770.
3 JOANNES DE LAET, *Iaerlijck Verhael van de Verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien Boecken* (uitg. S.P. L'Honoré Naber, 4 dln., 's-Grav. 1931-37; Werken der Linschoten-Vereeniging XXXIV, XXXV, XXXVII, XL), I, p. (19).

omdat ziekte en voedselgebrek aan boord van zijn schepen hem verhinderen langer op zee te blijven.

Dit rapport is het verslag van Piet Heyn aan de Staten-Generaal betreffende zijn - mislukte - pogingen de politiekmilitaire macht van de Portugezen op de Westafrikaanse kust afbreuk te doen; het is kort en zakelijk en bevat geen maritieme bijzonderheden. Het belang van de publicatie ligt dan ook niet zozeer in het toegankelijk maken van het rapport als wel in de gedegen inleiding, waarin Ratelband zeer uitvoerig ingaat op de voorgeschiedenis van deze expeditie en waarin hij aan de hand van Portugese bronnen beschrijft welke tegenmaatregelen de Portugezen namen om aan de Hollandse bedreiging van hun posities in West-Afrika en Brazilië het hoofd te kunnen bieden.

De aantekening op de eerste pagina van het rapport, die vermeldt dat Piet Heyn het schrijven persoonlijk op 9 augustus 1625 bij de Staten-Generaal heeft ingeleverd, wordt bevestigd door een notitie in de Resolutiën van de Staten-Generaal op die datum[1]: 'Sijnde bij Pieter Hein overgelevert sijn verbael van de reise naer Angola. Is hem voor sijne goede gedaene diensten in de veroveringe van de Bahia Todos Santos vereert een goude ketting van tweehondert guldens met een medaille van hondert guldens'.

In zijn inleiding zegt Ratelband, dat 'dit rapport een samenvatting is van het journaal dat Piet Heyn na zijn thuiskomst, eind juli 1625, bij de Heren XIX inleverde en dat verloren is gegaan[2]'. Dit laatste nu blijkt gelukkig niet geheel het geval te zijn. Korte tijd na het verschijnen van de publicatie van Ratelband heeft prof. dr. W. Jappe Alberts een afschrift van dit journaal aan het licht gebracht. Het bevindt zich in de verzameling manuscripten van de Herzog-August-Bibliothek te Wolfenbüttel[3] en draagt als titel: 'Journael van de Brasiliese reyse, gehouden opt schip de Neptunus bij den vice-adm[i]r[ae]l Pieter Heyn, begonnen den 15 jan[ua]ry 1624 tot den 16 july 1625'. In de inventaris van de collectie te Wolfenbüttel[4]

1 ARA, Archief Staten-Generaal, Resolutiën St. Gen., nr. 574.
2 K. RATELBAND, *De Westafrikaanse reis van Piet Heyn*, *1624-1625*, 's-Grav. 1959; Werken der Linschoten-Vereeniging LXI (in het vervolg afgekort: RATELBAND), p. XXIV.
3 Cod.-Guelf. 38.19. Aug. fol.
4 O. HEINEMANN, *Die Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel*, *Zweite Abt.: Die Augusteischen Handschriften*, III, Wolfenbüttel 1898, p. 194, nr. 2471.

wordt het journaal beschreven: het meet 31½ × 20½ cm., bestaat uit 39 genummerde, aan beide zijden beschreven bladen en is gebonden in een perkamenten band met groene sluitlinten.

De grondlegger van de verzameling boeken en manuscripten was hertog August der Jüngere van Wolfenbüttel, bij wiens dood in 1666 de collectie reeds meer dan tweeduizend exemplaren omvatte. De vorst, een hartstochtelijk bibliofiel, had overal in Europa agenten die handschriften en boeken voor hem kochten. Het journaal bevond zich vóór 1666 al in de verzameling en misschien is de veronderstelling gewettigd, dat de hertog het verkregen heeft via Johan Maurits van Nassau, die in 1647 tot stadhouder van Kleef werd benoemd, of via Johan Gregor Aldenburgk, een Duitser in dienst van de Westindische Compagnie, die persoonlijk de strijd om Salvador heeft meegemaakt en in 1627 zijn belevenissen heeft gepubliceerd[1].

Doordat de voorzitter van de Linschoten-Vereeniging, prof. dr. J.H. Kernkamp, mij een microfilm en een fotocopie van het journaal ter beschikking heeft gesteld, heb ik het hierna volgende afschrift kunnen maken[2].

Bij de bestudering van het manuscript deed zich allereerst de vraag voor: hebben wij hier te maken met een autograaf van Piet Heyn? Naar mijn mening moet deze vraag ontkennend worden beantwoord. Tot deze conclusie ben ik gekomen door het handschrift van het journaal te vergelijken met twee, naar alle waarschijnlijkheid, door Piet Heyn persoonlijk geschreven stukken: het door Ratelband uitgegeven rapport en een brief van Piet Heyn aan de bewindhebbers van de Westindische Compagnie, gedateerd 10 november 1626[3]. Beide stukken zijn geschreven door dezelfde hand (duidelijk zichtbaar bijvoorbeeld aan de schrijfwijze van de letters b, g en h) en vertonen de enigszins gebrekkige spelling, die misschien een gevolg is van het feit dat Piet Heyn al op jeugdige leeftijd door zijn vader mee naar zee is genomen, waardoor hij maar weinig scholing kan hebben gekregen.

1 JOHAN GREGOR ALDENBURGK, *West-Indianische Reise* (uitg. S.P. L'Honoré Naber, 's-Grav. 1930; Reisebeschreibungen von deutschen Beamten und Kriegsleuten I).

2 Enige malen zijn fragmenten van het journaal onleesbaar; door de restanten van het schrift te combineren met hetgeen het rapport en/of DE LAET over de betreffende passage vermelden, kwam ik dan vaak tot een naar mijn mening bevredigende oplossing.

3 ARA, portefeuille Oude Westindische Compagnie, nr. 17*.

In nauw verband met de eerste vraag staat de volgende: is dit journaal het origineel dat aan boord van de 'Neptunus' dagelijks werd bijgehouden, of is het een afschrift? De tweede veronderstelling is volgens mij juist. Het manuscript maakt niet de indruk van dag tot dag te zijn bijgehouden; het geeft een regelmatig doorlopend handschrift te zien, fouten en verbeteringen ontbreken bijna geheel en qua stijl is het heel goed leesbaar. Waarschijnlijk is het afschrift door een klerk van de Westindische Compagnie vervaardigd, bijvoorbeeld ten behoeve van een van de bewindhebbers.

Het journaal is in zijn geheel afgeschreven, al vertoont het hier en daar grote leemten in tijd. Deze zijn echter niet het gevolg van weglatingen door de klerk, die het origineel heeft afgeschreven; de verklaring is dat Piet Heyn, wanneer hij voor anker lag, zijn journaal niet bijhield, tenzij er gebeurtenissen vielen te vermelden die het belang van de hele vloot aangingen. Geen bevredigende verklaring valt te geven voor het feit dat het afschrift van het journaal eindigt op 16 juli 1625, wanneer de schepen zich ten noorden van de Azoren bevinden; over de periode tot einde juli 1625, wanneer Piet Heyn in het vaderland terugkeert, vinden we niets vermeld, terwijl een journaal toch tot het einde van de reis bijgehouden moest worden. De meest plausibele verklaring is, dat het (de) laatste blad(en) verloren is (zijn) gegaan, temeer omdat het handschrift eindigt met een verso[1].

Hoewel de hoofdlijnen van de reis van Piet Heyn, in de jaren 1624-1625, naar Brazilië en Angola ons bekend zijn uit het Iaerlijck Verhael van Joannes de Laet, uit de publicatie van Ratelband en uit de overige literatuur die deze periode behandelt, geeft het journaal op menig punt een aanvulling of verbetering van de bekende feiten.

Een groot deel van het journaal wordt vanzelfsprekend ingenomen door zeevaartkundige mededelingen; deze waren voor de zeevaarders uit die tijd van groot belang, omdat ze er op hun reizen naar de door Piet Heyn bezochte streken veel voordeel van konden hebben. Zo zal op zijn beurt Piet Heyn veel profijt hebben gehad van de kennis van Dierick Ruiters, die als schipper van het jacht 'Postpaerdt' deelnam aan de verovering

1 De titel van het journaal moet dan aangebracht zijn na het zoekraken van de laatste pagina('s), aangezien deze eindigt met de woorden: '... tot den 16 july 1625'.

van Salvador; van diens in 1623 verschenen 'Toortse der Zeevaert'[1], waarin hij zijn ervaringen van zijn reizen naar West-Afrika en Brazilië te boek stelde, zal Piet Heyn ongetwijfeld veel gebruik hebben gemaakt op deze reis. Waar de vice-admiraal, ondanks Ruiters' Toortse nog lacunes vermoedt in de kennis van zijn landgenoten, geeft hij uitvoerige beschrijvingen van de vreemde kusten. Zo gaat hij uitgebreid in op de plaatselijke omstandigheden van de baai van Luanda[2] en geeft zeilaanwijzingen voor de monding van de rivier de Congo[3]; zijn beschrijving van het eiland Fernando de Noronha[4] wordt bijna letterlijk door De Laet overgenomen[5].

Herhaaldelijk roept Piet Heyn in volle zee zijn schippers en stuurlieden aan boord om gezamenlijk tot een juiste plaatsbepaling te komen[6]. Opmerkelijk is dat hij soms een landopdoening aan een vreemde kust of een zeestroming vergelijkt met soortgelijke verschijnselen aan de kust van de hem vertrouwde Noordzee[7]. Dagelijks bepaalt Piet Heyn door meting van de poolshoogte de breedte waarop hij zich bevindt. Het vaststellen van de juiste geografische lengte op zee was in die tijd nog niet mogelijk door het ontbreken van een betrouwbare tijdmeting; men giste de lengte aan de hand van de gevonden breedte, de gestuurde koers en het aantal afgelegde mijlen.

Alles bijeen is dit journaal zeker van belang voor onze vaderlandse en maritieme geschiedenis. Het geeft een feitelijke, ongekleurde beschrijving van de eerste grote onderneming van de Westindische Compagnie en het verschaft ons een duidelijk beeld van de kundige wijze, waarop zeventiende-eeuwse Hollandse zeelieden nauwkeurig hun weg over de Oceaan wisten te vinden.

Tot slot van deze inleiding zal ik in beknopte vorm de voorgeschiedenis van de reis van Piet Heyn schetsen, daarbij hoofd-

1 Opnieuw uitgegeven door S.P. L'Honoré Naber als deel VI van de Werken der Linschoten-Vereeniging ('s-Grav. 1913). Opmerkelijk is dat een exemplaar van de oorspronkelijke uitgave uit 1623 zich in de Herzog-August-Bibliothek te Wolfenbüttel bevindt.
2 Zie p. 129/130.
3 Zie p. 142/143.
4 Zie p. 162/163.
5 De Laet (ed. Naber), II, p. 14 en 15.
6 Zie p. 125.
7 Zie bijv. p. 127.

zakelijk steunend op gegevens van Naber[1] en Ratelband, en vervolgens een korte samenvatting van het journaal geven, waar nodig aangevuld met gegevens uit bovengenoemde bronnen.

Op 3 juni 1621 werd door de Staten-Generaal aan de pas opgerichte Westindische Compagnie octrooi verleend voor een periode van vierentwintig jaar[2]. Vanaf het begin droeg de Compagnie het karakter van oorlogsinstrument; men hoeft om dit te kunnen constateren slechts de artikelen van het octrooi na te lezen. Toen dan ook op 3 augustus 1623 het hoogste bestuurscollege van de Compagnie, de Heren XIX, voor de eerste maal in algemene vergadering bijeen kwam, was een van de belangrijkste punten van bespreking: waar zou men, zonder al te grote risico's te lopen, de Spaans-Portugese macht het best kunnen aantasten, met een kans zelf nog enige winsten te maken? Meerdere plannen kwamen ter tafel. Veel bijval vond het voorstel een aanval te wagen op de sterke vesting São Jorge da Mina[3], van waaruit men de gehele Goudkust zou kunnen beheersen; tegelijk zou men door de verovering van deze sterkte de voortdurende bedreiging voor het Nederlandse fort Nassau[4] wegnemen.

De afgevaardigden van de Kamer van Amsterdam kwamen met een ander voorstel. Het fort Elmina was door zijn zware verdediging bijzonder moeilijk te nemen[5]; waarom zou men als eerste aanvalsdoel niet het veel zwakkere Luanda[6] kiezen, de belangrijkste afscheephaven van slaven op de kust van Angola? Door de bron van de Portugese slavenhandel af te snijden, zou men tegelijk de suikerplantages van de vijand in Brazilië in hun zwakste punt treffen: de aanvoer van verse werkkrachten uit West-Afrika.

1 S.P. L'Honoré Naber en Irene A. Wright, *Piet Heyn en de Zilvervloot. Bescheiden uit Nederlandsche en Spaansche archieven betreffende de verovering van de Zilvervloot*, Utrecht 1928; W.H.G., 3e serie, nr. 53. Daarnaast heb ik ook dankbaar gebruik gemaakt van J.C.M. Warnsinck, *Drie zeventiende-eeuwse admiraals*, A'dam 1943, en M.G. de Boer, *Piet Heyn en de Zilveren Vloot*, A'dam 1946.

2 Zie voor de tekst van het octrooi: De Laet (ed. Naber), I, p. (6) e.v.

3 Ook genaamd: Elmina, een Portugese sterkte aan de Goudkust.

4 Gelegen op de kust van het tegenwoordige Ghana.

5 Op de kust van Angola, op 8°48′ Z.Br.

6 Volgens de door Ratelband geraadpleegde Portugese bronnen was Elmina in feite niet zo'n sterke vesting als algemeen werd aangenomen; het dankte zijn geduchte afweerkracht voornamelijk aan de steun van de negerstammen uit de omgeving.

Na langdurig overleg werd men het tenslotte eens en werd besloten Luanda als eerste aanvalsdoel te kiezen; er zou een vloot van negen schepen en drie jachten worden uitgerust; in overeenstemming met art. V van het octrooi zouden de Staten-Generaal zorgen voor de aanwerving van het 'volck van oorloge', negen compagnieën soldaten. Omdat de voorbereidingen wel enige tijd zouden vergen, besloot men een kleine scheepsmacht van een schip en twee jachten vooruit te zenden, onder het bevel van Philips van Zuylen; deze moest trachten handelsrelaties aan te knopen met de inlandse bevolking nabij het Portugese fortje te Cacheu[1] en met de negerstammen aan de kust van Angola; tevens moest hij zoveel mogelijk vijandelijke schepen trachten buit te maken of te vernietigen. Daarna moest hij samen met de grote vloot, die na hem zou worden uitgezonden, tegen Luanda optreden. Op 22 september 1623 stond Van Zuylen met zijn schepen in zee.

Toen de Heren XIX in oktober 1623 wederom bijeen waren, kwam een nieuw plan ter tafel met als hoofddoel de verovering van de stad Salvador aan de Allerheiligenbaai, op de kust van Brazilië. Daar immers viel meer buit te behalen dan in Angola en na een eventuele inname van de stad kon men alsnog een deel van de schepen naar Luanda zenden om te trachten ook die plaats te veroveren. Ondanks aanvankelijke tegenstand van tal van leden van het college, werd het plan op 30 oktober 1623 met meerderheid van stemmen goedgekeurd. De voorbereidingen voor het uitzenden van de vloot, die naast de negen schepen en drie jachten volgens het oude plan nog veertien schepen meer zou omvatten, werden met kracht ter hand genomen.

De benoeming van een opperbevelhebber voor de expeditie leverde nogal wat moeilijkheden op. Hendrick Loncq weigerde het hem aangeboden commando te aanvaarden. Jacob Willekens van Amsterdam was na enig onderhandelen bereid het opperbevel over de vloot op zich te nemen; op 26 oktober 1623[2] hechtten de Staten-Generaal hun goedkeuring aan deze benoeming.

Op 2 november verzochten de Heren XIX Pieter Pietersz. Heyn, die sinds 1 mei 1622 schepen van Rotterdam was, de positie van vice-admiraal op Willekens' vloot te aanvaarden.

1 In het huidige Portugees-Guinee.
2 ARA, Archief Staten-Generaal, Res. St. Gen., nr. 572.

Waarom Piet Heyn hiervoor aangezocht werd en om welke reden hij accepteerde, weten we niet; wellicht wilde men naast de Amsterdammer Willekens een andere belangrijke plaats door een Rotterdammer laten bekleden en zag Piet Heyn zelf in dienst van de Westindische Compagnie kansen zijn positie te verbeteren? In ieder geval legde hij 7 november 1623 de eed af in handen van de toenmalige voorzitter van de Staten-Generaal, Van Soelen: 'Pieter Pietersz. Heyn, lieutenant-admirael van de Westindische Compagnie over de schepen van oorloge, die gereet gemaeckt worden omme metten eersten uyt te lopen, heeft gedaen den eet als luytenant-admirael'[1].

Omdat grote haast was gemaakt met de uitreding voer Willekens, wiens admiraalsvlag op de 'Zeelandia' woei, reeds 23 december 1623 met twintig schepen en twee jachten uit. Op 15 januari 1624[2] - en hiermede begint het journaal - vertrok Piet Heyn op de 'Neptunus' met nog twee schepen en een jacht vanuit het Goereesche Gat[3]; op 26 februari voegde hij zich bij het gros van de vloot, die in een baai van het eiland St. Vincent, een van de Kaapverdische eilanden, voor anker lag. De 'Hollandia' onder schipper Willem Jansz., aan boord waarvan zich kolonel Johan van Dorth (de toekomstige gouverneur van Salvador) bevond, had de Kaapverdische eilanden gemist en was op de kust van Sierra Leone vervallen (ten gevolge van deze vertraging arriveerde het schip pas 10 mei 1624 in de Allerheiligenbaai, toen Salvador al door de Hollanders was veroverd)[4]. In de tijd dat de vloot in de baai van St. Vincent voor anker lag, werden de sloepen ineengezet, die gedemonteerd aan boord van de schepen uit Holland waren meegenomen; ze voerden zeil, maar konden ook geroeid worden; bewapend met licht geschut volbrachten ze als zelfstandige eenheden de overtocht naar Brazilië.

Pas 26 maart vertrok de vloot, zonder dat men erin was geslaagd enig vers voedsel te bemachtigen, zoals Piet Heyn uitdrukkelijk in zijn journaal vermeldt[5]. De 21e april, op 6°30′ ZBr., riep Willekens de krijgsraad bijeen en opende plechtig

1 ARA, Archief Staten-Generaal, Res. St. Gen., nr. 572.
2 De Laet en na hem vele anderen geven als vertrekdatum van Piet Heyn: 25 januari 1624. Van Wassenaer, *Historisch Verhael alder ghedenckweerdichste geschiedenissen*, A'dam 1622-35, VI, p. 84, geeft een meer juiste datering: 16 januari 1624.
3 Zie voor de door Piet Heyn gevolgde reisroute de bijgevoegde kaart.
4 De Laet (ed. Naber), I, p. 25 e.v.
5 Zie p. 107.

de secrete instructie ‘waeruyt wij verstonden onse desseyn te sijn naer de Bahy de todos los Sanctos’. Begin mei kregen de schepen land in zicht, waarop aan boord van de vloot alles in gereedheid werd gebracht voor de komende strijd. In de middag van 9 mei gingen de Hollanders tot de aanval over en reeds vierentwintig uur later waren ze volkomen meester van Salvador[1]; veel bewondering wekte het optreden van Piet Heyn, onder wiens persoonlijke leiding een vijandelijke geschutsstelling werd vernietigd.

Gedurende de maanden mei, juni en juli bleven de schepen in de baai voor anker liggen; nu en dan werd een vijandelijke koopvaarder overmeesterd, die ‘niet anders wetende ofte bahy was noch Portugees’ argeloos de baai binnenliep. Pas 1 juni[2] ging het jacht ‘Vos’ met brieven betreffende de verovering van Salvador naar patria, waar het eind augustus 1624 aankwam. In Portugal was het nieuws van de val van Salvador al in juli bekend geworden en direct werd in samenwerking met de Spaanse kroon een grote hulpexpeditie georganiseerd. In de Republiek werd daarentegen lang getreuzeld met het zeilklaar maken van een vloot, die de verdediging van Salvador zou gaan versterken; eind februari 1625 eerst verliet een vloot van tweeendertig schepen en negen jachten onder Boudewijn Hendricksz. de Hollandse havens om de hoognodige versterking voor de bezetting van Salvador over te brengen. De verdediging van de stad was namelijk tot een minimum teruggelopen; 23 juli reeds waren vier door de W.I.C. ingehuurde en bewapende koopvaarders naar het vaderland teruggezonden - iedere dag langer in dienst van de Compagnie kostten ze de W.I.C. immers geld. Op 28 juli vertrok vervolgens Willekens met nog tien ingehuurde koopvaarders naar West-Indië om te trachten in Punta Araya[3] een lading zout te bemachtigen; eind december 1624 kwam hij vandaar in het vaderland terug; 11 januari 1625 bracht hij mondeling rapport uit bij de Staten-Generaal, de 17e van diezelfde maand werd ‘ten aensien hij d'eerste victorie in Brasilien voor de Compaignie van West-Indien heeft gehadt ende de Bahia de Todos Santos met de stadt Salvador heeft geëmporteert, goet gevonden hem vanwegens de generaliteyt te vereeren met een goude keten van dryehondert guldens ende een

1 Een afbeelding van de verovering o.a. in: D.W. DAVIES, *A Primer of Dutch Seventeenth Century Overseas Trade*, 's-Grav. 1961, na p. 124.
2 RATELBAND, p. LXXIII, geeft 5 juni.
3 Op de kust van Venezuela; er bevond zich daar een grote zoutpan.

medaille van hondert guldens'[1]; daarna verdwijnt Willekens uit de geschiedenis van de W.I.C. En tenslotte werd de bezetting van Salvador nog verzwakt door het vertrek van enige schepen onder Piet Heyn, begin augustus 1624. Toen eind februari 1625 Boudewijn Hendricksz. het vaderland verliet om met zijn schepen de verdedigers van Salvador te hulp te komen, was omstreeks diezelfde tijd de Spaans-Portugese scheepsmacht van tweeënvijftig zeilen, die was uitgezonden om de Allerheiligenbaai te heroveren, onder commando van Don Fadrique de Toledo al gevorderd tot ver voorbij de Kaapverdische eilanden.

Op 5 augustus 1624 vertrok vice-admiraal Piet Heyn uit de Allerheiligenbaai als opperbevelhebber over een klein eskader, dat bestond uit zijn eigen schip de 'Neptunus'[2], de schepen 'Hollandia' en 'Gelderlant', de jachten 'Seejager', en 'Meremin'[3], en de sloepen 'Haes' en 'Cleyn Neptunus'[4]. De vloot was sterk onderbemand, omdat ook de in de Allerheiligenbaai buitgemaakte schepen moesten worden bemand; het aantal soldaten dat Piet Heyn meekreeg, was eveneens bijzonder gering: 146 man onder het bevel van kapitein Vonk. Na eerst nog tevergeefs getracht te hebben voor Pernambuco enige Portugese koopvaarders te onderscheppen, begonnen de schepen op 1 september aan de oversteek naar Angola. De 23e oktober kregen de schepelingen voor het eerst na bijna twee maanden weer land in zicht, de kust van Angola op ongeveer 14° ZBr.; langs de wal oplaverend kwam de vloot op 30 oktober op de hoogte van Luanda, waar het anker werd uitgeworpen.

Zodra Piet Heyn de stad naderde, bemerkte hij dat de vaargeulen naar de rede van Luanda en ook de stad zelf in een krachtige staat van verdediging waren gebracht; op verschillende plaatsen langs de waterkant bevonden zich sterke batterijen en dicht onder de wal lagen enige goed bewapende schepen. Het geheel stond wel in scherpe tegenstelling tot het beeld dat de stad volgens de gegevens van de Heren XIX moest bieden: een nederzetting met een klein garnizoen en weinig verdedigings-

1 ARA, Archief Staten-Generaal, Res. St. Gen., nr. 574.
2 Niet de 'Gelderlant' was het admiraalsschip (RATELBAND, p. LXXIV), maar Piet Heyns eigen schip de 'Neptunus'.
3 Een in de Allerheiligenbaai veroverd Portugees jacht, dat in de vloot was opgenomen.
4 De naam van deze sloep wordt hier voor het eerst genoemd; zie RATELBAND, p. LXXIV.

werken. Vanwaar deze veranderde omstandigheden? De oorzaak daarvan was het optreden van Philips van Zuylen[1]; nadat hij voor Cacheu enige kleine vijandelijke schepen had vernield, was hij overgestoken naar de kust van Angola om daar eveneens te trachten de Portugese scheepvaart afbreuk te doen. Na aanvankelijk succes beging hij daar twee grote vergissingen, die vèrstrekkende gevolgen zouden hebben; op de eerste plaats liet hij enige gevangen genomen vissers ontsnappen en zij brachten in Luanda het bericht van de nadering van Hollandse schepen, waarop de bewoners batterijen maakten langs de nauwe vaargeulen naar de stad; ernstiger was dat hij de Portugezen dreigde met de komst van een sterke Hollandse vloot, hetgeen voor de nieuwbenoemde gouverneur van Luanda, Fernão de Sousa, aanleiding was alle krachten in te spannen om de stad in een krachtige vesting te veranderen.

Deze onprettige verrassing wachtte Piet Heyn, toen hij voor de stad ten anker ging. Toen hij bovendien van twee gevangen genomen Portugese schippers had gehoord, dat de bezetting van Luanda bestond uit ongeveer tweeduizend Portugezen en elfduizend negersoldaten - getallen die Piet Heyn weigerde te geloven, maar die zijn beslissing toch wel beïnvloed zullen hebben[2] - liet hij 'de landtoch berusten'. In plaats daarvan besloot hij te proberen de in de vaargeul liggende Portugese schepen te vernietigen; gebruik makend van het duister - aldus enigszins beschermd tegef het vuur van het laag liggende Portugese geschut - gingen de Hollanders in de nacht van 31 oktober op 1 november tot de aanval over. De poging liep op een totale mislukking uit, daar 'op een seeckere droochte die wij passeren moste, onse sloepen aen de gront quamen'.

Nu elke kans Luanda te veroveren was verdwenen, richtte Piet Heyn zijn aandacht op twee andere punten: 7 november 1624 vertrok Willem Jansz., met de jachten 'Meremin' en 'Seejager'[3] en de sloep 'Haes', om te trachten Benguela te vinden en deze plaats te veroveren; op 8 november werd de sloep 'Cleyn Neptunus' naar de rivier de Congo gezonden, met de opdracht voor de commies Gerrit Meynertsz. om aan

1 Zie p. 91.
2 RATELBAND meent, dat het Piet Heyn ontging dat deze getallen overdreven waren (p. LXXIX).
3 Enige malen wordt de 'Seejager' in het journaal 'Zeeridder' genoemd.

de koning van Congo en de graaf van Sonho[1] mede te delen, dat er een vloot uit Holland was gearriveerd om hen te helpen tegen de Portugezen, zoals ze in een brief aan prins Maurits hadden verzocht.

Op 21 november vertrok Piet Heyn naar het met Willem Jansz. afgesproken rendez-vous bij Kaap Ledo[2]; hij moest daarbij optornen tegen krachtige zuidelijke winden en tegen een stroming die zó sterk was, dat hij na veertien uur zeilen niets gevorderd bleek te zijn. In de morgen van 1 december meldde Willem Jansz. zich met niets dan teleurstellende mededelingen: geen Benguela gevonden, slechts wilde negerstammen en een zware branding op de kust die elke landingspoging tot zelfmoord bestempelden. De oorzaak van de mislukking van Willem Jansz.'s zending lag in het feit, dat er twee Benguela's bestonden: Benguela Velha op 10°45′ ZBr. en Benguela Nova op 12°36′ ZBr.; Willem Jansz. nu beschikte over een Portugese kaart, waarop alleen het inmiddels door de Portugezen verlaten Benguela Velha voorkwam[3]; hij vond hier slechts een door de Portugezen opgerichte pijler bekroond met een kruis en besloot verder zuidwaarts te koersen. Omdat wind en stroom zijn voortgang vertraagden, is hij waarschijnlijk niet verder gekomen dan ongeveer 12° ZBr.; Willem Jansz., zo vermeldt Piet Heyn, ‘seyde alsdat hij op de hoochte van twaleff graden geweest was, maer Bengele niet gevonden’[4].

Na de hereniging met Willem Jansz. gingen de schepen gezamenlijk onder zeil naar de rivier de Congo. Toen de vloot op 6 december voor anker lag voor de zuidelijke wal van de rivier, nabij de baai van Santo António, kwam bovengenoemde Gerrit Meynertsz. bij Piet Heyn verslag uitbrengen van zijn onderhandelingen met de graaf van Sonho. Ook hier een negatief resultaat; de graaf ontkende ooit een brief met een verzoek om hulp aan prins Maurits gestuurd te hebben (Piet Heyn had een copie van de brief aan boord!) en weigerde alle medewerking. Enige dagen later arriveerde de Portugees-sprekende secretaris van de koning van Congo en hij gaf de volgende uitleg: enige tijd geleden had hij uit naam van zijn vorst een brief geschreven naar de Hollandse loge in Loango[5], waarin hij verzocht of

1 Een landstreek even bezuiden de monding van de rivier de Congo.
2 Op de kust van Angola, op 9°40′ ZBr.
3 De Laet (ed. Naber), I, p. 63 e.v.
4 Zie p. 140.
5 Op de kust van de voormalige Franse Congo, op 4°30′ ZBr.

PIET HEYN
Gravure door François van den Hoeye
(Atlas van Stolk)

Hollandse schepen, indien ze op de kust arriveerden, van de zeezijde een aanval op Luanda wilden doen; de vorst zelf zou de Portugese vestiging met zijn troepen over land aanvallen. Ondertussen echter had de Portugese gouverneur van de stad de vrede met een ruime som geld afgekocht en bovendien was de koning, onder wiens regering al deze gebeurtenissen waren voorgevallen, gestorven en opgevolgd door zijn Portugees-gezinde zoon. Enige actie van Hollandse schepen was dus helemaal niet meer gewenst. Duidelijk merkbaar in het journaal is, dat Piet Heyn over dit optreden van de inlandse vorsten bijzonder gebelgd is; woedend schrijft hij enige kleinerende opmerkingen neer over de zogenaamde rijkdommen van de inlandse groten: het zijn 'cale backers' en 'wij quamen om te hebbe, maer mosten uytreycken, sulcx dat de negros niet veel te gelooven of te vertrouwen en sijn'[1].

Enige bevreemding wekt het feit dat Piet Heyn in zijn journaal geen melding maakt van zijn ontmoeting met de schepen van Philips van Zuylen, die hij bij zijn aankomst in de monding van de rivier de Congo op 6 december daar voor anker vond liggen[2]. Van Zuylens schepen waren geteisterd door ziekte en gebrek, ten gevolge waarvan muiterij aan boord van zijn schepen dreigde uit te breken. Piet Heyn herstelde de orde en plaatste enige van de ergste onruststokers aan boord van de 'Gelderlant'.

Nu alle verrichtingen op de Afrikaanse kust zonder gevolg waren gebleven, besloot Piet Heyn volgens zijn instructie de terugreis naar Brazilië te aanvaarden; daarom werden te Loango en op het eiland Annobom[3] zoveel mogelijk verse groenten en vlees ingenomen. Op 2 februari 1625 ging de vloot van Annobom onder zeil, 9 maart kregen de schepelingen de Braziliaanse kust in zicht, enige mijlen ten noorden van het stadje Espírito Santo, gelegen aan de gelijknamige rivier.

Op 3 maart had de scheepsraad besloten naar dit plaatsje - een minder belangrijke afscheephaven voor suiker - te gaan om te zien of wellicht enige schepen buitgemaakt konden worden. Wat Piet Heyn niet vermoedde was, dat de gewoonlijk geringe bezetting van Espírito Santo was vergroot door de komst van de zoon van de gouverneur van Rio de Janeiro met enige troepen; deze had namelijk van zijn vader opdracht ge-

1 Zie p. 145.
2 De Laet (ed. Naber), I, p. 59/60.
3 In de Golf van Guinee.

kregen met enige scheepjes de Spaans-Portugese vloot te gaan versterken die, zoals boven vermeld is, was uitgezonden om Salvador op de Hollanders te heroveren; wegens slecht weer had hij op zijn tocht naar het noorden de beschutting van de rivier opgezocht. Niet op de hoogte met deze feiten, ondernam Piet Heyn een aanval op het plaatsje; het werd een volkomen mislukking: er werd hevig verzet geboden, de soldaten en matrozen toonden weinig moed en tijdens de onordelijk verlopende terugtocht vielen vele doden. Waarschijnlijk was, zoals Van Wassenaer zegt[1], oproerigheid onder de matrozen en soldaten een van de oorzaken van de nederlaag; de schepen waren reeds lang van huis, tegenslag volgde op tegenslag en de ontevreden stemming kan gemakkelijk aangewakkerd zijn door de lieden, die Piet Heyn van de vloot van Van Zuylen had overgenomen.

Piet Heyn besloot nu naar de Allerheiligenbaai terug te keren. In de morgen van 18 april voor de baai komend, bevestigde de bemanning van zijn sloep, die hij ter verkenning vooruit had gezonden, het bange vermoeden dat Salvador door vijandelijke schepen werd belegerd; op 13 maart bij Espírito Santo voor anker liggend, had Piet Heyn al geruchten vernomen over een aanval op het door de Hollanders bezette Salvador. Ervan overtuigd dat hij met zijn kleine en vermoeide vloot toch geen tegenaanval zou kunnen doen, koerste hij naar Pernambuco om te zien of daar de vloot al was gearriveerd die, naar hij wist, vanuit patria ter ondersteuning zou worden gezonden, zodra men bericht had dat Salvador op de Portugezen was veroverd[2].

Op 5 mei[3] echter vernam Piet Heyn dat Salvador voor de grote overmacht was gezwicht. De schepen zetten daarop koers naar het eiland Fernando de Noronha om te verversen, waarna de thuisreis via de Azoren werd aanvaard. Eind juli 1625 kwamen de schepen in het vaderland terug.

Hoewel de tocht van Piet Heyn naar Brazilië en West-Afrika geen blijvende resultaten opgeleverd had, zagen de bewindhebbers van de Westindische Compagnie toch in, dat een man als Piet Heyn voor hun toekomstige ondernemingen van onschatbare waarde zou zijn; uit zijn eigen rapport, dat van

1 VAN WASSENAER, X, p. 42 e.v.
2 De vloot van Boudewijn Hendricksz. arriveerde 26 mei 1625 voor de Allerheiligenbaai, nog geen drie weken na de val van Salvador.
3 RATELBAND, p.C, geeft dat Piet Heyn het bericht van de overgave van Salvador op 4 mei kreeg, het rapport (RATELBAND, p. 12) en het journaal geven 5 mei.

Willekens en uit zijn journaal leerden ze zijn grote kundigheid als zeeman, zijn dapperheid in de strijd en het gezag waarmee hij een veelomvattende expeditie wist te leiden, kennen. Op 28 maart 1626 benoemde de W.I.C. hem tot admiraal en kapitein-generaal. Later, in 1629, na onenigheid met de Heren XIX, steeg zijn ster nog hoger en werd hij benoemd tot luitenantadmiraal van Holland.

Gaarne wil ik aan het slot van deze inleiding al degenen mijn dank betuigen, die mij met hun raadgevingen bij de bewerking van het journaal terzijde hebben gestaan. Met name wil ik vermelden de heren prof. dr. W. Jappe Alberts, dr. ir. C. Koeman, K. Ratelband en W. Voorbeijtel Cannenburg en in het bijzonder de heer F.L. Diekerhoff, die de schets van de kaart met de reisroute van Piet Heyn heeft vervaardigd en mij verder bij de oplossing van menig nautisch probleem heeft geholpen.

Journael van de Brasiliese reyse, gehouden opt schip de Neptunus bij den vice-adm[i]r[ae]l Pieter Heyn, begonnen den 15 jan[ua]ry 1624 tot den 16 july 1625

january, anno 1624 □1□

Vooreerst.

In den naemen des Heeren geseylt den 15 january uyt het Goereetsche Gat smergens met een n.o. windt, settende ons cours w.n.w. in zee; ontrent de ses mijlen daernaer s.w. ten w. om alsoo bequamelijck de Hooffden[1] te beseylen.

den 16 dito. Passeerden wij de voorszeghte Hooffden, de windt n.n.w., snachts stille.

den 17 dito. Naermiddach vonden wij uyt nevens Bevesier[2], de windt w.n.w., hielden het daer aff ende dan[3] op de hoope van een bequamer windt.

den 18 ende 19 dito. Hebben het daer noch al aff ende dan gehouden, de windt als vooren, het weer seer variabel van buyen ende kaecken[4], soodat wij geen marseyl[5] conde gebruycken ende waren genootsaeckt de stenge door te schieten[6], overmits ons schip soo ranck was.

den 20 dito. De windt n.w., savonts bevonden wij de lengte te hebbe van de Westnaelde[7] van Wicht, het weer noch al [c]ontinuerende.

21 dito. Den windt w., een hart vaerweer, soodat wij genootsaeckt waren onder Wicht te rede te loopen, aengesyen ons schip vrij ranck ende ten deelen tusschen windt ende water[8] leck was vant snijen vant ijs dat ons bejegende int Goreetsche Gat; ende quamen ontrent smiddaechs ten[a] ancker voor

1 De noordelijke ingang van het Kanaal, tussen Kaap Dungeness en Kaap Gris-Nez.
2 Beachy Head.
3 De schepen bleven voor de kust op en neer kruisen om een gunstiger wind af te wachten.
4 Windvlagen bij een plotseling opkomende regenbui.
5 De zeilen van een schip boven de onderzeilen.
6 Een of meer stengen (rondhouten waarmee de mast werd verlengd) strijken.
7 The Needles, onmiddellijk ten westen van het eiland Wight.
8 Op de waterlijn.
a In het hs staat ‘tten’.

Porsmuyen[1], conden niet verder incoomen, oorsaeck de harde westelijcke windt die daer wayende was.

22 dito. Sijn wij wederom onder seyl gegaen ende gelaeveert naer de ree genaemt de Koe[2], daer wij het setten op 16 vadem waters, het casteel s.w. ten s. van ons; alwaer wij vonden leggen het schip het Gulde-Zeepaert van Emden, sijnde gehuyrt van de Westindische Compangie, naemelijck bij de Camer van Zeelandt.

23, 24, 25, 26, 27. Hebben wij in Wicht gelegen gedurende de westelijcke windt, doch hebben middelertijt ons schip beeter geballast ende versien van de leckagie tusschen wint ende water, het best wij conden.

□1[v]□ *den 28 dito*. Smergens de windt n.o.; besich sijnde met ons anckers te lichten is op de ree gearriveert een fleuyte[3] coomende uyt Zeelandt, die in hadde 150 soldaten, naementlijck de compangie van Seraeskercke om int voorgenoemden Gulden-Zeepaert te scheepen, die met in de Westindische vloote ofte armade gedestineert was; die daer bleeff leggen soo als wij naer middach t'seyl gingen met een hardt topseyl[4] uyten n.o., sulcx dat wij savonts buyten de Westnaelden quamen, alwaer wij vonden den Tijger ende het jacht Postpaert uyt Zeelandt off ende dan houdende, verwachtende de comst van het voorszeghte Gulden-Zeepaert. Hetselffde wij oock deden, naerdat ick het jacht gesproocken hadde seggende bij nacht bij te houden, alsoo ick presumeerde dat s'anderen daechs het Gulden-Zeepaert soude uytcoomen om met den anderen in compangie te gaen. Maer alsoo het snachts een storm begonste te wayen uyt o.n.o., dat wij genootsaeckt waren het roer op te douwen[5] ende loopen voor de windt om ons reys te vorderen, stellende ons cours w.s.w., daernaer w. ten s. in.

29 dito. De windt n.o., doende ons cours w.s.w.; tegens den avondt peylden wij den houck van Lesaerdt[6] van ons n.w., van ons wesende ontrent 6 mijlen.

1 Portsmouth.
2 Cowes, de noordelijke punt van het eiland Wight.
3 Een fluit was een lang, snelzeilend driemast-koopvaardijschip, waarvan de boorden boven sterk waren ingehaald; het achterschip was rondgebouwd. Dit scheepstype is in 1595 voor het eerst gebouwd in Hoorn.
4 Wind, waarbij nog juist de marszeilen gevoerd kunnen worden.
5 De helmstok wordt naar de loefzijde gedraaid, waardoor het schip van de wind afdraait (= valt).
6 Lizard Head.

30 dito. De windt als vooren, te weten n.o.; woye een harde storm, soodat wij genootsaeckt waren voor onse schoterfock[1] te loopen, doende ons cours s.w.

31 dito. De windt[a] ende weer noch all[b] continueerende, doende ons cours als vooren. Ontrent s. ooster son wierp het schip den Tijger □affter ons sijnde□ op de lije[2], een schoot schietende; wij sulcx siende, werpen het oock op de lije ende streecken onse fock omlaech, opdat hij te bequamelijcker op ons toe drijven soude. Het jacht Postpaerdt[3], alsoo hij boven windt het schip den Tijger was ende hem bequamelijck conde spreecken derhalven te syen wat noodt den □2□ voorszeghte Tijger hadde - niettegenstaende heeft het door laten staen sonder hem ofte ons te spreecken, welck qualick gedaen was. Wij bleven leggen op de lij tot ontrent een ure in den nacht; ende alsoo wij den gehelen dach geen seyn van noot gesyen en hadden mitsgaders snachts, soo hebbe ick de schipper en de stierluyden in de cajut ontbooden, haer affvragende ofte wij sonder noot ofte peryckel dien nacht op de lij soude mogen leggen. Waerop sij antwoorden de zee seer onstumich ende hol liep, oversulcx dat het te vresen stont ons iets schadeloos[4] geworpen mogen worden, derhalven ons schip noch niet als te dicht en was; vresende datter noch iets toe mochte coomen, gemerckt onse slachtpompen[5] meest altijts moste gaen. Sulcx dat wij resolveerde ende goet vonden voor de windt te houden ende vervorderen ons reys. Bevonden ons op de hoochte van 47 graden ende 20 minuten noorderbreete, gisten Haysant[6] van ons n.o. ten o., ontrent 34 mijlen.

february, anno 1624

primo dito. De windt ende cours als vooren, ons bevindende onder de 45 graden, 25 minuten noorderbreete; spraecken een fleuyte van Alckmaer, lach ende dreeff sonder seyl, oorsaeck de harde windt.

1 Fok met gevierde schoten; door de schoten te vieren wordt het aan de wind blootgestelde zeiloppervlak kleiner.
a Hier is een woord doorgehaald.
b Eerst stond er ‘als’.
2 De zeilen van het schip worden zó gesteld, dat het nagenoeg op dezelfde plaats blijft (= bijdraaien).
3 De schipper was Dierick Ruiters.
4 Beschadigd, ontredderd.
5 De ‘slagh’ is het deel van het ruim, dat overblijft tussen lading en scheepswand.
6 Ouessant.

2 dito. De windt als vooren, doende ons cours s.w. ten s.; polushoochte[1] was 43 graden, 15 minuten.

3 dito. Smergens quamen wij bij een schip van Enckhuysen, willende naer de custe van Guinea; de wint n.o., met goet bequaem weer, polushoochte was 40 graden, 45 minuten.

4 dito. De windt n.w., doende ons cours s. ende s. ten w., ons bevindende onder de 38 graden, 25 minuten noorderbreete.

5 dito. De windt w. ten n., ons cours doende als vooren, polushoochte 36 graden, 36 minuten.

den 6 dito. De windt w.n.w. met stilte, regenachtich weer, ons cours doende □2[v]□ s.s.w.

7 dito. Smergens int dachquartier[2] sagen wij t'eylandt Porto Sancto[3] s.w. van ons; ontrent den middach passeerden wij tusschen het eylant Madera ende de Sartsers[4].

8 dito. De windt o.n.o., ons cours doende s.s.w., polushoochte was 30 graden, 20 minuten.

9 dito. Sagen wij smergens het eylant de Palm[5] s.w. van ons soodat wij bijwesten het voorszeghte eylant vervielen ontrent 4 mijlen; de wint van den n.n.o., doende ons cours als vooren. Ontrent w.s. wester son werden wij een seyl gewaer w.n.w. van ons, sulcx dat wij het daernaertoe leyden, doch misten het overmits de donckerheyt van de nacht.

10 dito. Smergens werden wij wederom een seyl gewaer bijwesten van ons; ons devoir doende om hem te becoomen, sulcx dat wij ontrent den middach bij hem quamen; bevonden het jacht het Zeepaert[a] te sijn van Middelburch, welck jacht den 31 passado van ons versteecken was, daer vooren van verhaelt is. Snachts scheyden den voornoemde Enckhuyser van ons, alsoo hij sijn cours sudelijcker in sette.

11 dito. De windt variabel met stilte, polushoochte was 25 graden, 13 minuten.

1 De hoogte van de poolster boven de horizon wordt gemeten om de geografische breedte te bepalen, waarop een schip zich bevindt.

2 De wachten aan boord waren als volgt verdeeld:

het eerste kwartier	20-24 uur
het tweede kwartier (hondewacht)	24-4 uur
het dagkwartier	4-8 uur
het voormiddagkwartier	8-12 uur
het namiddagkwartier	12-16 uur
de platvoet	16-20 uur

3 Een klein eiland bij Madeira.

4 Ilhas Desertas, een groep eilandjes ten zuid-oosten van Madeira.

5 La Palma, een der Canarische eilanden.

a Dit moet zijn het jacht 'Postpaert'.

12 dito. Continueerde noch de stilte, soodat wij dat etmael sonderlanck[1] niet en vertierden[2]; tegens den avondt quam het luckge[3] uyt s.s.o.

13 dito. De windt s.s.o., daernaer s., doende ons cours s.w. ten z.[a]; polushoochte was 24 graden, 40 minuten; wendet naer middach om de west.

14 dito. De windt s.w. met een dicht topseyls, soodat onse marseyls inmosten mitsgaders het schoverseyl[4] ende hielden soo bij met □3□ fock ende besaen. Snachts in het twede quartier maeckten wij ons seyl daer wederom bij, alsoo het hantsamer weer werde.

den 15 dito. De windt w., sagen smergens een seyl bijnoorden van ons alwer wij het naertoe leyden ende hebben hem den geheelen dach naergejaecht, ons seylen altijt meest nat houdenden[5], sulcx dat wij hem savondts vrij genadert waren; doch ondonckerde ons snachts, gemerckt wij hem int gesicht niet conden houden, oorsaeck de donckere nacht. Polushoochte was 23 graden, 45 minuten.

16 dito. De wint s. ende s. ten westen. Smergens werden wij drye seylen gewaer, waervan der twe in de windt van ons waren ende het derden in de lij, doch veer van ons. Nietjegenstaende hebben ons devoir gedaen om hem te becoomen, die ontrent 2 mijlen in de windt van ons was, verhoopende veranderingh van wint, alsoo weer ende wint dien nacht seer variabel geweest was - maer heeft ons ontleyt met de seylen. Tegens den avondt begont heel hart te coelen[6], sulcx dat wij ons marseyls innamen; snachts int eerste quartier waren wij genootsaeckt ons schoverseyl in te nemen, oorsaeck de harde wint uyten s.w.

17 dito. De wint ende weer als vooren, polushoochte was 24 graden. Naer middach wardent hantsamer weer, sulcx dat wij ons schoverseyl wederom bij maeckten.

18 dito. De windt s.w. ten w., polushoochte was 23 graden.

19 dito. De wint w.n.w. met moy weer, polushoochte was 22 graden, 30 minuten. Vernamen in de twe ofte drye dagen

1 Zeer lang.
2 Vertieren = zich verplaatsen. Ten gevolge van de windstilte verandert het schip bijna niet van positie.
3 Kalm windje.
a In het hs is de ‘w’ vervangen door een ‘z’.
4 Het onderste zeil van de grote mast.
5 Men maakte de zeilen winddicht door ze nat te houden, om bij weinig wind zo groot mogelijke snelheid te krijgen.
6 Er stak een flinke wind op.

twe graden ende een halff verminderingh van polushoochte, nietjegenstaende wij continueerlijck contrary wint gehadt hadden, t'welck mij vervonderde; doch ick en can anders niet confidereren ofte daer hebben harde stroomen om de suyt gegaen, die ons derwaerts getrasporteert hebben.

20 dito. De wint w.n.w., polushoochte was 21 graden, 25 minuten.

21 dito. De wint n.w., doende ons cours s.w. ten s.

22 dito. De wint n., doende ons cours s.w., polushoochte was 20 graden.

23 dito. De wint n.o., doende ons cours s.w., polushoochte was 18 graden, □3^{v}□ 40 minuten.

24 dito. De wint w. ende w. ten n., polushoochte was 18 graden, 10 minuten; was snachts stille geweest.

25 dito. Smergens werden wij het Ilge de Sal gewaer, meende dat het eylant St. Anthonio was, het westelijckste van de Soute Eylanden[1], alsoo wij ons cours van de Canarische Eylanden geset hadde om het voorszeghte eylant St. Anthonio te beseylen. Maer alsoo wij tusschen beyde veel variabel weer ende contrarie wint gehadt hebben, mitsgaeders eenige stroomen die ons minsbedunckens om de s.o. getransporteert hebben, niet [te]genstaende hebbe altijt rijpelijck geleth waer dat ons de wint plaetse gaff. Derhalven cours conde beseylen, ons cours te stellen opt eylant St. Nicolaes ende St. Lucia om alsoo St. Vincent bequamelijck te mogen beseylen. Alsoo wij het savonts aen de s. oost-seyde vant voorszeghte eylant quamen, werden wij het eylant Boa Vista gewaer, sulcx dat wij kennis cregen dat het Ilge de Sal was. Het voorszeghte eylant doet hem □van de noort coomende□ in eenen[a] heuwel op hoochachtich; daer wat naerder coomende verthoont hem noch een heuvel, soodat het hem in tween opdoet; de reste is laechachtich lant, uytgeseyt het s. oosteyndt dat heel slecht[2] is, alwaer de ree vant voorszeghte eylant gelegen is, namelijck onder de s.s. oosthouck. Vandaer is de cours naert eylant St. Nicolaes w. ten n. ende w.n.w., 12 mijlen. De streckinge vant eylant St. Nicolaes naer St. Anthonio is w.n.w. ende n.w. ten w., 10 mijlen, naementlijck vant oosteynde van St. Nicolaes tot voor de openingh van St. Vincent[b] ende St. Anthonio; de voorszeghte streckingh

1 Kaapverdische eilanden.
a Hier is ‘drye’ doorgehaald.
2 Effen, vlak.
b ‘Lucia’ is doorgehaald.

verstaet hem op de compassen op de Hollantsche meridiaen gelegen[1].

26 dito. Sijn wij met goddelijcke hulpe gearriveert ondert eylant St. Vicent, in de bay gelegen aen de westsijde vant voorszeghte eylandt, alwaer wij vonden onsen admirael Jacob Wilckes[2] ende □4□ bij hem hebbende 17 schepen ende 3 jachten. Weynich dagen voor ons comste is in den Heer gerust schipper Jan Brouwer ende Heyndrick Heyndricxz.

marty, anno 1624

2, 3, 4, ende 5 dito. Heeft het hart gewaeyt, overlandige windt van den n. oosten ende n.n.o., soodat wij onse stenge moste doorschieten, vresende vant lant afgedreven te werden.

17 dito. Sijn int schip den oude Spaniaert Claes Gertsz[3]. twe soldaten gekielhaelt, overmits sij seeckere plancken van een beschot int ruym los ofte affgebroocken hadde, soodat se door die middele bij de wijn gecoomen sijn ende getapt ende gedroncken [hebben]; nevens anderen die van de ree[4] geworpen werden ende van een quartier volcx[5] gelaerst[6]. Den corporael die van de saeck wist, maer niet mede gedroncken [had], niettegenstaende wert van sijn offitie gedeporteert mitsgaders van de ree geloopen ende van een quartier volcx gelaerst; oorsaeck dat hij de saeck niet aen den dach gebracht hadde ofte hetselffde

1 Met de 'Hollantsche meridiaen' bedoelt Piet Heyn waarschijnlijk de nulmeridiaan over Flores en Corvo, de meest westelijk gelegen Azoren. Over de juiste ligging van de nulmeridiaan had lange tijd grote verwarring bestaan. Sedert de laatste decennia van de 16e eeuw werd echter meer en meer algemeen de meridiaan over Flores en Corvo als de nulmeridiaan beschouwd, omdat in de onmiddellijke nabijheid van deze eilanden de kompasnaald practisch recht naar het magnetische noorden wees en de afwijking van het kompas naar het oosten er overging in een naar het westen.

2 Jacob Willekens van Amsterdam.

3 Afgaande op de gegevens van De Laet (ed. Naber, I, p. 8-9) en Van Wassenaer (VII, p. 45) meen ik dat het hier het schip de 'Hope' betreft, waarop Claes Gerritsz. Spanjaert schipper was. Om hem te onderscheiden van zijn jongere collega Laurens Gerritsz. Spanjaert, de schipper van de 'Jager', wordt hij 'den oude' genoemd.

4 Van de ra werpen. De veroordeelde kreeg een stevige gordel om en werd via een katrol met een lang touw naar het uiteinde van de grote ra gehesen. Naarmate het vergrijp ernstiger was, liet men de veroordeelde vaker van deze hoogte in zee vallen.

5 Een 'quartier volcx': de wacht aan boord van een schip gedurende vier uren; aan het hoofd staat de kwartiermeester.

6 Bij deze straf werd de veroordeelde geslagen met een eind touw, laars genaamd, van ongeveer één meter lang en tien centimeter in doorsnee; het uiteinde was met vilt omwonden.

beleth, alsoo hij in de eerste instantie kennisse van de saeck hadde.

18 dito. Isser in de s.w. bay, daer het schip Sampson lach, een boot omgeworpen in de brandingh aen lant, soo als se om water ofte anders soude varen - alwaer drye man van verdronck.

21, *22*, *23 dito*. Hebben wij 300 man gesonden naer het eylant St. Anthonio te syen oft sij eenige verversingh conde becoomen; maer alsoo ons het lant mitsgaders de paden onbekent waren, hebben niet opgedaen ofte becoomen. De inwoonders vant voorszeghte eylandt, thoonende haer als viandt tegens ons, overmits ons volck gewapent aen lant quamen, t'welck sij seer qualijck namen. Sulcx dat sij een van onse adelborsten doot geslagen hebben die hem buyten de trop begaff.

24 dito. Is d'eerste persoon van ons schip gestorven, sijnde een soldaet wiens naem was Ritser Hechmans, Engelsman.

26 dito. Smiddaechs sijn wij met goddelijcker hulpe t'seyl gegaen uyt de □4^{v}□ bahye St. Vincenti, gelegen onder de 17 graden noorderbreete, alwaer wij peylden...[a] noordtoosteringh[1]...[a] Om het voorszeghte eylandt ofte bay te beseylen, coomende van de noordt, - soo behoort men sijn cours te stellen dat men vervalt op Ilge de Sal ofte tusschen het eylant de Sal ende St. Nicolaes, om alsoo bequaemelijck het voorszeghte eylandt St. Vincent te beseylen, alsoo men dan boven windt is. De cours van Ile de Sal naer St. Nicolaes is w.n.w., 12 mijlen dat de eylanden van malcander leggen; vant oosteynde van St. Nicolaes tot de openinge van St. Vincent ende St. Anthonio is de cours n.w. ende n.w. ten w., ontrent 10 mijlen van den anderen, - alsoo ick het door experientie bevonden hebbe. Het voorszeghte eylandt St. Anthonio is het westelijckste, derhalven het hoochste van de vier eylanden, doch de anderen sijn oock redelijcken hooch bevonden, doen wij in de bay lagen. Smergens ende savonts de stromen om de noort te loopen, alsoo het dan hooch water was. Voor de voorszeghte bay is een hooge clip gelegen,

a Aantal graden in het hs niet ingevuld. Het kompas vertoonde waarschijnlijk slechts een geringe afwijking (zie p. 106, n. 1).

1 Een afwijking van het kompas: in plaats van het ware noorden aan te wijzen ‘noordoosterde’ het kompas, d.w.z. het week naar rechts af. Deze kompas-miswijzing varieerde al naar gelang de breedte waarop men zich bevond; bij het uitzetten van de koers moest er voortdurend rekening mee worden gehouden.

a Aantal graden in het hs niet ingevuld. Het kompas vertoonde waarschijnlijk slechts een geringe afwijking (zie p. 106, n. 1).

ontrent een halff mijl t'zeewaert - van daer de scheepen geset[1] lagen.

27 dito. De windt uyter noordelijcker handt; ontrent middernacht werden wij Ilge de Fogo gewaer; als men het voorszeghte eylandt wat naer comt, insonderheyt onder de lij, is men stillte onderworpen, sulcx dat wij daer 12 uren van stillte lagen ende dreven; de schepen die t'zeewaert van ons waren, hadden een goede coelt uyt den noortoosten. Het voorszeghte eylant doet hem hooch op, gelijck het inderdaet is; derhalven is Ile de Brava van gelijcken.

28, *29*, *30*, *31 dito*. De wint n.o., ons cours doende s. ten o. ende s.s.o.; welverstaende compassen op de Hollantsche meridiaen gelegen[2].

31 dito. Savonts is in den Heer gerust Willem de Rechtere uyt den Hage vandaen.

29 dito. Is de schipper vande Vier Hemskinderen achter de galerije uyt geraeckt[3], niet wetende in wat manieren, alsoo hij sieck was.

aprilis, anno 1624

1 dito. Windt ende cours als voren, ons bevindende onder de 9en graden □5□ noorderbreete.

2 dito. Windt ende cours als vooren, polushoochte was 7 graden, 3 minuten. Tegens den avondt werden wij twe seylen gewaer bijoost van ons, doch quamen eyntelijck haer te spreecken; bevonden twe Engelse te sijn, coomende uyt de Serra Lionos[4], die ons veradverteerde vant schip Hollandia[5], sorterende onder onse compangie; seyde dat het voorszeghte schip Hollandia uyt de Serra Liones t'seyl gegaen was den 11 passado, naementlijck maert. Snachts int eerste quartier bejegende ons een cleyne travade[6] van regen sonderlangh, geen windt.

3 dito. De windt als vooren, maer was stille; tegen den avondt bejegende ons een travade van regen ende weynich windt; polushoochte was 5 graden ende 45 minuten noorderbreete.

1 Voor anker.
2 Zie p. 106, n. 1.
3 De schipper sloeg vanaf de uitbouw aan het achterschip overboord en verdronk.
4 Port. Serra Leõa, Berg van de Leeuwin. Naar dit in 1462 door de Portugees Pedro de Cintra ontdekte gebergte is deze kuststrook langs de Golf van Guinee genaamd.
5 Zie p. 92.
6 Hevige bui met onweer en rondlopende wind.

4 dito. Windt ende cours als vooren, polushoochte was 3½ graet. Het coelden dien dach tamelijck dicht, meest met regen.

5 dito. Was het stil, polushoochte was 2 graden, 56 minuten. Wij bevonden dat ons de stroom om de suydt transpoorden, overmits wij niet sooveel wechs en seylden als wij aen de hoochte hadden. Snachts bejegende ons een travade van regen.

6 dito. De wint variabel, doch meest van de oostelijcker handt, daernaer s.o. met een tamelijcke coelte. Naer den middach bejegende ons een harde travade van regen sonderlanck, geen windt. Polushoochte was 2 graden, 15 minuten.

7 dito. De wint variaebel met stilte, meest uyten s.o. ende s.s. oosten. Polushoochte was eene graet, 40 minuten noorderbrete; alwaer wij smergens peylden de son op te gaen 10 graden bijnoorden het oost; derhalven was de natuerlijcken opganck des daechs 7 graden, 10 minuten bijnoorden het oost, - ergo 2 graden, 10 minuten oosteringh[1].

8 ende 9 dito. De windt ende weer variabel; ons bejegende somtijts een regenbuytge. Polushoochte was 25 minuten; alsoo het stil was, vertierden wij weynich; de affwijckingh als vooren. Snachts bejegende ons twe travades soodat wij onse marseyls moste innemen.

10 dito. Was het luchge van den s.o., sulcx dat wij het om de suyt leyden; □5^{v}□ naermiddach de windt n.o., ons cours doende s. ten o. ende s.s.o.; ons bevindende onder de 20 minuten noorderbreete, tegen de wint van de s.o.

11 dito. De wint als vooren, ons cours doende s.s.w.; snachts stierff Maerten Davitsz., onderstierman.

12 dito. De wint als vooren, naementlijck van den s.o.; polushoochte was smiddaechs 10 minuten suyderbreete.

13 dito. De windt als vooren, maer was stilachtich. Polushoochte 44 minuten suyderbrete; snachts was het heel stil, sommwijlen een regenvlaegen.

14 dito. De wint variabel, dooch meest stille; tegens den avont cregen wij een harden regen, mitsgaders een goede coelte uyt den s.o. ten s. Polushoochte was 54 minuten suyderbrete.

15 dito. Het luchge van den s.o., doch den heelen dach meest regen. Polushoochte was naer gissingh eene graet ende 10 minuten. Sunddaechs sterff de vijfde persoen in ons schip, twelck een soldaet was genaemt Joost Pietersz. van Leyden.

1 Door deze berekening trachtte men de kompasfout te vinden. Er is op deze plaats een fout gemaakt: ‘2 graden, 10 minuten’ moet zijn: ‘2 graden, 50 minuten’.

16 dito. De windt o. met een tamelijcke coelte, ons cours doende s. ten o. Polushoochte was sunddaechs 46 minuten suyderbrete, waervan ick mij vervonderde, alsoo ick meende ons bevonden te hebbe op de hoochte van 2 graden suyder breete; doch en hadden in drye etmaelen geen goe ofte oprechte hoochte conden becoomen, overmits de donckere lucht ende regen die ons drye ende meer dagen continueerden, mitsgaders variaebele wint met stilte, sulcx dat ons de stroom om de noort getransporteert heeft.

17 dito. De windt van de s.o. met een tamelijcke coelte, soodat wij dat etmael ontrent de 17 mijlen seylden. Polushoochte was naer gissingh eene graet, 54 minuten suyderbrete; naermiddaechs sagen [wij] 10 ofte 12 swarte meuwen, gelijck wij oock onder de Linie gesien hadden, welck eenich lant most beduyden. Nochtans was □6□ mijn gissingh 70 mijlen van het naeste landt te sijn, naementlijck Penede St. Pedro[1], alwaer wij de Linie mijns bedunckens passeerden; welcke longitudo bequaemste is de Linie te dubbeleren voor schepen die naer Brasilyen willen.

18 dito. De wint o. ende o. ten s., met een tamelijcke coelt. Polushoochte was 3 graden, 8 minuten.

19 dito. De wint als vooren met een dichte coelte. Polushoochte was 4 graden, 28 minuten.

20 dito. De wint als vooren, polushoochte was 5 graden, 44 minuten; ons cours doende s. ten w. ende s.s.w.

21 dito. De wint ende cours als vooren. Ons bevinde een ure voor daech op de hoochte van 6 graden, 30 minuten. Smergens heeft den hr. admirael het seyn gedaen om sijn raet aen boort te hebben, te openen de secrete instructie van de Hr. Meesters mede gegeven, waeruyt wij verstonden onse desseyn[2] te sijn naer de Bahy de todos los Sanctos.

22 dito. Windt ende cours als vooren, polushoochte was smiddaechs 7 graden, 34 minuten. Smergens sterff Willem Cornelisz., bootsgesel[3].

23 dito. De windt uyt de oostelijcker handt, ons cours doende s. ten w.; onse polushoochte was 8 graden, 4 minuten. Ick giste de Caep St. Augustijn[4] 86 mijlen west van ons.

1 Penedos de São Pedro, een groep kleine rotseilanden op 0°56′ NBr., 29°22′WL.
2 Bestemming.
3 Matroos.
4 Een bekend landmerk op de kust van Brazilië, ten zuiden van Pernambuco op 8°20′ZBr.

24 dito. De windt n.o. ende o.n.o., polushoochte was 9 graden, 54 minuten; cours als vooren.

25 dito. Wast meest stille, het luchge variabel doch meest uyt de westelijcker handt; met regen naermiddach van den n.o. Peylde smergens der sonnenopganck 19 à 20 graden bijnoorden het oost; de rechten opganck was 13 graden ende een halff bijnoorden het oost, waeruyt ick besluyt dat onse compassenoortoosteringh 6 ende een halffe graet is. Snachts wast meest stille.

26 dito. Het luchge variabel, doch meest uyt den s.s.oosten. Ontrent den middach hadden wij harde regen sonderlanck, geen windt. Polushoochte was 10 graden, 30 minuten. Snachts was de wint meest van den s.s.o.

27 dito. De wint van de s.s.oosten, polushoochte was 10 graden, 56 minuten. □6^{v}□

28 dito. De wint als vooren, polushoochte was 11 graden, 27 minuten suyderbrete.

29 dito. De wint o.s.o., ons cours doende s.w. ten s. ende s.s.w.; polushoochte was 12 graden, 20 minuten. Ons bejegende altemet een regenbeuytge met een goede coelte.

30 dito. Windt als vooren, polushoochte was 13 graden, 30 minuten; ons cours doende s.w.

mayus, anno 1624

1 dito. De wint als vooren, polushoochte was 14 graden, 6 minuten; sulcx dat wij ons cours w. ten s. instelde om de Bahy de todos los Sanctos bequamelijck te mogen beseylen.

2 dito. Wint ende cours[a] als vooren, polushoochte was 14 graden, 18 minuten.

3 dito. De wint n.o. met een tamelijcke coelte, polushoochte was 14 graden, 12 minuten.

4 dito. De wint als vooren, polushoochte 14 graden, 12 minuten. Ontrent s.s.ooster son werden wij het lant gewaer, van ons ontrent sijnde 5½ mijl[1]; naermiddach wende wij het van de wal aff om van de Portugijsen niet ontdeckt te warden.

5 dito. De wint als vooren, met veel regens; naermiddach wast heel stil; soo veer van lant dat wij het van de stenge[2] pas syen conde.

a In het hs staat ‘wint als vende cours als vooren’.

1 In dit journaal wordt meestal, tenzij anders vermeld, de geografische mijl gebruikt van 7408 meter (15 in een graad).

2 Hier bedoeld: de top van de mast.

6 dito. Variable winden, doch meest van de s.oosten; snachts regende het hardt; waren ontrent vier mijlen buyten de wal. Dito scheepten wij onse soldaten over in de vier scheepen die daertoe gedestineert waren, naemtlijck t'schip Gelderlant, den Roode Leeuw, het Gulde-Zeepaert ende het schip St. Christophel, - uyt welcke scheepen de soldaten gelandt soude werden ontrent Ville Viellge[1].

7 dito. De windt uyt de suydelijcker handt, doende ons cours lanckx de wal □7□ om de bahy te beseylen. Polushoochte was 13 graden, 52 minuten; het voorlant op de voorszeghte hoochte is laech, bewasschen met geboomte, het binnelant is hier ende daer berchachtich.

8 dito. De windt variabel doch meest van den s.oosten; smergens ontrent s.ooster son quamen wij voor de voorszeghte bahya, alwaer wij een Portugees carveel[2] gewaer werde; doende ons devoir om het selffde te becoomen, doch en cregen het niet. Onse resterende schepen ofte vloot, uytgeseyt het schip Nassauw waren ontrent de 4 mijlen bijsuyden van ons, menende dat daer de bay moste sijn; maer alsoo wij eenige schooten[3] schooten met onse swaerste stucken, sijn sij endelijck naer ons toe ofte aff gecoomen.

9 dito. Arriveerden wij met goddelijcker hulpe in de bahye ontrent twe uren naermiddach, te weten voor de stadt; daer geen geschiet en manckeerde van wedersijden, alsoo sij onder de stadt aen de watercant hadde een platteforme ofte baterije waerop dat lagen 8 metalen[4] ende 2 ijsere stucken[5], mitsgaders een ander fortge daerop lagen drye stucken die continueerlijck op ons schooten; nevens de schepen, tot 24 in getal, die tegens de gront aengecort[6] lagen, waervan der sommige wel gemonteert waren van geschut ende aencleven vandien; die oock haer devoir deden met schieten; als oock hier ende daer van de watercant daer sij ontrent 20 gotelinge[7] hadden leggen, achter borstweringe ende andere meurage[8] daer lancx de watercant gelegen. Ick was van meninge tusschen de scheepen in te creu-

1 Villa Velha, de oudste Portugese vestiging aan de Allerheiligenbaai.
2 Port. caravela, een klein snelvarend schip met driehoekige (Latijnse) zeilen.
3 Kanonsschoten werden vaak gebruikt om te waarschuwen of te seinen.
4 Bronzen kanonnen.
5 Ouderwets geschut van geslagen ijzer.
6 Dicht bij hun anker gehaald.
7 Gegoten ijzeren geschut.
8 Borstwering van steen.

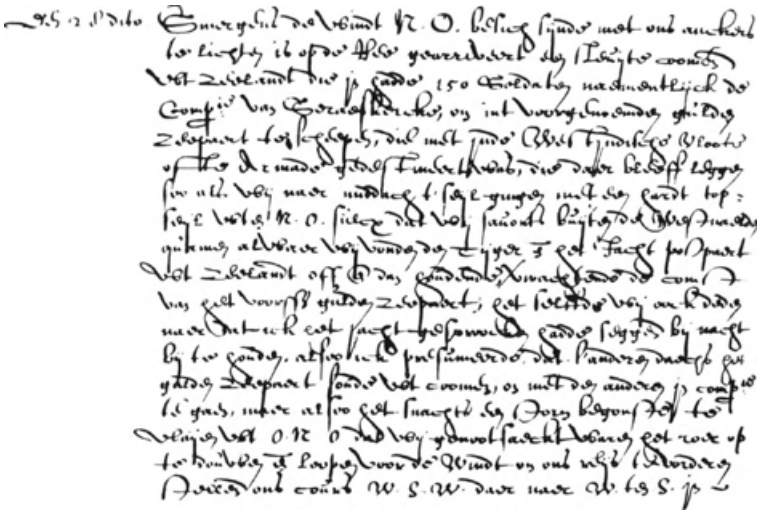

Een gedeelte uit het journaal
(28 januari 1624, zie p. 101)

cken[1], daert meeste gewelt uyt gedaen werde; maer alsoo wij niet vlooten[2] en conden, seylden tegens de gront aen ontrent een groote steenworp van de voorszeghte scheepen; doch alwaer wij onse stucken sooveel losten ende laden op den viandt als wij conden, naementlijck op de voorgenomde baterije □die ontrent een roerschoot[3] van ons lach□ ende des viants scheepen. Doch prepareerden middellertijt onse boot waerin dat inbarcqueerde ontrent de 30 musquettiers, nevens de boot vant schip Groningen ende Nassauw; sijn alsoo onder ons geschiet de Portugeesche scheepen aen boort gevaren, sijn derhalven dadelijck overgesprongen, sulcx □7^{v}□ dat de Portugeesen de vlucht naemen uyt de schepen naer lant toe. De voorszeghte schepen geincorporeert[4] hebbende, cregender 11 van de wal met hulp van andere boots, meest geladen met suycker ende eenige met wijn ende andere coopmanschappen; de rest van de voorszeghte schepen raeckten in de gront alsoo sij dapper doorschooten waren, mitsgaders eenige in den brant. Savondts ben ick, soo als den doncker begonst te vallen met 14 boots, yder boot gemant met ontrent 20 man vaerentvolck[a] van den admiraels boort gevaren om een exploict te doen op de voorgenoemde platteforme ofte baterije om het selvige te incorporeren, alsoo het groote schade onder onse vloote was doende met schieten, gemaerckt daer sware stucken op stonden. Soo als wij met onse boots daer aenquamen □naerdat sij twe stucken op ons gelost hadden□, naemen de Portugeesen ten deelen de vlucht ende eenige die stee hielden, - doch mosten eyntelijck de vlucht nemen dewijl wij dicht met onse mosketterij schooten; ende quaemen op de muragie van de baterije ondert geschiet van onse mosketterij, sulcx dat wij het eyndelijck verovert hebben. Nietjegenstaende schermutseerde ontrent een uuer tegens de Portugeesen, die uyt de baterije gevlucht waren ende anderen die daer waren om de watercant te defenderen; waren ontrent 600 int getal sooals ick verstaen hebbe van de Portugeesen. Sulcx dat ons cruyt ende loot begonst te mancqueren, hebben eyntelijck de stucken vernagelt[5] ende ons volck

1 Piet Heyn wilde de vijandelijke schepen aan boord varen.
2 Varen.
3 Ongeveer tachtig meter.
4 Bezet.
a ‘Vaerentvolck’ staat in de marge.
5 Een kanon onbruikbaar maken door een grote pen in het zundgat te drijven; voordat men het geschut weer kon gebruiken, moest eerst deze vernagel-pen uitgeboord worden.

geinbarckeert in de boots ende naer boort gevaren, danckende Godt de Heer voor de goede victorie die hij ons verleet hadde.

10 dito. Smergens alsoo onse boots geprepareert ofte gemant waren een lanttocht te doen, ben ick met drye boots vooruyt gevaren om te besichtige waer wij best landen souden; bij lant coomende sach ick geen gewach van Portugeesen ofte eenich geschiet van den viandt, sulcx dat ick presumeerde dat se snachts gevlucht waren. T'welck wij, in de stadt coomende inderdaet soo bevonden, - t'eenemael jonck ende oudt snachts gevlucht zijnde, uytgeseyt den governeur, bij hem hebbende ontrent de 30 persoonen; die hem liet vinden met de voorszeghte parsoonen in sijn huys, sulcx dat wij se gevanckelijck naer onse schepe brachten.

22 dito. Hebben wij een schepken becoomen een weynich buyten de bahy, coomende van Lysbon[1], groot ontrent 60 lasten[2], geladen met stickgoederen[3] ende andere coopmanschappen, daer waerdich sijnde sooals de Portugeesen seyden, 30.000 ducaten[4].

27 dito. Noch een scheepken becoomen, groot ontrent 45 last, coomende van Rio de Ganero, in hebbende 180 kisten suyckers, mitsgaders 105 huyden; was gedestineert de reste van sijn ladinge in de bahy te halen.

28 dito. Een scheepken becoomen, groot ontrent 20 last, coomende van Rio de Ganero ende Spirito Sancto[5]; in welck scheepken waren 10 Jesuyten, mitsgaders vier monycken van de ordre St. Bento[6] ende twe Franciscanen. Int voorszeghte scheepken wert bevonden ontrent de 6000 ducaten aen realen van 8en[7] ende gegooten silver; voorders was het ruym vol kisten suyckers ende marmaladen.

29 dito. Snachts isser een barck[8] van Spirito Sancto in de bahy gecoomen ende heeft het geset tusschen de schepen ende het lant, niet anders wetende ofte bahy was noch Portugees;

1 Lissabon.
2 Een last is twee ton à 1000 kg.
3 Stukgoederen.
4 Een geldstuk ter waarde van *f* 3, -.
5 Espírito Santo, gelegen aan de gelijknamige rivier en hoofdstad van een capitania (= in de 16e en 17e eeuw aan voorname Portugezen toegewezen gebied in Brazilië) met eveneens dezelfde naam; het was in deze tijd een van de minder belangrijke afscheephavens van suiker.
6 Benedictijnen.
7 Spaanse zilveren munt, ongeveer ter waarde van *f* 2,50.
8 Een klein snelzeilend open vaartuig, meestal met één mast.

vernam haest anders alsoo de boot van de Vier Hemskinderen □die hem eerst gewaer wert□ aen boort voer, seggende dat sij hem in handen van ons begeven soude; de Portugeesen vervondert ende niet weynich verbaest sijnde haer soo te vinden in de handen van haer vianden. In de voorszeghte berck werden bevonden 26 kisten suyckers mitsgaders 50 alckeres sijmbo[1], welck Angoles gelt is.

juny, anno 1624

1 dito. Hebben wij een Portugees scheepken genoemen, coomende van Angola, in hebbende 250 swarten om daer te vente ofte vercoopen. Naermiddach is Claes Gerrits Vos[2] t'seyl gegaan naer vaderlant, ten delen geladen met suycker ende huyden.

4 dito. Hebben wij met onse sloepen een Portugees scheepken aen lant gejaecht, naementlijckt aent eylant Taparijcke[3]; welck scheepken coomende vant eylant Madera ofte Canarijen, alsoot wijn inne hadde, twelck wij aen brant staecken.

15 dito. In de voornacht sijn wij een Portugees schip in de bahy gewaer □8^{v}□ geworden; hij, niet beter wetende ofte de bahy was noch Portugees. Sulcx dat ick met twe boots wel gemant daernaertoe roeyde, te weten onse ende de schout-bijnacht boot; abordeerde hem, doch wij verden wederom affgeslagen, alsoo van mijn volck 9 gequest waren ende twe die voor doot lagen. Nietjegenstaende is daernaer verovert van onse chaloupen[4] die ons tot assistentie quamen; die hij het opgaff sonder een schoot te schieten. Het voorszeghte schip quam van St. Cruys[5], een van de Canarysche eylanden, geladen met wijnen te weten 250 pijpen[6].

16 dito. Hebben wij een oudt fleutge, dat daer verovert was

1 Alckeres, Port. alqueire, een oude Portugese maat voor droge waren, inhoud ongeveer veertien liter. - Symbo, inl. njimbu, kleine hoornvormige schelpen, die in het toenmalige koninkrijk Congo als betaalmiddel werden gebruikt.
2 'Vos' is zowel de naam van de schipper (Claes Gerritsz. Vos) als van het jacht.
3 Taparica, een versterkt eiland in de Allerheiligenbaai.
4 Sloepen.
5 Bedoeld wordt Santa Cruz de Tenerife, de stad op het eiland Tenerife.
6 Port. pipa, een langwerpig vat voor wijn of rijst met een inhoud van ongeveer 465 liter; de opgave in D. SEPP, *Tresoor der Zee- en Landreizen* [I], 's-Grav. 1939, en in C.E. WARNSINCK-DELPRAT en C.G.M. VAN ROMBURGH, *Tresoor der Zee- en Landreizen* [II], 's-Grav. 1952, als zou een pijp 9,3 hl. zijn, is onjuist.

naer Pharnambock[1] gesonden, waerin dat waren 140 Portugesen, soo mans als vrouwen ende kinders.

17 dito. Hebben onse jachten mitsgaders de sloepen een Portugees scheepken aent eylant Taparijcke gejaecht.

18 dito. Is de coronel jonckheer Johan[2] beuyten gereden met eenich voetvolck ende eenige te paert; coomende ontrent Tapesijpe[3] ofte fort Minimes is van sijn volck affgeweecken boswaert in, bij hem hebbende twe van sijn ruterije. Ende alsoo de viandt daerontrent was, houdende haer bedeckt int voorszeghte bos, hebben haer gelegentheyt aengesyen ende den voorszeghte coronel besprongen; sulcx dat sij hem t'hooft, de ooren, eene handt ende sijn mannelijcheyt affgesneden hadden; de twe die bij hem waren, sijnt ontvlucht. Het lichaem van de coronel voorszeght mitsgaders het hooft hebben ons volck de Portugeesen wederom ontjaecht; sulcx dat twe dagen daernaer in de bahy eerlijck begraven wert.

23 dito. Een scheepken becoomen dat selffs in de bahy quam met lichten dach, menende dat wij Portugeesche scheepen waren □vernam haest anders□, coomende van Medera, in hebbende 140 pijpen wijn.

24 dito. Snachts hadden de Portugeesen een exploict voor om ons jacht aff te loopen, naementlijck het jacht genaemt...[a] van Rotterdam, leggende op de wacht ondert eylant van Taparijcke. De □9□ Portugeesen ende Bresilianen waren over de 200 geinbarckeert in canoys ende andere vaertuych, waermede sij aen boort quaemen; doch die vant jacht legen haer vromelijck[4] aff, sulcx dat sij een canoy ofte twe in de gront schooten, oversulcx dat de Portugeesen ende Bresilyaenen retiererden ofte vlucht naemen.

27 dito. Een Portugees schip becoomen; was gedestineert om daer te coomen laeden, oversulcx dat het leegh was, comende van St. Jago[5], gemontteert met 10 lepelstucken[6].

1 Pernambuco. Piet Heyn stuurde de gevangenen dus naar hun landgenoten terug.
2 Kolonel Johan van Dorth, commandant van de op de vloot aanwezige soldaten. De Laet geeft als datum van zijn sneuvelen 17 juni.
3 Tapagîpe, een fort aan de Allerheiligenbaai.
a De naam van het jacht is niet vermeld.
4 Moedig.
5 São Thiago, een van de Kaapverdische eilanden.
6 Oud voorlaadkanon, dat met een kruitlepel werd geladen.

july, anno 1624

7 dito. Is in de bahy gearriveert een bootge, sijnde een advijs[1] uyt Hollandt van de Hr. Meesters gesonden; alwaer schipper op was Cornelis Dircxz. van Amsterdam.

23 dito. Is t'seyl gegaen naert vaderslant Jan Cornelisz. Speelman, Frans Jansz., Aryen Jorisz., ende Pieter Claesz.[2]; de 4 voorszeghte schepen waren geladen met suycker, huyden ende eenige Brasilyhout[3], uytgeseyt de fleuyte die eenige pijpen wijn [in hadde].

28 dito. Is t'seyl gegaen den hr. admirael Jacob Willkes naer de Westindies[4] om sout te laden, bij hem hebbende 10 coeffvaerdij[a] ofte gehuyrde scheepen[5].

augusty, anno 1624

5 dito. Sijn wij met goddelijcker hulpe uyt de Bahy todos los Sanctos t'seyl gegaen, naementlijck t'schip Neptunus als admirael[6], Hollandia vice-admirael, t'schip Gelderlant schout-bijnacht, mitsgaders het jacht de Seejager ende Meremin[7], de sloep de Haes ende Cleyn Neptunus, om onse gedestineerde reys te vorderen naer Angola, te weten Louanda.

7 dito. Hebben wij een Portugees scheepken becoomen, coomende van de Carijsche □9[v]□ eylanden[8], in hebben[de]: 104 pijpen wijn; 29 vaetges oly, yder groot een vierdepaert van een pijp; 22 vaten meel, yder vat d'een door d'ander groot 2/3 van een pijp; 9 stucken gansenoogen[9]; 10 stucken plets[10]; een gargantijlge[11] ofte vrouwenhalsbant van gout; twe hangses

1 Adviesjacht.
2 Resp. de ‘Eendracht’ en de ‘Haen’ van Amsterdam, de ‘Oragnien-Boom’ van Rotterdam, en de ‘Oragnien-Boom’ van Hoorn.
3 Verfhout.
4 Vanuit West-Indië vertrok Willekens naar patria, waar hij eind december 1624 terugkeerde.
a Het woord ‘schepen’ is doorgehaald.
5 Voor deze onderneming door de W.I.C. ingehuurde en bewapende koopvaarders.
6 Ongeacht hun *rang* bekleedden in de 17e eeuw de drie oudste officieren van een eskader de *functie* van admiraal, vice-admiraal en schoutbij-nacht.
7 De ‘Meremin’ was een in de Allerheiligenbaai buitgemaakt jacht. Vaak werden veroverde schepen, wanneer ze in goede staat verkeerden, in de vloot opgenomen.
8 Canarische eilanden.
9 Een linnen weefsel in stukken van ongeveer vijfentwintig el.
10 Soort wollen stof.
11 Port. gargantilha = keelbandje

aen de ooren; een stuck swartsijde groffgrijen[1], lanck 26 ell; 2 lb. stick ende naysijde; 16 paer sijde coussen. In de schipperskist bevonden 4 potten saffraen[2], 6 stucken gout leer, 8 latijnsche boecken in fol, 4 gestickte deeckens.

Tusschen dito 7 ende 8 quaemen wij ten ancker, oorsaeck de stilte ende holle zee die ons naert lant transporteerde; was diep 9 vadem, de gront steenachtich, sulcx dat wij schade leeden van onse touwen[3]; derhalven een van ons sloepen verloor daer 2 anckers mitsgaders een van ons jachten. De tijt van dry etmaelen dat wij daer lagen, was het weer seer ongestadich. Wij souden vandaer eer t'seyl gegaen hebben, maer mosten wachten naert jacht de Meremin die de top van sijn mast vermaeckt moste sijn, alsoo se ontstelt was.

11 dito. Smergens sijn wij vandaer t'seyl gegaen, doende ons devoir om zee te maecken; de windt van den o.n.oosten, doch variabel; leggende de beste boech voor met wenden ende drayen.

12 dito. De windt meest van den s. oosten, weer ende windt ongestadich met regenbuyen.

13 dito. Savonts bevonden wij ons 4 mijlen t'zeewaerts van Moro St. Paulo[4]; de wint de geheele nacht om de oost laten staen, sulcx dat wij ons smergens bevonden ontrent 6 mijlen buyten de wal te sijn, namentlijck acht mijlen bijnoorden de bahy. Alwaer het slechachtich[5] lant is, het scheen ofte het dunich[6] was overmits de veel witte plecke die hem verthoonde, ende sonderlanck geen geboomte daerop. Het lant besuyden de bahy is hooger, op veel plaetse dubbelt bewasschen met geboomte.

14 dito. Windt als vooren, ons cours nemende om de oost om zee te maken; □10□ waren savonts ontrent 10 mijlen buyten lant, de lengte hebbende van Rio de Pedres[7].

15 ende 16 dito. De windt noch van den s.o., ons ganck nemende om de oost, soo hooch wij seylen conden[8].

17 dito. De windt o., sulcx dat wij het wende om de suyt; polushoochte was 11 graden, 20 minuten; naer den middach

1 Halfzijden stof.
2 Specerij, gemaakt van de gedroogde stempels van de gelijknamige plant.
3 Ankerkabels.
4 St. Paulsheuvel, gelegen op de kust van de Allerheiligenbaai.
5 Vlak.
6 Met kleine zandheuvels.
7 Kleine inham in de kust ten zuiden van de Allerheiligenbaai.
8 Zo dicht mogelijk bij de wind.

deden wij t'seyn om den raet aen boort te hebben. Resolveerde eensamentlijck te gaen naer Pharnambock □alsoo ons de windt derwaerts transporteerde ofte leyden□ om aldaer te verwachten de vloote uyt Pharnambock die vandaer gemeenelijck t'seyl gaet den 6 ofte 28 dito[1].

18 dito ende 19en. De windt meest van den s.o., ons devoir doende om oost te becoomen; polushoochte was 9 graden, 39 minuten; gisten ons buyten het naeste lant ontrent 12 mijlen.

20 dito. Wint als vooren, polushoochte was 9 graden, 15 minuten; gisten ons buyten eylant St. Elixo[2] 12 mijlen; t'voorszeghte eylant is gelegen 6 mijlen bijsuyden de Caep St. Augustijn.

21 dito. Ons bevindende onder de 8 graden, 52 minuten suyderbreete; ons ganck ofte cours noch continueerende om de n.o.; savonts setten wij ons cours n. ten o. in, alsoo wij de Caep St. Augustij, uytwijsende onse gissingh, w. van ons hadden. Doch presumeerde dat wij het lant sagen met onderganck der sonne, maer wierpen geen gront; den geheelen nacht hebbent wij noorden in laten staen[3].

22 dito. Smergens settende wij cours n.w. in tot suytooster son[4] toe; quamen doen het lant te sien van de stenge aff; bevonden diep te sijn 30 vadem, groff sant met eenige steenckens ende corael gemengt[5]. Polushoochte was 7 graden, 49 minuten; ontrent 5 mijlen buyten de wal is diep 20 vadem, gront als vooren. Anckerde het tegens den avondt, buyten de wal sijnde 4 à 5 mijlen, op 20 vadem waters, gront gelijck daer geseyt is. Polushoochte was, daer wij geseth lagen, 7 graden, 40 minuten.

22, *23*, *24 dito*. Daer noch gelegen, de wint continueerde van de s.o. ende □10^{v}□ s.s.o. met een dichte coelte; de stroom om de noort haer ganck nemende niet seer hardt, sulcx dat een beseylt schip het tije conde stoppen met laveren; doch het tij ginck somwijle harder, insonderheyt alst dicht coelde. Het lant daer wij dwers afflagen, is genaemt bij de Portugeesen Viana; is een root pleckich lant aen de zeecant, derhalven sommige plecken uyten witten; de voorszeghte plecken ofte pleckich lant siet

1 Alleen met springtij konden de zwaar beladen koopvaarders de binnenrede van Pernambuco verlaten.
2 Santo Aleixo, een eiland voor de Braziliaanse kust, op 8°36′ ZBr., 35°01′ WL.
3 Koers noord gehouden.
4 Ongeveer negen uur 's morgens.
5 Onder aan het lood was een uitholling, waarin wat kaarsvet werd gesmeerd; aan de hand van de grond, die er bij het loden aan bleef kleven, kon men de geaardheid van de bodem bepalen.

men ontrent de spatie van een ½ mijl lancks de custe, dan verthoont hem het lant wederom uyten bruyne.

25 ende 26 dito. Daer noch gelegen. Vernamen gans geen scheepen nochte barcke. Ontrent middernacht gingen wij onder seyl om yder op sijn gedestineerde plaetse te coomen ofte legge, den viandt te beter te connen attraperen. Sijn smiddaechs wederom ten ancker gecoomen, naementlijck den 27 dito op 30 vadem waters, groff sant gemengt met corael ende cleyne steenckens, sulcx dat de gront niet als te suyver en was.

27, [*2*]*8*, [*2*]*9*, *30*, *31 dito*. Daer noch gelegen, coelden alle daechs dicht uyt den s.o., soodat het water vrij crap gingh[1]; wanner de windt het suyden naerderden, te weten s.s.o. ofte s. ten o., liep de stroom veel harder om de noort dan als de wint van den s.o.[a] was; want wij alsdan sonderlanck geen stroom en hadde. In de[b] tijt wij daer lagen, vernamen gans geen seylen, uytgeseyt twe scheepkens die boven windt ende stroom □de jongste vier dagen□ geseth lagen. Gongen somtijts onder seyl, daermede wilden te verstaen geven, soo ick presumere: hier sijn wij leggende op de wacht, te syen wat ghij teweech sult brengen ofte het hooft henen wenden; sulcx dat ick vastelijck meen dat het verspieders uyt Pharnambock sijn geweest, die de gouverneur daer onthout te sien ofte cust claer is, insonderheyt alsser eenighe scheepen in Pharnambock gereet sijn om t'seyl te gaen. De □11□ stroomen loopen daer langs de cust van Brasyl van ½ maerti tot ½ september toe om de noort, wederom van ½ september tot ½ maert om de suyt; ende sooals de stroomen loopen, vougen haer de mossonen van winden, te weten van ½ maert tot ½ september heeft men suydelijcke winden lancx de custe, wederom van ½ september tot ½ maert heeft men noordelijcke wint langs de wal.

septembris, anno 1624

1 dito. Sijn wij vandaer t'seyl gegaen, alsoo wij sagen dat wij verspiet ofte ontdeckt waren van die van Fharnambock; derhalven het springh van die volle maen □daer de vloote behoorde bij uyt te coomen□ vier dagen verstreecken was, sulcx datter geen apparentie langer en was om voor ons daer langer te touven ende geraden was ons reys te vorderen naer Angola.

1 Kalm water met weinig stroom.
a Hier staat in het hs ‘te’.
b ‘Inde’ is door een ander onleesbaar woord heen geschreven.

2 dito. De wint s.s.o. met een dichte coelte, ons cours nemende om de oost; polushoochte was 6 graden, 33 minuten; bevonden de stroom om de noort te gaen, dewijl wij daerwaerts getransporteert wierden, uytwijsende de hoochte.

3 dito. Wende wijt om de suyt, alsoo de windt van den o.s. oosten was; polushoochte 5 graden, 50 minuten, - naer gissingh alsoo het een betoogen[1] lucht was ende geen hoochte en conde becoomen.

4 dito. Wint ende cours ofte ganck als vooren, polushoochte was 7 graden, 10 minuten.

5 dito. De wint noch continueerende o.s.o., ons ganck nemende om de suyt; polushoochte was 8 graden, 20 minuten; wij gisten ons te sijn buyten de Caep St. Augustij ontrent 10 mijlen. Wij wierpen savonts het loot, bevonden geen gront met 130 vaen[2] lijns.

6 dito. De wint s.o. ten o., sagen smergens het lant, namentlijck Capo □11^{v}□ St. Augustijn w.n.w. van ons, ontrent 6 mijlen van ons, alsoo wij de voorszeghte caep uyt de mars[3] sagen. Ontrent den middach sagen wij noch de voorszeghte caep n.w. van ons, ontrent 9 mijlen. Alwaer wij het loot wierpen, bevonden het niet dieper te sijn als 30 vadem, santgront met schulpen gemengt; polushoochte was 9 graden, 12 minuten; savonts gisten wij te sijn ontrent 10 mijlen buyten t'eylant St. Alexo, daer vooren van verhaelt is; alwaer wij het loot wierpen, bevonden diep 25 vadem, santgront gemengt met eenige steenckens ende corael. Savonts wenden wij het om de oost, alsoo de wint naert s.s.o. liep.

7 dito. Windt variabel met motregen, wendent smiddaechs om de suydt.

8 dito. De wint meest van den oost ende o.n.oosten; polushoochte was 10 graden, 15 minuten, alwaer wij peylden 7½ graedt nooroosteringh.

9 dito. De wint als vooren, polushoochte 11 graden, 6 minuten; snachts de wint variabel doch meest uyt den s.o. ten s. met regen.

10 dito. De wint o. ende o. ten n.; polushoochte was 12 graden, 3 minuten. Smergens bejegende ons een kaeck ofte vlaeg regen sonderlanck, geen wint; wij gisten ons buyten de

1 Betrokken.
2 Vadem, waarschijnlijk de grote vadem van zes Rijnlandse voeten = 1.88 meter.
3 Houten platform rondom de top van de mast, waaraan het stengewant werd bevestigd.

cust van Brasyl 54 mijlen Hollants.[1] Snachts de wint van o. ten s. met een dichte coelt. Wij hadden onse groote sloep affteraen alsoo hij des daechs de top van sijn groote mast affgeseylt hadde.

11 dito. De wint als vooren, polushoochte was 13 graden, 38 minuten; alwaer wij peylden 9 graden wassende noortoosteringh; de wint van den o. ten n. tegens den avondt.

12 dito. De wint als vooren met een tamelijcke coelte; polushoochte was 14 graden, 50 minuten.

13 dito. De windt van de o. ende o. ten s.; polushoochte was 15 graden, □12□ 34 minuten; ick giste ons van de cust van Brasyl te sijn 80 mijlen.

14 dito. Wint als vooren; polushoochte was 16 graden, 48 minuten, alwaer wij peylden 10 graden noortoosteringh.

15 dito. De wint o. ten n., ons ganck ofte cours noch al nemende om de suydt. Polushoochte was 18 graden, 14 minuten, sulcx dat wij dito de Abreolges[2] passeerden; mijn gissingh was 82 mijlen buyten lant. Men mach de voorszeghte Abreolges passeeren 15 mijlen buyten de cust zijnde, alwaer het diep is tusschen de 40 ende 50 vadem; de drye eylandekens daer hem het ryff affstreckt t'zeewaerts, en leggen over 10 mijlen vant vaste lant niet; sulcx dat men de Abreolges ofte ryff passeeren mach int gesicht van de voorszeghte eylandekens, uyt de mars te sien; sooals men van de diversche Portugeesen onderrecht is die de voorszeghte Abreolges soo buyten de voorszeghte eylandekens als binnen gepasseert hebben. Gemerckt daer twe canalen sijn die door het voorszeghte ryff heen loopen, daer lichte scheepen door passeeren conden. Wij peylden savonts 10 graden noortoosteringh.

16 dito. De windt meest n.n.o., sulcx dat wij o. ende o. ten s. seylden; polushoochte was 19 graden, 10 minuten.

17 dito. De windt als vooren, polushoochte was 19 graden, 50 minuten; dat etmael geseylt 20 mijlen, o.s.o. behouden. Mijn gissingh was tusschen beyde de eylanden in te sijn, namentlijck het eylant Trinidade[3] ende Acensan[4], doch wij en sagen geen van beyden.

1 Een Hollandse mijl is 5355 meter (20 in één graad).
2 Abrolhos (Port. abre olhos = open de ogen), kleine rotsachtige eilandjes op 17°58′ ZBr., 38°42′ WL. voor de kust van Brazilië.
3 Ilha da Trindade, klein rotseiland ten oosten van Rio de Janeiro, op 20°30′ ZBr., 29°20′ WL.
4 Ascenção is een legendarisch, niet bestaand eiland; bedoeld wordt hier het eiland Martin Vas. Omdat Piet Heyn bezuiden Ilha da Trindade om voer en niet, zoals hij veronderstelde, tussen dit eiland en Martin Vas door, zag hij geen van beide eilanden.

18 dito. De wint noch continueerende van den n.o. ende n.n.o.; dat etmael geseylt 20 mijlen, o.s.o. behouden; polushoochte was 20 graden, 22 minuten.

19 dito. De wint uyt de noordelijcker handt met een dichte coelte; ons □12^{v}□ cours doende o.; dat etmael geseylt 28 mijlen; polushoochte was 21 graden, 2 minuten.

20 dito. De wint n. ten w. met een tamelijcke coelte; dat etmael geseylt 25 mijlen, o. wel soo suydelijck behouden; polushoochte was 21 graden, 15 minuten. Wij bevonden, uytwijsende de polushoochte, dat ons de stroom om de suyt transporteerden.

21 dito. De wint smergens n.o., naermiddach van den n.n.o.; dat etmael geseylt 18 mijlen o. ten s. behouden; polushoochte was 21 graden, 30 minuten.

22 dito. De wint n. ten o. met een tamelijcke coelte, doende ons cours o. ten s.; dat etmael geseylt 26 mijlen; polushoochte was 22 graden, 25 minuten; alwaer wij peylden 14 graden nooroostering. Derhalven gisten ick ons te sijn bijoosten de Caep Thome □gelegen op de cust van Brasilyen, op de hoochte van 22 graden, 30 minuten□ 288 mijlen Hollandts.

23 dito. De wint n.n.w., met een dichte coelte; dat etmael geseylt 31 mijlen, doende ons cours o.s.o.; polushoochte was naer gissingh 23 graden, 15 minuten. Een ure in de nacht sijnde, schoot de wint tot den s.o., daernaer o. ende o.n.o., leydent om de suyt.

24 dito. De wint s.s.w. met een dichte coelte, doende ons cours s. ten o.; dat etmael geseylt 30 mijlen; polushoochte was 23 graden, 55 minuten.

25 dito. De wint meest van den o.s.o., met een tamelijcke coelte; ons cours ofte ganck nemende om de suyt; polushoochte was 24 graden, 4 minuten; dat etmael geseylt differente coursen, alsoo de wint variabel geweest was.

26 dito. De wint n. met een tamelijcke coelte, doende ons cours o.s.o.; □13□ polushoochte was 24 graden, 45 minuten; dat etmael geseylt 22 mijlen; tegens den avondt de wint n.w. ten n.

27 dito. De wint n.n.w., ons cours doende als vooren; polushoochte was naer gissingh 25 graden, 20 minuten; dat etmael geseylt 32 mijlen.

28 dito. De wint als vooren, met een dichte coelte; dat etmael geseylt 34 mijlen; onse hoochte was naer gissingh 26 graden, 43 minuten; conde geen seeckere hoochte becoomen overmits de betoge lucht.

29 dito. De wint w. ten n. ende w.n.w., met een dichte coelte; dat etmael geseylt 34 mijlen; ons cours doende o. ten s.; polushoochte was 27 graden, 5 minuten; savonts quam de wint van de s.s.w. met motregen.

30 dito. De wint noch van de s.s.w.; dat etmael geseylt 28 mijlen; cours als vooren; polushoochte was als vooren; snachts liep de wint tot de o.s.o., sulcx dat wij het om de suyt leyden.

octoberis, anno 1624

1 dito. De wint variabel met stilte, soodat wij dat etmael weynich vertierde, doch seylden ontrent de 12 mijlen, o.n.o. behouden.

2 dito. Was het heel stil; polushoochte was 26 graden, 20 minuten; tegens den avont quam de wint van den n.n.w. met een tamelijck coelte.

3 dito. De wint voor de middach als vooren, naermiddach n.w. met motregen; ick giste ons s. ende noorden met St. Helena, alwaer wij peylden 13 graden noortoosteringh; polushoochte was 27 graden, 10 minuten.

4 dito. De wint als vooren, nemende ons cours om de s.s.o. behouden; □13^{v}□ polushoochte was 28 graden, 11 minuten.

5 dito. De wint van den n.o., maer was stillekens; dat etmael geseylt 10 mijlen, s.s.o. behouden; polushoochte was 28 graden, 35 minuten.

6 dito. De wint n. ten o. met een tamelijcke coelte; dat etmael geseylt 24 mijlen, s.o. ten o. behouden; polushoochte was 29 graden, 30 minuten; alwaer wij peylden 11 graden affgaende noortoosteringh. Ick giste St. Helena van ons wel soo westelijck als noordelijck.

7 dito. De wint als vooren met een tamelijcke coelte; dat etmael geseylt 24 mijlen, o. ten s. behouden; polushoochte was 29 graden, 45 minuten; alwaer wij peylden savonts 10 graden stijff affgaende noortoosteringh.

8 dito. De wint n.n.w. met een dichte coelte; naermiddach schoot hij west met een regenbuyn, sulcx dat wij ons marseyl innamen; doende ons cours o.; polushoochte was 30 graden, 6 minuten; dat etmael geseylt 30 mijlen.

9 dito. De wint w. ten s., ons cours doende o.; polushoochte was 30 graden; dat etmael geseylt 33 mijlen.

10 dito. De wint s. ende s. ten w., somwijlen met regenbuytges; dat etmael geseylt 26 mijlen; polushoochte was als vooren.

Dito heb ick het seyn gedaen de schippers ende stierluyden aen boort te hebben; te vragen naer haer gissingh, te weten hoeverde dat se noch buyten de cust van Angola waren, - om uyt heur advysen een behoorlijcke cours te stellen. Sulcx dat geresolveert wert ons cours in te stellen n.o. ende n.o. ten o., naementlijck vant besteck van de cust van Angola 228 mijlen; dat op de hoochte van 30 graden, alwaer wij savonts peylden 8 graden, 40 minuten □14□ noortoosteringh. De gissingen van de schippers ende stuerluyden differeerden de minste met de meeste 66 mijlen.

11 dito. De wint s. ende s.s.w., ons cours doende n.o. ende n.o. ten o.; dat etmael geseylt 25 mijlen; polushoochte was 28 graden, 50 minuten; alwaer wij smergens peylden 8½ graet noortoosteringh. Ick giste St. Helena Nova[1] wel soo westelijck als n. van ons.

12 dito. De windt variabel met stilte, meest uyt de suydelijcker handt; dat etmael geseylt 8 mijlen n.o. ende n.o. ten o.; polushoochte was 28 graden, 26 minuten; alwaer wij peylden 8¼ graet noortoosteringh.

13 dito. De wint meest van de s.s.oosten, somwijlen variabel; dat etmael geseylt 20 mijlen, n.o. behouden; polushoochte was naer gissingh 27 graden, 35 minuten. Ick gisten ons buyten de cust van Angola op de voorgenoemde hoochte o. ende w. 120 mijlen; alwaer wij peylden 7 graden stijff noordtoosteringh.

14 dito. De wint van de s.o. met een tamelijcke coelte; ons cours doende n.o. ende n.o. ten n.; polushoochte was 26 graden, 28 minuten; alwaer wij smergens peylden 6¼ graet noortoosteringh.

15 dito. De wint s. ten o. ende s.s.o.; polushoochte was 25 graden, 15 minuten; dat etmael geseylt 25 mijlen.

16 dito. De windt als vooren met een dichte coelte; polushoochte was 23 graden, 48 minuten; dat etmael geseylt 33 mijlen, n.o. behouden; ons bejegende vrij wat bicxcem[2], doch en quam geen quaet weer naer. Savonts setten wij ons cours n.o. in, scheuns de wal; werden gedaen door oorsaecke oft ons de wal eerst bejegent hadde als de gissingh was - alsoo het daer op de voorszeghte hoochte een laegh lant is dat men bij nacht qualijck syen can, als men eenige quantiteyt van distantie aff is.

1 Een fictief, nooit gevonden eiland.
2 Bliksem.

17 dito. Smergens setten wij ons cours wederom n.o. ten o.; de wint s. met □14[v]□ een dichte coelt; polushoochte was naer gissingh 22 graden. Dito sagen wij eenige tromfus[1] drijven, het welck d'eerste waren die wij gesien hadde.

18 dito. Windt als vooren, met een dichte coelt, soodat wij onse marseyls[a] innamen; polushoochte was 19 graden, 48 minuten; ons cours doende n.o. ten n. behouden.

19 dito. De windt als vooren; het wayde niet soo hardt als daechs tevooren, sulcx dat wij ons marseyls daer wederom bijmaeckte; polushoochte was 18 graden, 7 minuten; doende ons cours n.o. ende n.o. ten o.

20 dito. De wint als vooren, doch meest van den s.s.o. met een dichte coelt ende betooge locht, sulcx dat wij de marseyls innamen; polushoochte was naer gissingh 16 graden, 45 minuten; ons cours doende n.o. ten o. behouden.

21 dito. De wint s. ten o. ende s.s.o., met een dichte coelte, sooveel als wij ons voormarseyl te halver stenge conde voeren[2]; doende ons cours als vooren; polushoochte was 15 graden, 37 minuten. Snachts int eerste quartier werden het handtsaem weer, sulcx dat wij ons marsseyls wederom voeren mochten.

22 dito. De wint meest van den suyden ende s. ten w.; doende ons cours o. ende o. ten n. om het lant op te doen; polushoochte was 14 graden, 36 minuten; dat etmael geseylt 28 mijlen; wij sagen eenige streepen int water al oft grondich water[3] hadde geweest; snachts wast heel stil.

23 dito. De wint als vooren, met moy weer; ontrent s.ooster son werden wij het lant gewaer, namentlijck de cust van Angola, 3 ofte 4 mijlen van ons wesende, overmits het doncker weer was; vervielen[4] ontrent op de 14 graden. Is op de voorszeghte □15□ hoochte op veel plaetse dobbelt[5] lant hoochachtich; wij wierpen savonts loot, bevonden diep te sijn 90 vadem, ontrent 2½ mijl buyten de wal. Ick bevonde naer mijn opinie ofte gissingh een seeckere quantyteyt van mijlen de wech langer te sijn als se in de Hollantsche ofte Portugeese caerten gestelt is; alsoo van Cabo Frio, gelegen op de cust van Brasyl onder 23 graden

1 Tromba, een wiersoort die de vorm heeft van een trompet.
a In het hs wegens afkorting met tweemaal ‘s’ geschreven.
2 Het voormarszeil werd slechts half opgezet.
3 Ondiep water met modderbodem.
4 Afzakken naar.
5 Kuststrook met daarachter zichtbaar hoger gelegen land.

suyderbreete, ende Cabo Negro gelegen op de cust van Angola op de hoochte van 16 graden, 20 minuten, - de wech ofte distantie niet meerder en is □uytwijsende de caerte□ als 700 mijlen Hollants. Derhalven bevonde ick de wech lanck te sijn, naer mijn gissingh 770 mijlen Hollants, sulcx dat de distantie mijns bedunckens 70 mijlen te cort is; doch het can sijn dat wij eenige stroomen tegens gehadt hebben.

24 dito. Wast meest stil ende voornachts de wint uyt de noordelijcker handt, daernaer wederom uyt den suyden; wij peylden aldaer 2 graden, 45 minuten affgaende n.oosteringh; bevonden diep te sijn, drye mijlen buyten lant, 170 vadem.

25 dito. De wint s.s.w., doende ons cours n.o. om lant aen boort te seylen, alsoo ons de stroom om de n.w. getransporteert hadde.

26 dito. Sijn wij wederom bij het lant gecoomen, welck hem berchachtich verthoondt; hebben ons cours langs de wal gestelt. Het was dagelijcx soo disich[1] dat wij in eenige dagen geen hoochte conde becoomen; smergens wast ordinarelijck stil tot ontrent de clocke 10 uren, alsdan quam de wint gemeenelijck uyter zee, naermiddach langs de wal.

27 dito. Bevonden wij ons ontrent naer gissingh op de 11 graden ende 30 minuten, 2½ mijl buyten de wal; alwaer wij soo veel visch vingen met hoecken als ons heele scheepsvolck eeten mochten. Alwaer diep was 65 vadem, slickgront. Hebbe dito het seyn gedaen om den raet te doen aen boort coomen; werde geresolveert in wat manieren wij ons exploict op Louanda int werck soude stellen.

28 dito. Wast voor de middach meest stil, naer de middach coelte uyt der □15^{v}□ zee; doende ons cours langs de wal.

29 dito. Smergens bevonden wij ons op de hoochte van Cabo de Ledo[2], sulcx dat hij dwars van ons lach; welck een steylen, uytsteeckende houck is, gelijckt wel den houck van Poortlant[3], s.o. van u wesende. Savonts waren wij ontrent den houck van Palmerijnge[4], welck een slechten houck is, bewassen met eenige palmijtboomen[5], sooals de Portugesen schrijven; sulcx dat wij den voorszeghte houck doort dysich weer niet wel bekennen en conden. Doch is een sandigen houck, loopt slecht aff wel 2

1 Mistig.
2 Kaap Ledo op de kust van Angola op 9°40′ ZBr.
3 Portland Bill, ten zuiden van Weymouth.
4 Ponta das Palmeirinhas, op 9°5′ ZBr. op de Angolaanse kust.
5 Kokospalmen.

mijlen lanck ende men heeft daer vlack[1] water, santgront, soodat het ontrent 2½ mijl buyten landt diep is 18 à 19 vadem; dese vlackte geduert totdat ghij den voorgenoemde houck ofte punctge dwars van u hebt □doch is meest al vlack water van Cabo de Ledo aff□. Maer soo haest gij den houck van Palmerijnge gepasseert sijt naer de noort toe, sulcx dat men alsdan comt voor het caneel van Kerinbo[2], welck het gat is tusschen het vaste lant ofte houck van Palmerijnge ende t'eylant Louanda; alwaert heel diep is 1½ ofte 2 mijlen vant lant sijnde, sulcx dat wij op 150 vadem lijns geen grondt en conde beworpen. Van het zuyteynde vant voorszeghte eylant Louanda streckt een reeffge ofte droochte aff, niet ver in zee, dat men moet schouwen[3] ende coomen niet naerder dan de 15 vadem. Het voorszeghte ryffge gepasseert wesende, heeft men diep water sulcx dat het heel stijl is; het geheele eylant lancx gemarckt men ontrent een roerschoot van de wal 30 à 40 vaen waters heeft; derhalven als men iets veerder van de wal is heeft men 80 à 90 vadem waters. Het voorszeghte eylandt is lanck ontrent de 7 mijlen Hollants, dat hem meest streckt vant eene endt tot het ander....[a]; is een laegh, slecht eylant sonder eenich heuwel ofte berch daerop te hebbe; mach naer mijn bedunckens ofte sooalst hem verthoont 4 ofte 5 voeten hooch uyt de water sijn; is rontsom sant strakt, is over 1/9 ofte ¼ mijls breet niet op sijn breeste, sooals ick hebbe connen bemerken □16□ daer langs seylende. Opt het suyteynde tot tegenover Moro St. Paulo[4] heeft men hier ende daer laechachtich geboomte, maer naer de noort toe tot het eyndt vant eylandt heeft men geen geboomte; is al meest flack, dorre landt uytgeseyt hier ende daer soo een bosge ruychte. Recht tegens de stadt ofte Moro St. Paulo voorszeght ist ontrent wijt van de stadt tot het eylandt ¼ van een mijl; alwaer de Jesuyten een kerck ofte capel getimmert hebben, daer sondaechs misse in geseyt wordt voor de swarten vant eylandt, alsoot christenen sijn, naert seggen van de Portugijsen; doch staen ondert gebiet van den coninck van Congo, alsoo hij

1 Ondiep.
2 Barra de Curimba of Zuidergat, een moeilijk bevaarbare toegangsweg tot de rede van Luanda; deze vaargeul was ontstaan doordat de branding een zich langs de kust uitstrekkende zandige landtong had doorbroken, even ten zuiden van Luanda.
3 Oppassen voor.
a Aantal mijlen niet ingevuld.
4 Een hoge heuvel nabij Luanda, thans São Miguél geheten.

sijn gouverneur ofte capiteyn opt voorszeghte eylandt heeft, met ontrent 200 swarten die geen slaven van de Portugijsen sijn; sulcx dat de Portugijsen geen gebiet over de voorszeghte swarten ofte eylandt en hebben, sooals de negros vant eylandt seggen.

30 dito. Naermiddach, ontrent s.wester son, passeerden wij het noorteynde vant voorszeghte eylandt Louanda, alwaer hem de haven ofte port van Louanda begint te maecken, om de ree namelijck Penede[1] welck een clip is gelegen aen de oversijde ontrent het vaste lant; alwaer de scheepen die incoomen geemenelijck anckeren; ter tijdt sij haer scheepen gelicht hebben[2] om te mogen vlooten doort caneel naer de stadt toe, alsoo het daer niet dieper en is met een springh stroom als ontrent 12 à 13 voeten Hollants; van daert caneel begint, tot de stadt toe, ist ontrent 3/4 van een mijl. Derhalven is de stadt gelegen op een vlacken bergh die steylachtich is aen de watercant, sulcx dat de wegen steylachtich sijn om op te marcheeren. De voorszeghte bergh ofte stadt streckt hem n.w. ende s.oost; aen de n.w.sijde van de voorszeghte stadt is Moro St. Paulo, welck een bergh is wat hooger als daer de stadt op gelegen is; daer hem drye ofte vyer huyskens op verthoonen, nevens het wallencloster[3] ofte collegie van de □16^{v}□ Jesuyten; maer hebben daer 13 ofte 14 jaren vandaen geweest, sulcx dat sij haer residentie van die tijtdt aff int midden van de stadt gehadt hebben. De voorszeghte bergh Moro St. Paulo is heel steyl aen de noortsijde, oock aent westeynde van den bergh, sulcx dat het niet mogelijck en is daer op te coomen.

Om wederom tot ons propoost te coomen vant inseylen vant voorszeghte gat ofte haven, ist ruym ende wijt genoech; doch men moet den houck vant eylant Louanda soo naer nemen, dat men met een steen opt lant werpen can □daert diep is 18 à 20 vadem□, om bequamelijcker de rede van Penede te mogen beseylen. Alsoo de wint van ontrent de clock thyen uren smergens tot ontrent drye à vier uuren in de nacht recht uytboucht, te weten van de s.w., ende oft saecke was dat gij laveren ofte eenige gange gaen most[4], soo comt het vaste lant niet als te naer alsoot daer vlack water is; doch het loot salt u seggen.

1 Penedos da Madelena, de klippen voor de stad Luanda.
2 De diepgang van een schip verminderde men in die tijd door het lossen van lading of het tijdelijk van boord halen van de kanonnen.
3 Versterkt klooster.
4 Beurtelings over de ene en de andere boeg zeilen om tegen de wind op te laveren.

Maer het eylant Louanda meucht ghij soo naer coomen als gij selffs wilt, naementlijck van 2 ofte 3 scheepslengte, alwaer diep is op veel plaetse acht ofte thyen vadem; de bay ofte gat over, is al meest diep 20 à 22 vadem.

Ten suytwestwaerts van de Penede begint hem het caneel naer de stadt toe; tegens de mont vant voorszeghte caneel, aent vaste lant, hebben de Portugesen een baterije gemaeckt, waerop dat lagen, doen wij daer quamen, 6 ofte 7 stucken □alwaer sij ons wellecom mede hieten int incoomen□; onder welcke 4 Portugeesche scheepkens int mont vant caneel tegens de gront aengeseylt waren □soo alse ons sagen coomen□, ontrent een roerschoot van de voorszeghte baterije; meende aldaer onder het geschut van de baterije beschermt te leggen. Maer wij niettegenstaende doende ons devoir met schieten, soo opt fort als op de scheepen, ende middelertijdt aen boort te coomen van de voorszeghte scheepkens. Doch alsoo daer niet waters genoech en was, quament aen de gront te seylen □menende dat wij veerder soude coomen□ ontrent een roerschoot van de voorszeghte □17□ scheepkens: manden middelertijt onse boot met muskettiers ende anders, ende quamen met de boot, onder ons geschiet. De Portugesen, onse boot met mosketterij gewaer werdende, namen de vlucht naer lant toe, uytgeseyt een Portugees schipper met noch eenige Portugees ende negros, die haer in handen van ons begaven; die ons seyde dat de Portugeese ende negros van de andere twe scheepkens, syende ons coomen, aen lant gevoert hebbe alsoo sij met haer 3en gereet lagen om naer de West-Indies toe te gaen, sijnde vol negros. Het vierde schip was ontrent 2 uren daer voor ons gearriveert, welck sij onlancx van de Hamborgers gecocht hadden; alsoo het een Hamborchs maecksel was, groot ontrent 80 lasten; coomende van Civilien[1], geladen met wijnen - naementlijck 82 pijpen [en] met 3238 pottijsen ofte preleren[2] wijn, waervan 25 een pijp maecken, sulcx dat het bedraecht over al hetgunt dat int scheepken was ontrent de 200 pijpen wijn; derhalven[3] 27 stucken serviet[4], 14 stucken fijn lijwaet, 8 stucken groff lijwaet, 15 stuckges platgevouwen serviet, 4

1 Sevilla.
2 Pottijsen (Port. botija) en preleren (Port. peroleira) waren aarden kruiken, vooral gebruikt om olijven in te bewaren.
3 Alsmede.
4 Ruwe harige stof.

stucken bolcraen[1], 2 potte saffraen, 5 stucken fusteyn[2], 4 ronoserhoorens[3]. Hebben de voorszeghte scheepkens gelicht ende van de gront affgehaelt; waervan dat wij affnamen dat ons dienstich was; insonderheyt van het Hamborchs schip, daer wij al het ronthout affnaemen alsoo wij het van doen hadden, - nevens 6 lepelstucken wegende door malcander 14 à 15 hondert, twe potshooffden[4], 2 steenstucken ende eenighe moskets; ende staecken het daernaer, nevens noch een ander Portugees schip aen brant; een scheepken dat wij rantsoeneerde[5] voor 700 ducaten Portugees; het vierden van de voorszeghte veroverde scheepkens, welck nieuw was van sijn eerste reys, hebben wij vol wijnen geladen ende met ons op de voyage genoemen, welck een goet seylder was.

Snachts tusschen 30 ende 31 dito hebben de Portugesen noch een baterije gemaeckt, ontrent 1/6 van een mijl innewaert aen, warmet sij ons sanderen daechs goede mergen booden; wij doende wederom de groetenis, dat meest den heelen dach geduerde het geschiet, soo van ons als van haerluyden; schooten ons eenige cogels in ons schip, oock in ons bijhebbende scheepen.

31 dito. Hebben s'anderen daechs noch 2 baterijen gemaeckt, een aent s. □17^{v}□ oosteyndt van de stadt, de andere aent s. westeynt, naemelijck onder de voet van den berch Moro St. Paulo; sulcxs dat de governeur groote diligentie toende met fortificeren.

dito. Resolveerden wij een exploit te doen om de scheepen te verbranden, die onder de stadt lagen, tot 24 stucx toe, waervan daer vier geschut op hadde; welck exploict wij bij de handt soude nemen snachts daeraen, naementlijck een paer ure voor daech, alsoot aent tije soo gelegen was. Doch hadden gemeent ende waren dertoe geprepareert in de eerste instantie een lanttoch te doen, syen ofte Godt de Heer de gratie geven wilde ons de stadt van Louanda in handen te geven. Doch alsoo wij een Portugees gevangen cregen int inseylen vant gat, nevens de Portugeesche schipper die hem in handen van ons begaff - daer vooren van verhaelt is; seyden hoe dat in de stadt waren 1800 Portugeesen ofte ten aldermisten 1500, die mosket ofte roer gebruyckte. Oversulcx lieten wij de landtoch □die wij

1 Bockerael, een fijne linnen stof.
2 Een soort katoen.
3 Horens van de rhinoceros.
4 Mortieren.
5 Tegen een losprijs vrijlaten.

van meninge waren te doen□ berusten, derhalven meende de schepen aen brant te steecken, gelijck vooren verhaelt is.

Ontrent 3 uren in de nacht isser een Portugees schipper met sijn schoonsoon aen onse vice-admirael gecoomen, met een canoy coomende seecretelijck van de stadt aff; sulcx dat de vice-admirael hem aen ons boort bracht; hebben hem in de cajut ontbooden ende gevraecht wat hij aen onse scheepen te doen hadde ofte versocht; waerop hij geantwoort heeft, ons versouckende ofte wij sijn scheepken wilde rantsoneren dat wij in handen hadde; waerop ick hem antwoorde daer noch tijts genoech toe was om in die saeck te treden, derhalven dat ick hem hiel voor een spioen, dat hij quam de gelegentheyt van onse schepen te doorsien, derhalven wat volck wij hadden; hem voorders affvragende ofte seggende dat hij de waerheyt □18□ soude verclaren vant gunt dat hem gevraecht soude werden, op pene van aen de lijve gestraft te werden soo wij anders bevonden; naementlijck hoeveel volcx van Portugeesen in de stadt Louanda waren; waerop hij seyde de waerheyt te spreecken ende verclaren het best dat hem bekent was, datter in de stadt Louanda waren die artificies de fogo[1] ende mosquet ofte roer gebruyckte, ontrent de 2000 - meest allegaer Portugesen, doch eenige mestices daeronder gereeckent: sijn kinderen van Portugeesen daer int lant gebooren[2]. Waerover ick hem bestrafte, seggende dat het niet mogelijck en was in de stadt sooveel Portugesen te wesen; waerop hij seyde datter van 20 soo genoemen als verlooren scheepen volck was, derhalven laegender 24 scheepen voor de stadt, soodatter 44 scheeps volck was; yder schip heeft geemenelijck op, d'een door d'ander, 13 à 14 persoonen - comt 616 persoonen ofte Portugeesen; seyde voorts datter 800 borgers ofte inwoonders woonden; wijders datter gemenelijck veel coopenden ofte passagiers sijn; derhalven dat de governeur dry maenden daertevooren gecoomen was, met hem brengende een goede quantiteyt van soldaten, derhalven 17 stucken geschuts die hij alrede geplant hadde in de voorgenoemde baterijen, nevens andere stucken die hij daer vondt ende 2 van Bengela gebracht hadde, - tot 32 ofte 33 int getal; wijders seyde de voorszeghte Portugees datter in de stadt waren ontrent 11.000 negros; derhalven dat de governeur int lant gestiert hadde om de Portugijsche sol-

1 Vuurwapenen.
2 Halfbloeden.

daten die daer sijn op de forten, nevens om eenige duysende Jagos - welck negros sijn die de Portugijsen gebruycken in haer oorlooch, is een fel[1] volck, soodatter ydereen van de swarten daer int lant voor bevreest sijn -; derhalven dat de governeur vant een endt van de stadt[a] tot het anderen getrencheet[2] heeft ende met palasaden beset. Over al dit seggen van de Portugees docht mij niet mogelijck te wesen sooveel volcx ende geschut in de stadt te sijn, dewijlen ick vooren menich Portugees gexamineert hebbe, soo in de bahya □18[v]□ als anders, haer affvragende naer de gelegentheyt van Louanda; die mij seyden 300 à 400 Portugeesen waren met ontrent 7 ofte 8 cleyne stuckges die de meeste int sant neerlagen, sonder rampaerden[3]. Doch liet de voorszeghte Portugees met sijn schoonsoon in de boye setten, seggende soo ick hem in eenige faute bevont vant gunt hij geseyt hadde, dat hij het met den hals betalen soude.

Niettegenstaende hebben ontrent 1¼ uuer voor dage ons voorgenoemde exploict om de scheepen aen brant te steecken, int werck gestelt, niet geloovende het seggen van de Portugees dat de stadt soo gefortificeert was van geschut ende anders; doch ick heb een van de twe Portugesen met mij in de schuyt genoemen □sijnde gevleugelt ofte gebonden□, hem seggende dat hij ons terecht soude wijsen ende vooreerst brengen aent schip daert meeste geschut op lagh, om het selvige te incorporeren ofte in te nemen tot een rendevous; maer alsoo wij ontrent een ½ mijl van onse scheepen aff waren, op een seeckere droochte die wij passeren moste[b], quamen onse sloepen aen de gront □daer onse meste force van volck in was□, sulcx dat sij niet vlooten[4] en conden; insonderheyt de grote sloep die drie boots ende soo schuyten bij hem hadde □oock vol volcx□ om te bouchaerden[5]; welcke sloep wederom most om het caneel, daer de voorszeghte 3en baterijen lagen, door te coomen - welck niet sonder peryckel was van veel volcx te verliesen, alsoo den dach begonste door te breecken. Sulcx dat de Portugesen ons gewaer werde ende begonnen niet weynich

1 Port. vil = gemeen.
a 'Van de stadt' staat in het hs in de marge.
2 Voor de stad waren loopgraven aangelegd.
3 Rolpaarden: kleine, op vier wielen beweegbare geschutsaffuiten.
b In het hs stond oorspronkelijk 'mochte'.
4 Vlot krijgen.
5 Boegseren, een schip met behulp van roeiboten verplaatsen.

te schieten, soo uyt de drye baterije als uyt de scheepen; gemerckt wij in een dryesprongh waren tusschen haer geschut in, soodat sij van alle canten over ons heenen schooten. Ick sulcx bemerckende dat ons voorgenomen exploit in resico stondt het selvige te efftueeren ende niet geschieden conden, sonder verlies van veel volcx, hebbe den vice-admirael mitsgaders de schout-bij-nacht bij mij geroepen, alsoo sij daer present waren, yder in sijn schuyt, haer affvragende wat haer docht vant exploict dat wij bij de handt □19□ hadde; derhalven ofte haer goet docht daermede voort te varen. Waerop sij mij antwoorden ofte vraechden watter mij van docht; waerop ick seyde, alsoo onse grootste sloep, daer onse meste force in is □nevens 2 boots, eene schuyt die bij de voorszeghte sloep gedestineert waren□ wederom moet omt caneel voorszeght doort te coomen, en is niet mogelijck sonder verlies van veel volcx - alsoo sij de voorgenoemde baterijen, gelijck vooren geseyt is, op een steenwerp veer passeren moeten; ten anderen, als wij al aen de scheepen sijn die voor de stadt leggen, soo ist tijdt dat wij wederom keeren overmits het water ons ontloopen sal □gemerckt daer het tije hout, gelijck in onse quartieren□; derhalven soo ons t'water ontloopt ende wij het caneel door moeten, sullen apparentelijck veel volcx verliesen - eensdeels vant geschut van de voorgenoemde baterijen, mitsgaders de mosketterije die ons langs strandt volgen sullen, alsoot caneel dicht bijt strant ofte vaste lant uytloopt. Op al dit voorvallende geleth hebbende, hebben eensamentlijck geresolveert te retireeren naer onse scheepen toe; sulcx dat wij aen boort gecoomen sijn ende ons devoir gedaen om de scheepkens ofte prijsen te lichten, die int caneel aen de gront saten, haer int vlot te brengen; t'welck dien dach geschieden, sulcx dat wij sanderendachs met de voorszeghte prijsen buytenschoots gingen leggen.

novembris, anno 1624

4 dito. Hebben de Portugesen twe scheepkens laten syncken voor in de mont vant caneel, overmits wij met onse jachten ofte sloepen daer niet door en soude coomen naer de stadt toe; alsoo den gouverneur niet anders en wist ofte wij quamen om de stadt te veroveren, derhalven dat wij onse scheepen vol volcx hadde - tot 1800 parsoonen toe, sooals mij van Portugeesen geseyt is.

5 dito. Smergens voor daech verstaecken hem[1] ontrent de 40 Portugesen, □19[v]□ derhalven een partij swarten om ons volck alsoo te bespringen, die gemenelijck smergens vrouch aen lant voeren om met de segen[2] te vischen; doch en hebbe niet teweegh gebracht, overmits wij eenige moskettiers bij onse visschers hadden; derhalven ick dadelijck volck aen lant stierden om d'onse te assisteren. De Portugesen, syende ons volck in ordre staen ende naer haer toe marcheeren, sijn dadelijck geretiereert; niettegenstaende waren toe ontrent de 150 Portugesen met menichte swarten die uyt de stadt waren tot assistentie van haerluyden.

7 dito. In de voornacht is de hr. vice-admirael t'seyl gegaen naer Bengela, met het jacht de Meremin ende jacht de Zeeridder[a], mitsgaders de sloep genaemt de Haes; in de voorszeghte jachten gingen ontrent de 70 moskettiers, de officiers daeronder gereeckent.

8 dito. Snachts hebbe ick ons sloep Cleyn Neptunus affgestiert naer de raviere van Congo, naementlijck naert graeffschap van Songhe[3], waerin dat ginck Gerrit Meynerts, coopman van de vice-admirael, als gecommiteert om te rapporteeren aen de graeff van Songhe, hoe dat wij in Louanda gearriveert waren met drye capable scheepen, drye jachten ende twe sloepen, - tot assistentie van Sijn Conijcklijcke Majesteyt van Congo ende Sijn Excellentie de graeff van Songhe; derhalven dat Sijn Majesteyt ofte graeff ons te commanderen hadden hem dienst te doen in wat quartieren dat hem goet docht, hetsij Louanda te helpen veroveren ofte anders; alsoo wij van onse Princelijcke Excellentie daer gestiert waren tot assistentie van de voorszeghte coninck ende graeff, dewijl sij sulcx versocht hadden, uytwijsende de brieven die de voorgenoemde coninck uyt sijn naem doen schrijven aen mijn hr. de Prins Mauritius, daer de voorszeghte Gerrit Meynertsz. copie van □20□ mede hadde om de selvige te remonstreren aen de voornoemde graeff.

15 dito. Smergens soo ons volck uyt vischen voer aent eylant Louanda, lagender eenige Portugijsen ende negros verburgen in seeckere putte ende achter eenige heuvelkens om ons volck

1 Zich in hinderlaag leggen.
2 Een groot langwerpig visnet.
a Dit moet zijn de ‘Seejager’.
3 Sonho, een landstreek even ten zuiden van de monding van de rivier de Congo; de stamhoofden in dit gebied, die rooms-katholiek waren geworden, kregen van de Portugezen titels als graaf, markies enz.

alsoo te bespringen; doch en brachten niet teweeg, overmits ons volck haer ontdeckte ende sijn dadelijck in de schuyt gevallen sulcx dat sij het onroeyde. Doen verthoonde hem veel volcx, die aen den over van de zee aen d'ander sijde vant eylant verborgen lagen - ontrent de 400 Portugijsen □sooals ick conde bemercken□ met een partij swarten. Hebbe oversulcx ons volck gelandet die wij scheep hadde, derhalven met ons groff geschut onder de viandt schietende, soodat de viandt retireerden ende voeren wederom naer de s[t]adt.

21 dito. Sijn wij t'seyl gegaen uyt de poort ofte haven van Louanda, naemelijck het schip Neptunus, Hollandia, ende t' schip Gelderlant mitsgaders een prijsgen, om onse voyage te vervorderen naer Bengele; alsoo sulcx besloote was dat wij met ons bijhebbende scheepen derwaerts gaen soude, om te syen wat wij daer teweegh conde brengen met de vice-admirael, die ick derwaerts gestiert hadde, den 7 deser, omme alle gelegenheyt te doorsyen ofte ontdecken, naementlijck de staet van fort □daer gelegen□ ende contreye vant lant; ofte het dienstich soude sijn ende proffitabel voor de Hr. Meesters, mitsgaders de soutpan die 6 mijlen bijsuyden Bengela gelegen is[1]; sulcx soo wij bevonden hadden het voorszeghte fort ende soutpan dienstich hadde geweest voor de Hr. Meesters, souden ons devoir gedaen hebbe hetselvige te incorpooreren.

22 dito. Bevonden wij ons ontrent savondts 3 mijlen bijnoorden het suyteyde Louanda; de wint was smergens gemeenelijck zeelijck, s'achtermiddaechs langs de wal; de stroom bevonden wij meer om de suyt te gaen als om de noort; sulcx dat wij het onder seyl hielden, overmits diep water ende steyle gront die men langs het voorszeghte eylant heeft; naementlijck een roerschoot van de wal is diep 30 à 40 vadem, gelijck vooren geseyt is; snachts wast stillekens, lagen met hooft om de west[2].

23 dito. Voor de middach wast heel stil, naermiddach de wint langs de □20^{v}□ wal, naementlijck van den s.westen; quamen int eerste quartier te lant ontrent 2 mijlen bijnoorden suyteynt vant voorszeghte eylant, sulcx dat wij dat etmael niet gewonnen hadde dat waerdich was - oorsaeck de stroomen ons om de noort transporteerde; derhalven dat wij ons te veer buyten lant begeven hadden, daer de lantwinden soo niet over en wayen. Den geheelen nacht was de wint meest van den s.s.w.,

1 De zoutpannen van het hedendaagse Lobito.
2 Met de boeg naar het westen.

sulcx dat wij het ontrent de wal met corte gangen aff en dan hielden.

24 dito. De wint meest van den s.w. ten w., sulcx dat wij een moye slachbouch[1] hadden; peylden savonts t'suyteyde vant eylandt s.o. ten s. van ons; derhalven seylden wij den geheelen nacht s. ten o. welck twe streecken buyten den hoeck was; niettegenstaende vervielen s'anderen daechs smergens daer wij daechs tevooren waren, naementlijck twe mijlen ende een halff bijnoorden de voorszeghte houck vant eylant. Welck mij seer vreemt gaff, dewijl wij 14 uuere geseylt hadden ende dat boven de wal leggende met een tamelijcke coelt, ende niet vervordert te hebbe; sulcx dat ick anders niet can affmeten als datter een harde stroom van den houck Palmeringe comt vallen naert suyteyde vant eylant Louanda, ende schiet dan voorders n.w. in zee; want een stuck weegs in zee sijnde, can men het lant wederom qualijck aen boort crijgen; mijn bedunckens ende soo ick best hebbe connen bemercken valt de stroom, gelijck geseyt is, van Palmeringe naer den houck vant voorszeghte eylant ende vandaer ontrent 4 mijlen in zee; ende wanneer men 5 mijlen buyten de voorszeghte houck vant eylant is, naementlijck s.o. ten o. van u, dat men alsdan meest uyt de stroom is, sulcx dat naer mijns bedunckens ende observatie daer een linie van stroom gaet, ontrent 3 à 4 mijlen buyten de wal; dat de stroom daer temet begint te mineren ofte versterft, want als men 5 mijlen in zee is, soo is men de voorszeghte □21□ linie van stroom gepasseert sulcx dat men alsdan sonderlang geen stroom en heeft; derhalven wanneer men ontrent op ½ mijl naebijt lant coomt, naementlijck een mijl bijnoorden den suythouck vant voorszeghte eylandt, heeft men de weerstroom om de suyt; derhalven als men buyten lant is 2, 3 à 4 mijlen, heeft men de stroom hart om de noort - de vier mijlen gepasseert sijnde bewint men gelijck verhaelt is. Het voorszeghte eylant streckt meest s.w. ten westen ende n.o. ten oosten, op compassen gelegen op de Hollantsche meridiaen.

25 dito. Hebben noch ons devoir gedaen om boven de voorszeghte houck vant eylant te geraecken, met slachbougen ende anders waer te nemen, het best dat wij conden; welck ons swaerlijck viel om boven te geraecken, overmits de stroomen sooseer om de noort vielen. Savonts waren wij dicht ondert

1 Een slag, die een schip maakt door nu over de ene boeg dan over de andere te zeilen.

eylant, doende ons devoir met corte gangen langs het eylant op te laveren, tot ontrent de middernacht toe dat ons de lantwint bejegende; sulcx dat wij s.s.w. seylden; niettegenstaende de stroom ons van de wal stack hoewel wij drie streecken[1] met het hooft in de wal lagen.

26 dito. De wint van den s.w., sulcx dat wij het wederom naer de wal leyden, alsoo wij uyt gesicht vant lant waren; doch quamen het savonts wederom te syen, het suyteynde vant eylant o. ten s. van ons; lieten het den geheelen nacht overstaen[2], seylden meest s.o. ten s.

27 dito. Vervielen wij ontrent 2 mijlen bijsuyden den houck van Palmeringe, alwaer wij vlacke gront vonden, naementlijck 3 mijlen buyten de wal bevonden wij diep 30 vadem steckgront[3], alwaer wij het naermiddaechs sette; doch gingen een weynich daernaer wederom onder seyl alsoo de wint uyter zee quam, sulcx dat wij naer de wal toe liepen ende anckerde het wederom op 9 vadem santgront, 1½ mijl buyten de wal, verhoopende op de lantwint, maer en quam den geheelen nacht geen.

28 dito. Naermiddach sijn wij wederom onder seyl gegaen alsoo de wint □21^{v}□ van de s.w. was; derhalven hadden sonderlang geen stroom tegen; sette het wederom naer minnacht op 10 vadem, een cleyne mijl buyten de wal.

29 dito. Ontrent de middach, alsoo de wint wat zeelijck was naementlijck van den s.westen, gingen wij wederom onder seyl; anckerde het savonts op 13 vadem waters, buyten de wal 1½ mijl. Hoe wij Cabo Ledo naerder quamen, hoe wij meeder stilte hadde; doch bij de wal hadden wij meer stroom om de suyt als om de noort.

30 dito. Smergens lichten wij ons ancker alsoo de windt wat landelijck was, liepen wat aen zee ende lieten ons ancker wederom vallen, overmits de stilte ende de stroom die wij contra hadden. Naermiddach sijn wij weder onder seyl gegaen alsoo de wint uyter zee quam; hebben het ontrent s.wester son geset onder Cabo Ledo, aen de noortsijde, welck een baye is daer men bequamelijck setten ofte anckeren can op 7, 8, 9 ende 10 vadem waters, santgront. Uytwijsende de Portugijsche caerten soude de voorszeghte caep uytsteecken van de streckinge van de custe ofte lant 7 ofte 8 mijlen - welck soo niet en is; maer

1 Een kompas heeft 32 streken, ieder van 11¼ graad.
2 Dezelfde koers blijven voorliggen.
3 Een grondsoort die men met de peilstok nog juist zoveel 'aansteekt' dat de punt erin wegzakt.

steeckt ontrent uyt een halff mijl; welck een bay ofte bocht maeckt van santstrandt, die heel steyl is sulcx dat een bootlengte van strant aff ontrent de 2 vadem diep is.

Het landt bijsuyden de voorszeghte caep, tot de caep St. Bras[1] toe, is het lant streckende s. ten o. ende s.s.oost; niettegenstaende streckt in onse Nederlantsche caerten s.w.; het landt bijsuyden de caep St. Bras streckt hem meest s. ende noorden tot op de hoochte van 12 graden. Het lant bijnoorden Capo de Ledo is hoochachtich ende dor lant, doch hier ende daer heeft men eenich geboomt; aen de watercant ist meest steyl oft met een spae affgesteecken was, pleckachtich uyt ten graeuwen ende sommige witte plecken; te lantwaert in sienden en siet men □22□ geen geberchte ofte heuvelen, sulcx dat het geen dobbel lant en is. 4 ofte 5 mijlen bijsuyden den houck Palmeringe schijnt oft daer een inwijck ofte bay gelegen was, die hem verde int lant streckt; daerbij coomende wert men gewaer dat het sonderlang geen inwijck en is; verthoont hem een bay te sijn overmits daer twe houcken hoochachtich lant gelegen sijn, ontrent 2/3 van een mijl van den anderen en tusschen de twe voorszeghte houcken ist slecht lant, bewasschen met geboomten; derhalven dat het lant daer laech is ende aen weersijden hoocht, verthoont hem oft een inwijck is. Ick presumeerde dat daer de raviere van Quansa[2] uytloopt, aensiende het troubel ende swart water dat daer vandaen quam, soo als wij daervoor geset lagen. Vandaer can men den houck van Palmeringe ten delen sien welck een slechte, laegen houck is, bewassen met eenich geboomte. Ontrent 4 mijlen t'zeewaerts van den voorszeghte houck peylden wij eene graet, 50 minuten affgaende noorosteringh. Den houck gepasseert wesende om de noort, coomt men van Barra de Corimbo, welck is het caneel tusschen t'vaste lant ende eylant Louanda; int voorszeghte caneel is over de ses voeten waters niet, soodatter geen scheepen uyt ofte in en mogen, niet als bercken; daer maeckt s.w. ten w. ende w.s. weste maen vol zee[3]; het vloeyt met een springhstroom op ende neer ontrent 4 voet, desgelijcks in Louanda.

dito. Savonts onder Cabo de Ledo geset leggende, werden wij drye seylen gewaer, coomende van de suyt; doch bemerckte

1 Cabo de São Braz, gelegen op de kust van Angola op 10°2′ ZBr.
2 Rio Cuanza, die tussen Luanda en Kaap Ledo in de Oceaan uitmondt.
3 De vloed komt hier opzetten drie à vier uur na de hoogste stand van de maan, wanneer deze zich in het zuid-westen bevindt.

wel dat het onse vice-admirael was, die van Bengele ofte daer ontrent vandaen quam[1].

decembris, anno 1624

1 dito. Smergens is de vice-admirael bij ons gecoomen ende geanckert, sulcx dat hij aen ons boort gecoomen is, verhalende t'gunt haer wederwaren was; seyde alsdat hij op de hoochte van twaleff graden geweest was, al langs de wal seylende, maer Bengele niet gevonden □22^{v}□ sulcx dat hij geen condtschap, ofte gelegentheyt mij en conde rapporteren van die plaets; ten anderen versocht hier ende daer aen lant te coomen met de boot, maer heeft niet connen teweegbrengen overmits het aenvallen van de zee[2]. Doch sijn op eene plaets aen lant geweest, alwaer sij de swarten vraechden waer Bengele gelegen was; gaven ons volck tot antwoort van geen Bengele te weten; derhalven ons volck versouckende eenige verversinge van haer te handelen - de swarten seyde geen consent te hebbe van haer capiteyn die in Louanda was; sulcx dat ons volck haer affscheyt genoemen hebben, ende sijn met haer schepen ofte jachten onder seyl gegaen ende geloopen tot op de hoochte van 12 graden, alwaer de vice-admirael, de capiteyn van de soldaten ende schipper Colver aen lant gevaren sijn, met haer hebbende een swart uyt haer scheepen die haer vertolckde. Aen lant coomende is de vice-admirael met sijn geselschap in de boot gebleven, uytgeseyt de swart die tusschen de boot ende de swarten vant lant tot sijn knyen toe int water stondt; ende sprack soo met de inwoonders vant lant, haer affvragende naer Bengele; waerop de inwoonders seyden geen kennis van Bengele ofte Portugesen te hebben, alsoo het Saeigos[3] waren; haer versouckende voorts ofte sij eenige vervarsinge wilden verhandelen tegens lijwaet ofte anders; waerop sij antwoorden ‘ja’, sulcx dat sij dadelijck eenige van de haren heen stierden om vervarsingh te halen, sooals sij seyden. Maer was anders niet als ons volck te abuseeren, gemerckt sij een weynich daernae op ons volck aenvielen die in de boot waren, schietende dapperlijck met flitsen[4]; de boot onder zee raeckende doort qualijck toesyen van de man die voor bij het dreggetou[5] stondt, sulcx

1 Zie p. 135.
2 Branding.
3 Spaans: salvajes, wilden.
4 Pijlen.
5 Dregtouw; een dreg is een licht anker met drie of vier armen.

dat de vice-admirael, capiteyn Vonck ende schipper Colver met eenige flitsen int lijff geschoten werden, met noch anderen die nevens haer in de boot waren; schooten soo fel met haer pijlen dat de punten door de huyt van de boot henen quamen.

□23□ Voorders seyde mij de vice-admirael, al wast saecke dat het sout op de strande lagh, dat het niet mogelijcken en was met onse boots vandaer te halen, aengesien d'onstumige zee ofte aenvallen vandien langs de geheele cust; want ons oogemerck was □niet beter connende□ onse schepen daer met sout te laden. Des hr. vice-admiraels redenen ofte rapport gehoort hebbende, ten anderen geen tijdt onnuttelijck door te brengen, hebben wij eensamentlijck geresolveert te gaen met onse schepen naer de raviere van Congo; aldaer te vernemen naet rapport van de graeff van Songhe, derhalven ons te presenteren in sinen dienst, alsoo wij daerom gecoomen waren. Sulcx dat wij dito onder seyl sijn gegaen, doende ons cours van Cabo Ledo n.w. in zee, om niet gesien te worden van de Portugijsen, waer wij het hooft heenen wenden.

2 dito. De wint uyt de suydelijcker handt, doch hadden veel stilte; ons cours doende n.o. om de wal wederom te becoomen, alsoo wij de Portugeesche plaetse oft daer sij woonen, gepasseert waren.

3 dito. Smergens bevonden wij ons ontrent het lant, gelegen 12 mijlen bijnoorden t'eylant Louanda, daert diep was - 2 mijlen buyten lant - 28 vadem; het voorlant daer is laechachtich, op veel plaetse bewasschen met geboomte; op sommige plaetse heeft men witte plecke tegens voorlant aen te syen; is derhalven al santstrant. Het lant bijnoorden Louanda is veel lager ende groender als het lant bijsuyden, t'welck een steenachtich, dor lant schijnt te wesen, aen de watercant heel steyl; maer het lant bijnoorden Louanda, daer van verhaelt is, loopt van de watercant scheuns op - men siet t'landwaert in soo hier ende daer eenich geberchte, niet seer hooch. Op de hoochte van 7 graden ende 57 minuten bevonden wij diep 24 vadem steckgront, 1½ mijl buyten de wal; de wint waeyder gemenelijck smergens uyt de wal, naermiddach soo wat uyter zee, naemelijck van den s.westen. Vant eylant Louanda tot op de hoochte van 7 graden, □23^{v}□ 20 minuten streckt de cust meest n.n.w., alwaer gelegen is de raviere van Ambris[1]; dan voorts tot op de hoochte

1 De tegenwoordige M'Bridge met aan de monding de havenplaats Ambrizette. De huidige Loje-rivier droeg in de 17e eeuw de naam Rio Loze, hij bereikt de Atlantische Oceaan even ten zuiden van de M'Bridge.

van 6 graden ende 30 minuten streckt het lant ofte cust n.w. ende n.w. ten w.; vandaer tot ontrent 6 mijlen bijsuyden de raviere van Congo streckt de wal...[a]; vandaer naemelijck de 6 mijlen tot daer hem de raviere van Congo begint te maecken, is de streckin meest s. ende noorden; de voorszeghte 6 mijlen is heel slecht lant, syende uyt den roon[1] met voetstrandt daervoor; coomende bij den houck, genaemt d'Oude Padron[2] ist dicht bewasschen met hooch geboomte, sulcx dat men daer ontrent sooveel geboomte niet en siet als daer bij den anderen.

4 ende 5 dito. Was het stilachtich, doch quamen dito 5 ten ancker onder den houck d'Oude Padron, een ½ mijl t'zeewaerts; alwaer diep is 12 vadem, steckgront; t'water isser seer troubel ende swart, gelijck oft meer water was.

6 dito. Ontrent s.ooster son gingen wij weder onder seyl, alsoo de zeewint begont te coomen; ons devoir doende om binnen te geraecken, doch door de harde loopstroome, die continueelijck uyt de voorszeghte raviere valle, conde wij niets teweegbrengen - niettegenstaende dat het een dichte coelte was. De stroom nam ons schip 3 ofte 4 reysen wech en dreeff ons naer buyten offer geen roer ofte seylen opt schip hadde geweest; derhalven het nochtans dicht coelden, soodat wij genootsaeckt waren ons ancker te laten vallen; bevonden dat daer een tij ginck als te Vlissinge voort hooft; daer de raviere wijt was 5 ofte 6 mijlen, sulcx dat wij twe dagen daernaer aen den houck van de Nieuwe Padron quamen met veel moeytens; het schip werden somwijlen □een tamelijcke coelte sijnde, derhalven al de seylen op□ vastgehouden oft aen een pael gemeert geweest hadde, t'welck te vervonderen was; wilden wenden noch drayen. Om sulckx te verhoeden moet men dicht ondert t'lant □24□ van de Oude Padron loopen, tot ontrent een cleyne roerschoot van landt; daer diep 6 ofte 7 vadem en loopen soo op de voorszeghte diepte langs de wal □daer men sonderlang geen stroom en heeft□ tot de Nieuwe Padron toe □die verscheyden leyt van de Oude Padron ontrent 1½ mijl□; doch soo als men bij de Nieuwe Padron comt, isser een cleyn in-

a Niet ingevuld in het hs.

1 Ra's.

2 Een padron (Port. padrão) is een pijler bekroond met een kruis, die door de Portugezen in vroeger eeuwen werd opgericht als bewijs, dat zij een bepaald gebied in bezit hadden genomen. Kaap d'Oude Padron ligt op de zuidelijke oever van de rivier de Congo, de Nieuwe Padron op dezelfde oever iets verder landinwaarts.

wijckge dat heel diep ende steyl is - wart genaemt de Com -, daert diep is 60 à 70 vadem; doch soo haest als men 't gepasseert is, coomen bij de Nieuwe Padron, daert diep is 6, 8, 10 vadem; alwaer men bequamelijck setten can - welck ontrent is een mosketschoot n.w. van den houck van de Nieuwe Padron; alwaer een cleyn reefken affsteeckt daer hem t'water op verheft, dat al de vuylen[1] sijn langs die wal; maer voor eenige schepen die in de voorszeghte raviere coomen, moeten hem wel wachten dat sij de noortsijde van de raviere niet als te naer en coomen, alsoo daer eenige droochte van de noortwal affstrecken tot ontrent ten halffwegen in de raviere, alwaer voor desen Portugeesche scheepen gebleven sijn. Oversulcx moet men bij de suytwal incoomen om het peryckel van de droochte te verhoeden, mitsgaders de harde loopstroom; doch is wijt genoch soodat het op een ofte 1½ mijl niet aen en comt.

Derhalven is de houck van de Nieuwe Padron gelegen onder de 5 graden, 57 minuten suyderbreete, alwaer wij den 8 dito savonts arriveerden; sulcx dat de voorgenomde Gerrit Meynerts □die ick als gecommitteert uyt Louanda aen de graeff van Songhe gestiert hadde□ savonts aen boort quam, rapporterende t'gunt hem wedervaren was met de voorszeghte graeff; seggende, hoe dat wij in Louanda met 3 groote schepen, 3 jachten ende 2 sloepen gearriveert waren tot assistentie van Sijn Conelijcke Majesteyt van Congo ende Sijn Excellentie de graeff van Songhe; derhalven dat wij van onse Prins derwaerts gesonden waren om henluyden te assisteren dewijle hij sulcx aen onse Prins versocht hadde, uytwijsende de brieven van Sijne Majesteyt van Congo ende graeff van Songhe aen onse Prins geschreven. De voorszeghte graeff, verwondert sijnde van de onverwachte assistentie, ende seyde noyt gedocht te hebben eenige brieven in onse quartieren te schrijven om assistentie, alsoo de quartieren ofte landen te veer van den anderen leggen; □24^{v}□ doch dat de coninck van Congo nevens hem doen schrijven hadde aen de commysen ofte coopluyden in Louange[2] gelegen, soo daer ofte op de cust eenige Hollantsche schepen waren - dat sij sooveel teweeg soude brengen, dat de voorszeghte schepen haer in dienst van de coninck van Congo soude willen begeven, mits dat se daer wel van betaelt soude werden. Niettegenstaende hebbe eenighe dagen daernae

1 Ondiepten en andere voor de scheepvaart gevaarlijke obstakels.
2 Loango, op 4°30′ ZBr., in de vroegere Franse Congo.

de hr. vice-admirael nevens twe anderen uyt de secreten raet naer de graeff gestiert, met haer brengenden seeckere schengkage, dat de graeff gewillichlijck aennam; t'was hem leet dat daer niet meer en was - sulcx die hem meest geven, sijn syen beste vrinden. De vice-admirael, de schengkage gedaen hebbende repeteerde ofte verhaelde het bovengeszeghte; derhalven liet hem de copie van brieven sien, uyt de naem van Sijn Majesteyt ofte coninck van Congo ende de graeff aen onse Prins geschreven; waerin dat verhaelt stondt, in cas soo hem assistentie uyt onse quartieren gestiert worde, - dat hij niet alleen betalen soude de scheepen, maer oock de besoldinge vant volck, ende dat de betalinge geschieden soude met gout, silver ende oliphantstanden. Van welck schrijven de graeff verwondert was, seggende geen kennisse daervan te hebbe; darhalven dat men se behoort te castigeeren die sulcx aen onse Prins geschreven ofte diest gemaeckt hebben. Sulcx dat de vice-admirael sijn affscheyt van den vooren graeff genomen heeft, hem recommanderende onse logie[1] aldaer.

Twe dagen daernaer heeft hij sijn secretaris aen de scheepen gestiert om mijn te spreecken; die goet Portugijs sprack, alsoo sijn vader een Portugees geweest was; welcke secretaris een dach ende nacht bij mij was; repliceerde hetselve dat de graeff geseyt hadde, met meer omstandicheeden wijtloopich te verhalen; doch dat hij de persoon was die van Congo gestiert werde □uyt last van de coninck, mitsgaders de graeff die daer present was□ naer Songhe, alwaer onse Neerlanders ofte commysen haer residentie hebben, haer biddende nevens hem te willen schrijven naer Louange, soo daer eenighe Hollantsche schepen daer op de cust waren; □25□ dat sij haer in dienst van de coninck van Congo soude willen begeven, mits betalende gelijck vooren geseyt is; derhalven soo daer eenighe scheepen waren, dat se haer begeven soude in de haven ofte port van Louanda, om alsoo de Portugesen aen de zeecant te bevechten - alsoo de coninck van Congo met al sijn macht alree op de been ofte int marcheren was naer de stadt Louanda. De Portugeeschen governeur van Louanda, sulcx verstaen hebbende, is hem met seeckere quantiteyt van volck temoet getrocken, versouckende den coninck te spreecken □t'welck hem toegelaten werde□, ende verexcuseerende ofte seggende dat den oorlooch □tegens

1 Een loge of factorij is een versterkt handelskantoor met pakhuizen en dergelijke, op een vreemde kust.

Sijne Majesteyt van de Portugeesen bij de handt genoemen was sonder sijn ordre ofte toedoen; derhalven dat hem leet was de doot van de twe graeffven die de Portugijsen doot gesmeten ofte geschooten hadden, ende oock de schade bij haerlijck int s'conincks lant gedaen; versouckende voorders aen de coninck een nieuw verbont ofte pays te maecken. T'welck de coninck advoieerde vrinden te wesen. Sulcx dat haren oorlooch over 2 ofte 3 maenden niet en continueerde, soodat se zedert die tijdt geen assistentie van doen gehadt en hebben. Derhalven is den oude coninck middelertijt coomen te sterven, alwaer sijn soon in de plaets van hem gecoomen is, die goede correspondentie ofte vrintschap met de Portugijsen houdt, alsoo hij met sijn ondersaten catholycke ofte christenen sijn.

Aengaende de rijckdomme van de coninck van Congo, mitsgaders de graeff van Songhe hebbe ick de voornoemde secretaris naer gevraecht ofte sij eenige incomste ofte mijnen van gout, silver ofte cooper hebben; waerop hij mij antwoorde, verstaen te hebbe dat ontrent 100 mijlen boven de stadt Congo eenighe mijnen gelegen waren, maer niet seeckerlijck wetende. Doch mijn opinie is dat het cale backers werck[1] is, alsoo de graeff sijn drye goude kettingen die hij heeft, diversche reysen bij onse commysen in ostagie geset[2] heeft, voor eenige waren bij hem uyt de logie doen halen; derhalven de schenkage bij ons aen hem gedaen, die wij dochte genoch was alsoo hij van de vooren scheepen gehadt hadde, - liet hem daermede niet genoegen; dwong genoechsaem de 25v commys die daer leyt, dat hij hem noch eenige paleeren wijn, een mantel, een rapier ende anders most geven, aleer hij wilde gedoogen dat iemandt van de sijne met ons handelen soude; seggende dat sij reputatie te naer was, van sooveel schepen in sijn lant ofte raviere te coomen ende geen meerder schengkage daervan te genieten - niet confiderende de deucht ofte presentatie van assistentie die wij hem presenterende waren. Derhalven dat wij quamen om te hebbe, maer mosten uytreycken, sulcx dat de negros niet veel te gelooven of te vertrouwen en sijn.

january, anno 1625

2 dito. Ontrent den middach sijn wij van den houck van de Padron t'seyl gegaen; setten het wederom savonts, noch binnen d'Oude Padron sijnde.

1 Bedoeld wordt: het zijn lieden zonder veel geld.
2 Als pand geven.

3 dito. Smergens sijn wij wederom onder seyl gegaen met een landelijcke wint; doch was den geheelen dach ende nacht meest stille.

4 dito. Is het noch den geheelen dach stille geweest; de stroom uyt de raviere van Congo □die wel 20 mijlen in zee loopt□ dreeff ofte transporteerde ons om de n.west in zee.

5 dito. Noch de stilte continueerende, de stroom ons drijvende, sooals wij bemercken conde, om de w.n.w.; polushoochte was 5 graden, 25 minuten. Ick gisten ons van de wal te sijn ontrent de 25 mijlen; alwaer wij noch troubel ofte dick water hadde uyt de raviere van Congo, derhalven vrij wat strooms om de n.w.; snachts begont uyt de suydelijcker hant te coelen. Doende ons cours n.o. omt lant wederom aen boorte seylen, alsoo de stroom □gelijck vooren verhaelt is□ ons vant lant getranspoort hadden.

6 dito. De wint uyt de suydelijcker hant, doende ons cours n.o. ten o.; □26□ polushoochte was 4 graden, 53 minuten. Ontrent s.wester son werden wij het lant siende; vierpen savonts gront op 35 vadem, slickgront, buyten de wal ontrent sijnde 3½ mijl. Vier glasen int eerste quartier uytwesende[1], quaemen ten ancker buyten lant 1½ mijl, alwaer diep was 11 vadem slickgront. Ontrent middernacht bejegende ons een travade van harde regen ende wint, duerde bijnae een heel uuer lanck.

7 dito. Daer noch aen ancker gelegen.

8 dito. Savonts quamen onse sloepen van Louange, medebrengende eenige verversingh, soo hoenders, bonanses[2] ende limonen[3], alsoo daer anders geen verversing te becoomen en was. Met een van de voorszeghte sloepen quam aen boort Willem Jansz., commys ofte coopman, residerende in Louvange; versocht eenige negros met wat cargasoens[4] dat wij in de schepen hadden; sulcx dat hem mede gegeven werden 14 negros, waeronder dat eene jongen was tot dienst vant huys ofte logie. Het lant van Louwange is hoochachtich, verthoonen hem twe bosges geboomte, yder lanck ontrent een schiplengte; soot hem verthoont, wesende op de vier graden ende een halff. Op de voorszeghte hoochte dwers aen lant, verthoonen hem noch twe bosges geboomte, het langste lanck ¼ van een mijl;

1 Ongeveer tien uur 's avonds, twee uur in de eerste wacht; een glas is een half uur, de tijd die een zandloper nodig heeft om leeg te lopen.
2 Bananen.
3 Citroenen.
4 Lading.

bijsuyden de voorszeghte bosges sijn twe heuvelges gelegen, rontachtich, dat de Portugesen noemen Vrouweborsten; sijn heuvelen soo bewasschen van geboomte; ontren ½ mijl bijnoorden de voorszeghte borsten is een bosge gelegen, lanck ontrent twe scheepslengte, soot hem verthoont uyt schip te syen; welck bosge hem uytsteeckt boven alle andere geboomte daer ontrent; welck genaemt wort van de Portugesen het fort van Palamele.

10 dito. Sijn wij onder seyl gegaen om ons reys te vervorderen om de □26[v]□ noort; settent savonts op 8 vadem waters, ontrent 1½ mijl buyten de wal; is de gront clipachtich ofte steenachtich tusschen de raviere van Congo ende Caep Segundo[1] gelegen op de hoochte van....[a], soodat men niet drooger moet setten als 15 vadem ofte men is vuyle gront onderworpen; als men op 13 vadem leyt, soo leyt men ontrent 2 mijlen buyten de wal.

11 dito. Smergens weder onder seyl gegaen, savonts wederom geset op 17 vadem, steckgront.

12 dito. Smergens wederom onder seyl gegaen, de wint s.o.; polushoochte was 3 graden, 44 minuten; savonts wederom geset.

13 dito. Smergens wederom onder seyl gegaen; polushoochte was smiddaechs 3 graden, 36 minuten; waren smergens voor de bocht van Majombe[2] □alwaer wij oock een logie hebben□, gelegen op de 3 graden, 20 minuten; de voorszeghte bocht, van de eene houck tot d'ander, is groot ontrent 8 à 9 mijlen; in de bocht ist op veel plaetse laegh lant, van de suythouck leggen eenige clipgens; het lant bijnoorden de voorszeghte bocht is berchachtich, hier ende daer bewassen met geboomte, derhalven is dobbel lant op veel plaetsen; is daer ontrent diep, langs de cust derhalven voor de bocht, 20 à 23 vadem, meest slijckgront, ontrent buyten de wal 2½ mijl.

14 dito. Smiddaechs ons ancker gelicht ende onder seyl gegaen, ons bevinde[nde] op de hoochte van 3 graden, 15 minuten suyderbrete.

15 dito. Smiddaechs sijn wij wederom onder seyl gegaen, hielent soo laverende over ende weer □de wint s. met een dichte coelt□, □27□ verwachtende de vice-admirael die wij meende dat bovenwint ofte bijsuyden van ons was; doch was

1 Op 3°35′ ZBr.
a Niet ingevuld in het hs.
2 De baai van Majumba, op 3°19′ ZBr.

snachts verbij ons gepasseert alsoo wijt savonts anckerde ende hij niet.

16 dito. Smergens onder seyl gegaen, doende het seyn van den raedt aen boort te hebben; werde geresolveert savonts ons cours te setten om Anabon[1] te beseylen, naementlijck west in □van de twe graden aff□ tot ontrent 20 mijlen buyten lant zijnde, in de vaste winden; setten ons cours alsdan n.n.w. in tot op de hoochte vant voorszeghte eylant, alsdan w. in om alsoo bequamelijck het eylant te beseylen. Doch hadde Maerten den Ouden met sijn jacht[2] ontrent op de hoochte van 2 graden op de cust van Angola laten leggen, om aldaer te verwachten den vice-admirael, ende soo hij in de tijdt van drye dagen hem niet en verscheen ofte gewaer wert, dat hij alsdan ons soude volgen naert eylant Anabon.

17 dito. Ons bevinde op de hoochte van eene graet, 57 minuten, settende ons cours n.w. in tot savonts toe, om alsoo de hoochte te becoomen vant voorszeghte eylant.

18 dito. De wint s.w. ten w. ende w.s.w.; seylden soo hooch als wij conden; polushoochte was smiddaechs eene graet, 48 minuten. Ick giste ons buyten lant 37 à 38 mijlen, te weten het lant van Angola op de twe graden gelegen.

19 dito. Smergens sagen wij Anabon n. ten w. van ons, ontrent 5 mijlen; sulcx dat het eylant in de caerten qualijck geleyt is in longitudo[3], alsoo het voorszeghte eylant op de hoochte van 2 graden op de cust van Angola aff te meten is, buyten de voorszeghte cust leggende 72 mijlen Hollants; welcke wegh te lanck is 22 mijlen, sulcx dat het voorszeghte eylant naer mijn beduncken ende observatie niet veerder buyten de cust van Angola gelegen is, naementlijck op de hoochte van 2 graden, als 50 mijlen Hollants; derhalven is de rede gelegen aen de n.oostsijde vant eylant ende dat op de hoochte van eene graet, 22 minuten suyderbrete; alwaer wij dito savonts arriveerde.

23 dito. Is ons jacht de Zeeridder[a] daer gearriveert, seggende den vice- □27[v]□ admirael niet vernoomen te hebbe, alsoo hij vier dagen hem legge wachten hadde op de cust van Angola.

24 dito. Is de vice-admirael voorszeght bij ons gearriveert, coomende van de cust van Angola.

1 Annobom, een eiland in de Golf van Guinee.
2 De ‘Seejager’.
3 Aangegeven op de verkeerde lengte.
a Dit moet zijn het jacht de ‘Seejager’.

27 dito. Bejegende ons een travade, de wint uyt den oosten, sulcx dat de vice-admirael sijn tou brack.

31 dito. Cregen wij een harde travaden van regen ende wint uyt de oostelijcker handt, soodat het schip Gelderlant nevens het jacht de Meremin ende de sloep de Haes gront affdreven; alsoot daer steyl is, steenachtige gront, sulckx dat wij wat schade leden aen onse touwen. De governeur vant lant thoonde ons alle vrintschap sulcx dat wij daer ontrent 104 varckens handelden voor een cleyne waerdije, mitsgaders een goede quantiteyt appelen, lamoenen ende bonanses.

february, anno 1625

2 dito. Sijn wij van Anabon t'seyl gegaen met een travade uyt den s.oosten, daernae van den o. ende n.o. met harde wint ende regen; doende ons cours vooreerst s.s.w. om suyt te winnen; het voorszeghte eylant peylden wij savonts van ons n. ten o. ende n.n.o., ontrent 8 mijlen.

3 dito. Was het den gehelen dach heel stil, savonts quam een coeltge uyt de suydelijcker hant; dat etmael geseylt 10 mijlen, doende ons cours w. ten s.

4 dito. De wint s.s.o., snachts wast heel stil; polushoochte 2 graden, 28 minuten.

5 dito. Wast meest den geheelen dach stil; polushoochte was 2 graden, 42 minuten; snachts liep de wint naert westen met een travade regen sonder wint.

6 dito. De wint van de s.w. met een tamelijcke coelt; ons ganck nemende □28□ om de w.n.weste.

7 dito. Wast voor de middach meest stil, naer de middach de wint s. ten w. ende s.s.west met een tamelijcke coelt; polushoochte was 2 graden, 28 minuten; dat etmael vertiert ontrent de 7 mijlen, w.n.w. behouden; snachts was de wint meest van de w.n.w.

8 dito. De wint s. ende s.s.w.; polushoochte was 2 graden; dat etmael geseylt 18 mijlen, w.n.w. behouden.

9 dito. De wint als vooren, met een tamelijcke coelt; dat etmael geseylt 19 mijlen, w. ende w. ten s. behouden; polushoochte was 2 graden, 13 minuten; bevonden dat ons de stroom meer om de suyt als om de noort transporteerde.

10 dito. De wint als vooren, dat etmael geseylt 20 mijlen, w. ten s. ende w.s.w. behouden; polushoochte was 2 graden, 20 minuten.

11 dito. De wint s.s.o., daernaer s.; dat etmael geseylt 18

mijlen, s.w. ten w. behouden; polushoochte was 2 graden, 40 minuten. Bevonden de stroom om de suyt te gaen, uytwijsende de observatie van de hoochte; doch de drye maenden maert, april ende meyn heeft men de stroomen onder de Linie, ofte van Cabo de Lopogonsalves[1] langs de custe van Angola meest om de suydt; sulcx dat de Portugesen in de voorszeghte drye maenden met eenighe lichte schepen langs de custe van Angola opcomen, willende naer Louanda, nemende hen cours vant eylant St. Thome[2] aff buytent gesicht van Cabo de Lopogonsalves, om bevrijt te sijn voor eenige Hollantsche scheepen ofte anders; loopen gemeenelijck het eylant Anabon int gesicht, sulcx dat sij somwijlen daer ververschen; nemende vandaer haer cours naer de custe van Angola, doch en coomen niet te landt onder de 2½ ofte 3 graden, alsoo men de stroomen ende travaden in de voorszeghte 3 maenden tot sijn favoer heeft - sulcx dat men wel om de suyt can geraecken.

12 dito. De wint als vooren; dat etmael geseylt 20 mijlen, w.s.w. behouden; □28^{v}□ polushoochte was 2 graden, 50 minuten; snachts hadden wij een weynich travade van wint en blicxem.

13 dito. De wint van de s.o. ende s.s.o.; dat etmael geseylt 23 mijlen; polushoochte was 3 graden, 30 minuten.

14 dito. De wint s.o., ons cours doende s.w. ten w.; polushoochte was 4 graden; dat etmael geseylt 23 mijlen.

15 dito. De wint als vooren, ons cours doende s.w.; dat etmael geseylt 24 mijlen; polushoochte was 4 graden, 50 minuten.

16 dito. De wint als vooren, polushoochte 5 graden, 58 minuten; dat etmael geseylt 25 mijlen, cours s.w. ten w.

17 dito. De wint van den s.o. ten o. met een dichte coelte; dat etmael geseylt 26 mijlen, cours als vooren.

18 dito. De wint als vooren, polushoochte 8 graden, 15 minuten; dat etmael geseylt 26 mijlen, cours als vooren.

19 dito. De wint noch continueerende, namelijck s.o. ten o. ende o.s.o.; polushoochte was 9 graden, 14 minuten; dat etmael geseylt 29 mijlen, cours s.w. ten w.

20 dito. Wint als vooren, polushoochte was 10 graden, 10 minuten; dat etmael geseylt 32 mijlen, cours als vooren; savonts passeerde ons overt hooft de son om de noort voor de vierde mael.

21 dito. De wint noch van de o.s.o.; polushoochte was 11

1 Kaap Lopo Gonçalves, op 0°40′ ZBr. aan de Golf van Guinee.
2 Eiland ten noorden van Annobom.

graden, 15 minuten; dat etmael geseylt 27 mijlen, cours s.w. ten w.

22 dito. De wint o. ten s., cours als vooren; dat etmael geseylt 26 mijlen; polushoochte was 12 graden, alwaer wij peylden 6 graden wassende noortoosteringh. Ick gisten ons bijoosten Cabo St. Augustijn 241 mijlen, w. ten n. van ons.

23 dito. De wint o.n.o., polushoochte was 12 graden, 52 minuten; dat etmael □29□ geseylt 25 mijlen, cours als vooren.

24 dito. Wint als vooren, maer was den geheelen dach ende nacht stilachtych, sulcx dat wij over de 14 mijlen niet en seylden in dat etmael; polushoochte was 13 graden, 10 minuten; snachts was de wint variabel met stilte. Het blijckt door de experientie dat het altijt voor de son meerder coelte is dan affter; gemerckt ick sulcx diversche reysen bevonden hebbe, alsoo wij continueelijck een dichte coelte hadden van dat de son ontrent 4 à 5 graden bijsuyden van ons was; maer soo haest als hij ons gepasseert was bijnoorden van ons, hadden wij een dach ofte twe stilte, de dagen daernae een tamelijck coeltge.

25 dito. De wint als vooren, met een tamelijck coelte, ons cours doende s.w. ten w.; dat etmael geseylt 14 mijlen; polushoochte was 13 graden, 30 minuten; alwaer wij peylden 7½ graet noortoosteringh; derhalven gisten ick mij van de cust van Brasyl, naemelijck Porto Seguro ofte St. Cruys[1], 242 mijlen, w. ende w. ten s. van ons.

26 dito. Wast meest stilachtich, doch altemet een dichte coelt; de wint n.o. ten o.; polushoochte was 14 graden, 18 minuten, alwaer wij peylden 7 graden, 40 minuten noortoosteringh; dat etmael geseylt 26 mijlen.

27 dito. De wint als vooren, polushoochte 15 graden, 2 minuten; dat etmael geseylt 17 mijlen, cours als vooren.

28 dito. Windt als vooren, met een tamelijcke coeltge; naermiddaechs stil; polushoochte was 15 graden, 22 minuten.

primo marty, anno 1625

□29^{v}□ De windt meest uyt de oostelijcker handt, met kaeckyck weer; polushoogte was 16 graden, 41 minuten; setten ons cours smiddaechs s.w. in.

2 dito. De windt variabel, doch meest van den oostelijcker handt; dit etmael geseylt 27 mijlen; doende ons cours s.w. ende

1 Twee afzonderlijke baaien aan de Braziliaanse kust: Porto Seguro op 16°27′ ZBr., St. Cruys (tegenwoordig Baia Cabrália geheten) op 16°13′ ZBr.

s.w. ten w.; polushooghte was 17 graden, 51 minuten; alwaer wij savonts peylden 12¼ graden noortoosteringhe. Derhalven was mijn gissingh van de cust van Brasyl 137 mijlen, naemelijck van Spirito Sancto, leggende van ons w. ten z.

3 dito. Wint als vooren, polushoogte was 19 graden, 7 minuten; dito vergaerden den raedt in ons schip, werde geresolveert Spirito Sancto vooreerst aen te doen, sulcx dat wij ons cours savonts w. ten s. ende w.s.w. [instelden]; snachts was het ongestadich weer van buyen ende kaecken.

4 dito. Smergens de wint n.o., naermiddach o. met kaeckyck weer; polushooghte was 19 graden, 31 minuten; ons cours doende als vooren. Dito varckende wij onse scheepen ende maeckten se schoon tusschen wint ende water[1].

5 dito. De wint meest van de oost ende oost-ten-noorden; polushooghte was 19 graden, 39 minuten.

6 dito. De windt als vooren; dat etmael geseylt 24 mijlen; polushooghte was 19 graden, 37 minuten; alwaer wij smergens peylden, van gelijcke savonts, 14¼ graden oosteringh. Mijn gissingh was dat de ravier van Spirito Sancto ontrent westten-zuyden van ons lagh, ontrent 50 mijlen.

7 dito. De wint variabel, somwijlen reegen, doch meest uyt de westelijcker hant; dit etmael geseylt 22 mijlen; polushooghte was 19 graden, 23 minuten; alwaer wij bevonden 14½ graden affwijckingh.

8 dito. De wint west; dit etmael geseylt 23 mijlen; polushooghte was 19 graden, 45 minuten. Ick gisten ons noch 8 mijlen buyten de wal, naementlijck Spirito Sancto.

9 dito. Smergens in den dageraert werden wij het lant gewaer, daervan □30□ wesende ontrent 3 ofte 4 mijlen; sulcx dat wij vervielen 6 à 7 mijlen bijnoorden Spirito Sancto, alwaer het diep was 20 vadem stickgront; 5 à 6 mijlen in zee bevonden wijt diep 27 vadem, steenachtige grondt. Het voorlandt is daer laeghachtich, maer het binnelant is hooghachtich. Dito vergaerden den raedt in ons schip, stellende ordre vant inseylen van Spirito Sancto. Bij het voorszeghte landt sijnde quam de wint van de s.o., sulcx dat wij benedengaets waren; polushooghte was 19 graden, 51 minuten.

10 dito. De wint noch continueerende van de s.oosten; doch bevonden de stroom om de suyt ginck, sulcx dat wij smergens den bergh, genaemt Meester de Alvaro w.n.w. van ons hadden;

1 Het aangroeisel op de waterlijn van de scheepshuid verwijderen.

maer dewijl de wint landelijck was, en conden wij de ravier van Spirito Sancto dien dach niet beseylen.

11 dito. De wint van de s.w., sulcx dat wij tegens den avondt in de voorszeghte ravier van Spirito Sancto arriveerden; alwaer wij op het drooghste diep vonden 18 voet water, sijnde ontrent stijff halff vloet.

12 dito. Smergens sijn wij[a] onder seyl gegaen naer het dorp van Sprito Sancto, alwaer wij quamen ontrent den middach; sulcx dat wij landen met al ons macht, naementlijck 250 man, soo soldaten als bootsgesellen, meest al moskettiers - om het dorp Spirito Sancto te incorporeren. Soo als wij int marcheeren waren, coomende ontrent boven, daer de Portugesen haer sterck gemaeckt hadden ofte onthielden - losten een metalen stuck op ons, soo haest alsij ons begaen conden; welck stuck schoot ontrent 14 lb. ijsers[1]. Flanckeerende langgers de wegh daer wij op quamen gemarchert, soo haest als de schoot vant stuck gegaen was, werdender veel pijlen ende eenige roors ofte moskets op ons geschooten; mitsgaders uyt een huys, daer wij bij stonden, werden met heet water uyt de vensters ende anders gegooten. Die vant dorp vielen middelertijt uyt, soo datter eenige van d'onse gequest werde van het geschiet van de Bresilianen, die hier ende daer in de ruychte laegen. Sulcx wij □30^{v}□ resolveerde wederom aff te trecken □alsoo de courage van ons volck wegh was□; welck ick capiteyn Vonck belaste, dat hij met het volck soude afftrecken ende dat met ordre, - maer geschiede met een groote disordre, sulcx datter van de onse ontrent de 80 gequest werde ende 7en doot.

13 dito. Resolveerden wij twe jachten, twe sloepen met twe groote scheepsboots de ravier opwaerts aen te stieren, onder het commandement van de schout-bij-nacht, - te vernemen ofter geen scheepen ofte barcken gevlucht en waren; doch en vonden anders niet als een barck ofte carvellon, daer de soon van de gouverneur van Rio de Genero door faute van wint daerin gecoomen was, alsoo hij naer de bahya toe wilde, te assisteren eenen Don Francisco die de bahya beleegert hadde[2].

a in het hs is 'voor h' doorgehaald.

1 Kogels van veertien pond.

2 Hier hoort Piet Heyn voor het eerst dat de bezetting van Salvador door een Spaans-Portugese scheepsmacht wordt belegerd. Om de Allerheiligenbaai te verkennen stuurt hij 7 april zijn sloep op onderzoek uit; zijn mannen komen in de morgen van 18 april rapport bij hem uitbrengen en hem verslag doen van hun riskante ontmoeting met de vijandelijke vloot.

Wij vonden in de voorszeghte barck anders niet dan 2 kisten suyckers ende 2 suyckerkisten met marmeladen, derhalven een weynich provisie.

14 dito. Werde een van onse scheepsbooten verrast ofte overvallen van drye groote canoys, die de voorszeghte soon van de gouverneur van Rio de Genero met hem gebracht hadde; in welcke canoys waren ontrent 180 gewapende mannen, soo Portugesen als Bresilianen; sulck dat se onse boot overvielen, gelijck geseyt is; daerin was 19 man, waerover commandeerde schipper Maerten Coornne den Oude, die met den eersten van de viandt geschooten werde, ende het resterende volck meest al doot geslagen, soo ick conne vernemen hebbe.

15 dito. Is de schout-bij-nacht met de voorszeghte jachten wederom bij ons gecoomen, reporterende wat hem wedervaren was.

17 dito. Sijn wij een weynich vant dorp aff gaen leggen, ontrent een roerschoot.

18 dito. Waren wij geresolveert omt seylt te gaen, doch mosten het wederom setten bij een bergh, genaemt het Suycker-Broot, ontrent een gootelinghschoot van het voorszeghte dorp.

20 dito. Smergens gingen wij t'seyl, sulcx dat wij voor Vilge Velge quamen, □31□ alwaer wij het anckerde.

21 dito. Ontrent de clock thyen uuren gingen wij onder seyl, met dat het water begonst te wassen; doch diepten het gat met onse schuyten over ende weer, vonden een kil[1] bij de suytwal uyt, daer het diep was 21 voeten met laegh water; buyten de kil dwars over daer wij ingecoomen waren, en bevonden wij doentertijdt niet meer als 14 voet waters. De voorszeghte kil kan men bequamelijck uyt en in seylen met een open windt, alsoo hij niet als te wijdt en is; het water valt er ontrent met een dagelijckx tije 5 à 6 voeten op ende neer - met een springhstroom 8 voeten; een s.weste ende n.ooste maen maeckt het daer vol zee, soo ick best hebbe conne bemercken. Het voorszeghte dorp Spirito Sancto leyt ontrent een mijl van de mont van de ravier; de ravier streckt tot het dorp toe wel soo westelijck als w. ten suyden; de mont van de ravier is ontrent wijt twe roerschooten. Ontrent een steenwerpte van de suytwal leyt een clip boven water, ende eenige onder water aen de westsijde - ick seg aen de oostsijde - ontrent een schiplengte daer aff.

1 Smal vaarwater.

t.o. 154

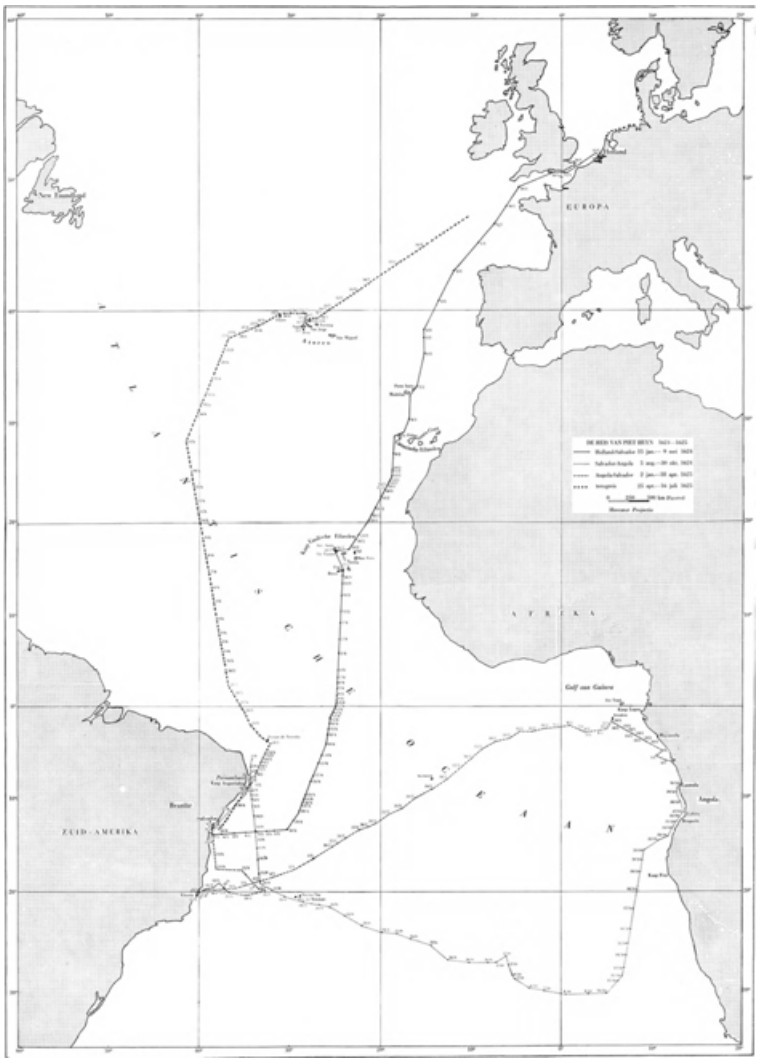

Derhalven is de voorszeghte ravier gelegen onder de 20 graden, 8 minuten suyderbreete.

22 dito. De wint variabel met regen; wierpen savonts gront aen de suytcant van de Abrolges, sooals ick presumeer; alwaer diep was 45 vadem, coraelgront gemengt met groff sant. Ick giste ons ontrent buyten het vaste lant van Brasyl 26 à 27 mijlen, op de hooghte van 19 graden, 30 minuten; snachts wierpen wij diversche reyse, bevonden diep te sijn 43 à 44 vadem, gront als vooren.

23 dito. De wint meest uyt de noordelijcker handt, maer was stillekens; bevonden diep als vooren; niettegenstaende waren ontrent 7 mijlen om de n.ooste getransporteert.

24 dito. De wint n.n.o., sulcx dat wij om de oost liepen; gisten ons □31^{v}□ smiddaechs van de cust van Brasyl te sijn 37 mijlen; alwaer wij diep vonden 38, 39, oock 32 vadem, alsoot daer pittich[1] was, gront als vooren; polushoogte was 19 graden, 44 minuten; savonts gisten ick ons buyten de wal 41 mijlen, conden geen gront werpen met 100 vaem lijns; alwaer wij peylden....[a] oosteringh.

25 dito. Windt als vooren, onse cours ofte ganck noch continueerde om de oost; wij gisten ons buyten de wal 46 mijlen; polushooghte was 20 graden.

26 dito ende 27. Wast meest stil, sulcx dat wij weynich vertierde; snachts quam het coeltge uyt de noordelijcker handt.

28 dito. De wint meest van de n. ten w. ende n.n.westen; polushooghte was 20 graden, 12 minuten; wij gisten ons buyten lant 72 mijlen.

29, 30 ende 31 dito. Wint als vooren, ons gangh neemende om de oost; de gissingh was buyten lant te sijn 104 mijlen; polushooghte was 19 graden, 56 minuten.

april, anno 1625

1 dito. De wint noch continueerende uyt de noorden, doch wenden het smergens om de west.

2 dito. De windt als vooren, polushooghte was 19 graden, 50 minuten; wij gisten ons buyten de cust van Bresyl 96 mijlen.

3 dito. De wint naermiddach n.w. ten noorden.

4 dito. De wint voor de middach meest n. ten oosten, naermiddach n.w. ende w.n.w., doch weynich coelte; snachts heel stil; polushooghte was 19 graden, 38 minuten.

1 Zeer oneffen bodem.

a Aantal graden is niet ingevuld.

5 dito. De wint van de noorden, naermiddach van de n. westen; polushooghte □32□ was 19 graden, 30 minuten; wij gisten ons buyten de cust van Brasyl 90 mijlen.

6 dito. Smergens werde wij een seyl gewaer bijwesten van ons, welck seyl wij met onse sloep bequamen, de clock ontrent thyen uuren; was een scheepken, de Jesuyten toebehoorende, coomende van Rio de Genero, inhebbende 147 kisten suyckers; was t'seyl geweest uyt Rio de Genero 36 dagen geleden, sulcx dat hij weynich geadvanceert hadde, oorsaeck het ongestadich weer ende contrary weer[1] ende contrarie windt; sulcx dat hem 20 kisten suyckers ontleckt ofte uytgeloopen waren in de onderste laegh - vermits het voorszeghte scheepken niet als te dicht en was. Polushooghte was 18 graden, 40 minuten.

7 dito. Voor de middach, de clock ontrent 11 uuren, werden wij wederom een seyl gewaer, bijwesten van ons; welck seyl wij den geheelen dagh volgde, doende alle diligentie omt voorszeghte te becoomen, sulcx dat wij hem vrij genadert waren. Maer alsoo het jacht de Meremin sijn groote stenge affseylden - die hem naest was, derhalven hem hant voor hant inliep - ist ontcoomen; overmits de nacht op hande quam, is ons ontduystert; niettegenstaende wij dyversche coursen gingen, meenende alsoo smergens ontrent bij hem te sijn; maer vonden ons, soo als het dagh was, alleen sonder eenich seyl te syen.

8 dito. Soo als wij van onse scheepen versteecken waren, stelden wij ons cours s. west in om de selvige te bejegenen, sulcx dat wij savonts daerbij quamen.

9 dito ende 10. De wint meest van den oosten ende o.s.o., met een dichte coelt; hebbende onse scheepen in drye esquadres gedeelt, oost ende west van den anderen, cruysende soo over ende weer, yder esquader ontrent 4 à 5 mijlen van den ander, - om alsoo des viandts scheepen die wij uyt Rio de Genero verwachtende waren □soo ons de gevangen Portugesen geseyt hadde□ bequamelijck waer te nemen. Snachts quam de wint uyt de noordelijcker handt, met een dichte coelt.

11 dito. De wint voor de middach als vooren, naermiddach van den □32^{v}□ o.n.oosten; polushooghte was 17 graden, 40 minuten; wij gisten ons buyten de custen van Brasyl 55 mijlen.

12 dito. De wint noch uyt de noordelijcker handt, somwijlen reegen.

1 Slecht weer.

13 dito. Werpen wij gront op 16 vadem, steengront - niettegenstaende sagen geen landt; doch ick presumeerde dat wij op de noortcant van de Abrolges waren, ontrent buyten het vaste lant van Brasyl 14 mijlen; sulcx dat de eylandekens □die opt midden van Abrolges gelegen sijn, ontrent 12 mijlen vant vaste lant□ s. ten w. van ons lagen, 13 mijlen; de voorszeghte drooghte van de Abrolges is breet 27 mijlen □te weten int suyden ende noorden□; alsoo wij de suyt mitsgaders de noordtcant affgediept hebben, streckt hem ontrent in zee 40 mijlen, alwaer wij met 100 vaem lins op ende neer geen gront conde werpen. Polushooghte was □daert de voorszeghte 16 vaem diep was□ 17 graden, 56 minuten.

14 dito. De wint uyt de suydelijcker handt, doende ons cours n.w. ten noorden; polushooghte was 17 graden, 38 minuten.

15 dito. Smergens werden wij het lant gewaer; het was heel laegh lant, bewassen met geboomte; polushooghte was smiddaechs 16 graden, 12 minuten; alwaer hem hooghachtich lant verthoonde.

16 dito. De wint variabel, smergens uyt de wal, naermiddach van den n.oosten; polushooghte was 13 graden, 50 minuten; bevonden ons nevens Baeupebe[1], welck een eylandeken gelijck te wesen, maer is vast lant.

17 dito. De wint meest uyt de noordelijcker handt, met stilte; polushoochte was 13 graden, 36 minuten.

18 dito. Bevonden wij ons smergens voor de Bahya de todos los Sanctos, alwaer wij bejegende onse sloep, die sedert den 7 dito van ons versteecken hadde geweest int naerjagen van een prijs - daer vooren □33□ van verhaelt is. Welcke sloup ons rapporteerde datter een Spaense armade in de bahya lagh, alsoo hij den 12 dito, 2 uuren in den avont sijnde, in de bahya hadde geweest, te weten tot Ville Velge toe; alwaer hij een schip gewaer werde dat daer op de waght ofte geanckert lagh; meende dat het een van onse scheepe was; alwaer de voorszeghte sloup naertoe hieldt; daerbij coomende riep de schipper van de sloup ‘vanwaer u schip?’ De Spanjaerts ofte Portugesen int voorszeghte schip en riepen niet weerom, doch seyde tegens den anderen ‘san flaminges!’[2] welck ons volck hoorde. Loopende meteenen achter om het voorszeghte schip, sulcx dat sij de vlagge, die achterop stont, kennende werde door het

1 Ilha Boipeba, een klein eiland dicht onder de kust van Brazilië gelegen, op 13°45′ ZBr.

2 Spaans: son flamencos, het zijn Hollanders.

licht ofte caers die uyt de gaelderij scheen[1]; sagen dat het een Spaense vlagge was, soodat se haer devoir deden met royen ende seylen om wederom uyt de bahy te geraecken. De Spanjaerts, dat syende, riepen 'aborde boraetges'[2], haelden meteenen haer boot ofte schuyt op ende schooten drye grove stucken, derhalven 40 à 50 mosketschooten naer onse sloup; lieten middelertijt haer fock vallen, meenende alsoo onse sloep te becoomen; maer alsoo het nacht was, omdonckerde de voorszeghte sloup hem, sulcx dat hij den 18, gelijck geseyt is, bij ons quam. Het rapport ofte drovige tijdinge van de schipper gehoort hebbende, hebbe ick den raedt ontbooden om te resolveren wat ons te doen stondt; de saeck ten rijpsten overwegende, derhalven eenige schoote sagen schieten in de bahy ende 7 ofte 8 schepen onder seyl[a], sulcx dat wij bemerckte dat de bahy beleegert was. Resolveerden oversulcx ons te gaen onthouden op de hooghte van 14 graden, alwaer de scheepen, uyt vaderslant coomende, het lant moeten aendoen met een suydermosson; verhoopende daer eenige scheepen ofte armade van d'onse te bejegenen om alsoo met den anderen de bahya te gaen ontsetten ofte assisteeren. Maer alsoo wij geen scheepen en vernamen, resolveerde het jacht de Meremin te senden naer Rio de Genero - alsoo het wel beseylt was - te besichtigen ofte vernemen ofter onse armade soude mogen sijn om die te veradverteren in wat staedt de bahya was, alsoo sij noodich ontset ofte assistentie van doen hadde.

19 dito. Verbranden wij het papen scheepken, naerdat wij het ontlost ende ontbloot hadden van alles.

20 dito. Losten wij een partij wijnen uyt jacht den Engel alsoo sijn pompen onclaer waren.

22 dito. Ist jacht de Meremin, daervan verhaelt is, van ons gescheyden, □33^{v}□ doende sijn devoir naer Rio de Genero; het voorszeghte jacht was geprovideert van vivres ende dranck voor de tijdt van 5 maenden. Ons doentertijdt bevindende op de 15 graden suyderbrete. Waren geresolveert wederom naer de bahy te loopen, te syen oft daer eenige middel ofte apparentie was om bij nacht daer een ofte twe sloupen naertoe te stieren soo naer, dat se smergens bequamelijck conde ontdecken ofte

1 De Hollandse zeelieden herkenden de vlag, die van de galerij van het onbekende schip woei, als de Spaanse, doordat er kaarslicht op viel.
2 Spaans: a bordo borrachos, komt aan boord dronkelappen.
a '7 ofte 8 schepen onder seyl' staat in het hs in de marge.

besichtigen wat quantiteyt van Spaensche schepen daerbinnen laegen.

23 dito. Doende ons devoir naer de bahy; de wint van de o.s. ooste; polushooghte was 14 graden, 37 minuten.

24 dito. De wint als vooren, doch variabel ende kaeckich weer; polushoogte was 13 graden, 45 minuten.

25 dito. Bevonden wij ons smergens voor de bahy, alwaer wij twe seylen gewaer werde, niet verre van ons; het eene was een Portugese caravel, op hebbende drye besaens met fock, marseyl ende blint[1] - het ander was een barck met 3 besaene. Doende ons devoir om de selvige te becoomen; maer alsoo sij seer hart seylde, waren in drye uuren tijts een groot stuck vooruyt sulcx dat het voorszeghte caravel sijn cours sette naer de bahy, die van ons lagh west-te-suyden, ontrent 5 mijlen; de andere barck liet het bij de wint overstaen om de noort-oosten. Soodat wij wel presumeerde dat het buytenwacht ofte verspieders van de Spaensche armade wel mochte sijn; oversulcx resolveerde wij □geen apparentie syende om eenich sloup ofte jacht naer de bahy te stieren□ om te besichtige, alsoo sij buyten ende binnen wacht hadde van scheepen ende barcken, buyten die derde beter seylde als onse sloupen[2]. Sulcx dat wij goet vonden met onse scheepen te gaen naer Farnambock, te syen ofte wij daer eenige Portugese scheepen conde becoomen, alsoo het springh[3] op handen was daer sij behoorden bij uyt te loopen; derhalven te besichtigen ofter onse armade soude mogen sijn om die te veradverteren hoe het in de bahy gestelt was. Bij de Caep St. Augustijn coomende sijn wij ontdeckt geweest van een barck die wij meende te becoomen, maer ontleyt ons met de seyl, sulcx dat wij resolveerden, naerdat wij ons ontdeckt sagen, op het spoedichste naer Farnambock te loopen om te[a] besichtigen.

26 dito. De wint meest van de o.s.oosten, met eenige regenbuyen. □34□

27 dito. Werden wij het lant gewaer, ontrent 18 ofte 20 mijlen van de bahy.

1 De blinde, een klein vierkant razeil onder de boegspriet, ook wel waterzeil genaamd.
2 Piet Heyn vond het niet geraden de baai te laten verkennen, omdat de Spanjaarden over snelle en goed-bezeilde wachtschepen beschikten, en zijn sloepen gemakkelijk konden bemachtigen.
3 Springtij.
a ‘Loopen om te’ is in het hs in de marge geschreven.

28 dito. Wint als vooren, naermiddach van de s.oosten, sulcx dat wij ons cours n.o. instelden, naer Cabo St. Augustijn; polushooghte was elff graden, 40 minuten.

29 dito. De wint als vooren, polushooghte was 10 graden, 36 minuten.

30 dito. De wint noch al van den s.oosten.

mey, anno 1625

primo dito. Wint als vooren, somwijlen reegen; gisten de caep smiddaechs van ons noorden, te weten *den 2 dito*.

3 dito. Variabel weer met regen; polushoochte was 8 graden, 33 minuten; ontrent de middach sagen wij Cabo St. Augustijn west van ons; t'scheen ofte wij verde buyten lant waren, maer alsoo het begonst op te claren, bevonden wij ons niet veer buyten lant, sulcx dat wij het van de wal affleyden. Was in de voornacht een ongestadich weer, de wint meest uyt de noordelijcker hant met veel reegens, soodat wij het tegens dagh wederom naer de wal leyde.

4 dito. De wint meest uyt ten oosten; wij werden smergens een seyl gewaer, welck een barck was daer vooren van verhaelt is; die wij meenden te becoomen, maer ontleyt ons met de seyl; sulcx dat wij resolveerden, naerdat wij ons ontdeckt sagen, opt spoedichste naer Farnambock te loopen om te besichtigen offer onse armade was.

5 dito. Smergens bevonden wij ons een weynich bijnoorden Farnambock, maer alsoo de wint oostelijck was, beseyldent; ontrent de stadt coomende quamen der drye asennaeytges[1] ofte vlotten □waerop yder een swart sat□ naer ons toe geroeyt, meenende dat wij Portugeese scheepen waren, om haer vis aen ons te vercoopen, alsoo het visschers waren. □34^{v}□ Maer alsoo der een van de drye vooruyt ofte in ons wegh was, hielden daernaertoe; prepaererde middelertijt onse schuyt □die opsij lagh□ met volck ende anders om hem te beroyen als hijt op een loopen stelde; de voorszeghte swart ontrent bij ons coomende, werde ons schip kennende geen Portugijs te sijn, sulcx dat hij sijn devoir dede om te ontcoomen; maer alsoo onse schuyt claer lagh, wel gemant, stierde ick daernaertoe; die hem beroyede ende brachten hem aen boort. Welcke swart, hem vragende wat Hollantsche scheepen achter het resyff van Farnambock lage - waerop hij antwoorde datter een goede

1 Een vlot van boomstammen, dat is voorzien van een zeil.

quantyteyt van Portugese scheepen laegen, ontrent de 40 stucx, maer en wist van geen Hollantsche scheepen te seggen; hem vragende ofter geen Hollantsche armade geweest en hadde, ofte voort lant gesyen en was - waerop de swart antwoorde van geen Hollantsche armade te weten, maer datter een Spaensche armade naer de bahya was, waervan dat een schip in Farnambock was gearriveert, geladen met ammonitie van oorloogh ende anders; derhalven seyde de swart dat twe dagen tevooren, te weten den derden der selver, een barck gearriveert was, coomende uyt de bahy, gestiert van de Spaenschen generael[1] van de heele armade aen den gouverneur van Farnambock met eenige brieven - hoe dat hij de bahy wederom geincorporeert ofte ingenoomen hadde van de Hollanders; wijders seyde de swart datter noch geen scheepen met de nieuwe suyckere ofte dat mosson t'seyl gegaen waren, ende noch al meest leegh lagen, alsoo sij geen licentie en hadden om te mogen t'seyl gaen vooren sij advys uyt de bahy van den generael bequamen.

De drouvige tijdinge van de swart verstaen hebbende, hebbe ick de raet aen boort ontbooden om te resolveren wat ons te doen stondt; derhalven seylde middelertijt naer de stadt toe om te besichtigen; sulcx dat wij ons bevonden, tegens den avondt, ontrent een halff mijl t'zeewaerts van de stadt;[a] waren van meeninge bij het resiff te loopen, daer de scheepen achter leggen, maer alsoo de wint van de s.o. was, waren wij □35□ genootsaeckt te wenden voor het riff, dat hem van de stadt affstreckt naer het resiff toe, genaemt Basge de St. Anthony[2]; doch waren soo naer, dat wij de scheepen door een kijcker ten delen tellen ende bekennen conden; laegen al[b] meest met de stengen doorschooten ende met de reen langscheeps[3]; telden ontrent 38 schepen, soo groot als cleyn. Dit alles syende ende het seggen van de swart rijpelijck overwegende, hebben wij eensamentlijck geresolveert met onse scheepen te gaen naert

1 Don Fadrique de Toledo.
a 'Soude' is doorgehaald in het hs.
2 Een rif, dat zich ter hoogte van Pernambuco voor de kust uitstrekte en bij laag water gedeeltelijk droogviel.
b Er stond oorspronkelijk 'altemael', 'temael' is doorgehaald.
3 De ra's zijn langsscheeps gebracht, de schepen zullen dus voorlopig niet onder zeil gaan. RATELBAND (p. 13, n. 3) geeft in dit verband een verkeerde uitleg aan het woord 'roer'; daarmede worden eveneens de ra's bedoeld.

eylandt Fernando de Laronge[1], alsoo wij hooghnoodich water van doen hadde.

6 dito. De wint meest van de s.oosten, sulcx dat wij het om de oost leyde; polushooghte was 7 graden, 36 minuten.

7 dito. Wint als vooren; polushoogte was 6 graden, 23 minuten, sulcx dat wij bevonden dat de stroom hardt om de noort ginck.

8 dito. Smergens was ons jacht de Zeejager ontrent 3 à 4 mijlen in lij van ons, alwaer wij naertoe liepen, hem gevende een bryeff met een copie uyt het resolutieboeck om te bestellen aen de Hr. Bewinthebberen; oft saeck hadde geweest dat hij van ons verstack ofte het voorszeghte eylant niet beseylen en conde, alsoo ydereen sijn beste moste doen door de schaerse wint om het selvige te becoomen.

9 dito. De wint noch continueerende van de s.o., naermiddach van de o.n.o.

10 dito. De wint variabel, somwijlen eenige travaden ofte kaecken, daernaer stilte, sulcx dat wijt om de suyt leyde; polushooghte was 5 graden, 27 minuten.

11 dito. De wint meest van de oost.n.o.; polushooghte was 5 graden, 25 minuten; ick giste het eylant Fernando de Laronge van ons n. ten oosten.

12 dito. De wint van de oosten ende o.s.oosten, sulcx dat wij het om de noort leyde; dito sterff een soldaet in ons schip, wiens naem was Leendert Wouters, uyt Walslant[2] vandaen.

13 dito. Wint als vooren; polushooghte was 4 graden, 56 minuten; dito □35^{v}□ sterff onse constapelsmaet[3], die meest de geheele reys syeck hadde geweest.

14 dito. Wint als vooren. Smergens quamen wij het eylandt Fernando Laronge gewaer te werde, n.west van ons ontrent 6 mijlen; als ment eerst comt te syen, verthoont het hem of men een tooren sagh ofte een seyl, alsoo daer een spits op staet, op een bergh die hem verthoont aleer men eenich ander lant syen can, vermits de voorszeghte spits hoogh is, bij het bijleggende lant te gelijcken. Doch coomende een weynich naerder, verthoont hem de voorszeghte spits oft het een tooren was ofte kerck daeraen, vermits het lant ofte heuvel aen de westsijde, dat aen de voorszeghte spits vast is, gelijckt een kerck, alsoo

1 Fernando de Noronha, een eiland voor de Braziliaanse kust op 3°50′ ZBr., ongeveer 350 km. ten oosten van Kaap São Roque.
2 Wales, in de 17e eeuw soms ‘Wals Engelant’ genaamd.
3 De konstabel heeft het toezicht op alle scheepsartillerie.

het cort is. Coomende naerder verthoonen hem noch drye andre heuvelen, daernaer[a] siet men het streckende lant; het n.o.-endt is gebroocken landt, sulcx datter 4 ofte 5 eylandekens aff gesepareert leggen van het princepael eylant - doch niet veerde van den anderen, ontrent een roerschoot, d'een minder d'ander meer; tusschen de voorszeghte eylandekens ist droogh, soodatter geen scheepen door en mogen.

Van de oostsij vant voorszeghte eylant streckt een riff ofte resiff twederde van een mijl in zee, daer het water hem geweldich op verheft ofte brant, alsoo het steenen ofte clippen sijn, daer hem eenige van verthoonen tusschen wint ende water. De Portugesen schrijven dat men tusschen het voorszeghte eylandt ende de drooghte met groote scheepen door mogen seylen, maer is mij onbekent alsoo ick het niet ondersocht en hebbe. Als men daer te rede wil, soo moet men bijoosten het eylant omloopen ende coomen soo van boven neerwaerts aen de noortwestsijde vant eylant; ter tijdt dat ghij coomt bij den bergh die een tooren gelijckt - daer vooren van verhaelt is -, alwaer gijt ontrent een gootelinckschoot bijoosten den voorszeghte tooren sult setten, ende ontrent een gootelinghschoot dwarts van de wal; alwaer diep is 16 à 17 vadem, santgront; maer soo ghij op drooger water comt, naerder de wal, sijt gij vuyle gront onderwerpen, die u touwen schadelijck sijn ofte affgevijlt werden. Daer dwars van lant is goet, vers, loopent water insonder- □36□ heyt in de regentijde, te weten van de maent april tot september toe; het voorszeghte water heeft een smaecke naer het lant, ofte salpeterich.

Bij de voorgenomde eylandekens is veel visch te vangen met de houck: steenbrasem ende anders; bocken ende geyten sijn der opt eylant veel, doch heel schouw, sulcx dat se qualijck sijn te vangen, vermits daer veel kreukelbos ende ruychte is, daer het volck qualijck can doorcoomen; van zeevoogels ende tortelduyven sijn der in grooter abondantie; ons volck hebben der oock koyen ofte ossen gesyen. De zee valt er somwijlen hardt aen, soodat men met geen schuyt ofte boot aen lant can coomen; wij verlooren daer twe man, vermits de boot omgeworpen werde, tegens strandt aencoomende. Het voorszeghte eylant leyt naer mijn gissingh ontrent 70 mijlen Hollants van de cust van Brasyl, is derhalven gelegen onder de 3 graden, 34 minuten suyderbrete.

a In het hs staat tweemaal ‘men’.

23 dito. Resolveerden wij het scheepken ofte prijs den Engel te verbranden ofte in de gront te houwen □naerdat wij het ontlost ende ontbloot hadden van alles□, alsoot onbequaem was om te navigeren; gemerckt het heel leck was ende de seylen meest versleten. Dito resolveerden wij de gevangene Portugesen, mitsgaders eenige swarten die wij in ons scheepen hadde, in onse cleyne sloup te setten, alsoo de sloup niet sufficant en was met ons over zee te gaen naert vaderslant; sulcx dat wij de sloup ontblooten van alles ende setten de Portugesen daerin om naert vastelant te varen. Savonts gingen wij vandaer t'seyl, doende ons cours s.w.ten w. om seeckre droochte te schouwen, die daer int vaerwater leyt, uytwijsende de caerte.

24 dito. Smergens setten wij ons cours west in, oorsaeck om (int vaerwater)[a] van de Portugesen te geraecken[1], die den 21 dito uyt Farnambock soude mogen t'seyl gegaen sijn, alsoot doen springhstroom was; stelden ons cours snachts met haer heen, te weten n.n.west ende daegs n.w. ofte w.n.w., menende haer alsoo te bejegenen.

25 dito. Doende ons cours west.n.w.; polushooghte was 2 graden; snachts setten wij ons cours n.n.w.

26 dito. Setten wij ons cours wederom w.n.w., snachts n.n.w.; polushoochte □36^{v}□ was 1 graedt, 30 minuten suyderbrete.

27 dito. De wint als vooren, doende ons cours n.w. ten n.

28 dito. De wint noch al van de oostelijcker handt; polushoogte was 56 minuten noorderbreete; dito sterff een man in ons schip, genaemt Govert Michielsz.

29 dito. Wint als vooren; polushoochte was 2 graden, 16 minuten noorderbreete; ons cours doende noorden; sagen veel ravelingh[2] int water, derhalven veel meuwen ontrent ons; niettegestaende was mijn gissingh bijwesten de droochte die gelegen is op de twe graden schaers.

30 dito. De wint meest s.o., ons cours doende als vooren; polushoochte was 3 graden, 55 minuten; snachts bejegende ons variable wint met regen, doch meest uyt de oostelijcker handt.

31 dito. De wint o. ten n., was stillekens; polushoochte was 5 graden, 20 minuten.

a 'Int vaerwater' is in het hs niet duidelijk te lezen.

1 Piet Heyn neemt dezelfde vaarroute als de Portugese koopvaarders om van Pernambuco naar de Azoren te zeilen. Op deze manier hoopt hij nog enige buit te kunnen behalen.

2 De kabbeling van het water boven ondiepten.

juny, anno 1625

primo dito. De wint meest van den n.oosten, met eenige regenkaeckgens; polushooghte was 6 graden; snachts wast seer heel ongestadich weer van donder, blixem, regen ende wint, sulcx dat onse marseyls in mosten.

2 dito. Wast noch al ongestadich weer, doch meest stil; snachts quam de wint uyte o.n.ooste; somwijlen hadden wij reegen, bevonden dat de stroom om de noort ginck.

3 dito. De wint van den n.o. ten oosten, met een dichte coelt; polushooghte was 8 graden; ons cours doende n. ten w. ende n.n.w.

4 dito. De wint ende cours als vooren; polushoogte was 9 graden, 30 minuten.

5 dito ende 6. Windt ende cours als vooren; polushoochte was 12 graden, □37□ 55 minuten.

7 dito. Coeldent dicht met een betooge lucht; de wint van de o. ten n.; snachts coelden het soo dicht, dat wij genootsaeckt waren onse marseyls in te nemen; ons bevinde onder de 14 graden, 45 minuten noorderbreete.

8 dito. Continueerde noch al de coelt, sulcx dat wij geen marseyls conden gebruycken; polushoochte was naer gissingh 16 graden, 50 minuten.

9 dito. De wint noch al van de o. ten n.; polushoochte was 18 graden, 20 minuten; ons cours doende n. ten o.

10 dito. De wint als vooren, met bequaem weer; polushoochte was 20 graden, 10 minuten; op de voorszeghte hoochte begonden wij saragase[1] gewaer te werden.

11 dito. Wast den geheelen dach meest stil; savonts quam het luchge van de s.w.; snachts coeldent redelijck dicht.

12 dito. Wast meest stil, de wint variabel, doch meest van de s.w.; polushoochte was 22 graden, 15 minuten, sulcx dat wij dien dach de son passeerde[2]; snachts coeldent dicht uyt de suydelijcker handt.

13 dito. Coeldent dicht uyten s. ten w.; polushoochte was 23 graden, 30 minuten; ons cours doende n. ende n. ten oosten; een uure in den avondt quam de wint van de s.w. met veel donders, blixem ende regen, welck continueerden den geheelen nacht, sulcx dat het een seer ongestadich weer was.

1 Sargasso (Port. sargaço = druifachtig) is een bruine wiersoort, waaraan het midden-Atlantische zeegebied zijn naam ontleend heeft.

2 Die dag passeerden de schepen de Kreeftskeerkring (23½ graad NBr.).

14 dito. De wint uyt de suydelijcker hant, met een tamelijck coelt; ons cours doende als vooren; polushoochte was naer gissingh 24 graden, 40 minuten.

15 dito. De wint s.o., ons cours doende n.n.o.; polushoochte was □37^{v}□, 26 graden, 56 minuten.

16 dito. De wint meest van de o.s.o., met een tamelijcke coelt; polushoochte was 28 graden, 45 minuten; ons cours doende n.n.o.; *den 17 dito* de wint ende weer als vooren; polushoochte was 30 graden, 30 minuten; ons cours doende n.o. ten n.

18 dito. De wint meest van de s.s.o.; naermiddach variabel met harde regen; polushoochte was 32 graden, 30 minuten.

19 dito. De wint west; polushoochte was 33 graden, 50 minuten.

20 dito. De wint w.n.w., polushoochte was 35 graden, 26 minuten.

21 dito. Wint als vooren.

22 dito. De wint van de s.w. met een dichte coelt; ons cours doende n.o.; polushoochte was 37 graden, 30 minuten; sagen doen weynich saragasse, sulcx dat wij de Saragas Zee meest gepasseert waren. Dito waren de stuerluyden aen boort, verclarende haer gissinghe hoeverde wij noch buyten Corvus ende Flores[1] waren; de differentie was tusschen de stuerluyden ende schippers 90 mijlen, dat meeste westelijck was met de minste; doch ginck de meeste stuerluyden ende schippers uyt haer gissingh ontrent 80 mijlen, dat se westelijck waren, als sij meenden; oorsaeck de stroom ontrent de Linie om de west getransporteert hadde; gemerckt wij daer veel raveling ende malingh vant water sagen.

23 dito. De wint als vooren, met een dichte coelt tot ontrent de clock 9 uure; de wint doen coomende met een barst uyt de noordelijcker handt, met een dichte coelt ende regen; polushoochte was naer gissingh 39 graden. Savonts sprong ofte raeckte uyt het galioen de Swart, die wij voor Farnambocke becoomen hadde.

24 dito. De wint n.o. ende n.n.o. met een dichte coelt ende motregen, sulcx dat wij de marseyls innaemen ende om de west leyde; snachts quam de wint van de n.w., soodat wij ons schoverseyl innamen, ende liepen voor de fock.

25 dito. De wint west met een dichte coelt; ons cours doende voor de middach □38□ n.o. ten n., naermiddaechs o.n.o.; polus-

1 Corvo en Flores zijn de meest westelijk gelegen Azoren.

hoochte was 39 graden, 12 minuten; lieten snachts allenelijck voor de fock loopen, verhoopende datter eenige Portugesche scheepen ons van achteren in soude seylen, alsoo wij recht in haer vaerwater waren.

26 dito. De wint als vooren; polushoochte 39 graden, 5 minuten; lieten het snachts wederom met cleyn seyl[1] voortloopen.

27 dito. De wint tot suytwester son toe west, daernaer n.o. ten o.; polushoochte was 38 graden, 40 minuten.

28 dito. De wint als vooren, polushoochte was 39 graden; de clock ontrent 10 uuren voor de middach sagen wij t'eylant Flores.

29 dito. De wint westelijck met moy weer, sulcx dat wij onse scheepen krenckde[2] om schoon te maecken, het best wij conden. Savonts cregen wij jacht naer 2 seylen die wij te syen quamen tusschen Corvus ende Flores; quamen eerst naer ons toe, doch soo als wij naerderde ende sagen dat wij ons devoir deden, stelden het op der loop; doch ick sacht voor scheepen aen die sochten, dat wij garen gehadt soude hebben, naemelijck een goet prijs.

30 dito. Seylden wij het eylant ontrent twederdepaerten om, vant n.oosteyndt tot het n.west-eyndt- toe, te weten de oostsijde langers; alwaer drye dorpen gelegen sijn mitsgaders eenige beurtehuysen, soo hier ende daer; voort eerste dorp ist heel steyl, een mosketschoot van lant is diep 45 à 50 vadem, vuyle gront; soo als wij daerbij quamen waren de inwoonders in de wapenen, meenden dat wij aen lant soude coomen. Soo als wij voort twede dorp quamen, sagen weynich volck; alwaert men can anckeren, doch dicht aen de wal daer het diep is ontrent 40 vadem. Soo als wij voort derde dorp quamen, gelegen aen de n.west-sijde, was het diep 50 vadem, santgront, ontrent een groot mosketschoot van lant - soodat ick meen dat men daer bequaemst can anckeren. Het voorszeghte eylant is groot int ront ontrent 6 mijlen; daer abundantie van water te becoomen is □38^{v}□ alsoo wij het op veel plaetsen van boven in zee sagen storten ofte loopen. Het eylant Corvo leyt ontrent 5 mijlen bijnoorden Flores, alwaert schoon tusschen beyde is[3], soo ick hebbe connen bemercken; het voorszeghte eylant Corvo is veel cleynder als Flores, maer is wel soo hooch.

1 Alleen onder de marszeilen.
2 Krengen, een schip over één zijde trekken om het beneden de waterlijn van aangroeisel te kunnen ontdoen.
3 Er bevinden zich tussen beide eilanden geen ondiepten.

Ontrent de middach cregen wij jacht van 2 scheepen, die ons metter haest uyt gesicht waren, doch waren - sooals ick presumeer - de 2 pickers[1], der vooren van verhaelt is.

july, anno 1625

primo dito. Lieten wijt om de oost staen met cleyn seyl, verhoopende op een goet prijs.

2 dito. Resolveerde wij ons ontrent de eylanden te onthouden den tijt van 10 ofte 12 dagen; conde qualijck langer continueren, vermits het manckement van vivres, derhalven de scheurbuyck ende watersucht in ons volck begonst te regneren; sulcx dat wij ons jacht de Zeejager naert vaderslant sonden met brieven aen de Hr. Meesters.

3 dito. Smergens sagen wij het eylant Fiael, de Pyck, St. George ende het eylant Gratiosa[2], sulcx dat wij ons cours besuyde de voornoemde eylanden om sette; doch de wint was van de oostelijcker hant, soodat wij weynich advanceerden.

4 dito. De wint als vooren, soodat wijt over ende weer hielden int gesicht vant eylant Fiale.

5 dito. De oostelijcke wint noch al continueerende, soodat wij noch al over ende weer hielden; den 6 dito windt als vooren.

7 dito. De wint van de s.oosten, sulcx dat wijt naer lant toe lieten staen, te weten naert eylant Fialen; liepen tusschen de Pieck ende Fialen deur, passerende de bay ofte ree van Fialen, meenende daer eenige scheepen op de ree te vinden; maer daer en lach niemant, schip nochte barch, soodat wij achtert net visten. Sulcx dat wij ons cours stelden tusschen de Pieck ende St. George om tusschen beyde door te passeeren; maer alsoo ons de calmt ofte □39□ stilte bejegende met dat wij achtert eylandt de Pieck quamen, deden wij ons devoir om daer wederom uyt te geraecken, sulcx dat wij bijnoorden de voorszeghte eylanden om mosten. Waren geresolveert te gaen naet eylant St. Michiel[3], te syen ofte wij daer eenige scheepen op de ree conde vinden; maer alsoo de wint continueerde uyt de oostelijcker handt, en conden wij het selvige niet naer coomen □overmits de schaerse wint□ - dat wij garen gedaen soude hebben.

Tusschen de Pieck ende Fiael ist ontrent wijt 1¼ mijl; daer is een clip gelegen, recht overt steedeken, genaemt St. Cruys, gelegen opt eylant Fialen - leyt een mosketschoot vant eylant

1 Kapers.
2 De Azoren, resp. Fayal, Píco, São Jorge en Graciosa.
3 São Miguél, een van de Azoren.

de Pieck; tusschen Fiael en de voorszeghte clip ist diep 33 vadem, corael ofte steengront; doch soo als wij diepten, waren de clip naest. In de bay daer St. Cruys gelegen is, is de principael ree alwaer een goedt fort leyt, sooals wij conden bemercken. Het voorszeghte eylant Fiael schijnt een vruchtbaer eylant te sijn, sulcx dat het veel cooren ende anders geeft; men siet er sonderlanck geen geboomte; het eylant de Pieck schijnt een door, mager lant te sijn, op veel plaetse bewassen met kreuckelbos.

8 dito. Bevonden wij ons ontrent 6 mijlen bijnoorden Tercera[1], alwaer 2 seylen naer ons toe quamen ende wij naer haer; maer soo alsij bemerckte dat wij groote scheepen waren, hielden het in de wint, buyten schoots van ons, sulcx dat wij al onse seylen streecken ende soo voor gijden[2], latende de princevlagge wayen, doende t'seyn met 2 schooten sonder scherp, als vrindt, opdat sij bij ons soude coomen. Niettegenstaende hebben haer devoir gedaen van ons aff te geraecken, loopende om de west.

9 dito ende 10 dito. Hebben wij noch al gecontinueert over ende weer te houden, alsoo de wint van de ostelijcker handt was.

11 dito. Wast voor de middach heel stil, naermiddach quammer een cleyn luchge uyt de s.w.; polushoochte was 40 graden, 5 minuten, doch was meest stil.

12 dito. De wint s.w. met een dichte coelt; waren geresolveert ons devoir □39^{v}□ te doen naert vaderslant, alsoo ons provisie vrij begont te myneren ende sieckten ofte watersucht in de scheepen begonst te vermederen; sulcx dat wij ons cours n.o. ten o. instelden; lieten snachts met schoverseylen o. ten s. instaen, verhoopende alsoo datter eenige viants scheepen van achteren in soude seylen, alsoo wij noch in de passage ofte wegh van de Portugesen waren.

13 dito. Smergens werden wij een seyl gewaer, ontrent 3 mijlen in de wint van ons, waernaer wij ons devoir deden om hem te becoomen; maer alsoo hijt bij de wint om de noort liet staen, ende wij die in de lij van hem waren, en conde hem niet becoomen. Coelden soo dicht dat wij onse marseyls pas op het eselshooft[3] conde voeren; doch wij lieten om de suyt staen, meenende dat hijt voor de wint soude smacken als hij ons uyt gesicht was, ende dat wij alsdan boven wint van hem coomen

1 Terceira, een van de Azoren.
2 De zeilen inkorten om de wind te beletten er met volle kracht op te werken.
3 Een zwaar houten blok, dat de verbinding vormt tussen masttop en steng.

soude; wij wendent, soo als hij ontrent een halff glas uyt ons gesicht geweest was, ende hieldent soo bij met schoverseylen, 4 glasen; wierpen als doen onse marseyls daer wederom bij, stelden onse cours n.n. west in, daernaer noorden ende n.n.oost, menende hem alsoo te incontreren, alsoo het seer dysich weer ende weynich gesicht was; doch en vernaemen hem niet, heeft het mijns bedunckens bij de wint over laten staen. Snachts stelden wij ons cours oost in, weynich seyl op hebbende, verhopende t'voorszeghte schip ofte een ander smergens te bejegenen.

14 dito. Smergens en vernaemen geen vreemde scheepen, sulcx dat wij wederom seyl maeckte, stellende ons cours n.o. in; de wint was van de westen, met een dichte coelt; polushoochte 42 graden, 24 minuten. Savonts setten wij ons cours n.o. ten oosten. Dito sterff de botteliersmaet[1].

15 dito. De wint meest van de n.w. ende w.n.westen, met een dichte coelt ende disich weer; polushoogte was 43 graden, 55 minuten; doende ons cours n.o. ten o.

16 dito. De wint ende cours als vooren; polushoochte was 45 graden ende 15 minuten. -

1 De bottelier had de zorg voor de uitdeling van de rantsoenen.

Naamregister

De namen van schepen zijn gecursiveerd.

Abreolges, zie: Abrolhos
Abrolhos, 122, 155, 157
Acensan, zie: Ascenção
Alberts, prof. dr. W. Jappe, 86, 99
Alckmaer, 102
Aldenburgk, Johan Gregor, 87
Allerheiligenbaai, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 94n., 98, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118n., 157, 158, 159, 161
Ambris, zie: M'Bridge
Anabon, zie: Annobom
Angola etc., 85, 86, 88, 90, 90n., 91, 94, 95, 96n., 115, 117, 125, 127, 148, 150
Annobom, 97, 148, 149, 150
Ascenção, 122
Azoren, 85, 88, 98, 106n., 164n., 166n., 169n.

Baeupebe, zie: Ilha Boipeba
Bahia Todos Santos, zie: Allerheiligenbaai
Bahy de todos los Sanctos, zie: Allerheiligenbaai
Baia Cabrália, 151, 151n.
Barra de Curimba, 128, 139
Basge de St. Anthony, 161
Beachy Head, 100
Benedictijnen, 114
Bengele, zie: Benguela
Benguela, 95, 96, 132, 136, 140
Benguela Nova, 96
Benguela Velha, 96
Berg van de Leeuwin, zie: Serra Leõa
Bevesier, zie: Beachy Head
Brazilië etc., 85, 88, 91, 92, 97, 98, 100, 110, 116, 117, 120, 122, 123, 126, 151, 153, 154, 156, 157
Brouwer, Jan, 106

Cabo de Lopogonsalves, zie: Kaap Lopo Gonçalves
Cabo de São Braz, 139
Cacheu, 91, 95
Canarische eilanden, 103n., 105, 115, 117
Canarijen, zie: Canarische eilanden
Carijsche eylanden, zie: Canarische eilanden
Cintra, Pedro de, 108n.
Claesz., Pieter, 117
Cleyn Neptunus, 94, 95, 117, 135
Colver (schipper), 140, 141
Congo (koninkrijk), 96, 128, 135, 143, 144, 145

Congo (Frans), 96n.
Congo (rivier), 89, 95, 96, 96n., 97, 135, 135n., 141, 142, 146, 147
Coornne den Oude, Maerten, 154
Cornelisz., Willem, 110
Corvo, 106n., 166, 167
Corvus, zie: Corvo
Cowes, 101

Davitsz., Maerten, 109
De Koe, zie: Cowes
Den Hage, 108
De Palm, zie: La Palma
De Pieck, zie: Pico
Diekerhoff, F.L., 99
Dircxz., Cornelis, 117
Don Francisco, zie: Toledo, Don Fadrique de
Dorth, Johan van, 92, 116

Eendracht, 117n.
Elmina, zie: São Jorge da Mina
Emden, 101
Enckhuysen, 103
Engel, 158, 164
Espírito Santo, 85, 97, 98, 114, 152, 153, 154

Farnambock, zie: Pernambuco
Fayal, 168, 169
Fernando de Laronge, zie: Fernando de Noronha
Fernando de Noronha, 89, 98, 162
Fiael, zie: Fayal
Fialen, zie: Fayal
Flores, 106n., 166, 167
Franciscanen, 114

Gelderlant, 94, 94n., 112, 117, 136, 149

Ghana, 90n.
Goereesche Gat, 92, 100
Goudkust, 90, 90n.
Graciosa, 168
Graefe, F., 85
Gratiosa, zie: Graciosa
Groningen, 113
Guinee (Port.), 91n., 103
Guinee, Golf van, 97n., 108n., 148n., 150n.
Gulde-Zeepaert, 101, 112

Haen, 117n.
Haes, 94, 95, 117, 135, 149
Hamburg etc., 130, 131
Haysant, zie: Ouessant
Hechmans, Ritser, 107
Hendricksz., Boudewijn, 93, 94
Heren XIX, 86, 90, 91, 94
Heyn, Piet, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100
Heyndricxz., Heyndrick, 106
Holland, 92, 117
Hollandia, 92, 94, 108, 117, 136
Hollantsche meridiaen, 106, 107, 108
Hooffden, 100
Hoorn, 101n.

Ile de Brava, 108
Ilge de Fogo, 108
Ilge de Sal, 105, 107
Ilha Boipeba, 157
Ilha da Trindade, 122
Ilhas Desertas, 103

Jager, 106n.
Jansz., Frans, 117
Jansz., Willem (commies), 146
Jansz., Willem (schipper), 92, 95, 96
Jesuyten, 114, 128, 156
Jorisz., Aryen, 117

Kaap Dungeness, 100n.
Kaap Frio, 126
Kaap Gris-Nez, 100n.
Kaap Ledo, 96. 127, 128, 138, 139, 141
Kaap Lopo Gonçalves, 150
Kaap Negro, 127
Kaap São Roque, 162n.

Kaap Segundo, 147
Kaap St. Augustijn, 110, 119, 121, 159, 160
Kaap St. Bras, zie: Cabo de São Braz
Kaap Thome, 123
Kaapverdische eilanden, 92, 94, 105, 116n.
Kamer van Amsterdam, 90
Kanaal van Kerinbo, zie: Barra de Curimba
Kernkamp, prof. dr. J.H., 87
Kleef, 87
Koeman, dr. ir. C., 99
Kreeftskeerkring, 165n.

Laet, Joannes de, 88, 89
La Palma, 103
Lesaerdt, zie: Lizard Head
Leyden, 109
Linie, 110, 150, 166
Lissabon, 114
Lizard Head, 101
Loango, 96, 97, 143, 146
Lobito, 136n.
Loje (rivier), 141n.
Loncq, Hendrick, 91
Louange (Louwange), zie: Loango
Luanda (Louanda), 89, 90, 91, 94, 95, 97, 117, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 143, 144, 150
Lysbon, zie: Lissabon

Madeira 103, 103n., 115, 116
Majumba (Majombe)-baai, 147
Martin Vas, 122n.
Maurits, prins, 96, 135, 143, 144
M'Bridge, 141, 141n.
Medera, zie: Madeira
Meester de Alvaro, 152
Meremin, 94, 95, 117, 118, 135, 149, 156, 158
Meynertsz., Gerrit, 95, 96, 135, 143
Michielsz., Govert, 164
Middelburch, 103
Minimes (fort), 116
Moro St. Paulo (Brazilië), zie: St. Paulsheuvel
Moro St. Paulo (Angola), zie: São Miguél

Naber, S.P. L'Honoré, 90

Nassau, Johan Maurits van, 87
Nassau (fort), 90
Nassauw, 113
Needles, The, 100, 101
Neptunus, 86, 88, 92, 94, 94n., 100, 117, 136
Nieuwe Padron, 142, 143
Noordzee, 89

Oragnien-Boom (Hoorn), 117n.
Oragnien-Boom (Rotterdam), 117n.
Ouden, Maerten den, 148
Oude Padron, 142, 145
Ouessant, 102

Palamele, 147
Palmerijnge, zie: Ponta das Palmeirinhas
Penede, zie: Penedos da Madelena
Penede St. Pedro, zie: Penedos de São Pedro
Penedos da Madelena, 129, 130
Penedos de São Pedro, 110
Pernambuco, 94, 98, 110n., 116, 119, 120, 159, 160, 161, 164
Pharnambock, zie: Pernambuco
Pico, 168, 169
Pietersz., Joost, 109
Ponta das Palmeirinhas, 127, 128, 137, 138, 139
Poortlant, zie: Portland Bill
Portland Bill, 127
Porto Sancto, 103
Porto Seguro, 151
Portugal etc., passim
Postpaerdt, 88, 101, 102, 103
Punta Araya, 93

Quansa, zie: Rio Cuanza

Ratelband, K., 85, 86, 87, 99
Rechtere, Willem de, 108
Rio Cuanza, 139
Rio de Janeiro (Ganero), 97, 114, 122n., 153, 154, 156, 158
Rio de Pedres, 118
Rio Loze, zie: Loje
Roode Leeuw, 112
Rotterdam, 91, 116
Ruiters, Dierick, 88, 89, 102n.

Salvador (Allerheiligenbaai), 85, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 98
Sampson, 107

Santa Cruz de Tenerife, 115
Santo Aleixo, 119, 121
Santo António, baai van, 96
São Jorge (Azoren), 168
São Jorge da Mina, 90, 90n.
São Miguél (Azoren), 168
São Miguél (Angola), 128, 129, 131
São Thiago, 116
Saragas Zee, zie:
Sargasso Zee, 165n., 166
Sartsers, zie: Ilhas Desertas
Seejager, 94, 95, 95n., 117, 162, 168
Seraeskercke, 101
Serra Leoa, 108n.
Serra Lionos, zie: Sierra Leone
Sevilla, 130
Sierra Leone, 92, 108
Soelen, Van, 92
Sonho (Songhe), 96, 135, 141, 143, 145
Sousa, Fernão de, 95
Soute Eylanden, zie: Kaapverdische eilanden
Spanjaert, Claes Gertsz., 106
Spanjaert, Laurens Gerritsz., 106n.
Speelman, Jan Cornelisz., 117
Spirito Sancto, zie: Espírito Santo
Staten-Generaal, 85, 86, 90, 91, 92, 93
St. Anthonio, 105, 107
St. Christophel, 112
St. Cruys (Braziliaanse kust), zie: Baia Cabrália
St. Cruys (Fayal), 169
St. Cruys (Tenerife), zie: Santa Cruz de Tenerife
St. George, zie: São Jorge
St. Helena, 124
St. Helena Nova, 125
St. Lucia, 105
St. Michiel, zie: São Miguél (Azoren)
St. Nicolaes, 105, 107
St. Paulsheuvel, 118
St. Thome, 150
St. Vincent, 92, 105, 106, 107
Suycker-Broot, 154
Swart, 166

Tapagîpe (Tapesijpe), 116
Taparica (Taparijcke), 115, 116

Terceira, 169
Toledo, Don Fadrique de, 94, 153
Trinidade, zie: Ilha da Trindade
Tijger, 101, 102

Venezuela, 93n.
Viana, 119
Vier Hemskinderen, 108
Vilge Velge, Ville Viellge, zie:
Villa Velha, 112, 154, 157
Vlissingen, 142
Vonck, 141, 153
Voorbeijtel Cannenburg, W., 99
Vos, 93, 115n.
Vos, Claes Gerrits, 115
Vrouwenborsten, 147

Wales, 162
Wassenaer, Nicolaes van, 98
West-Afrika, 85, 86, 89, 90, 98
West-Indië, 93, 117, 130
Westindische Compagnie, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 98, 101
Westnaelde, zie: Needles, The
Weymouth, 127n.
Wight (Wicht), 100, 100n., 101, 101n.
Willekens (Wilckes), Jacob, 85, 91, 92, 93, 94, 106, 117
Wolfenbüttel, 86
Wolfenbüttel, August der Jüngere, hertog van, 87
Wouters, Leendert, 162

Zeeland, 101
Zeelandia, 92
Zeeridder, 95n., 135, 148
Zuidergat, zie: Barra de Curimba
Zuylen, Philips van, 91, 95, 97, 98

De brieven van Buzanval aan Daniël van der Neulen (1595-1599) medegedeeld door Dr. J.H. Kernkamp en J. van Heijst

Vooruitlopend op de uitgave van de belangrijkste stukken uit het archief van Daniël van der Meulen, waarvan de voorbereiding inmiddels ter hand is genomen, worden thans tachtig brieven gepubliceerd, die door de eerste Franse ambassadeur in de Republiek, Paul Choart heer van Buzanval, in de jaren 1595-1599 aan genoemde koopman zijn geschreven. Een afzonderlijke uitgave van deze op het Leidse gemeente-archief bewaarde bundel (Archief-Daniël van der Meulen, inventarisnummer 664) lijkt ons gerechtvaardigd. Helaas zijn Van der Meulens copieboeken verloren gegaan en is alle speurwerk naar de brieven die hij aan Buzanval gezonden heeft, vruchteloos gebleven. Het complement van de hier uitgegeven stukken ontbreekt dus.

Nog altijd is de studie niet verschenen, die Buzanval verdient. De enkele samenvattende opstellen over hem moeten daarom in de biografische woordenboeken[1] worden gezocht. Hij werd geboren omstreeks 1550, genoot een goede opleiding en kwam daardoor in contact met mannen als Casaubon en Scaliger. Na de Bartholomeusnacht verliet hij, overtuigd hugenoot die hij was, Frankrijk voor enige tijd, maar daarna kwam hij door toedoen van de invloedrijke protestantse leider Du Plessis-Mornay in dienst van Hendrik van Navarre, die hem met verschillende diplomatieke opdrachten belastte. Zijn benoeming in 1591 tot ambassadeur in Londen moest worden geannuleerd, toen koningin Elisabeth om persoonlijke redenen - Buzanval zou in een tafelgesprek grapjes gemaakt hebben over haar uitspraak van het Frans - te kennen gaf, dat hij persona non grata was. Nog in hetzelfde jaar werd hij echter naar de Verenigde Provinciën gezonden, waar hij van 1592 af als ordinaris ambassa-

1 Naast wat PRÉVOST kort geleden publiceerde, is de schets bij HAAG nog altijd lezenswaard. *N.B. Voor de volledige titelbeschrijvingen wordt verwezen naar de Lijst van geraadpleegde werken, p. 247 e.v.*

deur van Hendrik IV optrad. Eind 1606 legde Buzanval deze functie neer om in zijn vaderland verbetering van zijn gezondheid te zoeken. De Staten-Generaal vereerden hem bij zijn afscheid met een lijfrente van *f* 1500 per jaar[1], waarvan Buzanval overigens weinig heeft genoten: binnen een jaar, op 31 augustus 1607, overleed hij in het hem zo vertrouwde Den Haag, waar hij zich toen bevond als een der buitengewone gezanten die door Hendrik IV naar de Republiek waren gezonden om bij de besprekingen over het beëindigen van de oorlog met Spanje de Franse belangen te bevorderen.

Buzanval heeft een belangrijke rol tijdens de beginjaren der Republiek gespeeld. Vooral nadat Frankrijk in het begin van 1595 Spanje de oorlog verklaard had en een zoveel mogelijk op elkaar afgestemd zijn van de Franse en de Nederlandse politiek noodzakelijk werd, was de ambassadeurspost geen sinecure. Bij de voorbereiding van het Drievoudig Verbond, dat hij mede ondertekend heeft, was Buzanval nauw betrokken; de slappe houding van de Duitse vorsten, eerst inzake de aansluiting bij deze alliantie, later bij het weerstand bieden aan de Spaanse troepen die het Rijk waren binnengevallen, bezorgde ook hem veel moeite; de vrede van Vervins moest hij bij de Staten-Generaal verdedigen en buiten de periode, die de hier uitgegeven brieven beslaan, eisten weer andere vraagstukken gedurig zijn aandacht op.

Buzanval voelde zich in de Republiek heel goed thuis. Hij koesterde voor de energie, die de Nederlanders op verschillende gebieden demonstreerden, een grote bewondering[2]; het opgetogen verslag dat hij Du Plessis-Mornay van de eerste schipvaart deed[3], laat ons hierover niet in het ongewisse. Omgekeerd genoot hij in onze provinciën de hoogste achting en het volste vertrouwen. Ieder wist dat de Franse gezant fel anti-Spaans was en het gerucht dat in 1595 liep, als zou hij met Louise de Coligny samenspannen om de Statenregering tot vrede met

1 *R.G.P.*, 101, p. 614.

2 De brief waarin Buzanval er bij Scaliger op aandringt, het hem aangeboden Leidse professoraat te accepteren (brief van 2 januari 1593 uit Den Haag, afgedrukt bij MOLHUYSEN, p. 242*, 243*), laat zien hoe ons land er door de bril van een ontwikkelde Fransman uitzag. Zie ook VAN EYSINGA, p. 56.

3 Zie de brieven van Buzanval aan Du Plessis-Mornay uit augustus 1597, in: *Mémoires Du Plessis*, VII, p. 321-324, 327. Op 14 augustus 1597 hadden de overlevenden, o.w. Cornelis de Houtman, Texel bereikt.

Spanje te bewegen[1], geraakte dan ook snel uit de wereld. En toen de Republiek na de vrede van Vervins in een crisis kwam te verkeren, was hij het, die met grote klem bij zijn vorst op het onbekrompen zenden van hulp aandrong.

Liet de Republiek echter z.i. de oorlogvoering te veel aan de Fransen over, dan verzuimde hij niet, de Staten-Generaal in proposities, die soms wel fel maar van stijl altijd bijzonder fraai waren[2], tot groter krachtsinspanning te manen; het 'chasser Son Excellance en la campagne' (brief 52) was dan meestal het gevolg. En wanneer hij het met een maatregel van de Haagse heren - naar het oordeel van Buzanval 'du naturel des peuples qui en laissant le milieu suivent ordinairement les extrémités'[3] - niet eens was, dan zweeg hij niet. Zo bepleitte hij tegen het door de Staten afgekondigde plakkaat, waarbij ook aan de neutrale mogendheden alle handel op Spanje werd verboden (zie brief 73[2]), bij Oldenbarnevelt de handelsvrijheid der onzijdigen[4].

Buzanvals zelfstandigheid van oordeel vermocht overigens van de faam als begunstiger van de Republiek, die hij hier te lande genoot, niets af te doen. Als bewijs van de grote waardering die men jegens hem koesterde moge gelden dat de Staten-Generaal, toen Buzanval overleed, besloten hem een even plechtige staatsbegrafenis te geven als Willem van Oranje had ontvangen. Maurits en Frederik Hendrik maakten van de rouwstoet deel uit; Louise de Coligny, in wier paleis, het Oude Hof, Buzanval de laatste dagen van zijn leven had doorgebracht, verloor in hem iemand die zij altijd als haar vriend had beschouwd[5].

Door Hendrik IV en diens secretaris van Staat Villeroy schijnt Buzanval ten zeerste gewaardeerd te zijn. Aangenomen mag worden dat die waardering niet in de laatste plaats Buzanvals ijver gold bij het verzamelen en doorzenden van allerhande berichten; de twee foliobanden[6] met zijn proposities en brieven

1 ANTH. DUYCK, I, p. 690, 691.
2 Zie bijv. zijn schitterende redevoeringen van 12 juni 1597 (BOR, IV, p. 329, 330) en van 11 juli 1597 (*R.G.P.*, 62, p. 416-418).
3 PRÉVOST-PARADOL, p. 53.
4 Zie de 'mémoire sur la liberté du commerce des neutres' van 15 maart 1599, in: VREEDE, *Lettres*, I, p. 359-366.
5 DELABORDE, II, p. 122. - Voor Buzanvals grafzerk in de Grote of St. Jacobskerk te Den Haag, zie GIJSBERTI HODENPIJL, p. 182 (met afb.).
6 Kon. Bibl. Den Haag (sign. 73 C 32, 33), gedeeltelijk gepubliceerd in: VREEDE, *Lettres*, I, II. Het manuscript, dat 2298 blz. telt, bevat o.m. enkele honderden rapporten voor Hendrik IV en Villeroy; een opgave van de inhoud in: VREEDE, *Aanteekeningen*, p. 43, 44.

over de jaren 1597-1606 zijn er om deze ijver te bewijzen. Op de beurs van politiek nieuws die de Republiek reeds toen was - Geyls schets van Den Haag als centrum van nieuwsgaring bij de komst van Suriano[1] geldt reeds in aanzienlijke mate voor deze jaren - viel veel te vernemen. Op de politieke nieuwtjes die vooral de Nederlandse kooplieden van hun correspondenten uit alle delen van Europa ontvingen, was het Haagse diplomatenwereldje zeer belust. Hier is het dan ook dat wij de Leidse koopman Van der Meulen ten tonele moeten voeren.

Daniël van der Meulen was in 1554 te Antwerpen geboren. Zijn enkele jaren oudere broer Andries en hij hadden er - aanvankelijk onder leiding van hun moeder die reeds in 1563 weduwe was geworden - een zeer behoorlijk koopmansbedrijf opgebouwd, dat de zaken van hun grootvader, die schoenmaker en kurkverkoper was geweest, zeer in de schaduw stelde. Daniël was dan ook geaccepteerd in de familiekring van een der belangrijkste Antwerpse handelsfirma's, die der Della Failles[2]: in 1584 had hij Hester, dochter van Jan della Faille de Oude, gehuwd. Ook op het gebied der politiek had hij het in korte tijd ver gebracht; niet ouder dan dertig jaar, was hij voor Brabant gedeputeerde ter Staten-Generaal geworden. Tijdens de kritiekste momenten in het bestaan van Antwerpen had Van der Meulen uit dien hoofde in de N. Nederlanden vertoefd, maar binnen enkele maanden na de val van zijn vaderstad was hij naar Bremen getrokken om daar zijn koopmansbedrijf te hervatten. Na een zesjarig verblijf aldaar was hij echter in de herfst van 1591 met zijn gezin naar de Republiek teruggekeerd om zich in Leiden te vestigen. Toen op 25 juli 1600 de pest Van der Meulen wegrukte, was deze erin geslaagd, zich in negen jaren een belangrijke plaats, zij het op het tweede plan, in de N. Nederlanden te veroveren.

Van der Meulen heeft - met het oog op de hier uitgegeven brieven willen wij dit facet naar voren brengen - het belang van een goede berichtenorganisatie duidelijk ingezien. Hoeveel moeite getroostte hij zich niet om zijn handelsrelaties uit alle windstreken ertoe te bewegen, hem het nieuws uit hun contreien te zenden, vaak in ruil voor de berichten die hijzelf het doorgeven waard achtte! Dat bewijzen niet alleen de duizenden brieven die

1 GEYL, p. 108, 109.
2 Zie het voortreffelijke werk over deze firma van BRULEZ.

nu de collectie-Van der Meulen vormen, maar ook de honderden geschreven nieuwstijdingen (avisi, nouvelles, gazettes), de pamfletten en de omvangrijke bundel bescheiden van politieke aard, die er evenzeer deel van uitmaken[1]. Zo wist Van der Meulen een berichtendienst te organiseren, waarvan ook de Staatse autoriteiten[2] en de enige[3] toentertijd in Den Haag geaccrediteerde diplomaten, Buzanval en de Engelse gezant George Gilpin, gaarne profijt trokken. Want de snelheid waarmee in Van der Meulens postnet gewerkt werd, lag hoog, anders zou Buzanval hem niet in bijna elke brief gevraagd hebben, toch vooral het laatste nieuws te zenden. Zelfs waren de berichten over de Turkse oorlog, die via Van der Meulen Parijs bereikten, soms de eerste die daar arriveerden[4].

Een zeer belangrijke rol bij deze nieuwsgaring vervulde de Franse gezant bij de vorsten van Duitsland, Jacques Bongars de Bodry (zie brief 2^2). Met deze diplomaat, die volgens BOR (IV, p. 289) 'seer geleert, kloek, ervaren en verstandig' was, correspondeerde Van der Meulen reeds toen hij nog te Bremen woonde. Enkele honderden vaak zeer uitvoerige brieven, geschreven tussen 1589 en 1600, worden van hem in het Van der Meulen-archief bewaard. Met allerhande nieuws uit Zuid-, Oost- en Midden-Europa, dat hem gedeeltelijk via Camerarius (zie brief 30^8) bereikte, werden zij in de regel op zondag vanuit Straatsburg, Bongars' standplaats, via Keulen naar Leiden verzonden, waar de pakketjes na tien tot twintig dagen arriveerden. Meestal verzocht Bongars zijn Leidse correspondent, het nieuws aan Buzanval door te geven, soms ook sloot Bongars een brief voor zijn collega in Den Haag in, die zijn antwoord daarop aan Van der Meulen stuurde ter doorzending naar de verblijfplaats van Bongars.

1 Voor de inhoud en de betekenis van deze unieke verzameling nieuwstijdingen en politieke bescheiden, zie STOLP, p. 15-21.

2 Te denken valt aan Cornelis Aerssens, de griffier van de Staten-Generaal; Christiaan Huygens, de secretaris van de Raad van State; Jan van de Warck, de pensionaris van Zeeland; Nicolaas Bruyncx en Andries Hessels, leden van de Raad van Maurits; Godevaert Montens, burgemeester van Breda. Zie hun brieven in Arch. D.v.d.M., inv.nrs. 303, 673, 682, 663, 672, 677. Opmerkenswaard is dat vier van de hier genoemde functionarissen samen met Daniël van der Meulen in 1584 Brabant in de Staten-Generaal hadden vertegenwoordigd, zie *R.G.P.*, 43, p. 346.

3 J. HERINGA, p. 416.

4 Zie de brief van Petit du Claux-Hardy van 10 december 1595 uit Parijs aan Van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 671).

Vooral toen de houding der Duitse vorsten een belangrijke factor in verschillende politieke kwesties was geworden, werd de informatie die Bongars verschafte van groot belang. Het is dan ook zeker aan het feit dat op deze manier Van der Meulen zo goed met de Duitse zaken op de hoogte was, te danken, dat hij in augustus 1599 door de Staten-Generaal werd aangezocht, met Nicolaas Bruynincx een reis naar het leger der Duitse vorsten te ondernemen[1]. Zonder twijfel heeft tot deze benoeming ook bijgedragen, dat hij kort tevoren een reis naar het Rijngebied had ondernomen (zie brief 76[1]) en via zijn oude bekende Andries Hessels (zie p. 179[2]) zijn waardevolle bevindingen ter kennis van Maurits, Oldenbarnevelt en de Staten-Generaal had gebracht[2].

In dit verband mag worden opgemerkt dat de Leidse koopman - volgens REYD (p. 340) 'bij Prins Maurits ende die Staten wel bemint ende goeden toeganck hebbende' - een flinke dosis schranderheid en politiek inzicht bezat. Kan wat Van der Meulens broer Andries in 1597 schreef, dat Daniël zeker geschikt zou zijn om Lieven Calvart als Staats gezant aan het Franse hof op te volgen, nog als familie-vleierij worden bestempeld, bij zijn optreden tegenover de Zuidnederlandse bewindslieden, die hem in januari 1598 naar Brussel lokten om hem te polsen over de mogelijkheid van een bevrediging der N. Nederlanden, bleek hij inderdaad een slimme vos te zijn[3]. Curieus is de karakterisering, die de Engelse gezant Gilpin in een rapport aan zijn regering over Van der Meulens Brusselse ervaringen van hem gaf:

> 'a man of great wealth and creditt, learned, of experience, well spoken and for these and other respects acquainted and conversing here with the best;... he is thought too sownd, honest and wise to bee abused so, or that he would harme that party he hath taken and followed so long, professing the Religion and knowne to have bin ever an affectionate and good patriot'[4].

1 VAN DEVENTER, II, p. XXXVIII, XXXIX.

2 Zie de brief van Hessels van 30 juli 1599 uit Den Haag aan Van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 672).

3 KERNKAMP, *Vredesonderhandelingen*, p. 10, 11, 25. Zie ook het zeer gunstige oordeel van FRUIN over Van der Meulens politieke inzicht (*Tien Jaren*, p. 313[1]).

4 Publ. Rec. Office, State Papers Holland, S.P. 84/55, f^0 144^v. Met veel dank aan mej. dr. N.J.M. Kerling voor haar bemoeienissen. - Voor de correspondentie uit begin 1598 tussen Van der Meulen en de Engelse gezant, tevens lid van de Raad van State, zie: KERNKAMP, *Vredesonderhandelingen*, p. 11, 12. Er bevinden zich twaalf brieven van Gilpin in het Van der Meulen-archief (inv.nr. 667).

De hier gepubliceerde brieven laten zien, dat Van der Meulen een brede culturele belangstelling bezat en door Buzanval in contact kwam met mannen als Scaliger en Vulcanius. Om ons tot de eerstgenoemde van deze twee geleerden te beperken, bekend is dat Scaliger vaak Buzanval opzocht of hem in Leiden ontving om samen Griekse schrijvers te lezen[1]. Dat Van der Meulen, wiens bemiddeling wel werd ingeroepen om aan Scaliger geadresseerde post te bestemder plaatse af te leveren (zie brief 42[12]), uitgenodigd werd om met de gezant en de beroemde filoloog een oestermaaltijd te gebruiken (zie brief 66), lijkt ons een aardige bijzonderheid. Het is overigens te hopen dat het deze keer niet ging als op de 19e oktober 1596, toen Buzanval aan o.m. Bouillon en Maurits een banket aanbood dat wel 'seer somptueus [was], doch geheel sonder ordre gedient' werd[2], welke gang van zaken misschien aan Buzanvals ongehuwde staat mag worden toegeschreven. Blijkens aanwijzingen in verschillende van de hier uitgegeven brieven heeft Van der Meulen regelmatig Buzanval in diens ambtswoning, het huis van Aremberg[3], opgezocht. Het is aannemelijk, dat Van der Meulen in zijn, zeker na de verbouwing door Lieven de Key zeer imposante huis aan het Rapenburg[4] op zijn beurt meermalen de Franse ambassadeur heeft ontvangen.

Uit de brieven 59 en 63 valt op te maken, dat Buzanval wel boeken uit Van der Meulens welvoorziene bibliotheek van 1200 nummers[5] leende en dat hij van hem eens een fraai gebonden exemplaar van Jan Huygen van Linschotens Itinerario ten geschenke ontving. Bovendien liet de Leidse koopman wel eens wijn, dadels en peper in Den Haag bezorgen (zie br. 16, 25, 63); twee tonnen bier uit Bremen[6] behoorden eveneens tot de atten-

1 VREEDE, *Communication*, p. 99.
2 ANTH. DUYCK, II, p. 161; BOR, IV, p. 247.
3 Buzanval woonde evenals Gilpin in het huis van Aremberg, ook wel het huis van Naaldwijk genoemd, dat aan de Kneuterdijk bij de ingang van het Voorhout, op de hoek van het oude Nachtegaalspad stond. Het is nr. 48 op de in 1658 geschilderde copie van een uit 1570 daterende plattegrond van Den Haag, welke copie in het Haagse gemeente-archief aanwezig is. Oldenbarnevelt heeft deze 'gezantschaps-huizinge' aangekocht en laten slopen. J. HERINGA, p. 426, 429.
4 VERSPRILLE, p. 161.
5 KERNKAMP, *De bibliotheek*, p. 199.
6 Zie de brief van Baptista Oyens van 16 juli 1599 uit Amsterdam aan Abraham Berrewijns, de klerk en boekhouder van Daniël van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 609).

ties, terwijl ook Van der Meulens bloemkoolzaad en -plantjes, ten dele voor Villeroy bestemd, op hoge prijs werden gesteld[1].

Tussen Buzanval en Van der Meulen heeft al vóór 1595 contact bestaan. George Fremin (zie brief 1[3]) vraagt immers in 1592 aan de Leidse koopman of hij, wanneer hij in Den Haag komt, Buzanval van hem wil groeten[2] en uit een twee jaar later geschreven brief van Jacques della Faille blijkt, dat zijn zwager Van der Meulen de ambassadeur een bezoek wilde brengen[3]. Verder staat vast dat de correspondentie niet volledig is: tenminste één brief is zoekgeraakt[4] en bovendien is de briefwisseling nog in 1600 voortgezet[5].

De tachtig hier uitgegeven brieven komen in Van der Meulens boedelbeschrijving, na diens dood door Jan van Hout opgemaakt, reeds als een aparte bundel voor[6]. Ze zijn, op brief 58 na, door Buzanval zelf geschreven; het handschrift is nogal verraderlijk en bepaalde passages waren eerst na veel wikken en wegen vast te stellen, waarbij ook de onregelmatige spelling (bijv. het willekeurig door elkaar gebruiken van ce en se, van ces en ses) zich deed gelden. Aan de nauwgezette administratie van Van der Meulen is het te danken, dat van de meeste brieven ook de data van ontvangst en beantwoording kunnen worden opgegeven.

De brieven zijn wat ongelijk over de vijf jaren die zij beslaan, verdeeld: uit 1595 zijn er twaalf stuks, uit de volgende jaren resp. drieëndertig, elf, zeven en zeventien. De vele brieven van 1596 stellen ons in staat de totstandkoming van het Drievoudig Verbond van nabij te volgen, maar spijtig is dat er juist uit het

1 Reeds in 1594 betrok Van der Meulen van zijn zwager Jacques della Faille honderd bloemkoolplanten, die voor Buzanval bestemd waren. Zie de brief van Jacques Reiniers van 11 mei 1594 (i.o.v. Jacques della Faille) aan Van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 538).

2 Zie de brief van Fremin van 12 april 1592 uit Luik aan Van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 353).

3 Zie de brief van Jacques della Faille van 14 april 1594 uit Haarlem aan Van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 538).

4 Op 24 augustus 1597 zond Abraham Berrewijns deze nu vermiste brief van Buzanval door naar Amsterdam, waar zijn patroon toen verbleef; de begeleidende brief van Berrewijns in Arch. D.v.d.M., inv.nr. 523.

5 Van der Meulen schreef op 10 februari 1600 een brief aan Buzanval; laatstgenoemde verzond een maand later twee brieven naar Leiden, een voor Van der Meulen, de andere voor Bongars; de post van Bongars voor Buzanval bleef via Leiden lopen. Zie de brieven van Berrewijns van 14 februari, 10 maart en 6 april 1600 aan Van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 523).

6 Notarisprotocol van Jan van Hout, II (Not. Arch. Leiden, inv.nr. 44), f^{0} 144^{v}.

belangrijke jaar 1598 zo weinig brieven zijn. De verklaring daarvan moet worden gezocht in de omstandigheid, dat Buzanval het grootste gedeelte van dat jaar in Frankrijk vertoefde om de belangrijke Staatse deputatie (zie brief 56[4]) te begeleiden en ter bespreking van verschillende politieke en godsdienstige kwesties, niet alleen met Hendrik IV en Villeroy, maar ook met zijn oude vriend Du Plessis-Mornay en anderen. Helaas ontgaat ons zo o.m. Buzanvals reactie op Van der Meulens tocht naar Brussel in het begin van genoemd jaar.

In slechts een enkele brief geeft Buzanval een enigszins uitgebreide beschouwing, bijv. in brief 48, die Buzanval meteen na het bekend worden van de val van Amiens vanuit Parijs verstuurde. Het merendeel der brieven is evenwel zeer kort. Wanneer wij bedenken dat Van der Meulen voortdurend goed op de hoogte was van de ontwikkelingen in Europa en bovendien geregeld bij de ambassadeur aan huis kwam, is de beknoptheid in de mededelingen van Buzanval alleszins verklaarbaar. Dit bondig geformuleerd zijn van Buzanvals 'laatste nieuws' omtrent niet altijd even duidelijk genoemde aangelegenheden is er overigens de oorzaak van, dat deze publicatie van een zo uitvoerig notenapparaat moest worden voorzien. Om te voorkomen dat daarin bovendien heel vaak naar andere noten moest worden verwezen, zijn uitvoerige registers van de persoons- en geografische namen toegevoegd.

Tot besluit van deze inleiding willen wij niet nalaten als onze mening uit te spreken, dat de waarde van de hier volgende brieven niet gelegen is in de betekenis die zij als bron voor de politieke geschiedenis van de jaren 1595-1599 hebben. De mededelingen die Buzanval doet, zijn immers allerminst opzienbarend. Dat de brieven tal van malen duidelijk laten zien, hoe groot de onzekerheid omtrent het feitelijke gebeuren en hoe klein de afstand tussen gerucht en werkelijkheid zijn - de Sebastiaanslegende bijv. doet ook bij Buzanval nog opgeld (zie brief 60[2]) - zou de uitgave misschien al verantwoord maken.

Het eigenlijke doel van deze publicatie is echter, iets te laten zien van het belang dat de diplomatieke wereld had bij de inlichtingen die particulieren, vooral kooplieden, konden verschaffen. Natuurlijk zou dit belang gemakkelijker aan te wijzen zijn geweest, wanneer wij de inlichtingen die Van der Meulen Buzanval heeft verstrekt, hadden kunnen afdrukken. Desondanks menen wij dat de inhoud van Buzanvals brieven met de door ons

verzamelde en in de annotatie vastgelegde gegevens voldoende demonstreren, dat de Franse gezant zijn kennis van wat er in Europa omging voor een groot deel aan de Leidse koopman te danken had en dat diens berichtenorganisatie bij uitstek geschikt was om te dienen als kanaal voor de diplomatieke post, in een tijd waarin het berichtenverkeer nog verre van ideaal was geregeld. Nadere bestudering van de inhoud van de collectie-Van der Meulen, vooral van de daarin bewaard gebleven nouvelles, enerzijds, van Buzanvals Propositions anderzijds zal deze mening hechter moeten funderen.

Voor de bereidheid tot het oplossen van allerlei moeilijkheden waarvoor de tekst ons plaatste, alsmede voor de bij het annoteren der brieven geboden hulp, zijn wij verschillenden veel dank verschuldigd, vooral prof. dr. L. Kukenheim Ezn. te Leiden, die telkens op korte termijn zijn adviezen wilde geven, en de Leidse en Utrechtse studenten die in verschillende vorm hun bijdrage tot deze publicatie leverden.

1 Den Haag, 23 februari 1595[1].

Monsieur[2]. Je n'ay ryen apris par la letre du capitaine Fremyn[3] que confirmation des désordres qui sont aux provinces d'Artoys et Haynault[4]. D'alleurs nous n'havons ryen pour le présant. J'espère que nous pourrons demayn recevoyr quelque choze de Liège[5]. Je fais un mot de responce au capitaine Fremyn, je vous prie de luy faire tenyr. Si en aultre choze j'ay moyen de vous faire service, je m'y emploieray de très bon ceur. *Et sur ce vous saluant humblemant je priray Dieu*, *Monsieur*, *qu'il vous tienn' en sa sainte guarde. Vostre humble et très affectionné à vous faire service Buzanval*[2].

2 Den Haag, 24 mei 1595[1].

Depuys vous havoys veu, j'ay receu ce pacquet icy-enclos pour Monsieur de Bongars[2]. J'ay pansé qu'il vous viendroit

1 Ontv. 23 februari.
2 De aanhef en het slot, hier gecursiveerd, worden van de volgende brieven niet afgedrukt, omdat zij daar geheel of nagenoeg geheel gelijkluidend zijn.
3 George Fremin, waarschijnlijk van Franse afkomst, stond in 1592, toen hij zijn eerste brieven aan Daniël van der Meulen schreef (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 353), reeds enige tijd in contact met Buzanval. Van der Meulen zorgde voor het doorzenden van de brieven, die Fremin en Buzanval wisselden. Fremin zal deze brief verzonden hebben rond zijn vertrek uit de Z. Nederlanden naar Augsburg, vanwaar hij op 23 februari 1595 Van der Meulen schreef.
4 Het Franse garnizoen van Kamerijk hield van deze grensvesting uit strooptochten in Artois en Henegouwen. De Spaanse legerafdelingen, die in deze gewesten de Fransen moesten bestrijden, sloegen er ook aan het plunderen. VAN METEREN, f° 348^{v}, 350^{v}.
5 Buzanval verwacht bericht over de gebeurtenissen na de verrassende verovering door de Staatse troepen van het in het officieel neutrale prinsbisdom gelegen Hoei op 8 februari 1595. De enorme overstromingen langs de grote rivieren brachten niet alleen grote vertraging in de nieuwsvoorziening teweeg, maar beletten ook Maurits, de bezetting van Hoei steun te bieden. Deze met het oog op de samenwerking met de Franse troepen belangrijke vesting viel dan ook reeds op 20 maart. FRUIN, *Tien Jaren*, p. 149, 150, met bronnenopgave.
2 De aanhef en het slot, hier gecursiveerd, worden van de volgende brieven niet afgedrukt, omdat zij daar geheel of nagenoeg geheel gelijkluidend zijn.
1 Ontv. 25 mei; beantw. 26 mei.
2 Jacques Bongars (1554-1612), Frans diplomaat en geleerde, calvinist. Sinds 1585 vervulde hij opdrachten van Hendrik van Navarre in Duitsland, Denemarken, Engeland en de Republiek. In 1593 werd hij benoemd tot gezant bij de vorsten van het Keizerrijk, met als voornaamste opdracht, hun steun te verwerven, o.m. bij het huren van troepen. Zie Inl., p. 179.

encores asses à temps pour joindre aux précédentes; je vous suplye luy vouloyr ajoindre. Nous n'havons icy ryen; on parle de la réconciliation du Duc du Mayne[3] et sourdement que les Tholozains hauroyent desjà chassé Monsieur de Joyeuze[4], aussy que Monsieur de Deguières[5] hauroit faict quelque exploit dans le Piémont.

3 Den Haag, 13 juli 1595[1].

Je vous remercye humblemant de la letre que m'havves escritte et envoyé de la part de Monsieur de Bongars. J'havois les mesmes nouvelles que celles qu'il m'escrit de Monsieur de Sillery[2], ambassadeur en Suysse. On nous advertyt de Liège que l'armée du Conte de Fuentes va assiéger Mauberfontayne, place encores plus foible que Le Catellet, et qu'elle tiroit vers Guyze[3]. J'espère que celle du Roy soubs la conduitte de

3 Charles de Lorraine, hertog van Mayenne (1554-1611). Na de vermoording in 1588 van zijn broer Henri de Guise leider der Ligue. In de loop van 1595 besloot hij zich aan Hendrik IV te onderwerpen. Op 23 september van dat jaar ging de koning accoord met een wapenstilstand (vgl. slot van brief 7), maar eerst in januari 1596 werd het verdrag gesloten, dat in feite de Ligue ophief. LAVISSE, VI, 1, p. 403; FLASSAN, II, p. 155.

4 Henri, hertog van Joyeuse (1567-1608). Na zijn vertrek uit het klooster werd hij een belangrijke figuur in de Ligue. In april 1595 dwong hij het parlement van Toulouse, zich naar Castel-Sarrazin terug te trekken. Niet lang daarna sloot hij vrede met Hendrik IV, die hem toen benoemde tot maarschalk van Frankrijk en gouverneur van Languedoc. LAVISSE, VI, 1, p. 404.

5 François de Bonne, hertog van Lesdiguières (1543-1626). Had zich in het leger der hugenoten tot veldheer bekwaamd en werd door Hendrik IV met verschillende militaire opdrachten belast. Voor de campagne van Lesdiguières tegen de hertog van Savoye in Piémont, zie: DUFAYARD, p. 179 e.v.

1 Ontv. 13 juli; beantw. 15 juli.

2 Nicolas Brûlart, heer van Sillery (1544-1624). Hij was een vertrouweling van Hendrik IV, vervulde enkele malen, o.a. in 1595, politieke opdrachten in Zwitserland en was een van de twee Franse diplomaten, die in 1598 met Spanje de vrede van Vervins sloten.

3 Fuentes, de landvoogd der Z. Nederlanden en een uiterst bekwaam veldheer, was tot een offensief tegen de Franse grensvestingen overgegaan. Op 25 juni 1595 had hij Le Câtelet (ong. 20 km. ten noorden van St. Quentin) na een korte belegering ingenomen. De berichten over Guise en Maubert-Fontaine (ong. 25, resp. 85 km. ten oosten van Le Câtelet gelegen) waren loze geruchten. Fuentes trok nl. westwaarts, naar Doullens (ong. 30 km. ten noorden van Amiens), waarvoor hij 13 juli het beleg sloeg.

Monsieur de Nevers[4] sera maintenant en campaigne pour s'y oposer. J'ay peur que la ville de Cambray ne soit fort incommodée en sa récolte[5].

4 Den Haag, 28 juli 1595[1].

Je suys contraint de vous inportuner derechef pour vous prier de faire tenyr ce mot à Monsieur de Bongars. Vous haures veu Monsieur de l'Escalle[2] qui vous haura dict l'hureux voyage et passage de Madame la Princesse d'Orange[3] et comme nous l'havons amenée par deçà. Nous attendons nouvelles du succès du siège de Dourlans[4], où sur bon compte La Motte[5] ha heu la teste emportée d'une balle de canon. Si vous havves quelque choze je vous prie nous en faire part. Nous sommes un peu affligés de la retraitte de devant Grolle[6], mays il vault mieux une bonne retraitte qu'une mauvaise attante.

4 Louis de Gonzague, hertog van Nevers (1539-1595). Aanvankelijk een der leiders van de Ligue, later in dienst van Hendrik IV. Als bevelhebber van de troepen in Picardië kreeg hij na het verlies van Le Câtelet van de koning opdracht, Fuentes van het Franse gebied te verdrijven. LAVISSE, VI, 1, p. 402.

5 Na de inneming van Le Câtelet hebben Fuentes' troepen de oogst in de streek rond Kamerijk vernield. VAN METEREN, f^{0} 358^{v}.

1 Ontv. en beantw. 28 juli.

2 Josephus Justus Scaliger (1540-1609). Befaamd klassiek filoloog, werd in 1593 hoogleraar te Leiden als opvolger van Lipsius. Zowel Buzanval als Daniël van der Meulen hadden regelmatig contact met hem. Zie Inleiding, p. 175, 181.

3 Louise de Coligny (1555-1620) had de sluiting van het huwelijk bijgewoond van haar stiefkind Elisabeth (dochter van Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon) met de hertog van Bouillon (zie voor hem brief 27[4]), die op 16 april 1595 te Sedan plaatsvond. Na een kort verblijf te Parijs keerde Louise de Coligny in het laatst van juli 1595 in de Republiek terug. DELABORDE, I, p. 330-332; TIMMER, p. 205.

4 Zie brief 3[3]. Het bericht, dat de Franse troepen, die Doullens te hulp waren gekomen, op 24 juli belangrijke verliezen hadden geleden, toen zij in botsing kwamen met afdelingen van Fuentes' leger, had Buzanval kennelijk nog niet bereikt. Doullens gaf zich na deze tegenslag op 31 juli aan de Spanjaarden over. LAVISSE, VI, 1, p. 402-403; DEMARSY, *La prise de Doullens*, bevat de door VAN METEREN, f^{0} 359, genoemde pamfletten.

5 Valentin de Pardieu, heer van La Motte (1530-1595). Afkomstig uit Frans-Vlaanderen, streed eerst in het leger van de centrale regering der Nederlanden, was later in Spaanse dienst. Verschillende belangrijke krijgsdaden staan op zijn naam, o.a. de herovering van Hoei (zie brief 1[5]). Bij een nachtelijke verkenning van Doullens werd hij op 16 juli door een kogel gedood. BOR, IV, p. 38.

6 Maurits had op 14 juli het beleg voor Grol geslagen, maar op 25 juli brak hij het bij de komst van Mondragon op. ANTH. DUYCK, I, p. 612-621.

5 Den Haag, 1 september 1595[1].

Je vous envoye les letres que je vous avoys promises pour Monsieur de Bongars. Nous havons ce jour d'huy nouvelles de Calays[2] du 26, que le filz de Monsieur de Nevers c'est jetté dans Cambray[3] avecq deux cents chevaux. Ce gage servira pour encourager les assiégés et obligera plusieurs et des plus grans à haster le secours de cette place. On escrit aussy que depuys ce temps l'ennemy ha si fort reserré la place que personne n'y ha peu entrer. Ilz font deux grand cavalliers[4] du costé de la citadelle pour la batre de cette part. Si vous en havves quelque choze de certayn plus frais, je vous prie m'en advertyr.

6 Den Haag, 7 september 1595[1].

J'escris ce mot à Monsieur de Bongars que je vous suplye de luy faire tenyr. Je ne doubte point que les ennemys n'ayent rendu par leurs escrits la disgrace de ses jours passés plus grande[2]

1 Ontv. 1 september.
2 Mogelijk van Vidosan, de gouverneur van Calais, of van Anthoine de Sailly, de agent der Republiek aldaar.
3 Kamerijk werd sinds 8 augustus door een uitgebreide troepenmacht onder Fuentes belegerd, met steun van Artois en Henegouwen, die vanwege de plundertochten in hun gewesten (zie brief 1[4]) er groot belang bij hadden, dat deze sleutelpositie in Spaanse handen kwam. De hertog van Nevers zond ter ondersteuning van het Franse garnizoen een hulpleger onder bevel van zijn zoon, Charles de Gonzague, hertog van Réthel (1580-1637). Volgens JACQUES BONGARS (in een brief aan Camerarius van 24 aug. 1595 uit Ansbach; *Lettres*, p. 398) legerde de hertog van Réthel 350 man extra in de stad om de burgers in toom te houden. Desondanks zag de bevolking van Kamerijk, de Franse bezetting meer dan moe en zonder voedselreserves (zie brief 3[5]), kans, op 2 oktober de poorten voor de Spanjaarden te openen. De Franse troepen, die zich op het kasteel hadden teruggetrokken, besloten op 7 oktober, toen Hendrik IV reeds een eind op weg was van Bourgondië naar de noordgrens van zijn rijk, zich over te geven. VAN METEREN, f^{0} 362, 362^{v}.
4 Heuvels, die als bolwerk dienst doen.
1 Ontv. 7 september.
2 Begin september leed het Staatse leger aan de oostgrens een groot verlies, toen na een schermutseling enkele bevelhebbers gevangen raakten, o.a. de graven Philips van Nassau, Ernst van Solms en Ernst Casimir van Nassau, van wie de twee eerstgenoemden op 3, resp. 5 september overleden. TEN RAA en DE BAS, II, p. 36. Uit enkele brieven die Maurits in handen vielen, bleek dat de tegenpartij het succes zeer overdreef. BOR, IV, p. 55.

et qu'ilz n'en aient faict une victoire tout entière. Je suys de plus en plus en peine pour le siège de Cambray[3]. Le Roy en est encores fort esloigné; toutefoys je m'assure qu'il ne s'endormira à ses aproches. Les ennemys s'en promettent heureuze issue et plus que certaine. Si vous en receves quelquez nouvelles, je vous prie de m'an faire part.

7 Den Haag, 13 oktober 1595[1].

Je vous remercye bien affectionnément des dernières d'Allemaigne que vous m'havves envoyé, ausquelles je fais responce et vous prie de les addresser seuremant. Je receus hyer letres du Roy du 2e de Paris. Il en partoit le landemayn pour aller au secours de Cambray qu'on tenoit encores lors en bon estat. Depuys j'ay nouvelles certaynes que Sa Majesté estoit arrivvée vers St. Quentyn[2]. Si la citadelle tient, comme on veult dire, il y ha encores quelqu' espérance, mays j'ay peur qu'elle ne soit pas mieux pourveue que la ville. Aussy les ennemys chantent partout qu'ell' est à eux. Les difficultés de vivvres sont si grands partout que je ne scay commant Sa Majesté pourra maintenir son armée ès quartyers de la Picardye[3]. Nous tenons l'accord de Monsieur du Mayne faict. C'est tout ce que je vous puys mander de ce lieu.

8 Den Haag, 2 november 1595[1].

Je vous envoye ce mot affyn qu'il vous plaise en grossir vostre pacquet. Je suys gros d'entendre des nouvelles d'Allemaigne et de nos pacificateurs; mesmes si l'Archiduc Albert pass' oultre[2].

3 Op 9 september compareerde Buzanval in de Staten-Generaal om steun tot ontzet te vragen; zijn propositie in *R.G.P.*, 57, p. 425-428.

1 Ontv. 13 oktober.

2 Hendrik IV kwam op 5 oktober bij St. Quentin. BOR, IV, p. 56. Zie voor wat volgt brief 5[3].

3 Was de oogst van 1594, ook buiten de Republiek, al slecht geweest, de korenschaarste werd in het volgende jaar nog groter (BOR, IV, p. 152; KERNKAMP, *Handel op den vijand*, II, p. 140, 156, 157). De Franse koning laat vanaf het einde van 1595 meermalen bij de Staten-Generaal aandringen op hulp in de vorm van koren (*R.G.P.*, 57, p. 438-440; 62, p. 64).

1 Ontv. 2 november.

2 De Rijksdag te Regensburg had, om de grote nadelen die sommige Duitse vorsten van de oorlog tussen Spanje en de Republiek ondervonden, besloten te pogen een vrede te bewerken. Keizer Rudolf II en de Staten-Generaal wisselden enige brieven en enkele vorsten werden belast met gezantschappen naar Brussel en Den Haag. De Staten-Generaal weigerden echter paspoorten en berichtten de keizer meer dan eens dat het zenden van de gecommitteerden niet op prijs werd gesteld. Met hun tocht naar de Z. Nederlanden wilden de vorsten wachten tot Albertus, die tot landvoogd was benoemd, daar was aangekomen. VAN METEREN, f[0] 343, 360; REYD, p. 261, 292; *R.G.P.*, 57, p. 479-481, 492, 493; 62, p. 127[5].

Le Roy ha faict faire de grandes instances en Angleterre[3] pour réveiller ses gens contre l'Hespagnol et les unyr avecq nous tous en cette guerre, mays tout cela en vayn. Au contraire plus de froideur que jamais et des parolles capables d'ébransler un ceur bien ferme. Toutefoys j'espère que Sa Majesté continura sa pointe, encores qu'on luy propose asses d'expédians pour se retirer honestemant de la partye.

9 Den Haag, 11 november 1595.

Je fus bien fasché dernièremant de ne pouvoir accommoder comme j'eusse désiré le marchant[1] que me recommandies, mays il y havoit danger qu'on luy faisant trop valoir mon crédit, je n'eusse joué de sa peau témérèremant. Je luy [ay] offert letres de recommandation en court pour obtenyr un passeport, mays il luy en falloit un devant que s'y pouvoir acheminer en seureté. Je vous supplye que Monsieur de Bongars soit servy de cette letre. Je n'ay ryen de France ny d'alleurs. Angleterre receule tousjours[2]. Si vous havves quelque choze, faictes m'en part.

10 Den Haag, 24 november 1595.

Je vous chargeray encores de ces letres pour Monsieur de

3 Toen Kamerijk verloren dreigde te gaan, liet Hendrik IV Elisabeth zeer dringend om steun vragen. Zijn gezant Loménie werd echter zeer onvriendelijk behandeld, vooral omdat Hendrik IV geweigerd had Calais en andere kuststeden aan de Engelsen in pand te geven. Een tweede ontvangst na die van 14 oktober werd hem zelfs geweigerd. In een kort daarna aan Hendrik IV geschreven brief nam Elisabeth een wat gematigder standpunt in (zie br. 9, 10). De verhouding bleef echter enige tijd zeer koel. BLACK, *Elizabeth and Henry IV*, p. 92, 93; PRÉVOST-PARADOL, p. 16, 17; LAVISSE, VI, 1, p. 408.

1 De Zuidnederlander Pierre Wallet wilde na het korte bezoek dat hij in deze tijd aan de Republiek bracht, naar Frankrijk reizen; hij liet Jan Schot bij Van der Meulen informeren, of deze bij Buzanval moeite wilde doen voor een aanbevelingsbrief ter voorkoming van molest (zie brief van Jan Schot van 30 oktober 1595 uit Middelburg aan Daniël van der Meulen, Arch. D.v.d.M., inv.nr. 622).

2 Zie brief 8[3].

Bongars s'il vous plaist. Je voudroys bien qu'il nous voulust éclarcyr bien particulièremant des intentions et menées de cett' ambassade tant attendue à Bruxelles[1]. Le vent contraire nous guarde de ryen havoir de France où on dit que le Comte de Fuentes reprend son vol pour ravitailler La Fère[2]. Nous sommes icy pour essayer à redresser toutes chozes pour l'an prochayn[3]. Vous scavves que l'Angleterre c'est adoucye et désiste de ses rigoreuses demandes[4]; il y hauroit danger qu'en urgant un accessoire elle ne perdit le principal. Vous havves le filz de Monsieur du Plessis à Leyden[5]; je suys bien fasché que je ne me suys trouvé à Leyden pour luy donner vostre congnoissance; je vous suplye de luy en départyr si l'occasion s'en présante.

11 Den Haag, 7 december 1595[1].

J'heus hyer des letres de Monsieur de Bongars par aultre voye que par la vostre. Il me mande que l'empereur presse fort l'ambassade pacifique[2] et qu'il[z] ce font plusieurs menées pour ce reguard. Je vous suplye luy faire tenyr ce mot de responce. Quant à la France j'ay nouvelles du 17 du passé de Rouen. Le

1 Zie brief 8[2].

2 Toen Hendrik IV te laat met zijn leger in Picardië kwam om de val van Kamerijk te kunnen voorkomen, zond hij zijn troepen naar La Fère aan de Oise, gelegen aan de weg van de Z. Nederlanden naar Parijs. Fuentes bevoorraadde deze Spaanse voorpost nog zo goed als de voedselschaarste toeliet. Hendrik IV probeerde de laaggelegen stad te inunderen (zie brief 12), maar toen dit mislukte (zie brief 15) besloot hij de stad door uithongering tot overgave te dwingen. Hij slaagde hierin eerst op 22 mei 1596. VAN METEREN, f^{0} 365^{v}; FRUIN, *Tien Jaren*, p. 152, 267-269; LAVISSE, VI, 1, p. 406.

3 Buzanval compareerde in november en december enkele malen in de Staten-Generaal met het verzoek om steun aan Frankrijk voor de eerstvolgende maanden in de vorm van geld, troepen, kruit en koren. *R.G.P.*, 57, p. 438 e.v.

4 Nl. Calais en andere havens als pandsteden. Zie brief 8[3].

5 Philippe de Mornay, heer van Bauves (1579-1605), zoon van de bekende leider der Hugenoten Philippe du Plessis-Mornay (1549-1623). Hij reisde verschillende jaren door Europa, werd 20 november 1595 te Leiden als student in de literaire faculteit ingeschreven (DU RIEU, kol. 44), bezocht in 1596 met Janus Dousa jr. de Frankforter jaarmarkt (JACQUES BONGARS, *Lettres*, p. 457), kwam in mei 1599 weer naar de Republiek (zie brief 75) om met enkele onderbrekingen tot zijn dood deel uit te maken van Maurits' leger. PATRY, p. 418-422.

1 Ontv. 7 december.

2 Zie brief 8[2].

Roy c'est logé à une lieue de La Fère[3] qui ne fait point encores mine de souffrir beaucoup. On s'attend que les Hespagnolz essairont de la secouryr et à cette cause Sa Majesté ha mandé toute la noblesse. Monsieur le conestable[4] qui est à Paris s'y doibt trouver. C'est tout ce que j'ay de ce costé-là.

12 Den Haag, 22 december 1595[1].

Je me suys mépris ce matyn, je pansoys estre plus jeune d'un jour et que ce ne fust que jeudy. Si vos letres sont partyees[2], faistes s'il vous plaist s'adresser de celles-cy à vostre première commodité; si désirerois-je fort qu'elles peussent rencontrer cett' ordinaire. Nous havons de France que l'armée ennemye commançoit à paroistre sur la frontière dès le 15 du présant, que l'eau commançoit à entrer dans La Fère par le moyen de la chaussée que le Roy ha faict faire pour cett' effet[3]. On attend Monsieur de Mayne en court avecq lequel sans doubte la paix est faicte, comm' m'escrit Monsieur de Villeroy[4] et espère qu'il servira Sa Majesté fidellemant. Le tout gist maintenant au faict de La Fère. S'il succède, toutes chozes sont assurées. Aultremant je voy encores une grand mer d'affairres et difficultés. Si vous havves quelque choze, faictes m'en part, je vous prie.

13 Den Haag, 5 januari 1596[1].

Je vous suplie de charger vostre paquet de ce mot que j'escris à Monsieur de Bongars. Je receus hyer des letres du camp de devant La Fère du 18 du passé. Les chozes y estoyent en bons termes et espérance de venir à bout de l'afayre en bref. Il n'y

3 Hendrik IV had zijn kwartier te Travecy (Itinéraire de Henri IV, in: *Recueil*, IX, p. 454).
4 Henri, graaf van Damville, sinds 1579 hertog van Montmorency (1534-1614). Na hem vele jaren zijn diensten te hebben bewezen, wordt hij in 1593 door Hendrik IV tot connétable van Frankrijk benoemd.
1 Ontv. 22 december.
2 Van der Meulen verzond in deze tijd gewoonlijk vrijdags de post naar Duitsland; op vrijdag 22 december 1595 stuurde hij een brief aan Bongars (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 660, antwoord op Bongars' brief van 26 november).
3 Zie brief 10[2].
4 Nicolas de Neufville, heer van Villeroy (1542-1617). Ligueur, die zich begin 1594 aan Hendrik IV onderwierp, waarna hij in al zijn functies werd hersteld, o.a. als secrétaire d'État.
1 Ontv. en beantw. 5 januari.

havoit point encores d'aparance que les Hespagnolz fussent prests pour la venir secourir. Je croy que nous haurons icy bientost Monsieur de Sancy[2], Sa Majesté me commande de l'attandre; il ne vient pas pour la paix[3], mais bien pour corner la guerre à bon étiant[4]. Jamais le Roy n'y fust plus résolu jusquez à un total déchassemant des Hespagnolz des Pays-Bas. Vous verres par ce que je vous envoye, à quoy en est réduit Monsieur d'Espernon[5], mays Monsieur des Deguyères[6] escrit que tout cecy sera bientost suivy d'un effet de plus grand' importance. Les Ducs de Nemours[7] et Joyeuse[8] traittent bien avant leur accord et celuy de Savoye[9] ne s'en jette pas loing. Je croy que le

2 Nicolas Harlay de Sancy (1546-1629), van 1594-1599 surintendant des finances. Al enige tijd was er sprake van, dat Sancy in Den Haag zou komen spreken over het geven van een officieel karakter aan de bestaande alliantie en over het voortzetten van de hulpverlening aan Frankrijk. De Staten-Generaal verzochten echter Hendrik IV, Sancy eerst naar Elisabeth te zenden om niet haar jaloersheid op te wekken. ANTH. DUYCK, II, p. 14. Zie ook brief 26^{5}.

3 In de Republiek ging het gerucht, dat Hendrik IV wel eens op korte termijn vrede met Spanje zou kunnen sluiten en Buzanval werd ervan beticht dat 'hij gestaedelijck den pays in de mont hadde' en zich van de steun van Louise de Coligny poogde te verzekeren. ANTH. DUYCK, I, p. 690, 691. Op 29 januari sprak Buzanval in de Staten-Generaal op last van de koning het gerucht ten stelligste tegen. BOR, IV, p. 171.

4 Lees: à bon escient.

5 Jean Louis de Nogaret de la Valette, hertog van Épernon (1554-1642). Door zijn eigenzinnigheid joeg hij om de beurt de ligueurs en de royalisten tegen zich in het harnas. Hendrik IV ontnam Épernon in 1595 het bestuur over Provence en wist diens aanhang van hem te vervreemden door het aanstellen van de zoon van de vroegere Ligue-leider: de jonge hertog van Guise, die zich kort tevoren met de koning had verzoend. Het verdrag dat Épernon in november 1595 met Philips II sloot, baatte hem weinig: hij moest in korte tijd het hoofd buigen voor de nieuwe gouverneur en de veldheer die Hendrik IV tot diens beschikking had gesteld, Lesdiguières. Kort nadat Marseille zich aan Guise had overgegeven (zie brief 15^{8}), onderwierp Épernon zich. CAPEFIGUE, VII, p. 276-279; GIRARD, p. 160 e.v.; LAVISSE, VI, 1, p. 404, 405.

6 Zie br. 2^{5} en 13^{5}.

7 Henri de Savoye, sinds 1595 hertog van Nemours (1572-1632). In 1596 verzoende hij zich met Hendrik IV, na enkele jaren in naam der Ligue gouverneur van Dauphiné te zijn geweest.

8 Zie brief 2^{4}.

9 Karel Emanuel, sinds 1580 hertog van Savoie (1562-1630). Na de dood van Hendrik III maakte hij aanspraak op het koningschap en in 1590 werd hij door de Ligue als gouverneur van Provence erkend, welke functie hem betwist werd door Épernon en later door Guise. Hij zond in 1595 en 1596 onderhandelaars naar Hendrik IV: hij zou zich onderwerpen en zich geheel van de Spanjaarden afkeren, wanneer hij enkele veroveringen zou mogen behouden. Het kwam echter niet tot een verdrag en Lesdiguières dwong hem, zich geheel uit Provence terug te trekken. VAN METEREN, f^{0} 364, 364^{v}; LAVISSE, VI, 1, p. 405.

Cardinal[10] est bien près du Luxembourg. Si vous havves quelque choze, faictes en part à vos amys.

14 Den Haag, 20 januari 1596[1].

J'ay peur que cette letre ne vienne trop tard pour accompagner les vostres; la raison en est sur ce que je ne la voulois fermer que je n'heusse receu celles qu'on me disoit estre icy venues de France pour moy que je n'ay toutefoys encores receues. D'alleurs je voy que le siège de La Fère va en longeur, d'autant que ceux de dedans n'ont pas tant de disette qu'on pansoit, mays le Roy est bien fortifié et attendra les forces qui viendront au secours. Je croy qu'on se hastera pour ce faire à cett' heure que le Cardinal est arrivvé. Si vous havves quelque choze, je vous prie que j'en aye part.

15 Den Haag, 24 januari 1596[1].

Vous havies heu bon advys par vostre dernière. Sa Majesté ha pancé exécuter une entreprise sur Landrecy[2] la veille des Roys[3] sans la découverte d'icelle. J'en receus hyer letre du camp de devant La Fère du 13 du présant[4]. La digue n'ha peu encores faire d'effect, c'estant rompue par l'impétuosité des eaux. On la remetait en estre et croyt-on que maintenant ell' ha joué son jeu; ou bien qu'il n'y haura plus d'espérance de ce [jeu][a]-là. Il faudra doncq lors attendre l'évènement de la famine

10 Aartshertog Albertus van Oostenrijk. Deze kwam op 29 januari te Luxemburg en deed op 11 februari zijn intocht te Brussel. VAN METEREN, f^0 364^v.

1 Ontv. 20 januari.

1 Ontv. 24 januari. De mededelingen van Buzanval in deze brief komen tot in de bijzonderheden ook voor in de brieven, die de gezant der Republiek aan het Franse hof, Lieven Calvart, op 8 en 9 januari uit Coucy aan de Staten-Generaal zond (uitvoerig weergegeven in: Anth. Duyck, II, p. 11-13).

2 Over de aanslag op Landrecy: VAN METEREN, f^0 364^v.

3 Driekoningen-avond.

4 Hendrik IV verzond op dezelfde datum aan Buzanval ook brieven voor Oldenbarnevelt en voor de Staten-Generaal (de laatste in: *Recueil*, IV, p. 485, 486; beide in vertaling in: BOR, IV, p. 170, 171).

a Het papier is hier beschadigd.

et du secours que voudront donner les ennemys à quoy on dict qu'ilz s'aprestent de tous costés, n'étant aujourd'huy le Cardinal d'Austriche empesché à aultre choze et urgant fort cett' affayre. Cependant Monsieur du Maine est du tout d'accord, ha un de ses enfants près Sa Majesté et l'aultre dans Paris; luy est à Soyssons attendant la publication de son accord auquel la court fait quelque oposition pour un point particulier touchant la mort du feu Roy[5]. Monsieur de Nemours est aussy receu en grace et le Duc de Savoye n'en est guères esloigné; il ha le présidant La Rochette près Sa Majesté; il est en mauvais' intelligance avecq les Hespagnolz quy luy ont tué le Baron d'Armance qu'il envoyoit en France vers Sa Majesté; bref le Roy tient ce trou pour bouché[6]. Vous havves entendu à quelz termes est réduit le Duc d'Épernon; il ha presquez tout perdu et ne s'en est guères falu que sa vie mesme n'y soit démourée par l'industrie d'un paysan qui havoit mis deux quintalz de poudres en voûte sur laquelle estoit sa chambre; il la fit sauter et neuf ou six des siens furent écarbouillés, mays luy n'eust que la teste brisée et le bras sans danger de mort[7]. Les affayres de Marseille[8] ne sont encore en si mauvays termes qu'on disoit ou en espère. Bien et en bref, si vous havves quelque choze, je vous prie de m'en faire part.

5 Het verdrag (zie brief 2^{3}), neergelegd in het edict van Folembray, ondervond bij het parlement van Parijs kritiek voor wat de passage over Mayenne's schuld aan de moord op Hendrik III betrof. BOR, IV, p. 177. De publicatie van het accoord geschiedde eerst in mei 1596. VAN METEREN, f^{0} 367.

6 Zie voor deze onderhandelingen brief 13^{9}.

7 Toen de hertog van Épernon (zie brief 13^{5}) zich te Brignoles bevond, pleegde een zekere Barthélemy Bigne een aanslag op zijn leven. GIRARD, p. 165-167; ANTH. DUYCK, I, p. 170; II, p. 12.

8 Het stadsbestuur van Marseille weigerde Hendrik IV te erkennen en had - volgens de geruchten op aansporing van aartshertog Albertus, toen deze op doortocht was naar de Nederlanden - Spaanse troepen in de stad geroepen om haar zelfstandigheid tegenover de gouverneur van Provence, de hertog van Guise (zie brief 13^{5}) te handhaven. De bevelhebber van een deel der troepen Pierre de Libertat speelde echter, na in het geheim met Guise onderhandeld te hebben, deze op 17 februari 1596 de stad in handen. CAPEFIGUE, VII, p. 305-318; BOR, IV, p. 151, 177-179; VAN METEREN, f^{0} 363^{v}, 364. Op 12 maart ontving Buzanval van de koning bericht, dat Marseille was ingenomen. ANTH. DUYCK, II, p. 23, 24.

16 Den Haag, 1 februari 1596[1].

Je receus hyer la vostre et vostre bon vyn quy ha esté jugé tel de tous ceux qui s'y congnoissent. Je vous remercye humblemant de l'un et de l'autre. Nous havons maintenant un vent qui nous ferme le passage de France; c'est pourquoy, si vous ne nous en aprenes quelque choze de vostre costé, nous demourerons ignorans jusquez à ce qu'il tourne. On escrit de Bruxelles du 27 du passé que [le] Comte de Fuentes n'est point bien contant de la venue du Cardinal[2] et qu'il n'est pas pourveu du vicariat de Sicile[3], que les régimans wallons son[t] cassés et quelques allemans pour de ses pièces en composer d'autres[4]. Cela amènera des mescontentemans et des longueurs au redres des affayres, outre qu'on dit qu'il y ha grand pénurie de grayns ès quartyers de l'ennemy[5]. S'il est ainsy je ne voy pas qu'ilz puissent faire de grands voyages en France. Je vous prie faire passer mes letres selon leurs adresses.

17 Den Haag, 15 februari 1596[1].

Je vous envoye de l'importunité à mon ordinaire. Elle sera acreue par la charge que m'ha donné Madame la Princesse d'Orange de vous prier de sa part de faire addresser celles qu'elle escrit à Madame l'Électrice[2]; je croy que Monsieur de Malpart[3]

1 Ontv. 1 februari.
2 Fuentes wilde zelf nog een campagne beginnen om nieuwe lauweren te oogsten. Men wilde echter de eer aan Albertus laten. LE PETIT, II, p. 662.
3 Fuentes kreeg het vice-koningschap van Napels en Sicilië niet, wel na enige tijd het gouverneurschap over Milaan.
4 Inlandse en Duitse regimenten waren bij de aankomst van de aartshertog vanwege de achterstand in de betaling van hun soldij in staat van muiterij gekomen. VAN METEREN, f^{0} 364^{v}. Albertus besloot daarom tot het reorganiseren van het leger en het uitvaardigen van een nieuwe krijgsordonnantie. CHAPPUYS 1, p. 578; BOR, IV, p. 195-202.
5 Zie brief 7^{3}.
1 Ontv. 16 februari.
2 Louise Juliana van Nassau (1576-1644), dochter van Willem I en Charlotte de Bourbon, sinds 1593 gehuwd met Frederik IV, keurvorst van de Palts (1574-1610).
3 Nicolas Malapert, een achterneef van de schoonvader van Daniël van der Meulens broer Andries, probeerde van Hendrik IV ten gunste van Marie de Courcelles, weduwe van Thierry Badouère, schadeloosstelling te krijgen voor de tijdens de Bartholomeusnacht verloren gegane bezittingen van Badouère. Malapert, die met deze weduwe huwde, wist Louise de Coligny, de paltsgravin en Buzanval ertoe te bewegen, de zaak onder de aandacht van de koning te brengen, die inderdaad een vergoeding gaf. Zie B.N. LEVERLAND, genealogische tabel III, en de brieven, die Malapert van 1596-1600 uit Frankfort aan Daniël van der Meulen schreef (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 587).

qui est à Franckfort pourra bien faire cett' office. Nous n'havons icy ryen de France. Vous haures veu celuy que Monsieur du Plessis envoye à Monsieur de Bauves son filz, mays il havoit longtemps attendu le vent au Havre[4]. Je languis après les nouvelles de La Fère et vous assure que tout le reste m'est peu. Mandes-moy ce que vous en haures apris du costé de delà.

18 Den Haag, 23 februari 1596[1].

Puysque je suys encores icy arresté jusquez à ce que le voyage de Monsieur de Sancy soit résolu[2], je tiendray encores le cours des letres avecq Monsieur Bongars. Je receus hyer letres de Sa Majesté du 10 du présant. On ha pris force soldats qui vouloyent eschapper de La Fère; ilz sont tous assentans en ce point que la nécessité y est très grande. On espère que dans troys sepmaine cette besongne sera parachevée. Le Roy est logé si fortement qu'il sera malaisé aux Hespagnolz de ravitailler la place. Je croy qu'ilz en feront plus de bruyt que d'effet et s'ilz vont en France ce sera pour se montrer ou bien pour frapper coup allieurs. Monsieur d'Épernon est d'accord avecq Sa Majesté. J'ay peur de Marseilles. Nous havons trefve en Bretaigne jusquez au commancemant de may; on y attend une nouvelle descente d'Hespagnols[3]. Si vous havves quelqu' autre choze, faictes en part à vos amys.

4 Zie brief 10[5]. De brief van Du Plessis die deze man voor Buzanval meebracht, bevatte slechts oud nieuws; deze brief d.d. 16 januari 1596 is afgedrukt in: *Mémoires Du Plessis*, VI, p. 449-451. In zijn brieven aan Buzanval van 14 februari en 3 mei 1596 (*ibid.*, VI, p. 459, 468) noemt Du Plessis de naam van deze man: Brouard.

1 Ontv. en beantw. 23 februari.

2 Zie brief 13[2].

3 Philippe Emmanuel de Lorraine, hertog van Mercoeur (1558-1602), was door zijn zwager Hendrik III benoemd tot gouverneur van Bretagne en wist zich, soms met Spaanse hulp, het langst van alle ligueurs tegenover Hendrik IV te handhaven, tot hij zich in maart 1598 moest onderwerpen. De van 1592 af door hem slepend gehouden onderhandelingen, waarin nooit meer dan korte bestanden werden bereikt, werden vanwege de koning vnl. gevoerd door Du Plessis, van wie ook Buzanval zijn inlichtingen hieromtrent ontving. PATRY, p. 256 e.v.; LAVISSE, VI, 1, p. 405, 406.

19 Den Haag, 26 februari 1596[1].

Je ne voy pas par celles que m'envo[y]a[s]tes vendredy[2] qu'il y heust de grandes rumeur en Allemaigne d'aucunes levées si esté qu'on escrit de Bruxelles que le Cardinal attend de grandes forces de ce costé-là[3]. L'ambassadeur du Roy escrit de Constantinople[4] que le Grand Seigneur[5] y ha fait publier son acheminemant en personne en la guerre de Hongrie et que l'on y arme 150 gallères. Monsieur d'Épernon c'est du tout remis au Roy; Sa Majesté espère que Marseille fera le mesme[6], nonobstant les gallères hespagnolles qui y sont entrées. Par letres interceptées du Comte de Fuentes ilz tiennent La Fère presque impossible à secouryr et font semblant de vouloir tourner sur Ostande. Monsieur, j'ay un très grand besoin de grainnes de choux-fleurs, Monsieur de Villeroy m'en requiert fort; les vostres de l'an passé on[t] si bien creu en mon jardyn que j'ay encores recours à vous pour cett' effet. Je vous prie m'en envoyer s'il y ha moyen et ce dans un ou deux jours, car je n'attens qu'après ce présant pour dépescher un homme en France. Je vous en hauray beaucoup d'obligation et vous feray service allieurs où il vous plaira m'employer.

20 Den Haag, 28 februari 1596[1].

J'ay receu les graines que vous m'havves envoyées, je vous en remercye humblemant. Je les feray tousjours passer devant en attendant les aultres que vous me promettes encores. Je voudroys bien havoyr quelque choze quy vous fust aggréable, vous y hauries toute puissance. Nous havons advys et de Breda et d'allieurs que l'armée part le 2e de mars pour marcher vers

1 Ontv. 27 februari; beantw. 28 februari.
2 23 februari.
3 Het gerucht ging, dat er in Duitsland voor het Spaanse leger troepen geworven werden. JACQUES BONGARS vroeg in een brief van 18 februari 1596 aan Camerarius (*Lettres*, p. 445), of deze er iets naders van wist.
4 François Savary, graaf van Brèves (1560-1628), Frans ambassadeur te Constantinopel van 1591-1605. Het antwoord van Hendrik IV aan Brèves d.d. 5 februari 1596 in: *Recueil*, IV, p. 495-498.
5 Sultan Mohammed III (1567-1603), die sinds 1595 regeerde en tijdens de zgn. Lange Oorlog (1593-1606) deelnam aan de veldtocht van 1596.
6 Hendrik IV hoorde eerst op 28 februari te Compiègne van de val van Marseille (brief 15[8]). *Recueil*, IV, p. 507.
1 Ontv. 1 maart.

La Fère. Ilz ont une grande quantité de chariots, la campeigne de Brabant en ha fourny seule quatre cents. Ce moys de mars est fatal aux batailles, pour moy je n'ay pas opinion qu'ilz la hazardent. Ilz feront semblant d'aller vers cette place, mays ilz en attaqueront un' aultre pour faire décamper le Roy. Cett' issue me tient en trance; je crayns Calays[2]. J'attens à tout' heure nouvelles de nostre court.

[Postscriptum] Je fays responce à celle de Monsieur de Bongars; celles pour Monsieur de Sancy partiront demayn par un homme que j'envoye en court.

21 Den Haag, 7 maart 1596[1].

Nous sommes icy en grand' allarme de ce que veult faire l'ennemy; il semble vouloyr décharger sa chollère sur quelque place de ce pays: il menasse Breda, on y ha pourveu[2]. Quand à moy je croy que ce sont mines et qu'il fondra tout d'un coup en France, essayant de chasser Sa Majesté de La Fère par diversion. On parle diversemant de Marseilles; ilz n'ont point encores receu les Hespagnolz et c'est simplicité de croire qu'ilz les laissent entrer les plus forts. Le Duc de Joyeuse est d'accord comme celuy d'Épernon. J'attens vos graynes, je suys plus effronté demandeur pour aultruy que pour moy.

22 Den Haag, 29 maart 1596[1].

Je ne vous scaurois ryen que dire sinon les mauvays bruyts que nous havons de Bruxelles de trente milliers de farinne que Georgio Basto[2] avecq quelque cavallery ha trouvé moyen de

2 Buzanval heeft op dit moment een betere kijk op de situatie dan bijv. Hendrik IV; zijn voorgevoel zal na enkele weken worden bevestigd, wanneer het leger van de aartshertog, terwijl algemeen wordt verwacht dat het La Fère zal gaan ontzetten, plotseling voor Calais verschijnt. Zie brief 24[2].

1 Ontv. 7 maart.

2 De gouverneur van Breda had bij geruchte vernomen dat Albertus van plan was de stad te verrassen, en vroeg om versterkingen. De Raad van State besloot in zijn vergadering van 6 maart deze te zenden. ANTH. DUYCK, II, p. 22. BOR, IV, p. 180, heeft abusievelijk 21 maart.

1 Ontv. 29 maart; beantw. 30 maart.

2 Nicolaes Basta, een oud-ritmeester, had in de nacht van 13 op 14 maart met enkele honderden ruiters, elk voorzien van een zak met 60 pond meel, een gedeeltelijk geslaagde poging ondernomen, La Fère te bevoorraden. Zie de brieven van Hendrik IV aan de connétable d.d. 14 en 15 maart in: *Recueil*, IV, p. 525-528. VAN METEREN, f^0 365^v. BOR, IV, p. 186, is in zijn datering (na 1 april) onjuist. - Buzanval heeft hier een verkeerde voornaam gebruikt; hem heeft waarschijnlijk de naam van de Oostenrijkse veldheer Georg graaf van Basta (1550-1612), die een aantal jaren tevoren nog in de Nederlanden had gevochten, parten gespeeld.

jetter une nuyt dans La Fère sans estre aperceu des guardes de Sa Majesté, voylà la besongne prolongée pour un moys. Cependant les ennemys s'assemblent et doibvent faire monstre en Brabant le 10 du prochayn et font estat de dix huyt mil[3] hommes avecq lesquelz ilz sont résolus d'aller affronter le Roy en son camp[4]. Je croy qu'ilz y seront les très bien receus si on ha patiance de les attandre si longtemps. Je vous prie de me mander ce que vous en havves d'assuré et de bruyt.

23 Den Haag, 4 april 1596[1].

Vous haures veu le mémoyre que j'havoys prié Monsieur de l'Escalle de vous montrer touchant les vivvres que les ennemys avoyent jetté dans La Fère. Cela fera peu au gros du jeu qui se joue sans doute maintenant, puysque l'ennemy est party dès le 28 du passé en sy bon et fort équippage qu'il me fait beaucoup craindre l'évènemant de cett' affayre. Si vous havves quelque choze, faictes en part à vos amy. Nous attendons aussy le signal qui ce donnera d'Angleterre pour le partemant de Monsieur Wer[2] et de son équippage.

[Postscriptum] Ses letres partent tard pour Allemaigne, mays si ce n'est pour cett' ordinayre ce sera pour le prochayn s'il vous plaît.

3 Nl. 15.000 man voetvolk en 3.000 ruiters. VAN METEREN, f^0 365^v; BOR, IV, p. 186. Volgens FRUIN resp. 16.000 en 2.000 (*Tien Jaren*, p. 268).

4 Buzanval heeft zich nu, anders dan in brief 20, aangesloten bij de algemeen gedeelde mening van Hendrik IV, die ervan overtuigd was dat de aartshertog begin april naar La Fère zou komen. *Recueil*, IV, p. 543, 547, enz.

1 Ontv. 4 april.

2 Sir Francis Vere (1560-1609), bevelhebber van de Engelse hulptroepen in de Republiek van 1589-1604. Koningin Elisabeth had de Staten verzocht, voor een expeditie naar de Spaanse wateren het grootste deel van deze troepen te doen terugkeren en daarnaast haar nog een aantal schepen en manschappen ter beschikking te stellen. BOR, IV, p. 180-182; TEN RAA en DE BAS, II, p. 301, 302.

24 Den Haag, 12 april 1596[1].

Je viens de recevoyr vostre letre avecq celle de Monsieur de Bongars. Nous ne sommes icy sans affayres. Sailly est arrivvé à Midelbourg, envoyé par Monsieur de Vidosan pour assurer que sa place estoit investye[2] dès le 9 et qu'ilz y fesoyent les aproches, qu'on batoit la tour de Richban avecq sept canons. On adjouste qu'ell' est desjà sautée. Son Excellance est allé en toute diligance pour pourvoyr et avancer le secours. On y ha desjà jetté quelquez poudres. Si le havre nous demoure ouvert tout ira bien Dieu aidant, mais s'il nous est fermé il n'y ha plus espérance qu'en l'armée et présance du Roy qui est à ce qu'on dit maintenant libre du siège de La Fère par celles que je receus hyer de Sa Majesté; elle m'assuroit qu'il n'y havoit plus à patyr que pour dix jours et la letre estoit du dernier de mars[3]. Son armée est belle et bien résolue, mays je crayns la célérité des assiégans et la fureur de leur baterye et le sen d'hommes qu'il y ha dans cette place.

25 Den Haag, 19 april 1596[1].

Je vous remerc[ie]ray premieremant de vos dattes que j'ay trouvé excellantes, comme ont faict ceulx qui en ont faict l'essay. Puys je vous diray que présantemant je viens de recevoir certayn advys que les 800 hommes soubs la conduitte du

1 Ontv. 12 april.
2 Op 8 april was het leger van de aartshertog onder Rosne plotseling voor Calais verschenen. De stad, allerminst voor een beleg toegerust, werd snel veroverd: de Rijsbank (een in verval geraakt fort dat de toegang tot de haven beheerste), de voorstad en een ravelijn aan de oostzijde van de haven gingen spoedig verloren. Juist werd de stad prijsgegeven en waren de soldaten en inwoners bezig zich op het kasteel terug te trekken, toen op 17 april de voorhoede van het Staatse hulpleger voor de haven van Calais verscheen. Deze troepen waren, toen de 10e april de eerste alarmerende berichten van Vidosan en Sailly (voor beiden zie brief 5[2]) in Den Haag arriveerden, door de Staten-Generaal naar Calais gezonden, maar het Spaanse geschut op de Rijsbank belette hun de toegang; het bericht over hun landing in brief 25 is dan ook onjuist. Ondanks de versterking van 250 man uit Boulogne, gaf Vidosan reeds op 24 april ook het kasteel over. BOR, IV, p. 186-188; VAN METEREN, f^{0} 365^{v}-366^{v}; FRUIN, *Tien Jaren*, p. 268-270; *R.G.P.*, 62, p. 65 e.v.
3 Hendrik IV was veel te optimistisch: La Fère zou eerst op 22 mei in zijn handen overgaan, zie brief 10[2].
1 Ontv. 19 april; beantw. 26 april.

Baron de Schenisky[2], que Son Excellance fit singler[3] à Calays le 15, y sont heureuzemant arrivvés et entrés et un peu auparavant deux cents venus de Boulloigne, que le lieutenant de Monsieur de Vidosan qui y estoit y ha faict entrer. Il est vray qu'il ha heu une jambe emportée d'un coup de canon en débarquant. Sans ses renforts la place couroit fortune, car le Risban fust emporté dè[s] le premier jour et n'ha point esté du depuys regaigné. Au contraire les ennemys fesoyent grand debvoyr de gaigner le ravellyn[4] du fauxbourg qui commande au port. Ilz le batoyent furieusemant et y ont donn' assault, mays ilz en ont esté repoussés. Maintenant tant de rafraichissemans pourront faire regaigner aux assiégés les avantaiges perdues. Si le Roy estoit délivré de La Fère, je ne douterays point qu'il ne fist autant de debvoyr par terre comme Son Excellance faict par mer. C'est tout ce que j'ay pour le présant.

26 Den Haag, 3 mei 1596[1].

Je n'ay aucunes nouvelles depuys vostre partemant de ce lieu. Ilz escrivent de Zellande que La Fère seroyt rendue du 25e du passé[2]; je n'en croyray ryen que je n'en aye aultre certitude. On parle diversemant d'Ardres[3]. Les Anglois continuent leur voyage et les vaisseaux de ce pays sont passés vers Pleynmuth[4].

2 Peter von Sedlnitzky, baron van Choltitz en Füllstein (1549-1610), Boheems immigrant, sedert 1587 sergeant-majoor-generaal in het Staatse leger.
3 Cingler = stevenen.
4 Voor de betekenis van het ravelijn als verdedigingswerk, zie WIJN, p. 271, 272, 274 (afb.).
1 Ontv. 3 mei; beantw. 17 mei.
2 Zie brief 24[3].
3 Op 6 mei maakten de Spaanse troepen een begin met de belegering van Ardres, een goed versterkte vesting op drie mijl van Calais, voorzien van een groot garnizoen. Algemeen werd verwacht dat de vijand hier het hoofd zou stoten. De gouverneur der vesting, De Belin, gaf zich op 23 mei echter over, zonder noemenswaardige tegenstand te hebben geboden. REYD, p. 277; BOR, IV, p. 193, 194. Hendrik IV was hierover zeer verstoord, omdat hij juist die dag naar Ardres had willen optrekken (zie brief 28[3]).
4 Velen verwachtten, nu de vijand zich van Calais meester had gemaakt, dat de expeditie naar de Spaanse wateren (zie brief 23[2]) niet zou doorgaan. Het hulpeskader der Republiek zeilde echter eind april uit Zeeland weg. Eerst op 13 juni zou de vloot onder opperbevel van Essex (zie brief 27[5]) van Plymouth vertrekken. BOR, IV, p. 191; FRUIN, *Tien Jaren*, p. 277.

J'attens nouvelles de Monsieur de Sancy[5]. Si vous en havves, faictes m'en part.

27 Den Haag, 17 mei 1596[1].

Il y ha longtemps que je n'ay ryen receu de Monsieur de Bongars[2]; j'en suys en peyne. Nous attendons de jour à aultre la venue de Monsieur de Sancy et de Monsieur Calvart[3]; n'espère que la venue de Monsieur le Duc de Buillon[4] haura bien renforcé les bons conseilz en Angleterre et que la Royne envoyra un bon secours à Sa Majesté. Ce nonobstant la flotte poursuyt son cours et le Conte d'Essex[5] est embarqué. Le pauvre Drack[6] enfyn est demouré en ce dernier voyage, mort d'un flux de sang[7] et comme je croy de regret de n'havoir ryen peu exécuter. Toutefoys tous ces vaisseaux et hommes retournent sayns et saufs. L'ennemy bat Ardres à ce qu'on dit. La Fère est tousjours là. Si vous havves quelque choze, faictes nous en part.

5 Zie brief 13[2]. Voor de door Hendrik IV naar Engeland gestuurde gezantschappen o.l.v. Sancy (bij het begin van het beleg van Calais) en Bouillon (meteen na afloop daarvan), en voor de totstandkoming van het verdrag van Greenwich van 24 mei 1596 met de daarbij gemaakte geheime clausule (vgl. brief 33[3]), zie FRUIN, *Tien Jaren*, p. 289 e.v.; DEZ., *Van Deventer's Gedenkstukken*, p. 464, 465.

1 Ontv. en beantw. 17 mei.

2 Na 1 mei ontving Van der Meulen eerst op 16 mei weer post van Bongars.

3 Levinus Calvart was, na tal van jaren afwisselend het predikambt bekleed en kleinere diplomatieke opdrachten vervuld te hebben, van 1593-1597 gezant van de Republiek in Frankrijk. Hendrik IV had hem zonder voorkennis van de Staten-Generaal met Bouillon mee naar Engeland gezonden (zie brief 26[5]). Op 5 juni kwam hij in Den Haag aan - echter zonder Sancy, die men oorspronkelijk ook verwachtte - en drie dagen later bracht hij in de Staten-Generaal, die wat ontstemd waren over zijn overtocht zonder hun lastgeving, verslag uit. BOR, IV, p. 191, 192, 206, 207; ANTH. DUYCK, II, p. 47, 53, 54, 56, 57.

4 Henri de La Tour d'Auvergne, vicomte de Turenne, sinds 1591 hertog van Bouillon (1555-1623). Vgl. brief 26[5].

5 Rovert Devereux, graaf van Essex (1566-1601), Engels legeraanvoerder, door Elisabeth belast met het opperbevel van de Engels-Nederlandse expeditie naar de Spaanse wateren.

6 Sir Francis Drake (± 1545-1596), Engels zeevaarder, vooral bekend vanwege zijn reis om de wereld en zijn vele kaapvaarten tegen de Spanjaarden. Op 8 februari 1596 overleed hij tijdens een dergelijke tocht in de West-Indische wateren. BOR, IV, p. 230, 231; VAN METEREN, f^{0} 367^{v}. De 16e mei werd in Den Haag bekend, dat Drake's vloot in Engeland was teruggekeerd. ANTH. DUYCK, II, p. 48.

7 Flux de sang = rode loop, dysenterie.

28 Den Haag, 27 mei 1596.

Je vous remercye humblemant de celles que vous m'envoiastes hyer. J'ay donné le pacquet qui estoit pour Madame la Princesse d'Orange[1] en propres mayns. Je ne voy encores ryen d'assuré ès bruyts de la rendition de La Fère, encores qu'ilz soyent asses constants de plusieurs parts, mays je receus il n'y ha que deux jours letre de Bouloigne du gouverneur de la place[2] du 16e par lesquelles il ne fait encores mantion de la rendition, mays bien qu'on estoit sur le traicte de celles; j'entens d'allieurs qu'il y seroit escheu quelquez difficultés à cause du canon[3]. Le temps et le renforcemant de la famine vuidera tout cela, mays j'ay peur que nous ne donnions trop de loysyr à l'ennemy qui est devant Ardres depuys le sixiesme et ha commancé à batre aux deffances dès le 10 et depuys à la muraille avecq 14 pièces. Les assiégés s'y sont portés fort vaillant jusquez à cett' heure, faisants journellemant des sortyes et endomagants beaucoup l'ennemy qui ha depuys fait venyr nouveau renfort et de pièces et de munitions et la debvoit batre de quarante le 18 du présant, comme m'escrit Monsieur de Vick[4] de Boulloigne. Nous n'havons encores ryen d'assuré du costé d'Angleterre de nos ambassadeurs[5]. La flotte...[a] faire voile le premier du prochayn.

29 Den Haag, 14 juni 1596[1].

La multitude d'affayres desquelles je me sens accablé[2] m'ha

1 Waarschijnlijk betrekking hebbend op de zaak-Badouère (zie brief 17[3]).
2 Hendrik IV had Dominique de Viques, heer van Ermenonville, tot commandant van het garnizoen te Boulogne benoemd, omdat de gouverneur Campagnolle tijdens het beleg van Calais gevangen was genomen. VAN METEREN, f^{0} 366^{v}.
3 Op 16 mei schreef Hendrik IV aan de connétable, dat hij die dag met de bezetting van La Fère een verdrag had gesloten, inhoudende overgave op 22 mei, en dat hij de 23e meteen naar Ardres zou oprukken. *Recueil*, IV, p. 581. In dezelfde brief wordt als onderdeel van het verdrag genoemd, dat de uittrekkende bezetting als eervolle onderscheiding een stuk geschut zou mogen meenemen. BOR, IV, p. 194; LE PETIT, II, p. 663.
4 Zie brief 28[2].
5 Twee dagen later ontving Buzanval een brief van Bouillon. ANTH. DUYCK, II, p. 53.
a Het papier is hier beschadigd.
1 Onderschrift van Buzanval: À la Haye, ce vendredy à sept heures. - Ontv. 14 juni.
2 O.a. de voorbereiding van de propositie, die Buzanval op 16 of 17 juni in de Staten-Generaal gedaan heeft; gedrukt: BOR, IV, p. 208-210.

presquez fait oublier cett' ordinayre, mays s'il est possible faictes que cette letre, encores que tardive, puisse ratraper celles que vous haures fait partyr dès le matyn. Il importe pour le service publicq, car Monsieur Bongars est en peyne et suspans tant pour la conclusion de cette ligue que nous havons faict en Angleterre que à cause du voyage de Monsieur Ancel[3] qui est icy pour aller vers les princes d'Allemaigne et qui porte au dict Monsieur Bongars toute clairté des affayres, mays il ne peult partyr devant un moys à cause qu'il attend encores quelque choze de France. Ce nous seroit un singulier soullagemant si vous pouvies donner la prompte adresse que désirons à cette letre. J'heus hyer une courier du Roy qui ha accepté la ligue et la fait ratifier par ceux de son conseil. Sa Majesté est à Abville[4], l'armée borde la rivière d'Autye[5] avecq espérance d'attanter quelque bon effet sur l'ennemy; cette présance ha rasuré la Picardye. Monsieur de Belin *agit causam ex vinculis* pour le fait d'Ardres[6]. Monsieur de Mercur[7] ha prolongé la trefve et donn' espérance d'accord final. Nous sommes icy, Monsieur Calvard et moy, si empeschez que je ne vous la seroys faire plus longue. Les chozes sont tant adoucyes contre son voyage[8].

30 Den Haag, 19 juni 1596.

Je receus hyer celles que vous m'havves envoyées; j'ay donné addresse à celles de Monsieur de Sancy[1]. Nous attendons en

3 Guillaume Ancel († 1615), van 1576-1612 gezant van Hendrik III en Hendrik IV in Duitsland. Hij maakte deel uit van de delegatie, die met Elisabeth het verdrag van Greenwich sloot (zie brief 26[5]). Van juni tot november 1596 verbleef hij in de Republiek en maakte daar de sluiting van het Drievoudig Verbond (31 oktober) mee. Omstreeks 11 november (zie brief 41[2]) trok hij naar Duitsland, waar hij met Bongars tevergeefs enkele vorsten tot toetreding tot de alliantie trachtte te bewegen. ANQUEZ, p. 45-47; BOR, IV, p. 207, 289-292.

4 Abbeville aan de Somme. Brief van Hendrik IV aan de Staten-Generaal van 7 juni 1596 uit Abbeville, in: BOR, IV, p. 208.

5 De Authie, de grensrivier tussen Artois en Picardië.

6 Zie brief 26[3].

7 Zie brief 18[3].

8 Over de ontstemming n.a.v. Calvarts tocht naar Engeland, zie brief 27[3].

1 Jacques Bongars verzocht Daniël van der Meulen (brief van 26 mei 1596 uit Straatsburg, aangekomen in Leiden op 13 juni), voor doorzending van een aantal brieven aan Sancy te willen zorgen. Deze was echter niet naar de Republiek gekomen, maar had zich, tegen de verwachting in (zie brief 27[3]), eind mei rechtstreeks naar Frankrijk begeven.

bonne dévotion les premiers fruyts de cette ligue[2], laquelle le Roy m'escrit vouloyr ratifier. Monsieur de Nassau[3] retourne avecq vos gens de guerre, les nostres sont logés à Aussy le Château[4]. Le bruyt est icy de toutes parts que Monsieur le Maréschal de Laverdyn[5] ha battu quelques ungs des ennemys; je n'en ay encores ryen par les nostres. Ceux de Julliers[6] commancent à congnoistre qu'ilz ont heu peur de leur ombre, aiant fait mesme enprisonné un gentilhomme du Marquis de Brandebourg[7] qu'ilz s'imageroyent estre en chemyn pour entrer avecq mayn forte dans le pays; ilz ont relasché les prisonniers et osté les garnizons des places qu'ilz avoyent occupées. C'est tout ce que je vous puys donner de nostre stérilité.

[Postscriptum] Monsieur, il y ha un petit pacquet pour Noremberg[8] duquel je vous recommande l'addresse.

2 Het of- en defensieve verbond van Greenwich (zie brief 26^5) werd door Hendrik IV geratificeerd op 9 juli. ANQUEZ, p. 45.

3 Justinus van Nassau (1559-1631), admiraal van Zeeland. Hij was sinds oktober 1595 in N. Frankrijk als bevelhebber van het Staatse hulpleger en kwam op 7 juli 1596 met zijn troepen weer in Zeeland terug. ANTH. DUYCK, II, p. 69.

4 Auxi-le-Château aan de Authie, ong. 25 km. ten N.O. van Abbeville (zie br. 29^4, 29^5).

5 Jean de Beaumanoir, markies van Lavardin (1551-1614). Hij wisselde enkele malen van partij tot hij in 1589 definitief de zijde van Hendrik IV koos, door wie hij in 1595 werd benoemd tot maarschalk van Frankrijk.

6 De Gulik-Kleefse hertogdommen werden voor de krankzinnige, kinderloze hertog Johan Willem geregeerd door diens rooms-katholieke, spaansgezinde raden, die met hulp van aartshertog Albertus de invloed der protestantse erfgenamen van de hertog (o.w. de keurvorst van Brandenburg) wilden vernietigen. De Republiek zond, met het oog op een mogelijke uitbreiding van de Habsburgse macht aan de Rijn, regelmatig troepen naar het Gulikse om Albertus er geen vaste voet te laten krijgen. Jarenlang was de situatie gespannen en verschillende incidenten deden zich voor; zo lieten in mei 1596 de Gulikse raden met opzet Spaanse troepen enig succes behalen. VAN METEREN, f^0 355, 370, 370^v; ANTH. DUYCK, II, p. 51; RITTER, II, p. 126-129. De Staten-Generaal bespraken op 20 juni de Kleefse zaken uitvoerig. *R.G.P.*, 62, p. 131^3.

7 George Frederik, markgraaf van Brandenburg zu Ansbach und Baireuth (1539-1603).

8 Naar alle waarschijnlijkheid was het Joachim Camerarius de Jongere (1534-1598), medicus en botanicus te Neurenberg, stichter van het Collegium Medicorum aldaar, aan wie Buzanval schreef en die zorgde voor het doorzenden van diens brieven (zie brief 32). Bongars correspondeerde regelmatig met hem: de uitgave der *Lettres* omvat grotendeels (p. 111-642) brieven aan Camerarius, over de jaren 1588-1598. Deze brieven zijn van grote waarde, omdat de vurig protestantse Camerarius - met wie ook de Leidse botanicus Clusius in uitgebreide correspondentie stond, in 1942 door F.W.T. Hunger uitgegeven - evenals bijv. de medicus Johannes Wyer (zie brief 41^2) zeer goede connecties met de Westduitse vorsten had (DOOREN en SCHIERBEEK, p. 27; vriendelijke aanwijzing van de heer H.L. Houtzager). Camerarius kon wederkerig zijn vrienden inlichten omtrent de gebeurtenissen in Midden- en Oost-Europa; zo vroeg in de zomer van 1596, toen de zoon van Du Plessis-Mornay bij Camerarius verbleef, Bongars aan de Neurenbergse stadsgeneesheer, of deze zijn gast alle nouvelles uit Oostenrijk, Bohemen, Hongarije, Transsylvanië, Polen, Pruisen en Zweden voor hem wilde laten overschrijven.

31 Den Haag, 26 juni 1596[1].

Je pançoys que deussies venyr hyer disner avecq moy, puysqu' esties à la Haye. Je ne vous heusse ryen apris de nouveau, car nous sommes sur les attantes de toutes chozes. Le vent est importun quy nous oste le commerce des advys de France; la flotte d'Angleterre est bien loin si ell' ha heu le temps à propos. Je vous suplye de faire tenyr l'incluze à Monsieur Bongars.

32 Den Haag, 12 juli 1596[1].

Je receus hyer la vostre avecq les incluzes. J'ay livré celles qui touchoyent Madame la Princesse d'Orange qui vous en remercye comme aussy je fais pour ma part. Nous espérons que les ennemys seront rechassés de l'isle de Hulst[2] avecq perte de ce qui y est entré; si ce n'est que tout ce qui estoit destiné pour ce faire, ait desjà gaigné le passage. Ilz y ont perdu quelque choze à la première abordée. Son Excellance y est depuys arrivvé avecq plus de deux mil hommes de guerre; la matière semble disputable, s'il est arrivvé à temps. Ceulx qui se sont avancés les premiers pouroyent bien trouver le passage du retour fermé. Je vous suplye me faire tenyr à Noremberg l'incluze pour un gentilhomme françoys qui est en Hongrie[3]. Il m'escrit du dernier de may que le Grand Seigneur[4] y vient en personne.

1 Ontv. 26 juni.

1 Ontv. 12 juli.

2 De toebereidselen voor de belegering van het bijna onneembaar geachte Hulst begonnen op 4 juli. De aartshertog nam op 18 augustus bezit van de onnodig snel overgegeven vesting. VAN METEREN, f^{0} 370^{v}-372; BOR, IV, p. 212-226; FRUIN, *Tien Jaren*, p. 273-275.

3 Zie brief 30[8].

4 Zie brief 19[5].

33 Den Haag, 20 juli 1596[1].

Je viens de trouver céans à mon retour du promenoyr du soyr vostre letre avecq les incluzes; je ferai demayn au matyn tenyr celle de Monsieur de Van der Werke[2]. Nous n'havons ryen de France et croy qu'il en fault attendre peu jusquez à ce que nous puissions tirer quelque fruyt de cette ligue, c'est à dire le secours promis d'Angleterre[3], car vous ne scauries croyre combien les forces du Roy sont diminuées. Il est vray qu'on travaille à bon étiant[4] pour refaire une bonne armée, mays vous ne verres ryen de bien prest que Monsieur le Duc de Buillon ne soit de retour d'Angleterre[5]. Si le Cardinal ne nous heust donné ce loisyr en attacquant Hulst je ne scay commant nous nous fussions peu refaire; nous n'havons que bonne nouvelles de cett' isle. Cepandant qu'on y débat les aproches de gens de guerre qui y sont entrés, la ville se fortifie. Si Son Excellance havoit plus d'hommes je ne craindrois point le succès de cett' affayre, ayns' en espérons bien du bien.

1 Ontv. 20 juli.

2 Jan van de Warcke († 1615). In 1575 werd hij pensionaris van Middelburg, vier jaar later van Antwerpen; zijn benoeming in 1585 tot pensionaris van Amsterdam moest ongedaan worden gemaakt omdat hij van geboorte Brabander was; hij bekleedde daarna het pensionarisschap van Middelburg tot hij in 1599 raadpensionaris van Zeeland werd. K. HEERINGA, p. 140-143. Daniël van der Meulen en hij kenden elkaar goed: zij maakten in 1585 beiden deel uit van de Brabantse delegatie in de Staten-Generaal (*R.G.P.*, 47, p. 2) en bleven met elkaar corresponderen; o.a. zijn brieven van 5, 17 en 29 juli 1596 van Van de Warcke aan Van der Meulen bewaard (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 682).

3 De gepubliceerde versie van het verdrag van Greenwich hield o.m. in, dat Engeland 4000 man naar Frankrijk zou zenden. In het geheim was echter vastgelegd, dat Engeland met de helft der troepen zou kunnen volstaan. FRUIN, *Tien Jaren*, p. 290. Omtrent deze geheime bepaling werden in mei 1597 enkele leden van de Staten-Generaal vertrouwelijk door Buzanval ingelicht. ANTH. DUYCK, II, p. 280, 281; BOR, IV, p. 324, 325.

4 Zie brief 13[4].

5 Men verwachtte dat Bouillon meteen na 9 juli (zie brief 30[2]) naar Engeland zou gaan om het verdrag door Elisabeth te laten bezweren en dat hij spoedig daarop in de Republiek zou aankomen. Hendrik IV talmde echter zo lang met het zenden van Bouillon - deze kwam pas op 25 augustus in Engeland aan - dat velen in de Republiek vreesden, dat de Franse koning met Philips II tot een accoord probeerde te komen en bereid was daarvoor het verdrag van Greenwich te annuleren. ANTH. DUYCK, II, p. 129.

34 Den Haag, 25 juli 1596[1].

Je ne scay que vous mander oultre les remercimans de la vostre et des incluzes. Quand au trèfves[2], croyes que c'est artifice de l'ennemy pour intimider le peuple de deçà. Tous les jours arrivvent gens de France; il n'y en ha aucunes nouvelles sinon qu'on dict qu'elles sont prolongées pour six moys en Bretaigne[3] et que le Roy s'arme sur la frontière[4], aiant faict crier le ban et arrière-ban pour s'y trouver à la my-aoust. Je crayns fort Hulst. Il fault naturellemant que le foible serve au fort. Dieu peult faire des miracles, mays je tiens pour certayn que si cette ville pouvoyt tenyr encores troys sepmaynes, que elle seroit guarantie par les divisions de France. Nous n'havons ryen de certayn de la flotte angloyse.

35 Den Haag, 15 augustus 1596[1].

Nous havons receu, Monsieur Ancel et moy, celles que vous nous havves de Monsieur de Bongars et depuys celle que m'havves escritte. J'ay esté aussy estonné que vous quand j'ay entendu que cette grand' équippée angloyse[2] estoit sur les termes de revenyr à néant, car il me semble que le retour de la flott' est fort proche, n'ayant laissé en Hespaigne que de la fumée. Il y ha du courage viril en ce faict, mays du conseil asses jeune;

1 Ontv. 25 juli; beantw. 26 juli.

2 Zie brief 33[5].

3 Zie brief 18[3] en brief 29 bij noot 7.

4 Begin september, wanneer Hulst al gevallen is, valt een Frans leger onder Biron (zie brief 36[3]) Artois binnen. Wanneer hij de buit naar Frankrijk heeft overgebracht, doet Biron een tweede inval. In de loop van oktober trekt het leger zich in Frankrijk terug om kort daarop in Henegouwen en Brabant het plunderen voort te zetten. VAN METEREN, f^{0} 374^{v}, 375.

1 Ontv. 15 augustus.

2 Het Engels-Nederlandse eskader (zie br. 23[2] en 26[4]) kwam eind juni voor Cadix, waar een zeer groot deel van de Spaanse handels- en oorlogsvloot voor anker lag. Nadat deze schepen uiteengeslagen en ten dele vernietigd waren, werd Cadix ingenomen en geplunderd. Op 16 juli, toen de door de Staatse bevelhebbers sterk bestreden beslissing reeds was genomen, dat in Cadix geen bezetting zou worden achtergelaten, werd de terugreis aanvaard. BOR, IV, p. 232-235. Een der Nederlandse opvarenden kwam 14 augustus in Den Haag het verloop van de expeditie melden; veertien dagen later liepen de meeste schepen binnen. ANTH. DUYCK, II, p. 108-111, 130.

sagesse heust tourné cette dépance où le bas nous bleçoit[3], possible que nous n'heussions perdu Calays et que Hulst ne seroit au danger qu'il est, mays quoy *dum singuli pugnamus universi vincimus*?![4] Tant que nous ferons comme cela nous n'avancerons guères. J'attens en bonne dévotion des nouvelles de France.

36 Den Haag, 28 augustus 1596.

Il est certayn que Monsieur le Duc de Buillon arrivva à Douvre le 25 du présant[1]. On n'ha oublié nulle sorte de magnificance à sa réception. Cela doibt bien faire évanouir les bruyts artificieux des ennemys touchans les traictés de trefve[2] avecq noz ennemys. Le Maréschal de Byron[3] est en l'armée du Roy sur la frontière; la peste[4] est partout si grande que je ne scay pas commant on pourra tenyr corps ensamble. Rien ne pouvoit venyr plus mal à propos.

37 Den Haag, 3 oktober 1596[1].

Je fus bien fasché de vous [n']havoir peu voyr hyer qu'à

3 Waar de schoen (eig. de kous) ons wrong, d.w.z. waar Franse en Staatse bezittingen door de Spanjaarden werden aangetast.

4 Buzanval is verontwaardigd over Elisabeths standpunt, dat de gezamenlijke overwinning eerder zal worden behaald door afzonderlijke strijd op de verschillende fronten dan door wederzijdse hulp op de bedreigde punten. Men vergelijke het overzicht dat WERNHAM (p. 35-40) geeft van de politiek die in de jaren '90 door koningin Elisabeth is gevoerd.

1 Zie brief 33[5].

2 Er waren wel degelijk besprekingen geweest, nl. tussen de gouverneur van Boulogne, Viques, en Richardot, de vertrouweling van Albertus; zie de brief die Calvart op 2 september 1596 uit Meaux aan de Staten-Generaal stuurde, in: VAN DEVENTER, II, p. 128-135. Het wantrouwen blijft; zo zien velen, wanneer Bouillon na het sluiten van het Drievoudig Verbond met spoed door Hendrik IV wordt teruggeroepen, daarin een aanwijzing, dat Frankrijk met Spanje aan het onderhandelen is over een vrede of een wapenstilstand. ANTH. DUYCK, II, p. 184.

3 Charles de Gontaut, baron (na 1598 hertog) van Biron (1562-1602). Als Frans maarschalk bestreed hij enkele jaren in Picardië en Artois met zoveel succes de Spaanse troepen, dat hij de bijnaam ‘fulmen Galliae’, Frankrijks bliksem, kreeg.

4 Hendrik IV spreekt in zijn brieven aan Villeroy en de connétable van 8 en 17 augustus over pest in Picardië en Parijs en omstreken. *Recueil*, IV, p. 635, 638.

1 Ontv. 3 oktober.

travers un coche; si je me fusse peu départyr honestemant de la compagnie en laquelle j'étoys je vous heusse volontiers salué. Nous commançons demayn à entrer en communication avecq quelquez-ungs de ses Monsieurs qui seront députés pour cett' effect; j'espère que nous nous accorderons bien ensamble[2]. La Royne ha faict entervenir son auctorité en cette ligue[3]. Par les advys de Lisle du 24 de septembre on dict que nos gens sont entrés derechef en l'Artoys[4]. Vous en pourres havoir de plus certaines nouvelles desquelles je vous prie me faire part.

38 Den Haag, 11 oktober 1596[1].

Nous sommes aussy scavvans que nous estions quand vous estes party d'icy et ryen ne c'est advancé du depuys quy nous soit paru possible qu'au conseil les chozes y sont plus prestes. Nous tenons le Roy à Rouan où le Comte de Scheresbery est arrivvé[2]. On nous fait le pape[3] mort et que le Duc de Ferrare[4] vient par deçà pour y commander aux gens de guerre; je ne le puys

2 Op 4 oktober begonnen informele besprekingen tussen Bouillon, die op 20 september in Zeeland was aangekomen, en een aantal gedeputeerden der Staten-Generaal. De officiële onderhandelingen konden eerst op 21 oktober worden geopend, toen alle gedeputeerden door hun provincies van lastbrieven waren voorzien en Bouillon niet meer gekweld werd door de wegens het openkrabben van een beenwond opgelopen 'haerworm'. Op 31 oktober werden het Drievoudig Verbond en het aparte verdrag tussen Frankrijk en de Republiek getekend. Na de vereringen (zie *R.G.P.*, 62, p. 85[3]), het banket en de volksfeesten op 6 november wilde Bouillon terug naar Frankrijk; de ongunstige wind hield hem echter nog tot 25 november in de Republiek. ANTH. DUYCK, II, p. 148-184; BOR, IV, p. 257-267. Bouillon logeerde tijdens zijn verblijf in Den Haag bij zijn schoonmoeder, Louise de Coligny, in het Oude Hof aan het Noordeinde. J. HERINGA, p. 384, 426. - Voor de inhoud en de betekenis van beide tractaten, zie: VAN EYSINGA, p. 31.

3 De brief van Elisabeth, zonder welke de onderhandelingen niet konden beginnen, arriveerde 30 september. ANTH. DUYCK, II, p. 153, op 29 en 30 september. De brief, gedateerd 11 september (o.s.), in: BOR, IV, p. 260, 261.

4 Zie brief 34[4].

1 Abusievelijk gedateerd 12 oktober; ontv. en beantw. 11 oktober.

2 Gilbert Talbot, de zevende graaf van Shrewsbury (1553-1616) vertrok 20 september uit Engeland om Hendrik IV de eed op het verdrag van Greenwich af te nemen. Bij deze plechtigheid op 19 oktober in de kathedraal van Rouaan overhandigde hij de koning de Orde van de Kouseband. VAN METEREN, f^{0} 372; FLASSAN, II, p. 165. Bedankbrief van Hendrik IV aan Elisabeth, in: *Recueil*, IV, p. 652, 653.

3 Clemens VIII (Ippolito Aldobrandini; 1536-1605), paus vanaf 1592.

4 Alfonso II d'Este (1533-1597), hertog van Ferrara vanaf 1559.

aysémant croire. Monsieur le Prince d'Orange est arrivvé au pays de Cleves à Goch, où Madame la Contesse d'Holoc se trouve[5]. Si vous havves, *mitte ad aures sitientes*.

39 Den Haag, 17 oktober 1596[1].

Nous n'havons ryen de noveau depuys nostre entreveue. On nous veult dire que le Roy d'Hespaigne est mort, mays le peu de changemant et branslemant que nous remarquons en toutes chozes me font tenyr cette nouvelle pour suspecte et l'autre pour certayne d'un grand préparatif[2] qu'il fait haster en Hespaigne pour havoir sa revange de l'Angleterre. J'espère que cette sepmaine prochaine nous entrerons et sortirons le besongne avecq ses Messieurs[3]; Dieu veille que ce soit au bien de deux estatz. Si vous havves quelque choze, faictes nous en part.

40 Den Haag, 30 oktober 1596[1].

Nous sommes à la conclusion de nostre traicté avecq ses Messieurs et Monsieur de Buillon sur les termes de son partemant quy pourra estre Dieu aidant la sepmaine prochaine. Toutes chozes sont passées au contentemant des ungs et des aultres, Dieu les veille benyr. L'armée du Roy est tousjours

5 Philips Willem (1554-1618), op 6 oktober te Goch aangekomen, en zijn enige volle zuster Maria (1556-1616; in 1595 gehuwd met graaf Philips van Hohenlohe) hebben te Emmerik o.a. de moeilijkheden tussen haar en Maurits besproken over het beheer van Philips Willems erfdeel vóór zijn recente terugkomst uit Spanje. Zie de brief van Philips Willem aan zijn oom Jan van Nassau, van 20 oktober 1596 uit Ulft, in: *Archives*, II, 1, p. 376, 377; verder BOR, IV, p. 246; VAN METEREN, f^{0} 365^{v}; TIMMER, p. 195.

1 Ontv. 18 oktober.

2 Een aanzienlijke vloot - Nederlandse koopvaarders, aangevuld met de Spaanse oorlogsschepen die bij Cadix niet vernietigd waren - werd op bevel van Philips II gereed gemaakt om de Ierse opstandelingen (zie brief 40^{7}) te steunen. Kort na het vertrek uit de Taag op 25 oktober verging een groot deel der vloot in een zware storm bij kaap Finisterre; het restant van de schepen viel de haven van Ferrol, even ten N.O. van La Coruña, binnen. Op 4 december, wanneer ook in de Republiek nog druk gedelibereerd wordt over het te bieden verzet voor het geval de vloot het op haar zou hebben gemunt, wordt door een onderschepte Spaanse brief de ondergang der vloot hier bekend. ANTH. DUYCK, II, p. 190, 191; BOR, IV, p. 249, 250.

3 De gedeputeerden der Staten-Generaal, zie brief 37^{2}.

1 Aldus door de klerk van Van der Meulen in dorso aangetekend als correctie op Buzanvals datering: ‘le dernier d'octobre’.

dans l'Artoys[2] et Sa Majesté nous mande qu'elle s'y trouvera en personne au commancemant du moys prochayn. Nos Angloys sont passés[3]. On escrit d'Anvers que les nostres ont surpris la ville de Lens près de Bétune[4], c'est peu pour la forteresse, mays elles incommoderont et guasteront beaucoup le pays. On nous menasse[5] de toutes parts de la grande flotte d'Hespagne. Vous haures entendu la déposition d'un de ce pays[6] qui est eschappé des gallères et arrivvé depuys peu par deçà; il assure qu'ilz veulent à l'isle de Wigt et faire un' aultre descente en Irlande[7] où toutes chozes sont fort enaigries et tournées à la guerre.

41 Den Haag, 8 november 1596[1].

L'inadvertance de mon lacquays est cause que cette letre vous viendra bien tard sy esté qu'il parta d'icy devant six heures. Monsieur Ancel doibt faire voile dans troys jours. On envoye au Monsieur Veyer[2] les dépesches et la charge de ses Messieurs

2 Zie brief 34[4]. Hendrik IV zelf blijft tot begin februari 1597 te Rouaan, vgl. zijn itinerarium, in: *Recueil*, IX, p. 459.

3 Pas begin november arriveerde het hulpleger van 2.000 man in Frankrijk, waartoe Engeland volgens de geheime clausule bij het verdrag van Greenwich (zie brief 33[3]) verplicht was. VAN METEREN, f^{0} 375. Om de schijn tegenover de Republiek op te houden vroeg Elisabeth Hendrik IV, Engeland vanwege het Ierse gevaar te willen ontslaan van de verplichting nog 2.000 man te leveren (zie brief 41).

4 Lens ligt ong. 20 km. ten Z.O. van Béthune. Buzanvals mededeling zal een gerucht blijken te zijn.

5 Lees: ménage.

6 Op 27 oktober bracht in Den Haag een zojuist uit Spanje gearriveerde schipper, Jacob Bartholomeusz. van Rosendael, verslag uit van wat hij wist omtrent de toerusting van de Spaanse vloot. Hem was in Lissabon gevraagd, of hij bekend was met het eiland Wight en als stuurman dienst wilde nemen. BOR, IV, p. 247, 248.

7 In 1595 was in Ierland, vnl. in Ulster, het verzet tegen het Engelse gezag opnieuw en heviger dan tevoren opgelaaid. De leiders der opstand, Hugh O'Neill, graaf van Tyrone (ong. 1540-1616), en Hugh Roe O'Donnell, graaf van Tyrconnell (ong. 1571-1602), hadden van Philips II geld en munitie ontvangen. Verdere hulp bleef achterwege door de rampen, die de Spaanse vloot troffen. BLACK, *The Reign of Elizabeth*, p. 483-485.

1 Ontv. en beantw. 8 november.

2 Dietrich Wyer (ook: Weyer) vervulde als agent van de Staten-Generaal van 1595-1600 verschillende diplomatieke opdrachten; zo in 1596 en 1597 om met de Franse diplomaten Ancel en Bongars de Duitse vorsten tot toetreding tot het Drievoudig Verbond te bewegen; Wyers instructie d.d. 11 november 1596, in: *R.G.P.*, 62, p. 137-140. In 1600 verbreken de Staten hun connecties met Wyer (*R.G.P.*, 85, p. 126), die een zoon was van de medicus Johannes Wyer (1515-1588; stadsarts van Arnhem van 1545-1550, daarna lijfarts van de hertog van Gulik en Kleef; bekend bestrijder der heksenprocessen; LINDEBOOM, p. 120, 314; DOOREN en SCHIERBEEK, p. 23).

pour poursuivre envers les princes de l'Empire nostre union. Si le vent heust voulu servyr, Monsieur de Buillon fust desjà embarqué; j'ay peur qu'il ne nous le retarde de plus long temps[3], qu'il ne seroit besoin pour le bien des affayres. Nous attendons les advys d'un' entreprise que l'armée du Roy est allé pour exécuter dans le Haynault[4], laquelle pour ses reguard estoit rentrée dans la Picardye. La Royne d'Angleterre ha prié le Roy de se vouloyr passer pour cett' année des Angloys promis[5], à cause de l'affayre qu'ell' en ha en Irlande où elle dit que les Hespagnolz sont descendus[6] et craint encores une plus grande invasion. J'ay peur que vos maladyes domestiques[7] ne soyent grandes et dangereuses puysque vous ne nous estes point venu voyr.

42 Den Haag, 5 december 1596[1].

Vos députés[2] sont enfyn arrivvés d'Angleterre; ilz ne seront

3 Zie brief 37[2].

4 Zie brief 34[4].

5 Zie brief 40[3].

6 Ook in Brussel liep het valse gerucht, dat Spaanse troepen in Ierland zouden zijn geland. Zie brief van Albertus aan Philips II van 15 november 1596, in: LEFÈVRE, IV, p. 386.

7 De dienaar van Van der Meulen, Wijnant, had de rode loop (dysenterie) gekregen. Wegens het gevaar van besmetting werden enkele kinderen tijdelijk te Haarlem bij Van der Meulens zwager Jacques della Faille ondergebracht (zie brieven van Jacques della Faille van oktober en november 1596, Arch. D.v.d.M., inv.nr. 538). De hier bedoelde dienaar is waarschijnlijk dezelfde persoon als Wijnant Linclaen, een vertrouwde der familie, die na het overlijden van Daniël van der Meulen bij het inventariseren van verschillende onderdelen van diens boedel behulpzaam was, zie KERNKAMP, *De bibliotheek*, p. 192, en het Notarisprotocol van Jan van Hout, II (Not. Arch. Leiden, inv.nr. 44), o.a. f^0 144^v.

1 Ontv. en beantw. 6 december.

2 De Staten-Generaal hadden een gezantschap naar koningin Elisabeth gestuurd om te spreken over de terugbetaling van de kosten van het Engelse secours, de sluiting van het Drievoudig Verbond en de voortzetting van de oorlog. Op 4 september vertrokken de gezanten uit Den Haag, na veel vertraging kwamen zij 2 oktober te Londen. Elisabeth en haar raad zwegen op hun voorstellen en zonder resultaat geboekt te hebben keerde de deputatie terug; 2 december arriveerde zij te Middelburg, drie dagen later was zij in Den Haag. *Verbaal*, p. 317-383; BOR, IV, p. 244-246.

point batus[3], car il[z] n'y ont ryen faict. L'alarme y est chaude de la flotte d'Hespaigne qu'ilz découvrent havoir heu dessein de venyr aborder aux Dunes[4], entrer en la Tamize et [à] l'improv[i]ste donner droit[5] avecq 20.000 hommes au lieu où se trouveroit la Royne. Cela valoit bien le dessein de Calis[6], mays on y pourvoit indiligance[a] et le ciel, à ce qu'on dict, y ha plus opéré que les hommes, car on escrit de Bayonne et d'autres endroits de France que la dicte flotte c'estant mise sur les voiles auroit esté contrainte de rentrer au port de Farol[7] avecq perte de 47, tant navyres de ce pays[8] que gallions. Sy vous havves quelque choze, faictes nous en part. Le capitaine Leger[9] quy ha passé Monsieur de Buillon est en Zellande, mays sans letres; il là laisse un navyre pour raporter les premières qu'on luy envoiroit de Rouan[10], de quoy je vous prie donner advys à Madame la Princesse[11] si davanture mon nepveu[12] ne luy peult aller baiser les mayns que demayn au soir, par lequel je luy feray part de toutes mes sciances.

43 Den Haag, 13 december 1596.

J'ay receu ce jour d'huy le rabais[1] que vous m'havves envoyé

3 Vermoeid (ironisch gebruikt).
4 The Downs, Duins, een rede ten noorden van Dover.
5 Rechtstreeks aanvallen.
6 Calis of Calis Malis = Cadix. Bet.: deze onderneming weegt wel op tegen het plan-Cadix (zie brief 35[2]).
a In ms.: en diligance.
7 Zie brief 39[2].
8 Veel Nederlandse schepen maakten deel uit van de Spaanse vloot. Zie brief 39[2].
9 Van de kapitein Legier is slechts bekend, dat hij in 1599 bij Sluis tegen de Spaanse galeien vocht en het daarop volgende jaar tot commandant van de wachtschepen voor het gat van Sluis benoemd werd. BOR, IV, p. 565; TEN RAA en DE BAS, II, p. 55[3]. Op 25 november was hij uit Den Briel vertrokken om Bouillon naar Frankrijk te brengen (zie brief 37[2]).
10 Bedoeld zijn de eerste berichten over de notabelen-vergadering te Rouaan (zie brief 45[4]).
11 Zie brief 4[3].
12 Théodore Choart (1576 of 1577-1616), de enige zoon van Buzanvals halfbroer Eustache (ong. 1550-1609); hij ontving een militaire opleiding. M. PRÉVOST, kol. 1176. Dat deze neef van Buzanval vaker in de Republiek verbleef, blijkt uit de brief van Samuel Godin van 17 december 1597 uit Middelburg (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 547), waarin deze Van der Meulen verzoekt, behalve brieven voor Buzanval en Scaliger ook een brief voor genoemde Théodore te bestemder plaatse af te leveren.
1 Korting (overdr.): van het goede nieuws uit de voorgaande brief moest een gedeelte worden ingetrokken. Van der Meulen had twee berichten doorgegeven: dat Philips II was overleden - een gerucht dat vaker ging (zie brief 39) en zijn grond vond in de zwakke gezondheid van de vorst - èn dat de Spaanse staat failliet was gegaan (zie daarvoor brief 45[6]). Vgl. de brief van Chr. Huygens, de secretaris van de Raad van State, aan Daniël van der Meulen van 11 december 1596 uit Den Haag (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 673).

des bonnes nouvelles que m'havves escriptes par-cy-devant. Je n'en havois creu sinon ce que porte vostre dernière, car le Roy m'havoit envoyé avecq l'inventaire de la flotte extraict d'une letre de Madril du 9e du passé[2] qui ne fesoit aucune mantion qu'il y eust changemant en court. Bien regrettoyent elles asses le peu d'avanture qu'havoit heu la flotte au sortyr de la rivière de Lisbonne[3]. Ceux pour qui ce dressoit cette partye peuvent bien dire qu'ilz l'ont eschappé belle, car si l'armée fust venu d'un plain sault surgir en quelque lieu, ell' heust pris des personnes fort à la dépourveue. Les opinions se confirment que c'estoit pour l'Irlande où depuys peu un second chef[4] c'est esleue qui ha faict révolter une grande partye du pays que tenoyent les Angloys et quelque principalle ville de sorte que des quatre parts de la ditte isle la Royne n'en tient que la quatriesme. Vous haures entendu les menées d'un baron écossois quy havoit essayé de corrompre le capitaine Rollé qui est en garnison à Camfer pour faire une trahison en ladicte ville avecq grandes promesses du Cardinal[5]. Rollé ha tout déclaré au magistrat et le dict Écossois est icy amené prisonnier. Je ne pance pas qu'on tire grand choze de luy, car il nie tout et ne peult ryen montrer. Nous n'havons ryen de France faulte de navyres que ce vent ha toutes chassées deçà de nos havvres.

2 In de bundel 'Bescheiden van politieke aard' (Arch. D.v.d.M., inv. nr. 218) bevindt zich een dubbel folio, waarop beide door Buzanval genoemde stukken zijn gecopieerd. Het overzicht m.b.t. de Spaanse vloot is gelijk aan de opgave in BOR, IV, p. 249; het bedoelde uittreksel behandelt de ondergang van deze vloot.

3 De Taag, zie brief 39[2].

4 Tyrconnell, zie brief 40[7].

5 Aartshertog Albertus probeerde in december 1596 (Kamp-)Vere door verraad te bemachtigen. Hij gebruikte daartoe de Schotse edelman James Wimes, die contact opnam met de kapitein Zegher de Rollé († 1608), zoon van de oud-gouverneur van Vere en nu tot het garnizoen van die stad behorend. De Rollé bracht de 'Schotsman', die op 8 januari 1597 werd onthoofd en gevierendeeld, aan en kreeg tractementsverhoging. ANTH. DUYCK, II, p. 192-194; VAN METEREN, f0 376v, 377; BOR, IV, p. 282, 283.

44 Den Haag, 19 december 1596[1].

Je n'ay ryen que vous dire depuys nostre dernière veue, mays bien à vous suplier de vous souvenir la relation du colonel Orfée; elle me semble plus particulière et plus resantant son capitayne que toutes les aultres. Je fais transcrire celle de Maxi[mi]lian qui mérite aussy d'estre veue[2]; si vous la voules je vous l'envoiray quand vous m'haures faict scavoir vostre désir, mays il me fault deux jours pour l'havoir transcritte et bien translatée en françois d'autant qu'ell' est en hault-allemand. Nous n'havons encores ryen de France; j'en pers presquez patiance.

45 Den Haag, 25 december 1596[1].

J'ay receu ce jour d'huy letres de Rouan du 16 de ce moys; Sa Majesté ha aggréé tout ce que Monsieur de Buillon ha traicté par deçà[2]. Ell' ha faict un tour pour donner contantemant à quelques remueurs qui se fachoyent qu'on leur ostoit les rentes de l'hostel de ville[3]; on ha tout apaysé et Sa Majesté est retournée. Je vous envoye l'advys que Sa Majesté m'ha envoyé de la certitude du naufrage de la flotte hespagnolle. Nostre as-

1 Ontv. 20 december; beantw. 21 december.
2 Op 4 december verzond Bongars uit Frankfort aan Van der Meulen twee verslagen van de gebeurtenissen, die in oktober 1596 waren voorgevallen in de strijd tussen Mohammed III (zie brief 19[5]) en aartshertog Maximiliaan III van Oostenrijk (1558-1620), broer van keizer Rudolf II. Het ene was een 'extraict d'une lettre italienne du colonnel Orpheo, escritte au duc de Florence, de Cassovie le 28[e] d'octobre anno 96'; in Van der Meulens archief (inv.nr. 218) bevindt het zich in Franse (2 ×) en Nederlandse vertaling. Het andere, een rapport van Maximiliaan, is door Buzanval, aan wie Van der Meulen beide stukken op verzoek van Bongars had doorgezonden (zie Bongars' begeleidende briefje, inv.nr. 660), niet teruggestuurd.

1 Ontv. 25 december.
2 Buzanval overhandigde op 27 december aan de Staten-Generaal, behalve een copie van de brief van Hendrik IV aan hemzelf van 16 december uit Rouaan, een gelijk gedateerde brief van de koning aan de Staten, waarin o.m. diens plan tot ratificering van het Drievoudig Verbond meegedeeld werd. *R.G.P.*, 62, p. 90. Een samenvatting in: ANTH. DUYCK, II, p. 197-199. De brieven van ratificatie zijn van 31 december. *R.G.P.*, 62, p. 403[5].
3 Een van de maatregelen die Hendrik IV had genomen om de grote tekorten in de openbare kassen te verminderen, was een beslag op de 'rentes sur l'hôtel de ville' (PRÉVOST-PARADOL, p. 3[2]). Zie verder noot 4 en brief 49[3].

samblée[4] travaille tousjours à Rouan sur le redres des affayres et pri[n]cipallemant pour le recouvremant des finances pour faire la guerre cett' année prochaine. Bretaigne demeur' en trouble et le Duc de Mercur eschappe tousjours quand on pance qu'il soit pris[5]; il nous veult brouiller avecq un traicté général en y comprenant l'Hespagnol. Nous n'en voulons point, c'est tout ce que je vous puys mander. On assure qu'il y ha de grandes banquerouttes à Lyon pour les protestes d'Hespaigne[6].

46 Den Haag, 9 januari 1597[1].

Nous havons receu hyer nouvelles de France du 30 du passé. L'assemblée de Rouan n'estoit encore finie. On ha sondé le Roy par diverses façons s'il voudroit entrer en quelque traicté et le Cardinal mesme y ha mis la mayn obliquemant par l'envoy d'un Françoys qui est au Sénéchal de Mont[é]limar[2]. Le légat[3]

4 Om aan het geld te komen dat hij voor de verdere oorlogvoering nodig had, deed Hendrik IV een beroep op de natie. Hij riep niet de États-Généraux bijeen, maar liet tachtig notabelen, meest magistraten, te Rouaan financiële maatregelen beramen. De vergadering duurde van 4 november 1596 tot 29 januari 1597. LAVISSE, VI, 1, p. 407, 408; SULLY, III, p. 81-99.

5 Zie brief 18[3].

6 Les protestes: de geprotesteerde wissels. Al eerder in december kwam uit Antwerpen het gerucht, dat Philips II de betaling van al zijn schulden had moeten staken. Het definitieve besluit nam de Spaanse koning op 20 november; negen dagen nadien werd het edict gedrukt. ANTH. DUYCK, II, p. 191, 192; BOR, IV, p. 282, 318, 319; VAN METEREN, f^{0} 375^{v}-376^{v}.

1 In het or. abusievelijk 1596; ontv. 10 januari; beantw. 11 januari.

2 Albertus en in mindere mate Hendrik IV wilden eind 1596 weten welke voorwaarden de andere partij stelde voor een wapenstilstand of vrede. De aartshertog zond daartoe in november een zekere La Bolvène (ook wel La Balvena of Vulneve) naar Rouaan; enkele malen werd deze man, die in dienst was geweest van Jacques de Montélimart, graaf van La Fère (zie MOTLEY, p. 878; ANTH. DUYCK, II, p. 678), door Hendrik IV ontvangen. Albertus wenste de zaak op hoger niveau te gaan behandelen (zie bijv. de brief van Richardot aan Villeroy van 18 december 1596 uit Brussel, in: LEFÈVRE, IV, p. 391), maar Hendrik IV ging daar niet op in; hij liet de besprekingen doodbloeden, niet alleen wegens de hevige protesten van de Republiek tegen een wapenstilstand of vrede, maar ook omdat hij meende militair wat meer in het voordeel te kunnen komen. Eerst in het najaar van 1597 werd het Frans-Spaanse overleg weer geopend (zie brief 56[4]). - De in de archieven van Simancas berustende rapporten van La Bolvène zijn weergegeven door MOTLEY, p. 878. Calvart bracht zijn bevindingen op 10 januari en 20 februari 1597 ter kennis van de Staten-Generaal; het laatste rapport in: VAN DEVENTER, II, p. 141-146.

3 Alessandro Ottaviano de Medici (1535-1605), in 1574 aartsbisschop van Florence, in 1583 kardinaal en een maand voor zijn overlijden paus (Leo XI). Hij was van 1596-1598 pauselijk legaat in Frankrijk.

et les Vénitiens[4] d'autre costé ont essayé d'y disposer Sa Majesté, mays tout cela est tombé à ryen, le Roy assurant qu'il ne veult en ryen contrevenir à ce qu'il ha promis à ses alliés de sorte que toutes chozes s'aprestent fort pour la guerre. Nous havvons quelques letres interceptés du Cardinal au Roy d'Hespaigne[5] par laquelle on juge qu'il est en peyne de ce qu'il haura à soutenir à ce renoveau et encline à une paix généralle si le Roy d'Hespaigne fesoit montre de la désirer. À la fyn de nostre assemblée de Rouan nous verrons plus clair aux affaires.

47 Den Haag, 16 januari 1597[1].

Vous dires que cette résolution est bientost prise, car je pars ce jour mesme pour aller en France[2] et recevoyr les commandemans du Roy à Rouan. La volonté de Sa Majesté, le désyr de ses Messieurs et la résolution sur laquell' on est de toutes chozes, la commodité du lieu et la nécessité de mes affayres ont conspiré ensamble pour me faire sy tost résoudre. J'espère Dieu aidant estre bientost de retour et vous dire toutes nouvelles. Cepandant je vous suplye de me tenyr tousjours en vostre bonne grace et m'employer sy j'ay moyen de vous faire quelque service au lieu où je m'en vay. Je vous donneray encores avant mon partement l'importunité de l'adresse de ce paquet quy sera très aggréable à Monsieur Ancel[3] d'autant qu'il vient de sa bonne partye[4].

4 Venetië trachtte een Europese evenwichtspolitiek te voeren en meende van een Frans-Spaanse vrede voordeel te zullen hebben. KRETSCHMAYR, III, p. 45, 46.
5 Via Calvart kwamen op 9 januari enkele onderschepte brieven in Den Haag, o.a. die van Albertus aan Philips II van 9 december 1596. ANTH. DUYCK, II, p. 204, 205; BOR, IV, p. 299, 300.
1 Aldus door de klerk van Daniël van der Meulen aangetekend als correctie op Buzanvals datering (14 januari). Ontv. 16 januari.
2 Na de vorige dag een banket te hebben gegeven, vertrok Buzanval op 16 januari uit Den Haag naar Frankrijk. ANTH. DUYCK, II, p. 211; BOR, IV, p. 301. Eerst op 26 januari verliet hij Zeeland. ANTH. DUYCK, II, p. 221.
3 Ancel was nog, nu echter zonder Bongars, in Zuid-Duitsland bezig vorsten tot aansluiting bij het Drievoudig Verbond over te halen (zie brief 29[3]).
4 Zijn echtgenote.

48 Parijs, 13 maart 1597[1].

Je vous remercye humblemant des letres que m'havves envoyées et de celle que m'havves escripte. Je voudrois bien havoir quelque subjet pour vous escrire qui vous peult resjouyr, mays vous pouves juger en quelle tristesse je suys à cause de la grand perte[2] que nous havons faicte qui ne pouvoyt venyr plus mal à propos, soit pour empescher nos desseings soit pour donner lieu à ceulx de l'ennemy quy en mesme coup nous ha frappé vivvemant et osté les armes desquelles nous nous pouvions revancher et réparer ce domage, c'est à dire nos munitions de guerre et nostre canon, mays Sa Majesté ne se rend pas pour cela. Au contraire elle se résout de s'oposer vivvemant au mal et quicter tout' espérance d'ayse et de repos, pour faire paroistre à l'ennemy qu'ilz le peuvent bien surprandre, mays non surmonter sa vigeur et son courage. Bref au mesme instant de cette mauvayse nouvelle il est party avecq ce qu'il ha peu ramasser et c'est allé loger à la teste d'Amiens[3] où il prandra les conseilz qu'il jugera estre les plus à propos. Il le fault conforter en cette nécessité et luy continuer la croyance qu'il ha, qui est qu'il n'ha point de plus assurés amys que ceulx des Provinces Unies. J'espère que Dieu le relèvera, car il luy ha laissé plus de courage que ne permet une perte si inopinée. Si Dieu me fait la grace de vous pouvoir voir bientost[4], je seray bien ayse de vous pouvoir tesmoigner par ma présance combien je vous ayme et

1 Ontv. 1 april.

2 Op 11 maart hadden Spaanse troepen bij verrassing het onvoldoend bezette Amiens ingenomen - een ramp voor Hendrik IV, omdat hij daar al het voor de nieuwe veldtocht benodigde had laten opslaan. Albertus beheerste nu de Somme-linie en bedreigde Parijs direct. Het bericht van Amiens' val bereikte Parijs in de nacht van 12 maart; het veroorzaakte daar een geweldige ontsteltenis. Hendrik IV begon nog dezelfde dag met het treffen van de nodige maatregelen. Eerst op 19 september had hij Amiens weer in zijn bezit. LAVISSE, VI, 1, p. 409, 410; ANDRIEUX, p. 335-337; BOR, IV, p. 314, 315. Sully (*Mémoires Sully*, III, p. 102-109) vertelt hoe het bericht als de bliksem in het carnaval vierende Parijs insloeg en welke financiële maatregelen hij de koning aanbeval.

3 Hendrik IV was naar Beauvais vertrokken, in de hoop vandaaruit Atrecht te kunnen verrassen. In een brief van 14 maart vroeg hij de Staten-Generaal hem zonder uitstel te helpen door geld over te maken en het Staatse leger iets te laten ondernemen. Nog op de dag van ontvangst, 31 maart, krijgt Johan van der Veken opdracht *f* 75.000 naar Frankrijk over te maken (*R.G.P.*, 62, p. 406).

4 Op 1 mei keerde Buzanval in Den Haag terug. ANTH. DUYCK, II, p. 269.

honore et combien je désireroys de vous pouvoir faire service, car je vous en doibs asses.

49 Den Haag, 4 mei 1597[1].

Le désyr que j'ay d'entendre des nouvelles d'Allemaigne faict que j'advanture encores ce mot à Monsieur Bongars. Si vous en havves quelque choze je vous prie m'en faire part. J'ay letres de Paris du 23 du passé d'où le Roy devoit partir le 29 pour aller en son armée[2], n'estant retenu que par l'oposition que fait le Parlemant à quelquez édicts que Sa Majesté veult faire passer pour tramer sur iceulx des finances[3]. On nous assure icy que le Cardinal fait marcher toute sa gendarmerie vers France[4] et que sa personne est à Anvers pour y recouvrer de l'argent[5].

50 Den Haag, 9 mei 1597[1].

Je n'ay ryen de nouveau depuys vous havoir veu. Je vous fais seulemant ce mot pour vous suplyer de vouloyr addresser les incluzes et me faire part de ce que vous haures receu de ces quartiers où elles vont et d'autres. Nous sommes icy aux escouttes. On nous assure que les chariots et les trouppes que le Cardinal havoit fait avancer vers la frontière de France retournent deçà[2]; je ne scay que cela veult dire sy cela est.

1 Ontv. en beantw. 6 mei.
2 Op 8 juni voegde Hendrik IV zich bij zijn leger, dat toen al enige tijd onder bevel van Biron (zie brief 36[3]) Amiens belegerde. ANDRIEUX, p. 337.
3 Op Sully's aanraden (zie brief 48[2]) was Hendrik IV voortgegaan met het nemen van bedenkelijke maatregelen als het verkopen van nieuw gecreëerde ambten. Deze paardemiddelen wekten, evenals verschillende fiscale besluiten, verzet bij het Parlement van Parijs. LAVISSE, VI, 1, p. 408.
4 Albertus heeft wegens geldgebrek eerst in de late zomer van 1597 een leger op de been kunnen brengen; ong. 20 augustus is hij daarmee naar Frankrijk getrokken om Amiens te ontzetten. VAN METEREN, f^{0} 379^{v}. In de maand mei vinden behalve enige schermutselingen in Luxemburg slechts wat onbeduidende troepenbewegingen plaats. LOUANT, II, p. 104-108.
5 De verwachting, dat de Antwerpse kooplieden vanwege het Spaanse staatsbankroet 'in het schieten van de penningen veel meerder swarigheyts souden maken als te voren' (BOR, IV, p. 282) werd wel bewaarheid.
1 Ontv. 9 mei; beantw. 10 mei.
2 Zie brief 49[4].

51 Den Haag, 16 mei 1597[1].

Voicy un merveilleux et ennuieux silance de toutes affayres; le vent continue à nous fermer le passage de ce que nous attendons de France et nous sommes en semblable peine pour le reguard d'Angleterre. On dict icy que quelquez gallères d'Hespaigne sont arrivées à Calays[2]. Cela viendroit mal à propos pour nos affayres, car il ne fault doubter qu'elles n'aportassent et de l'argent et des hommes au Cardinal quy est encores en arrière et de l'un et de l'autre[3]. Mandes-moy, je vous prie, ce que vous haures et d'une part et d'autre.

52 Den Haag, 15 juli 1597[1].

Je vous renvoye vostre livvre après un long usage quy ha esté souvantes foys interrompu par la survenue de diverses affayres. Nous sommes icy en grandes attentes de ce quy ce sera avancé au siège d'Amiens, car ce jour d'huy la baterie devoit commancer. On dit que le Cardinal Albert en ha senty le vent et que pour cela il se haste et met toute pierre en oeuvre pour parer ce coup. Son Excellance ha des advys qu'il va assiéger Ostande[2]; pour moy je ne le puys croyre: il y va trop de sa réputation à abandonner les siens dans une telle place[3]. Je suys après pour chasser Son Excellance en la campagne[4]; je

1 Ontv. en beantw. 16 mei.
2 Deze mededeling zal een gerucht blijken te zijn.
3 Albertus zat zo in geldnood, dat hij om zijn staat te kunnen blijven voeren zijn sieraden moest verpanden. BOR, IV, p. 318. In elke brief aan Philips II smeekt hij deze, ten spoedigste geld te zenden. LEFÈVRE, IV, passim.

1 Ontv. en beantw. 16 juli.
2 Zie brief 56[7].
3 Bedoeld is Amiens.
4 Na de overwinning bij Turnhout was in de Republiek ter zake van de oorlogvoering niets anders gedaan dan eindeloos gepraat over het aandeel dat elke provincie in de kosten zou nemen. Hendrik IV en Buzanval drongen herhaaldelijk bij de Staten-Generaal aan op het spoedig in het veld brengen van een leger om zo Albertus van Amiens af te houden. Een brief van Hendrik IV van 3 juli (*R.G.P.*, 62, p. 414, 415) en de bij het overhandigen daarvan gehouden propositie van Buzanval (*a.w.*, p. 416-418) maakten de Staten-Generaal duidelijk, dat van het geduld der Fransen niet meer mocht worden gevergd. In enkele dagen legden de provinciën het geld op tafel en op 15 juli kwamen Maurits, Willem Lodewijk en de Raad van State tot de slotsom dat het krijgsvolk op zeer korte termijn te velde kon trekken, waartoe nog op dezelfde dag de Staten-Generaal machtiging verleenden. VAN DEN HOEK, p. 49, 50; VAN EYSINGA, p. 34.

commance à avancer quelque choze[5]. Si nous assenions nos coups en mesme temps et d'un bon accord, croyes que les ennemys se trouveroyent perplex. On dict que le Cardinal ha letres pour quatre cent mil escus[6]. Je vous prie me mander ce que vous havves et d'Allemaigne et d'allieurs.

53 Den Haag, 12 augustus 1597[1].

Je vous envoye la letre que vous havves requys pour Monsieur de Villeroy. Si vous y voules quelque choze d'adjouster, mandes le moyen; je le feray. Vous l'heusies heu plus tost, mays j'ay tousjours veu le contraire qui m'ha rendu paresseux. J'ay letres du 6e de Dieppe de Monsieur le commandant[2]. Nous sommes logés au pied du ravelyn de la porte de Montreceu[3]. On ne batera point qu'on ne donn' assault au dict ravelyn où on veult faire jouer une mine[4].

[Postscriptum] Je vous suplye, Monsieur, d'emprunter pour moy, de Monsieur Vulcanius[5] un comédie d'Aristophane, E□□ρινη, imprimée à Paris et interprétée par Florens Christianus[6]; aussy un livre grec interprété par Passeratius[7], duquel il m'ha

5 Met te grote stelligheid ontzegt FRUIN (*Tien Jaren*, p. 302) Buzanval het recht, zich er op te beroemen dat zijn dringende vertogen de Staten tot de veldtocht hebben bewogen. Hij onderschat beslist de invloed, die de brief van de koning en de propositie van zijn ambassadeur gehad hebben; vgl. ANTH. DUYCK, II, p. 296.

6 Dit bericht berust niet op werkelijkheid.

1 Ontv. 12 augustus; beantw. 16 augustus.

2 De gouverneur van Dieppe was Aimar de la Chaste. *R.G.P.*, 62, p. 746.

3 De poort van Montrescut was de noordelijkste poort van Amiens. HAAK, I, p. 355^{3}. Dikwijls waren ravelijnen bij poorten aangelegd. WIJN, p. 271.

4 Voor het mineren, zie WIJN, p. 314-316.

5 Bonaventura Vulcanius (1538-1614). Klassiek filoloog; aanvaardde in 1581 het ambt van hoogleraar in het Grieks en Latijn te Leiden.

6 Q. Septimii Florentis Christiani in Aristophanis Irenam vel Pacem commentaria glossemata... cum latina graeci dramatis interpretatione latinorum comicorum stylum imitata, et eodem genere versuum cum graecis conscripta. Lutetiae, apud F. Morellum, 1589. In-8^{0}.

7 Een dergelijk werk is niet verschenen. Vulcanius zal met Buzanval wel gesproken hebben over een van de eerste twee uitgaven van Jean Passerat: 'Vers de la chasse et d'amour' of 'Kalendae januariae et varia quaedam poemata', beide in 1597 te Parijs verschenen. Het laatstgenoemde werk staat als nr. 31 van de Poetici in Quarto vermeld in de veilingcatalogus van Vulcanius' bibliotheek (p. 45, aanwezig in het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum te Den Haag; vriendelijke mededeling van prof. dr. L. Brummel).

parlé. *Omnia ipsi remittam integra*. Envoyes les moy par ce porteur.

54 Den Haag, 11 oktober 1597[1].

Je vous envoye un petit pacquet que je vous suplye de faire addresser seuremant à nostre ambassadeur[2] qui est arrivvé à Solleure[3] depuys quelque temps et y ha distribué quelque argant qui ha remis un peu la fleur de lis dans les ceurs des Suysses quy les havoyent fort gastes d'humeur hespaignol[a]. Je croy que le meilleur seroit de le faire tomber en mayns de Monsieur Lobetius à Strasbourg: nous y haurons bientost Monsieur Bongars à ce qu'on m'escript; ce nous sera une seure addresse[4]. Nous n'havons ryen de France depuys le 25. Vous haures veu tout ce que j'ay receu, car ses Messieurs l'ont fait imprimer[5]. Je vous prie que quand vous viendres en cette ville vous prenies la peyne de me venyr voyr un peu pour parler avecq vous.

55 Den Haag, 29 oktober 1597[1].

Je vous chargeray encores s'il vous plaict de ce petit pacquet pour Suysse. Nous n'havons encores ryen de certayn de France.

1 Ontv. en beantw. 11 oktober.
2 In het najaar van 1597 is Sillery korte tijd als ambassadeur van Hendrik IV in Zwitserland. BONGARS, *Lettres*, p. 601. Enkele maanden daarvoor had Hendrik IV reeds Mortefontaine naar Zwitserland gezonden om er uitbetalingen te doen en (daardoor) de verstandhouding met de kantons te verbeteren. *Recueil*, IV, p. 1060.
3 Solothurn.
a In het ms. staat: hespaignolles.
4 Dr. Lobet(ius), bij wie Bongars onderdak schijnt te vinden als hij in Straatsburg moet zijn, neemt wel Bongars' post in ontvangst en zendt eventueel ook pakketten naar anderen door. Vgl. BONGARS, *Lettres*, p. 585, 642. Zie ook de brief uit 1597 van Bongars aan Lobetius, in *a.w.*, p. 664. - In juni 1597 was Bongars naar Parijs vertrokken; hij keerde, na een verblijf van enkele maanden te Bazel, eerst in de zomer van 1598 in Straatsburg terug. Zie *a.w.*, passim, en de brieven van Bongars aan Van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 660).
5 Op 5 oktober had Buzanval de Staten-Generaal de brief van Hendrik IV van 19 september, waarin deze hun de capitulatie van Amiens meedeelde, èn een opgave van de voorwaarden van overgave aangeboden. *R.G.P.*, 62, p. 421. Beide stukken werden via een pamflet (LOUIS D. PETIT, nr. 667) verspreid. Overgedrukt bij BOR, IV, p. 381, 382.
1 Ontv. 30 oktober.

Je ne puys croire que le Roy ait assiégé Dourlans[2] pour le batre et le prendre par force, y aiant 3000 soldats dedans comme on assure et le Cardinal Albert aiant heu tout loysyr depuys sa retraicte de bien fournyr la place. Je croy que nostre armée rodd' aux environs et près d'Arras[3] pour donner occasion de remûmant aux peuples qui crient sans doubt' à la paix ou trefve et comme j'entens ont envoyé exprès en Hespaigne[4]. Si vous scavves quelque choze, faictes en part à vos amys.

56 Den Haag, 20 november 1597[1].

Nous havons icy Son Excellance qui ha esté jusquez à présant détenu en ses affayres domesticques de sorte qu'il n'ha point encores logé en sa mayson, mays en celle de Madame la Princesse[2]; je croy que demayn on luy fera place en la sienne. Je voudrois bien que l'on se hastat un peu plus qu'on ne fait pour les conseilz publicques[3]. Je vous ay dict les termes ausquelz nous

2 Wanneer Buzanval begin november de brief van Hendrik IV aan de Staten-Generaal van 17 oktober 1597 (BOR, IV, p. 397, 398) ontvangt, zal hij daarin lezen dat de koning het voornemen heeft, Doullens (waar 1500 à 1600 man bezetting lag) te gaan belegeren. Hendrik IV zal het plan echter moeten opgeven omdat zijn troepen al te zeer zijn gedund.

3 Na het veroveren van Amiens was Hendrik IV Artois tot vlak bij Atrecht binnengedrongen. Albertus vermeed echter elk treffen. Zie de in noot 2 genoemde brief.

4 De Waalse gewesten verklaarden, dat zij de hun door Frankrijk aangeboden onzijdigheid wel zouden moeten accepteren als er niet op korte termijn een eind aan de oorlog kwam. FRUIN, *Tien Jaren*, p. 308.

1 Ontv. 21 november.

2 Maurits' zuster Emilia had zich ondanks het verbod van haar broer op 7 november 1597 onverhoeds door een priester in het huwelijk laten verbinden met Don Emanuel, de Portugese troonpretendent. Toen Maurits na zijn glorieuse veldtocht van die zomer op 19 november in Den Haag terugkeerde, weigerde hij zijn zuster te ontmoeten en gelastte hij haar het stadhouderlijk kwartier te verlaten en naar Delft te trekken, wat zij op 21 november deed. Ondertussen verbleef Maurits in het Oude Hof aan het Noordeinde, de woning van Louise de Coligny. ANTH. DUYCK, II, p. 439, 440; BOR, IV, p. 321-324; TIMMER, p. 200-202.

3 Op 12 november had Buzanval de Staten-Generaal verzocht, enkele oorlogsschepen ter beschikking van de Franse koning te stellen om Spaanse hulp via de haven van Nantes aan de hertog van Mercoeur (zie brief 18[3]), met wie Hendrik IV nu definitief wilde afrekenen, onmogelijk te maken. Volgens ANTH. DUYCK (II, p. 435, 436) wilden de Staten niet pertinent weigeren, anderzijds wensten zij vanwege de kort tevoren hervatte Frans-Spaanse besprekingen (zie noot 4) niet meteen positief te antwoorden. Aerssens, de griffier, kreeg opdracht, met een beroep op de ingewikkelde staatsinrichting der Republiek het uitblijven van een beslissing bij Buzanval te excuseren. *R.G.P.*, 62, p. 427. De zaak bleef slepen. *R.G.P.*, 71, p. 51/2[3].

estions; je n'ay ryen du depuys; on attendra les responces d'Angleterre et de ce lieu pour prendre résolution en France[4]. On nous dit que la flotte d'Espaigne ha esté destinée vers les Sorlinghes[5]; nous en serions quitte à bon marché par ce moyen[6]. Enfyn le siège d'Ostende est allé en fumée, le gouverneur se donne de chaudes allarmes[7]. Si vous havves quelque choze, faictes nous en part et s'il vous plaict donnes addresse à l'incluze.

57 Den Haag, 1 januari 1598[1].

Pour vostre nouvel an je vous envoye de la peine, quy est ce petit pacquet que je vous prie vouloir addresser à Franckfort

4 Begin oktober 1597, toen Amiens weer in handen van Hendrik IV was, waren met de pauselijke legaat als een der bemiddelaars, besprekingen tussen Villeroy en Richardot begonnen. De Franse koning wenste echter voor hij tot formeel onderhandelen opdracht gaf, van zijn bondgenoten, vooral van Engeland, te horen of deze al dan niet bereid waren hem veel meer dan tot op dat moment te helpen. De Staten-Generaal gaven Hendrik IV op 12 november reeds een voorlopig antwoord, met de belofte, na de terugkomst van Maurits (zie noot 2) definitief hun standpunt te zullen meedelen. Na herhaald op spoed aandringen van Buzanval en met een extra vertraging van anderhalve maand wegens de ongunst der elementen, vertrok daartoe in maart 1598 een Staatse deputatie, waar Oldenbarnevelt en Justinus van Nassau aan het hoofd van stonden en o.m. François van Aerssen en Hugo de Groot in waren opgenomen. Dit gezantschap had de opdracht, Hendrik IV dringend te verzoeken de vredehandel te staken en hem Maurits' krijgsplan voor het komende jaar (VAN DEVENTER, II, p. 173-176) aan te bieden. FRUIN, *Tien Jaren*, p. 307-326. Het verbaal der deputatie in: VAN DEVENTER, II, p. 176-232; ook in: HAAK, I, p. 407-452. Vgl. VAN EYSINGA, p. 36-46. Voor de uit deze reis voortgevloeide betrekkingen tussen Buzanval, die het gezantschap naar Frankrijk begeleidde, en Hugo de Groot, zie WAP, p. 54, 55.

5 De Scilly-eilanden, ten westen van kaap Landsend.

6 Een Spaanse vloot die een landing in Ierland moest uitvoeren, kreeg bij kaap Landsend met zware stormen te kampen en moest onverrichterzake naar Ferrol terugkeren. ANTH. DUYCK, II, p. 440; FRUIN, *Tien Jaren*, p. 305.

7 Meer dan eens ging het gerucht dat het Spaanse leger naar Oostende trok. Albertus had na het verloren gaan van Amiens een belegering van Oostende in de zin, maar op aanraden van zijn adviseurs liet hij de onderneming niet doorgaan. BOR, IV, p. 382, 383. Voor de verschillende berichten van de gouverneur van Oostende, de kolonel Sir Edward Norris († 1603), zie: *R.G.P.*, 62, p. 393.

1 Ontv. 1 januari; beantw. 4 januari.

au Monsieur de Malpart[2] pour l'envoyer à Basle au Monsieur de Castillon[3] quy y reçoit ceulx de l'ambassade de France en Suysse. Je ne vous puys ryen aprendre de ce lieu où tout est aux mesmes termes qu'il estoit quand vous en partites. Souvenes vous s'il vous plaict du petit cocher[4]. Sy en aultre choze je vous puys servyr, je m'y emploiray de très bon ceur.

58 Den Haag, 12 september 1598[1].

Il est temps de reprendre nostre routte d'Allemaigne et réveiller Monsieur de Bongars affin d'avoir de son advis[2]. C'est pourquoy je vous prie de m'excuser, si je prendz derechef vostre adresse pour cett' effect. Je receuz avant-hier lettres de nostre court par lesquelles j'apprendz que passa un courrier d'Espaigne le 30e du mois passé par Paris pour aller à Bruxelles qui asseuroit le Roy d'Espaigne estant décédé le 20e du dict mois[3]. Cela se rend conforme aux aultres advis que nous en avons par mer. S'il est vray nous verrons ce que cela apporte de nouveau aux affaires du monde. Le Marquis de Bourgo[4] vient à Bruxelles pour y gouverner en l'absence de l'Archiduc Albert[5]. Le légat[6] a pris congé du Roy le dernier d'aoust pour s'en trouver à

2 Zie brief 17[3].
3 Waarschijnlijk wordt bedoeld de zo geheten secretaris van de connétable Montmorency (zie brief 11[4]). *Recueil*, IV, p. 957.
4 In de vorm van een nieuwjaarsfooi?
1 Door een klerk geschreven; ontv. 12 september. Voor de verklaring van de lange onderbreking der correspondentie, zie Inleiding, p. 183.
2 Bongars was immers weer in Duitsland terug; zie brief 54[4].
3 Philips II stierf enkele weken later, op 13 september.
4 Karel, markgraaf van Burgau (1560-1618), zoon van aartshertog Ferdinand van Tirol, bestreed de Turken en was in 1595 candidaat voor de landvoogdij der Nederlanden als opvolger van Ernst van Oostenrijk. Albertus stelde echter niet hem, maar Burgau's broer, kardinaal Andreas (1558-1600), tot plaatsvervangend-landvoogd aan, met naast deze de admirant van Arragon, Don Francisco de Mendoza (ong. 1550-1623), als opperbevelhebber van het leger. Wel schijnt kardinaal Andreas laatstgenoemde te hebben willen wegwerken ten gunste van zijn eigen broer, maar de pauselijke nuntius Frangipani heeft dit weten te beletten (LOUANT, II, p. 406).
5 Albertus zou via Duitsland en Italië naar Spanje reizen om te huwen met de infante Isabella. De aartshertog vertrok op 14 september; eerst op 20 augustus 1599 keerde hij met Isabella in de Z. Nederlanden terug. Hun huwelijk werd op 15 november te Ferrara per procuratie door de paus gesloten en vanwege Albertus' langdurige verblijf in Italië (zie brief 63[8]) eerst op 18 april 1599 te Valencia voltrokken.
6 Zie brief 46[3].

Romme. On me vient de donner advis de plusieurs villes prises en Hongrie[7] sur le Turc; je vous prie me mander ce que vous en aurez appris, comme touchant aultre chose que vous penserez digne de voz amis.

59 Den Haag, 23 oktober 1598[1].

Je vous renvoye vos livvres et vous remercye humblemant pour le proufit que j'y ay faict; il y ha du plaisir en ce mauvays temps de voyager loin ne bougant d'une chambre et d'auprès un feu. Je vous suplye de faire tenyr à Monsieur de Bongars ce mot de letres et sy vous havves quelque choze de ses quartyers-là de m'en faire part. J'ay des letres de France du 10e, mays il n'y ha ryen de nouveau. Les nopces de Madame sont arrestées au 9 de novembre[2].

60 Den Haag, 6 november 1598[1].

Je vous suplye nous mander sy on vous escript quelque choze d'Italie de l'aparition du Roy Sébastian de Portugal qu'on dit estre retourné de Barbarye[2] - je croy que la mort du Roy d'Espaigne haura faict resuscite[r] celuy-cy -, aussy sy l'advis continue de la protection des villes de Brême, Hambourg et aultres prise par le Danois[3]. Tout cela m'est asses suspect. Nous sommes à sec de toutes nouvelles.

7 Het leger van keizer Rudolf II had Pest ingenomen en trachtte ook Buda te veroveren. VAN METEREN, f^{0} 420.

1 Ontv. en beantw. 23 oktober.

2 Hendrik IV huwelijkte zijn enige zuster Catharina de Bourbon, prinses van Navarre (1558-1604), uit aan de latere hertog Henri II de Lorraine (1563-1624). Omdat deze rooms-katholiek was en de bruid protestant wenste te blijven, viel er veel te regelen. De huwelijkssluiting moest, toen de dispensatieverlening van de paus nogal lang uitbleef, verschillende keren uitgesteld worden en vond eerst op 30 januari 1599 plaats.

1 Ontv. 6 november.

2 Sebastiaan (1554-1578), op zijn derde jaar koning van Portugal geworden, was fanatiek religieus en sneuvelde in 1578 bij Kasr-el-Kbir (Alkassar) in de strijd tegen de Turken. Regelmatig duikt na 1580 het gerucht op dat Sebastiaan nog in leven is en het plan heeft, Portugal weer onafhankelijk te maken.

3 Vanuit Spanje werden de kooplieden der Hanzesteden aangemoedigd, de plaats van de Hollanders en Zeeuwen in het handelsverkeer met Spanje in te nemen. De Staten-Generaal lieten echter alle Duitse schepen opbrengen die ervan verdacht werden oorlogsmateriaal naar Spanje of Portugal te vervoeren. Wrijving met de Hanzesteden - die evenals koning Christiaan IV van Denemarken, bij wie zij steun zochten, een neutrale positie tussen Spanje en de Republiek wensten in te nemen - was het gevolg. KERNKAMP, *Handel op den vijand*, II, p. 228-230.

[Postscriptum] Il c'est découvert quelque jalouzie que l'Empereur ha de l'Archiduc Albert par les excuses qu'il ha faittes de ne le pouvoir voir pour la crainte qu'il havoit de la contagion[4].

61 Den Haag, 13 november 1598[1].

J'ay receu ses jours passés les livvres de Monsieur du Plessis[2] qui m'ont esté envoyés de La Rochelle pour distribuer à ses amys, entre lesquelz il ne vous ha pas oublié; vous receveres doncq le présant de sa part. Je vous suplye me faire scavoyr ce que vous haures d'Allemaigne, s'il est vray que quelques villes Antiacques se mettent soubs la protection de Danemarck[3] comme on ha voulu dire, ce que vous haures aussy de Suède et si le Roy de Pouloigne est prisonnier[4]; bref tout ce qui se peult scavoir de ses quartyers septentrionnaux. Des nostres vous n'haures aultre choze sinon que le Roy commançoit le 30 à se mieux porter de sa fièbvre[5] qui l'ha donné à beaucoup d'autres,

4 Het lag in de bedoeling dat Albertus te Praag zijn broer, keizer Rudolf II, officieel van zijn huwelijk op de hoogte zou stellen. BOR (IV, p. 470) vertelt dat de ontmoeting beslist niet in goede harmonie plaatsvond. Omdat in Praag de pest heerste, moest de aartshertog zijn broer bezoeken in een kasteel op enige afstand van die stad. DU FAING, p. 473; brief van Albertus aan Philips II van 30 september 1598 uit Spiers, in: LONCHAY et CUVELIER, I, p. 12. Vele geruchten kwamen omtrent een en ander in omloop. VAN METEREN, f^{0} 420^{v}.

1 Ontv. 13 november.

2 Zie brief 10[5]. Het bedoelde werk is: *De l'Institution*, *Usage et Doctrine de Sainct Sacrement de l'Eucharistie*, *en l'Eglise Ancienne. Ensemble*, *comment*, *quand et par quels degrez la Messe s'est introduite en sa place*. La Rochelle, H. Haultin, 1598.

3 Zie brief 60[3].

4 De Poolse koning Sigismund III (1566-1632), sinds 1592 ook koning van Zweden, was het door de zeer sterke protestantse oppositie niet gelukt, zijn gezag in Zweden te vestigen. In 1598 ondernam hij een expeditie tegen de Zweden, die hem echter onder aanvoering van Sigismunds oom, rijksbestuurder Karel (1550-1611), verpletterend versloegen. Sigismund sloot op 28 september 1598 een vredesverdrag met Karel, maar hij vond het kort daarop geraden, heimelijk Zweden te verlaten. Zie verder brief 74[5]. VAN METEREN, f^{0} 420^{v}-421^{v}.

5 De brief van François van Aerssen aan de Staten-Generaal van 30 oktober 1598, op 9 november in Den Haag ontvangen (*R.G.P.*, 71, p. 64), bracht het bericht dat het met de ziekte van Hendrik IV nogal meeviel. Hetzelfde stond in de gelijkgedateerde brief van Villeroy aan Buzanval, die deze op 15 november in zijn bezit kreeg. VREEDE, *Lettres*, I, p. 17, 18. Op 10 november meldde Aerssen dat de koning geheel hersteld was. VREEDE, *Lettres*, I, p. 15.

mays j'espère en Dieu qu'il se trouvera que plusieurs l'hauroyent pris un peu trop chaude. Il est certayn que l'Archiduc Albert n'ha peu voyr l'Empereur[6].

62 Den Haag, 4 december 1598[1].

Je vous envoye une vie[i]lle letre de Monsieur du Plessis[2] avecq laquelle il accompagnoit son livvre qu'il vous ha donné; je ne scay où elle ha sy long temps arresté derrière le dict livvre. Nous n'havons ryen de France; d'Angleterre, Monsieur de Boisise[3] quy est ambassadeur pour Sa Majesté m'escrit qu'il y ha heu quelques Jésuytes attrapés quy havoyent entrepris d'empoisonner la Royne[4]. On nous dit que les Impériaux ont quitté Buda avecq perte et qu'ilz ont perdu Varadyn[5]. Avecq ce vent d'ost nous haurons des nouvelles de Suède. Je voy asses de personnes étonnées du rigoreux arest fait en Hespaigne sur les navyres et biens de ceulx de ce pays[6]; il n'en faloit attendre aultre choze. Sy vous scavves quy ha mon livvre de la chrono-

6 Zie brief 60[4].

1 Ontv. 4 december.

2 Zie de brief van Philippe de Mornay (brief 10[5]) van 12 augustus 1598 uit Saumur aan Daniël van der Meulen, waarin hij een exemplaar van zijn vaders werk aanbiedt (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 440; in dorso de aantekening, dat deze brief op 4 december 1598 in Van der Meulens bezit kwam).

3 Jean Robert de Thumery, heer van Boisise (1549-1622), sinds 1593 staatsraad van Hendrik IV, van 1598-1602 gezant in Engeland.

4 Naar Spanje uitgeweken Engelse Jezuïeten hadden hun landgenoot Edward Squyre, die in Spaanse krijgsgevangenschap was geraakt, daaruit bevrijd op voorwaarde dat hij bij zijn terugkeer in Engeland koningin Elisabeth en Essex zou vermoorden. Een en ander werd eerst bekend toen de Jezuïeten, boos over het uitblijven van succes, in Engeland berichten over deze aanslagen deden verspreiden. Squyre werd nog in 1598 terechtgesteld. VAN METEREN, f^{0} 398^{v}, 399.

5 De aanslag op Buda (zie brief 58[7]) was mislukt; Warasdin (in Kroatië, ten noord-oosten van Zagreb) was verloren gegaan. VREEDE, *Lettres*, I, p. 28.

6 In november 1598 legde Philips III beslag op de Nederlandse koopvaardijschepen die in de Spaanse havens lagen; verschillende Nederlanders werden gevangen genomen, met naasting van hun bezittingen. KERNKAMP, *Handel op den vijand*, II, p. 227, 228; VAN METEREN, f^{0} 419^{v}.

logie de Temporib[us][7], je vous suplye prendre la peyne de me le faire recouvrer.

63 Den Haag, 12 december 1598[1].

Je vous envoye mon lacquay avecq ce mot de letre pour entendre de vous ce que vous scavves du départ de Monsieur Bongars[2] d'Allemaigne duquel je suys en paine pour n'havoir receu aucunes nouvelles de luy depuis longtemps. Je vous remercye humblemant de vostre Itinerarium[3]; c'est un présant qui m'est fort aggréable. Le poivre que m'havves envoyé et quy vient de Guynée[4] n'est que de la graine[5] à mon advys et croy qu'il n'y ha pas grand proufit en ladicte marchandize. On m'ha donné le nom de quatre villes que vos marchands ont découvert en cette coste-là mays quelques-ungs m'étonnent de dire qu'elle[s] sont chrestiennes. Le Roy d'Espaigne traitte fort rigoreuzemant vos marchands par delà[6]. On dit qu'ilz vont aussy oster les licances à Bruxelles[7] qui s'accordent en ce pays

7 Dat Buzanval Beda's *De Temporibus* op het oog had, is om verschillende redenen niet aannemelijk. Waarschijnlijker is, dat hij zich de schrijversnaam niet goed wist te herinneren - het zeer vaag neergeschreven slot van de naam geeft een aanwijzing in die richting -, maar bedoelde: JOANNES TEMPORARIUS (JEAN DU TEMPS), *Chronologicarum demonstrationum libri tres*, Frankfort 1596, 1 band (fol.).

1 Ontv. 12 december; beantw. 13 december.

2 Op 25 oktober 1598 schreef Bongars uit Straatsburg aan Van der Meulen, dat hij naar Frankrijk zou reizen. Eerst op 2 januari ontving Van der Meulen weer een brief van Bongars, door deze op 21 december uit Parijs verzonden. Eind februari 1599 is Bongars in Duitsland terug: op 28 februari schrijft hij vandaar weer aan Van der Meulen (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 660).

3 JAN HUYGEN VAN LINSCHOTEN, *Itinerario*, *Voyage ofte Schipvaert naer Oost ofte Portugaels Indien*..., A'dam 1596.

4 Door Jacques de Velaer, koopman te Amsterdam, Daniël van der Meulen en anderen waren in 1598 enkele schepen naar Guinea uitgereed. Op 3 december 1598 deelde De Velaer aan Van der Meulen mee, dat er vier à vijf last peper uit Anian (Abiani aan de Quaquakust, ten westen van de Goudkust?) was aangekomen; hij stuurde een monster van deze peper, die niet veel had gekost, mee (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 633; afgedrukt door UNGER, p. 205, 206).

5 'Manigette ofte greyn... [is] een soort van specery, scherp van smaek, byna als peper, doch kleynder van zaed' (*Atlas van Blaeu*, 8e stuk, A'dam 1665, afd. Afrika, p. 5). Grein, een van de mindere pepersoorten, kwam vnl. van de Greinkust, ten westen van Kaap Palmas.

6 Zie brief 62[6].

7 Het lekte uit, dat de regering in Brussel - hiertoe aangespoord door Philips III, zie LONCHAY et CUVELIER, I, nrs. 18 en 27 - van plan was de licenten af te schaffen en alle handel met de Republiek te verbieden. Het plakkaat verscheen op 9 februari 1599. KERNKAMP, *Handel op den vijand*, II, p. 233.

pour le commerce et croyent par ce moyen en havoir la rayson, mays si toutes ses espérances leur manquent vous les verres bien étonnés dans un an ou deux.

On dict que l'Archiduc demourera cett' hyver en Italie; ses délays rendent les intentions des Hespagnolz suspectes pour le transport de ses provinces[8]. Ilz envoyent en France le Marquis de Burlengue[9], frère du connestable de Castille[10], pour faire les complimans de la mort du feu Roy et de l'avènement de celuycy et Jehan Batiste Taxis[11] pour ambassadeur ordinaire quy est tout ce que je vous diray, désirant entendre le succès du fait d'Emrick[12].

64 Den Haag, 1 januari 1599[1].

Je vous remercye un million de foys du livvre[2] que m'havves envoyé lequel vous havves fort enrichy et les bords en vallent mieux que la robbe au jugemant de Monsieur de l'Escalle[3].

8 Ondanks het herhaaldelijk aandringen van Philips III op een spoedige overkomst, lieten Albertus en zijn gezelschap zich zo lang in Italië ophouden (zie brief 58[5]), dat tenslotte vanwege de winter de tocht naar Spanje niet meer ondernomen kon worden. De reis werd uiteindelijk via Marseille gemaakt, vanwaar men op 20 maart 1599 naar Spanje overstak. VAN METEREN, f^{0} 430, 430^{v}. Een en ander deed het gerucht ontstaan dat Philips III - die immers nooit voor de afstand der Nederlanden was geweest (VAN DER ESSEN, p. 277) - erover dacht, deze beslissing van zijn vader te herroepen.

9 Mogelijk Luis de Velasco, hertog van Salazar en markies van Belveder, die o.m. de sluiting van de vrede van Vervins had bijgewoond en een belangrijk officier van het Spaanse leger in de Z. Nederlanden was.

10 Juan Fernandez de Velasco.

11 Jean Baptiste de Tour et Taxis (1530-1610) werd door Philips II belast met belangrijke diplomatieke opdrachten en was een der onderhandelaars bij de vrede van Vervins. Hij werd op 13 november 1598 door Philips III benoemd tot ambassadeur bij Hendrik IV, maar vatte deze taak eerst 6 mei 1599 op, om haar in 1603 neer te leggen. LONCHAY et CUVELIER, I, p. 63.

12 Op 9 december 1598 werd het Spaanse garnizoen van Emmerik door Maurits gedwongen de stad te verlaten. Op 28 februari 1599 heroverde Mendoza echter deze stad. VAN METEREN, f^{0} 416^{v}, 433.

1 Ontv. 1 januari; beantw. 4 januari.

2 Zie brief 63[3].

3 Waarschijnlijk is de betekenis, dat naar het oordeel van de boekenkenner Scaliger de op last van Van der Meulen aangebrachte randversieringen op de platten en de rug (nog) mooier zijn dan de band op zich is.

Le Doux[4] va vers vous pour voir sy nous pourrons recouvrer quelque graine de choux-fleur par vostre moyen en quoy je vous suplye de me gratifier tant que de l'en aider sy vous en havves le moyen. De nouveau de France, nous sommes après nostre édit[5] que le Roy presse et les parlemans fuyent et les eclésiastiques s'y opposent. À ce commancemant d'an les nopces de Madame se célèbrent[6]. Vos princes d'Allemaigne s'assemblent fort, mais à ce que je voy sans ryen conclure[7]. Bonjour en bon an, Monsieur.

65 Den Haag, 29 januari 1599[1].

Hier bien tard m'arrivva un courier de nostre court que j'attendois d'où j'ay letres du 21 du présant. Les nopces de Monsieur de Lorraine[2] sont différées aux dixiesme du prochain, non sans ennuy du dict prince qui dépand cepandant les élemans à faire sa court, car il est arrivvé à Paris comme un sire de nopces

4 Jacques le Doux, ordinaris koerier van Hendrik IV, verzorgde in het bijzonder de diplomatieke post tussen de Franse regering en Buzanval. Op 4 januari 1599 vertrok Le Doux, waarschijnlijk voorzien van het bloemkoolzaad, uit Den Haag om een memorie van Buzanval te bezorgen bij Villeroy, die al eerder soortgelijk zaad via Daniël van der Meulen betrokken had (zie br. 19, 20 en 21). VREEDE, *Lettres*, I, p. 25[1], 46-56.

5 Tegen het edict van Nantes, dat op 13 april 1598 getekend was, bestond veel verzet. Het parlement van Parijs nam het niet voor 2 januari 1599 in behandeling en registreerde het eerst op 25 februari 1599; de overige parlementen volgden toen spoedig. LAVISSE, VI, 1, p. 418-423.

6 Zie brief 59[2].

7 In september 1598 was Mendoza met een groot aantal soldaten Duitsland binnengetrokken om er steunpunten te veroveren, vanwaaruit aanvallen op de grensgebieden der Republiek ondernomen zouden kunnen worden. Maurits wist echter die maatregelen te nemen, die Mendoza van grote acties afhielden. De Spaanse troepen gingen toen tot het bezetten van verschillende Duitse steden en het leegroven van het platteland over. In de winter van 1598/99 beraamden de vorsten van enkele kreitsen wel maatregelen, maar tot een krachtig optreden kwam het niet. Tenslotte kwamen in het vroege voorjaar vijf kreitsen in vergadering te Koblenz bijeen; het besluit viel, een krijgsmacht op de been te brengen. Toen na enkele maanden dit leger te velde kwam, hadden de Spaanse troepen de toezegging, het rijksgebied te verlaten, gestand gedaan en een inval in de Republiek gewaagd. VAN METEREN, vooral f^{0} 415^{v}, 417, 431-433; RITTER, II, p. 136 e.v.; BLOK, II, p. 317, 318.

1 Ontv. 2 februari; beantw. 4 februari.

2 Zie brief 59[2].

et accompaigné à l'avenant. Nous haurons Dieu aidant nostre édict[3], toutes les difficultés s'enlèvent de jour à aultre par la sollicitude du Roy qui le veult ainsy. Sa Majesté fera le voyage de Lion aussytost que les dittes nopces seront faittes et *perlustrat*[*a*]*e regni omnes partes*[4]. On revoye Monsieur de Bongars en Allemaigne[5] - luy-mesme me l'escript - et d'autres, quy en scavent plus de nouvelles que luy, Monsieur Ancel à Pragues[6]. Vous verres ce que j'ay envoyé à Monsieur de l'Escalle du fait de Monsieur du Plessis[7]. Je vous prie m'envoyer vos gazettes. Ce porteur et son charrier me donnent de sy violants coups de foët qu'il fault que je finisse.

66 Den Haag, 6 februari 1599[1].

Je vous remercie humblemant pour la bonne communication de vos advis lesquelz je vous renvoie affyn qu'ilz ne s'égarent. Il me semble que l'Admirante commance à mettre un peu d'eau dans son vin[2] en tant que j'ay peu lire et comprandre ses letres et instructions. Sy les armes de ses princes[3] l'aprochent, vous le verres encores bien plus caler la voile et changer de style. Cepandant il c'est rendu derechef maistre d'Embryck[4]. Dieu veille que cepandant vostre foiblesse il n'enfonse point davantage cett' estat. Il ne luy faudroit qu'un médiocre succès contre

3 Zie brief 64[5].

4 Zie brief 69[3].

5 Zie brief 63[2].

6 Niet Ancel (zie brief 29[3]), maar de maarschalk van Bois-Dauphin werd als ambassadeur naar Praag gezonden. ANQUEZ, p. 73.

7 Op 28 oktober 1597 was door Georges Vaudreuil, markies van Saint Phal, een aanslag gepleegd op het leven van Philippe du Plessis-Mornay. Het duurde tot januari 1599 eer de dader werd gegrepen. De zaak werd als afgedaan beschouwd, toen hij na een gevangenschap van enkele dagen in de Bastille, Hendrik IV en Du Plessis zijn excuses aanbood. LAVISSE, VI, 2, p. 10; PATRY, p. 266-270. De brief van 18 december 1597, waarin Buzanval Du Plessis-Mornay gelukwenst met het mislukken van de aanslag, in: *Mémoires Du Plessis*, VII, p. 464-466.

1 Ontv. 6 februari.

2 De admirant (zie brief 58[4]) had het bevel van keizer Rudolf II om het Rijk te verlaten (vervat in een brief van 30 december 1598) aanvankelijk met een weigering beantwoord. De keizer vaardigde daarop de rijksban uit (zie brief 67[1]), waarna snel de toezegging kwam dat de Spaanse troepen nog vóór april het Duitse grondgebied verlaten zouden. VAN METEREN, f^{0} 431-432.

3 Zie brief 64[7].

4 Dit bericht is onjuist; zie brief 63[12].

vous maintenant pour faire tenir brid' en main aux Allemans et altérer les affayres. Il y ha desjà des compagnies de Monsieur de la Noue à Dieppe[5] qui n'attendent que les bateaux pour leur passage. Je n'ay ryen de France depuis nostre dernière veue. J'envoye débaucher Monsieur de l'Escalle; sy vous esties aussy débauché comme nous, nous mangerions des huistres ensamble.

67 Den Haag, 17 februari 1599.

Son Excellance havoit receu le ban de l'Empire[1] que vous m'avez envoyé et me l'avoit communicqué dès dimanche au matin[2]; je le faitz transcrire et traduire et vous le rendray quant j'auray ce bien de vous veoir en ce lieu. Les levées que font les princes en Allemaigne sont très certaines et est à en espérer un grand bien si le courage et la prudence laquelle on ha apporté au commancemant de cest' affaire est continuée en la fin d'icelle, mais il y a danger que comme les conseilz en ont esté généreux, les exploitz en soient foibles et mots[3]. J'attendz tous les jours des nouvelles de France et quant j'en auray, je vous en feray part. Je vous envoye la copie de la letre qu'on m'ha escript de Suède[4]; je vous prie vouloir donner bonne adresse à la responce que je faitz à icelle.

68 Den Haag, 1 maart 1599[1].

Je vous donn' advys que Son Excellance receult hyer nouvelles du pays de Juliers par lesquelles on luy mandoit qu'il y havoit

5 Odet de la Noue, heer van Téligny († 1618), was door de Staten-Generaal benoemd tot bevelhebber van de 2.000 Fransen, die in hun dienst traden. De eerste troepen kwamen eind maart in Zeeland aan. De verzamelplaats van het regiment was Arnhem. TEN RAA en DE BAS, II, p. 164[2].

1 Een copie van de door keizer Rudolf II tegen Mendoza uitgevaardigde rijksban werd op 23 februari door Buzanval aan Hendrik IV gezonden. VREEDE, *Lettres*, I, p. 105.

2 14 februari.

3 Zie brief 64[7].

4 Dit afschrift, waarop in de hand van Buzanval staat aangetekend 'Copie de letre escritte de Suède le premier de novembre 1598', bevat de naam van de schrijver noch de plaats van verzending; mogelijk is De la Fromentière (zie brief 72[2]) de afzender. De copie bevindt zich in de bundel 'Bescheiden van politieke aard' (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 218).

1 Ontv. en beantw. 1 maart.

desjà troys mil reittres au conté de Bergh et quelques régimants de lansquenetz quy y ont leur rendevous[2]; et sy dit-on que ce n'est que l'avangarde de l'armée des princes, qui doibt estre séparée en deux, à l'une desquelles le Lantgrawe doibt commander, à l'autre le Duc de Brunswick[3]. Monseigneur l'Électeur palatyn ha escrit par deçà; il semble que ses gens veulent faire leur cas à part[4]. Cepandant l'Amirante ha tiré la pluspart de ses forces des guarnizons et se met en campaigne pour, à ce qu'on craint, se rendre maistre premièrement d'Embryck[5] quy luy est très importante, soit pour demeurer pied ferme ès quartyers de deçà le Rheyn, soit pour attacquer la Gueldre. C'est pourquoy Son Excellance part en diligance pour aller pourvoir au mieulx qu'il pourra à tout; il ha sy peu de forces que je ne scay, ce qu'il pourra faire sy l'armée allemande ne s'avance[6]. On me dict hyer qu'on havoit découvert que l'Aministrateur de Saxe havoit heu dessein de mener ses pupils à l'Empereur[7], que cela ha causé de l'altération par delà, aussy que l'Empereur havoit conclu pour la trefve avecq le Grand Seigneur[8]. Je vous prie me mander ce que vous en haures apris.

2 Volgens Maurits zouden voor het leger der Duitse vorsten in totaal 4.000 ruiters en 15.000 landsknechten gelicht worden. VREEDE, *Lettres*, I, p. 104.

3 In de tweede helft van februari werden tot bevelhebbers over de Duitse troepen benoemd Maurits de Wijze, landgraaf van Hessen (1572-1632) en Hendrik Julius, hertog van Brunswijk (1564-1613). Opperbevelhebber werd de slappe en onervaren graaf Simon VI van Lippe (1554-1613). RITTER, II, p. 149-152.

4 Keurvorst Frederik (zie brief 17[2]) was voorstander van een zo eensgezind en krachtig mogelijk optreden tegen de Spaanse troepen. RITTER, II, p. 142. In de bedoelde brief had hij blijkbaar geklaagd over het particularisme van de meeste Duitse vorsten.

5 Zie brief 63[12].

6 De situatie was, toen Maurits op 2 maart uit Den Haag vertrok, precair: de Prins had zelf slechts 4.000 man ter beschikking en met de hulp van Duitse en Franse troepen vlotte het vooralsnog niet. Daartegenover stond dat het Spaanse leger onverwacht snel op een sterkte van 20.000 man te velde was verschenen en dat Mendoza angstvallig vermeed - wat hij nog geruime tijd zou blijven doen - om zijn tegenstander enige zekerheid te geven omtrent de keuze van zijn operatielijn: de Waal of de IJsel. VAN DAM VAN ISSELT, p. 16-20.

7 Onder de voogdij van Frederik Willem I van Saksen Altenburg (1562-1606) over Christiaan II (1583-1611) en Jan George (1585-1656) kwam Saksen in de keizerlijke invloedssfeer.

8 Dit is een gerucht, zie brief 19[5].

69 Den Haag, 14 maart 1599[1].

Ce me fust grand plaisir d'entendre les advis que me mandies d'Alemaigne. Dieu veille que ses princes usent bien de l'occasion quy se présante à eux, mays il vaudroit mieux ne commancer point que ne vuider pas nettemant cett'affayre. Je m'étonne comme nous n'havons encores ryen de Monsieur Bongars[2] quy est party il y ha longtemps et très bien instruit. Les princes n'ont point envoyé vers le Roy et Sa Majesté s'en plaint et leur en fait faire quelquez reproches par le dict sieur de Bongars. Elle n'ira point à Metz ny vers la frontière de Picardye, mays prendra son chemin pour aller droit vers le Lionnoys où les affaires du marquizat de Sallusse[3] qui sont maintenant sur le bureau requièrent sa présance. Le ban de l'Empereur est sceu il y ha longtemps par deçà et quelquez amys en havoyent adverty et est bien certayn que quelques-ungs des princes en font estat et feront instance à la restitution de Schawenberg[4] à mon advys. Les Espagnolz s'en serviront encores davantage. Ainsy *agetur finium regundorum*[5]. Telles occurrances m'heussent bien fait désirer qu'il y heust quelq'un de ce costé-cy près les dits princes[6]. Il fault escrire à Monsieur Bongars au premier or-

1 Ontv. 14 maart.

2 Bongars' brieven van 28 februari (zie brief 63^2) komen eerst op 19 maart in bezit van Van der Meulen.

3 Karel Emanuel van Savoye (zie brief 13^9) had zich in 1588 meester gemaakt van het markiezaat Saluces, het huidige Italiaanse Saluzzo. Bij de vrede van Vervins was tussen hem en Hendrik IV afgesproken, dat de vraag naar de rechtmatigheid van een en ander aan de paus zou worden voorgelegd. Omdat deze zijn uitspraak telkens uitstelde (zie brief 76 bij noot 6), liep Hendrik IV al enige tijd (zie brief 65 bij noot 4) met het voornemen rond, niet langer een afwachtende houding aan te nemen en het gebied weer onder de Franse kroon te brengen. LAVISSE, VI, 2, p. 108.

4 Anton van Holstein-Pinneberg (1549-1599), sinds 1587 bisschop van Minden, was toen het graafschap van Schauenburg (Schaumburg, in het dal van de Wezer) formeel nog door zijn broer graaf Adolf XI (1547-1601) werd bekleed, als graaf opgetreden. Eind januari 1599 overleed Anton, die wegens zijn spaansgezindheid een van de vorsten was, tot wie Rodowitz (zie brief 70^2) zich zou moeten wenden. De officiële opvolger bij Adolfs dood werd hun jongste broer Ernst (1569-1622). VAN METEREN, f^0 433^v.

5 Dit gemaniëreerd gebruik van de genitivus is een typisch Renaissance-verschijnsel, ter nabootsing van Tacitus. Bedoeld wordt dat de keizerlijke ban bepaalde grensverschuivingen ten gevolge zal hebben.

6 In zijn rapport aan Villeroy van 22 maart 1599 laat Buzanval blijken, dat hij het onverstandig van de Staten-Generaal vindt, dat zij geen gedeputeerde zenden naar de Duitse vorsten. VREEDE, *Lettres*, I, p. 125.

dinaire[7]. Je vous prie me donner advys à quel jour et à quell' heure il faudra que vous ayes ma letre affyn que je vous l'envoye. Les parolles que vous m'havves monstré par escript sont du Roy, receueilliés par un de ceulz du parlemant quy estoyent en ce pourparler[8]. On me mande qu'il parla encores mieux deux jours après à tout le corps de la court et qu'il fit le Roy tout à faict, sur quoy l'édit fust passé.

70 Den Haag, 25 maart 1599[1].

Je ne vous puis ryen dire de nouveau de ce lieu depuys vostre partemant. J'envoye à Monsieur de Bongars copie de l'instruction de laquell' estoit chargé Rodwitz[2]. Je croy que vous l'haures veuee et sy ainsy n'estoit, ouvres mon pacquet et la tires de dedans pour la lire et puys le renfermes avecq icelle; le conte de Lippe joue bien le double personage. Ilz pancent et espèrent avecq un peu de poussière jettée en l'aër faire disparoir toutes ses mouchez qui les menassent du costé d'Allemaigne. Les propos de la paix se renforcent en Angleterre; j'ay advys que Coemans y est de retour; cepandant on ha envoyé en Espaigne pour obtenir pouvoir du Roy présant pour cette ultérieure négotiation[3].

7 Buzanval - die er zich zorgen over maakt, dat Bongars op dit kritieke moment mogelijk door afwezigheid verzuimt zijn invloed op de Duitse vorsten te doen gelden - zal op 22 maart, drie dagen nadat Bongars' brieven zijn aangekomen (zie noot 2), aan Villeroy schrijven dat Bongars zich bij genoemde vorsten bevindt. VREEDE, *Lettres*, I, p. 125.

8 Voor het overleg tussen Hendrik IV en de leden van het parlement van Parijs, kort voor de registratie van het edict van Nantes (zie brief 64[5]), zie: LAVISSE, VI, 1, p. 422.

1 Ontv. 25 maart.

2 De Duitse 'overste-luitenant' Wilhelm Rodowitz, in dienst van Mendoza, had van deze opdracht gekregen, met de graaf van Lippe (zie brief 68[3]) contact op te nemen en hem erop te wijzen, dat het volstrekt overbodig was, een Duits leger op de been te brengen; de Spaanse troepen zouden immers spoedig het rijksgebied verlaten (zie br. 64[7] en 66[2]). Daarna moest Rodowitz, zo mogelijk voorzien van brieven van de graaf van Lippe, een aantal andere Duitse vorsten gaan bewerken. Rodowitz werd echter door troepen van Maurits gevangen genomen; de op hem gevonden papieren werden naar Den Haag gezonden. In de Republiek was overigens niet ieder Buzanvals mening toegedaan, dat de graaf van Lippe een dubbele rol speelde; sommigen dachten aan een truc der Spanjaarden. *R.G.P.*, 71, p. 398; VAN METEREN, f[0] 433, 433[v]; VREEDE, *Lettres*, I, p. 124.

3 Eind 1598 had Elizabeth te kennen gegeven dat zij niet ongenegen was, de vredesonderhandelingen met de regering van de aartshertog te hervatten. De Brusselse jurist Hieronymus Coomans, raadsheer van kardinaal Andreas, werd enkele malen welwillend in Engeland ontvangen, waarop kardinaal Andreas hem naar Barcelona zond om van Philips III toestemming te vragen tot het voeren van officiële besprekingen, waarvoor de Spaanse vorst eind juni 1599 zijn toestemming gaf. Uit de aard der zaak reageerden de Noordnederlanders op een en ander bijzonder verschrikt. In 1600 sprongen de onderhandelingen echter af. VAN DEVENTER, II, p. 279; LONCHAY et CUVELIER, I, p. 18[2], 29, 30[1]; *R.G.P.*, 71, p. 490 e.v.; HAAK, I, p. 517 e.v.

71 Den Haag, 14 april 1599[1].

Je vous renvoye vos gazettes. J'ay nouvelles de nostre court du 28 du passé. Tout s'y portoit bien Dieu mercy. L'Archiduc estoit encores vers Marseille le 18 du mesme[2]; la flotte n'estoit arrivvée le 6e. Le partemant de l'Infante pour ses quartyers ne se peult digérer en Espaigne moigns le transport du pays. Les armemans par mer y sont nulz, plus pour la deffansivve que l'offansivve. Vous havves un ampl' ambassade de Suède près Son Excellance[3], c'est une matière qui n'est pas de petite considération. Je suys accablé de letres, car je fais une dépesche en France[4]. C'est pourquoy vous n'haures que ce mot pour remercimant des vostres.

72 Den Haag, 15 april 1599.

Jamais je n'eus moigns d'espérance d'Allemaigne que j'en ay par ses dernières que vous m'havves envoyées, ces gens vont à reculons. Possible que je vous iray voir samedy ou bien lundy prochain[1]. Je suys icy tousjours oprimé de quelque nouvelle rencontre. À cett' heure me vient d'arrivver un gentilhomme françois de Suède[2]. Demayn il me doibt faire un' histoire de

1 Ontv. 14 april.
2 Zie brief 63[8].
3 Op 6 april kwamen Jacob Heylde en Johan Nielsson als gezanten van rijksbestuurder Karel van Zweden in Den Haag, om van de Republiek steun te verkrijgen in de moeilijkheden met koning Sigismund (zie brief 61[4]) en zo mogelijk een verbond tot stand te brengen. Zij reisden door naar Engeland en kwamen in juni in Den Haag terug. *R.G.P.*, 71, p. 575[2], 576-578.
4 Het zeer uitvoerige rapport van Buzanval aan Villeroy van 14 april 1599, in: VREEDE, *Lettres*, I, p. 136-144.
1 17, resp. 19 april.
2 Bedoeld is Andreas de la Fromentière, gezant van hertog Karel van Zweden. Na een kort verblijf in de Republiek reisde hij naar Frankrijk door om Villeroy voor de Zweedse zaken te interesseren. Hij bracht deze het rapport van Buzanval, d.d. 1 mei 1599, over. *R.G.P.*, 71, p. 575; VREEDE, *Lettres*, I, p. 152-158.

tout ce quy est passé par delà. Je vous en feray part quand je vous verray.

73 Den Haag, 30 april 1599.

Si tant est que cette-cy vous rencontre devant vostre partemant, je vous suplye de m'envoyer de vos nouvelles. Nous en attendons à toutes heures de France. Vous haures veu Monsieur Texera[1] et entendu ses plaintes. Je me suys tousjours bien doubté de cette queuee. Je prenay que ce sera encores pis s'il s'embarque avecq vostre général[2], car ces gens quy emplissent leurs voiles de telles espérances et sy grandes comme il fait, sont tout estonnés quand le vent leur vient à faillir. On praticque des finesses par deçà en semblables chozes que je confesse ne pouvoir pas bien comprandre. À quoy bon de donner tant d'entrée en un' affaire et le nourrir de longues espérances, puys tout à coup luy faire paroistre qu'on se mocque de luy? Il est vray que s'il eust esté sage il l'eust congnu il y ha longtemps.

[Postscriptum] Monsieur, je vous prie me mander ce que vous entendes d'Embden[3] et m'escrire d'Allemaigne.

1 De Portugese monnik Josephus Texeira ijverde hier te lande voor het herstel van de Portugese zelfstandigheid. Hij deed nu moeite, de voorgenomen expeditie naar de Spaanse wateren (zie noot 2) aan zijn bedoelingen dienstbaar te maken en met andere hier verblijf houdende Portugezen een plaats op de vloot te verkrijgen. De Staten-Generaal besloten echter op 27 april een weigerend antwoord te geven. VAN DEVENTER, II, p. 271-273; *R.G.P.*, 71, p. 414, 415; 80, p. 515, 516.

2 Pieter van der Does (1562-1599), luitenant-admiraal van Holland, was opperbevelhebber van de grote vloot, die eind mei 1599 uitzeilde om een haven op de Spaanse kust te veroveren en vandaaruit het plakkaat van 2 april - waarin de Staten-Generaal alle handel op Spanje, ook aan de neutrale mogendheden hadden verboden, als antwoord op de in brief 62[6] genoemde Spaanse maatregelen - effectief te handhaven. Toen de 73 schepen voor La Coruña kwamen, bleek de vloot in Spanje verwacht te worden. Van der Does, die volgens Buzanval door het scheepsvolk als een heilige vereerd werd (VREEDE, *Lettres*, I, p. 139), moest daarom zijn plannen veranderen. KERNKAMP, *Handel op den vijand*, II, p. 238-240, 250.

3 Het gevaar was niet denkbeeldig dat de nog slechts enkele weken regerende graaf van Oost-Friesland, Edzard III (1563-1625), de moeilijkheden die ook zijn op 1 maart 1599 overleden vader met de hoofdstad Emden had gehad, wilde oplossen door troepen van Mendoza te hulp te roepen. Om deze Spaanse interventie te beletten, werd in april 1599 op verzoek van de Emdenaars een legertje van 600 man door de Staten-Generaal naar deze stad gezonden. VAN METEREN, f^{0} 427; REYD, p. 376-379; BLOK, II, p. 323. TEN RAA en DE BAS, II, p. 324, maken gewag van een veel uitgebreidere hulpverlening.

74 Den Haag, 7 mei 1599[1].

L'ordinaire passé ne nous ha ryen aporté d'Alemaigne. J'envoye voir sy cette-sy sera plus fertille. On m'escrit du camp de Son Excellance[2] que le Duc de Brunswick est en campaigne avecq 8.000 chevaux et 20.000 hommes de pied[3]; sy cela est nous en debvons bientost voir la poussière. Mandes-moy sy vous havves entendu quelque chose au vray de la découverte qu'on dict estre faicte d'une grande praticque qu'havoit le Roy de Pouloigne sur le Sund du Roy de Danemarck et ce par le moyen et aide de l'amiral du Duc Charles qu'il havoit secrètemant corrompu[4], qu'on hauroit procédé là-dessus à l'élection d'un noveau Roy en Suède et que le frère du Roy présant hauroit esté eslu[5]. Voilà ce qu'on en dict icy.

75 Den Haag, 14 mei 1599.

Celles que m'havves envoyé de Monsieur de Bongars sont du 25 du passé; elles ne contiennent ryen quy me contante beaucoup. Il n'ha point bonn' opinion de tout ce ménasge des cercles[1] et aussy peu des parts qu'ont fait Hessen et Brunswick[2]. Ce sera grand miracle s'il réussit bien de tout ce mesnage. Nonobstant toutes les rumeurs de ses princes l'Empereur n'ha laissé

1 Ontv. 7 mei.

2 Maurits was tot 5 mei - de dag, waarop hij naar de Bommelerwaard trok, zie brief 76[2] - in Aardt, even ten zuiden van Zevenaar, gelegerd. VAN METEREN, f^{0} 433^{v}, 434; VAN DAM VAN ISSELT, p. 33.

3 In zijn rapport aan Villeroy van 8 mei 1599 geeft Buzanval een sterkte van resp. 7.000 en 15.000 op. VREEDE, *Lettres*, I, p. 164.

4 Het gerucht ging, dat koning Sigismund de Sont op Christiaan IV (1577-1648, sedert 1588 koning van Denemarken) had willen veroveren. Eerst deed het verhaal de ronde dat hij een admiraal van de Zweedse rijksbestuurder, later dat hij een Deense vice-admiraal daartoe had omgekocht. VREEDE, *Lettres*, I, p. 171.

5 Zie brief 61[4]. In februari 1599 verzocht de Zweedse rijksdag koning Sigismund, naar Zweden terug te komen dan wel zijn broer Johan IV (1589-1618) of zijn zoontje Wladislaw (1595-1648) te zenden. Het een noch het ander gebeurde, waarop Sigismund als koning van Zweden werd afgezet. Toen Johan IV in 1604 afstand deed van zijn aanspraken op de Zweedse troon, riep de rijksdag hertog Karel tot koning uit.

1 Kreitsen.

2 Voor beiden, zie brief 68[3].

d'investir le Cardinal de Lorraine de l'entière évêsché de Strasbourg[3] au grand mespris et deshonneur de la mayson de Brand[e]bourg. Monsieur de Bauves[4] est arrivvé ce jour d'huy de Dieppe, il vient par deçà pour y aprandre le métier de la guerre soubs Son Excellance; il ne nous aporte ryen de nouveau.

76 Den Haag, 11 juni 1599[1].

J'ay esté bien aise d'entendre de vos nouvelles par celle que j'ay receu du 6e du présant. Depuys vostre partemant les Espaignolz[2] n'ont ryen advancé en Bomelwerd et aiant quitté le siège de la ville se sont mis à tirer un canal depuys la rivière de Meuse jusquez à celle du Vael au plus près de l'encongnure qu'ilz ont peu prendre du fort de Vorn, duquel ilz pancent éviter les obstacles par ce moyen et faire venir leurs bateaux de l'une rivière en l'autre, puis passer dans le Tylwerd. Ilz ont dressé un fort à l'endroit qu'ilz pancent faire leur passage et ont mis 15 canons dessus pour batre de l'autre costé de la rivière. Son

3 Voor de verwikkelingen rondom de belening met het bisdom Straatsburg, waarbij de protestantse pretendent Johan George van Brandenburg (1577-1624), een zoon van de sinds 1598 regerende keurvorst Joachim Frederik van Brandenburg, het moest afleggen tegen de kardinaalhertog Charles de Lorraine (1572-1631), zie: RITTER, II, p. 67 e.v., 115 e.v., 155 e.v.; ANQUEZ, p. 87-95.

4 Zie brief 10[5].

1 Ontv. 16 juni; beantw. 19 juni. Adres: 'Monsieur Van der Meullen à Couloigne'. Of Daniël van der Meulen deze reis naar Duitsland voor eigen zaken dan wel om diplomatieke redenen heeft ondernomen, is niet duidelijk. Zie ook Inleiding, p. 180.

2 De troepen van Mendoza hadden in april Duitsland verlaten (zie br. 64[7], 66[2] en 68[6]) om de Republiek binnen te vallen. Het Spaanse leger had eerst een schijnaanval op de Schenkenschans ('s-Gravenweert, kort voor de splitsing van Rijn en Waal) ondernomen, in de hoop dat Maurits al zijn troepen hier zou inzetten. Op 5 mei was echter gebleken wat Mendoza in de zin had: zijn voorhoede trok plotseling de Bommelerwaard binnen met het doel het bruggehoofd Bommel te veroveren, vanwaar het Spaanse leger de Waal zou kunnen oversteken om via de Tielerwaard in Holland door te dringen. Maurits verijdelde echter deze plannen. Mendoza moest op 4 juni het beleg van Bommel opgeven en dus een andere weg zoeken om over de Waal te komen; hij koos daarvoor de oostelijke punt van de Bommelerwaard, waar de afstand tussen Waal en Maas zeer gering is. Een oude dichtgeslibde verbinding tussen beide rivieren, het Lorregat, werd doorgraven en daarbij een schans, het fort Sint Andries, aangelegd, juist buiten bereik van het even ten oosten daarvan gelegen Staatse fort Voren, waarlangs eveneens een Maas-Waal-verbinding liep. Zie verder brief 77[4]. VAN DAM VAN ISSELT, p. 32, 39, 45, 63-65; BLOK, II, p. 319, 320. Het pamflet LOUIS D. PETIT, nr. 719, het beleg van Bommel behandelend, bevindt zich ook in het Archief van Daniël van der Meulen, inv.nr. 249.

Excellance[3] ne s'émeut pas beaucoup de cett' entreprise laquell' il incommode le plus qu'il peult et espère de la rendre du tout inutille. Nous verrons en peu de temps ce quy en réussira. Sy ses princes ne font ryen en gros, on espère que nos contes pourront proffiter quelque chose de leur débris[4]. Il me semble qu'il y ha beaucoup de divisions et subdivisions en leurs affaires. De France tout y va à l'ordinaire, on y parle beaucoup du mariage du Roy[5] et chacun le désire, mays il n'y ha encores ryen de conclu. La sentance du marquizat des Salluzes[6] est différée pour toute cett' année qui est tout ce que je vous puys dire de ce lieu.

77 Den Haag, 29 juli 1599[1].

Je ne vous scaurois que dire de ce lieu où le vent contraire nous empesche les nouvelles de France. Celles d'Allemaigne vous les scavves aussy bien ou mieux que nous. Monsieur d'Oye[2]

3 De strategie van Maurits bestond uit het verdedigen van de ingenomen stellingen en het afmatten van de vijand, zonder deze gelegenheid te geven in een treffen grote voordelen te behalen. De Staten-Generaal en de Raad van State verschilden met Maurits van mening; zij oordeelden dat het verblijf van een vijand op zo geringe afstand van het hart der Republiek niet gedoogd mocht worden en dat zo snel mogelijk een offensief tegen de Spaanse troepen moest beginnen. Maurits voerde aan, dat een aanval op de vijand, die zich voortreffelijk verschanst had, op een grote nederlaag zou uitlopen; hij was ervan overtuigd dat Mendoza er niet in zou slagen over de Waal door te dringen en na verloop van tijd wegens uitputting wel uit de Bommelerwaard zou moeten opbreken. VAN DAM VAN ISSELT, p. 53-61. Na enige tijd zagen ook de genoemde colleges de voordelen van een de vijand uitputtend defensief in. Oldenbarnevelt verdedigde zelfs Maurits tegenover Buzanval, die uit naam van Hendrik IV aandrong op een offensief optreden; gaandeweg herzag ook de gezant zijn mening. VAN EYSINGA, p. 54.

4 Toen het leger der Duitse vorsten maar niet uit de kwartieren kwam, werd in de Republiek overwogen, een gedeelte der gereed staande Duitse troepen voor het leger van Maurits en Willem Lodewijk aan te werven. VAN DAM VAN ISSELT, p. 14, 15; TEN RAA en DE BAS, II, p. 319.

5 Het huwelijk van Hendrik IV met Margaretha van Valois werd na verkregen pauselijke dispensatie eind 1599 geannuleerd; een jaar later hertrouwde de koning met Maria de Medici.

6 Over de uitspraak van de paus in deze kwestie, zie brief 69[3].

1 Ontv. en beantw. 30 juli.

2 Johan baron van Gendt, heer van Oyen en Dieden (ong. 1530-1613). Hij was meer dan eens gedeputeerde van Gelderland ter Staten-Generaal en werd in 1595 lid van de Raad van State. In de laatste functie vertoefde hij vaak in het Staatse leger.

quy revint hyer du camp disnoit ce jour d'huy céans quy ha tout plein de bonn' espérance de l'armée alemande qui descend le Rhein pour s'aprocher du Res[3]. On verra quel visage fera cette place, car elle donnera la forme à ce jeu à mon advis. Enfyn il assure que le Lantgrawe et Brunswick sont tombés en très bonne intelligance; ilz commancent à sentir l'un et l'autre que la besongne qu'ilz ont commancée n'est pas jeu. On dit aussy que les Espaignolz sortent du Bomelwerd[4] et qu'ilz y laissent seulemant deux régimans pour guarder le fort qu'ilz y ont commancé, qui seront à mon advis peu assurés en la dicte isle. Sy vous havves quelque chose, faictes nous en part au moigns de vos gazettes.

78 Den Haag, 6 augustus 1599[1].

Je n'ay ryen trouvé de nouveau en ce lieu. Vous en haures possible receu d'Allemaigne depuis mon partemant. Sy ainsy est vous m'en feres part s'il vous plaist par ce lacquais et feres passer l'incluse selon son addresse. La Contesse de Solms[2] part avecq

3 Eindelijk hadden de landgraaf van Hessen, de hertog van Brunswijk (voor beiden, zie brief 68[3]) en de andere bevelhebbers van het Duitse leger hun tweedracht en afgunst opzij gezet en besloten, de Spaanse bezettingen uit de Kleefse vestingen te verdrijven. Na een korte vruchteloze insluiting van Rijnberk werd eind augustus het beleg voor Rees geslagen; het liep voor de Duitse troepen ellendig af: medio september trokken zij zich onnodig overhaast terug. Maurits kon daardoor zijn plan, de veldtocht van 1599 met een strategisch offensief te beëindigen door zich met de Duitse troepen te verenigen en dan het Spaanse leger in de rug aan te vallen, niet uitvoeren. VAN DAM VAN ISSELT, p. 72-76; TEN RAA en DE BAS, II, p. 53, 320.

4 Maurits' opvatting omtrent het te voeren krijgsbeleid (zie brief 76[3]) bleek juist te zijn. Mendoza moest op 22 juli de Bommelerwaard verlaten, ook omdat een Staats-Duitse aanval in de rug niet denkbeeldig was (zie noot 3). Mendoza verplaatste zijn troepen naar de dichtstbijzijnde Brabantse vestingen; slechts in het fort Sint Andries werd een bezetting achtergelaten; in 1600 ging ook deze strategisch zeer gunstig gelegen schans voor de Spanjaarden verloren. VAN DAM VAN ISSELT, p. 70.

1 Ontv. en beantw. 6 augustus.

2 Sabina van Egmond, een dochter van Lamoraal graaf van Egmond, huwde in 1595 met George Everhard, graaf van Solms, die sinds 1583 in Staatse krijgsdienst was, maar met volledige instemming van de Staten-Generaal tijdelijk als overste dienst had genomen in het leger der Duitse vorsten. VAN METEREN, f^{0} 352^{v}; TEN RAA en DE BAS, II, p. 320. De graaf van Solms riep, toen Van der Meulen te Keulen verbleef (zie brief 76[1]), diens hulp in bij de verzending van een brief voor zijn echtgenote; op 11 juni 1599 berichtte Van der Meulens klerk Abraham Berrewijns zijn heer, dat de brief in Den Haag bij de gravin was afgeleverd (Arch. D.v.d.M., inv.nr. 523).

tout son bagage ce matyn pour aller tenir ménasge à Arnhem comme sy les Allemans c'estoyent promis toute la possession du Rhein. J'ay peur qu'ilz ne perdent l'isle de Berk[3] avecq la mesme facilité qu'ilz l'ont emportée.

79 Den Haag, 20 oktober 1599[1].

Je vous envoye vostre Soranzzo[2] et vous remercie très affectionnémant de l'usage d'iceluy. Faictes moy ce bien quand les livvres seront arrivvés de Franckfort[3] de scavoir de Rafaleng[4] s'il m'en haura aporté comme il me l'havoit promis et luy dictes qu'il le donne à mon rellieur pour me le rellier. J'attens ce que nous manderes d'Allemaigne.

80 Den Haag, 29 oktober 1599[1].

Je ne vous puis ryen mander de ce lieu sinon ce que vous scavves possible mieux que nous, touchant quelquez mal-entendus arrivvés à Bruxelles sur l'inauguration de ses princes; ses riottes sy fraiches entre nouveaux mariés sont dangereuses[2].

3 Bij de aanval op Rijnberk (zie brief 77[3]) was wel de schans op de Weert voor Rijnberk in handen van de Duitse troepen gevallen, maar verder waren geen resultaten geboekt. REYD, p. 389.

1 Ontv. en beantw. 20 oktober.

2 LAZARO SORANZO, *L'Ottomanno*, *dove si da pieno ragguaglio della potenza del pres. signor de' Turchi Mehemeto III*, *della guerre d'Ongheria*..., Ferrara 1598, in-4^{0}; in 1600 voor het eerst in Latijnse vertaling verschenen: *Ottomannus sive de rebus Turcicis liber*, *continens descriptionem potentiae Mahemetis III*..., z.p., in-12^{0}.

3 Voor de betekenis van Frankfort als boekenmarkt, zie: KERNKAMP, *Economisch-historische aspecten*, p. 14-17 en de daar genoemde literatuur. De Büchermesse werd tweemaal per jaar, rond Pasen en in september, gehouden.

4 Christoffel Raphelengius (1566-1600) beheerde al een aantal jaren het Plantijnse huis te Leiden vóór hij in 1597 bij de dood van zijn vader hoofd van dit bedrijf werd. Hij werd op 9 november van genoemd jaar door de curatoren van de Leidse universiteit tot academiedrukker aangesteld, op voorwaarde dat hij, op eigen kosten en gevaren, uit Frankfort die boeken meebracht, welke de curatoren, de professoren en andere vooraanstaanden nodig hadden. VOET, p. 17*, 18*, 26*.

1 Ontv. en beantw. 29 oktober.

2 De gedeputeerden der provinciën vroegen Albertus en Isabella bij hun inhuldiging te Brussel, de oude privileges te willen bezweren. Naar men dacht te kunnen constateren, was Albertus niet ongenegen op dit verzoek in te gaan, in tegenstelling tot Isabella, die geen eed meende schuldig te zijn. VAN METEREN, f^{0} 442^{v}.

Envoyes nous quelque chose d'Allemaigne et d'aillieurs, sy vous en havves. On assure que nostre dispance[3] est arrivvée et que Dieu mercy nostre paix se confirme de plus en plus par la France quy est tout ce que je vous puis dire pour le présant.

3 Voor deze dispensatie, zie brief 76[5].

Lijst van geraadpleegde werken

Andrieux, *M.*, Henri IV, Parijs [1955].
Anquez, *L.*, Henri IV et l'Allemagne d'après les mémoires et la correspondance de Jacques Bongars, Parijs 1887.
Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau, 2e série, I (1584-1599), éd. G. Groen van Prinsterer, Utrecht 1857.
Black, *J.B.*, Elizabeth and Henri IV, being a short study in Anglo-French relations 1589-1603, Oxford 1914.
- The Reign of Elizabeth 1558-1603 (The Oxford History of England, VIII), Oxford 1959[2].
Blok, *P.J.*, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk, II, Leiden [1913][2].
Bongars, Lettres de Jaques de -, résident et ambassadeur du Roi Henri IV vers les Électeurs, Princes et États Protestants d'Allemagne, nouvelle éd., 's-Gravenhage 1695.
Bor, *P.*, Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten en borgerlijke oneenigheeden, IV (1595-1600), Amsterdam 1684.
Brulez, *W.*, De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw (Verhandelingen Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, Verhandeling 35), Brussel 1959.
Capefigue, *M.*, Histoire de la Réforme, de la Ligue et du règne de Henri IV, t. VII, VIII, Brussel 1835.
Chappuys, *G.*, Histoire générale de la guerre de Flandre, I, Parijs 1623.
Dam van Isselt, *W.E. van*, Prins Maurits' veldtocht van 1599, in: Orgaan der Ver. ter beoefening van de Krijgswetenschap, jg. 1917/18, p. 1-102.
Delaborde, *J.*, Louise de Coligny, Princesse d'Orange, I, II, Parijs 1890.
Demarsy, *A.*, La prise de Doullens par les Espagnols en 1595, Parijs 1867.
Deventer, *M.L. van* (*ed.*), Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd, II (1593-1602), 's-Gravenhage 1862.
Dooren, *L. en A. Schierbeek*, Een tot heden niet gepubliceerde brief van Johannes Wier aan Coiter, in: Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde, jg. 38 (1958), p. 23-27 [ook in: Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde, jg. 102 (1958), afl. 44].
Dufayard, *C.*, Le connétable de Lesdiguières, Parijs 1892.
Duyck, *Anthonis*, Journaal van -, ed. Lod. Mulder, I, II (1591-1595, 1596-1600), 's-Gravenhage-Arnhem 1862, 1864.
Essen, *L. van der*, Politieke geschiedenis van het Zuiden 1585-1609, in: Alg. Gesch. der Nederlanden, V, Utrecht enz. 1952, p. 245-282.
Eysinga, *W.J.M. van*, De wording van het Twaalfjarig Bestand van 9 april 1609 (Verhandelingen Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, 66, nr. 3), Amsterdam 1959.
Faing, *G. du*, Voyage de l'Archiduc Albert en Espagne en 1598, in: Collection des voyages des souverains des Pays-Bas, éd. Gachard et Piot, IV, Brussel 1882, p. 455-562.

Flassan, [*G. de Raxis*] *de*, Histoire générale et raisonnée de la diplomatie française..., II, Parijs 1811[2].
Fruin, *R.*, Tien Jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598, 's-Gravenhage 1906[5].

Fruin, *R.*, Van Deventer's Gedenkstukken van Oldenbarnevelt, in: Verspreide Geschriften, VII, 's-Gravenhage 1903, p. 454-469.
Geyl, *P.*, Christofforo Suriano, resident van de Serenissime Republiek van Venetië in Den Haag 1616-1623, 's-Gravenhage 1913.
Girard, *G.*, Histoire de la vie du duc d'Espernon, Parijs 1730.
Gijsberti Hodenpijl, *C.F.*, De grafzerk van P. Choart, markies (!) van Buzanval, in: De Nederlandsche Leeuw, jg. 20 (1902), p. 182.
Haag, *Eugène et Émile* (*éd.*), La France Protestante, IV, Parijs 1884[2], sub voce Choart, kol. 335-342 (ongesigneerd).
Haak, *S.P.* (*ed.*), Johan van Oldenbarnevelt, bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie, I (1570-1601), (R.G.P., 80), 's-Gravenhage 1934.
Heeringa, *K.*, Beschrijving eener verzameling stukken, afkomstig van Mr. Jan van den Warck, in: Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven, 42, 2e ged., 's-Gravenhage 1919, p. 140-149.
Heringa, *J.*, De eer en hoogheid van de Staat, over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw, Groningen 1961.
Hoek, *J.J. van den*, De veldtocht van Prins Maurits in 1597, 's-Gravenhage 1914.
Kernkamp, *J.H.*, De handel op den vijand 1572-1609, II (1588-1609), Utrecht [1934].
- De bibliotheek van den koopman Daniël van der Meulen onder den hamer, in: Opstellen G.A. Evers, Utrecht 1940, p. 187-203.
- Economisch-historische aspecten van de literatuurproductie, 's-Gravenhage 1949.
- Vredesonderhandelingen in 1598, toegelicht uit een koopmansarchief, in: Verslag van de Alg. Vergadering van het Historisch Genootschap van 1950, Utrecht 1951, p. 9-35.
Kretschmayr, *H.*, Geschichte von Venedig, III, Stuttgart 1934.
Lavisse, *E.*, Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution, VI, 1, 2 (1559-1598, 1598-1643), par Jean H. Mariéjol, Parijs 1904, 1905.
Lefèvre, *J.* (*éd.*), Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas, 2e partie, IV (1592-1598), Brussel 1960.
[*Leverland*, *B.N.*], Inventaris van het archief-Malapert, ms., aanw. in het Rijks-Archief te Utrecht, z.j.
Lindeboom, *G.A.*, Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde, Haarlem 1961.
Lonchay, *H. et J. Cuvelier* (*éd.*), Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle, I (1598-1621), Brussel 1923.
Louant, *A.* (*éd.*), Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani, premier nonce de Flandre 1596-1606, II (Lettres 1597-1598 et Annexes), (Analecta Vaticano-Belgica, 2e série: Nonciature de Flandre, II), Rome enz. 1932.
Mémoires de Max. de Béthune, duc de Sully, III, Londen 1778.
Mémoires et Correspondance de Duplessis-Mornay, VI, VII (1594-1596, 1596-1598), Parijs 1824.
Meteren, *Em. van*, Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenissen, 's-Gravenhage 1614.

Molhuysen, *P.C.* (*ed.*), Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit, I (1574-1610), (R.G.P., 20), 's-Gravenhage 1913.

Motley, *J.L.*, History of the United Netherlands from the death of William the Silent to the Synod of Dort, Rotterdam 1872.
Patry, *R.*, Philippe du Plessis-Mornay, un huguenot homme d'état, Parijs 1933.
Petit, *L.D.*, Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten, verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden, I (1500-1648), 's-Gravenhage 1882.
Petit, *J.F. le*, La grande chronique ancienne et moderne de Hollande, Zelande, West-Frise, Utrecht, Frise, Overyssel et Groeningen jusques à la fin de l'an 1600, II, Dordrecht 1601.
Prévost, [*Michel*], Artikelen Choart en Choart de Buzenval, in: Dictionnaire de Biographie Française, VIII, Parijs 1959, kol. 1175-1180.
Prévost-Paradol, [*L. A*]., Élisabeth et Henri IV 1595-1598, Parijs 1855.
Raa, *F.J.G. ten en F. de Bas*, Het Staatsche Leger 1568-1795, II (1588-1609), Breda 1913.
Recueil des lettres missives de Henri IV, IV (1593-1598, éd. M. Berger de Xivrey), VIII, IX (1566-1610, 1567-1610, éd. J. Guadet), (Collection de documents inédits sur l'histoire de France, 1e série, histoire politique), Parijs 1848, 1872, 1876.
Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609, IV, V, VIII-XI (1583-1584, 1585-1587, 1593-1595, 1596-1597, 1598-1599, 1600-1601, ed. N. Japikse), XIII (1604-1606, ed. H.H.P. Rijperman), (R.G.P., 43, 47, 57, 62, 71, 85, 101), 's-Gravenhage 1919-1957.
Reyd, *Ev. van*, Historie der Nederlantscher oorlogen begin ende voortganck tot den jaere 1601, Leeuwarden 1650.
R.G.P., zie Resolutiën der Staten-Generaal.
Rieu, *W.N. du* (*ed.*), Album Studiosorum Academiae Lugduno-Bataviae 1575-1875, 's-Gravenhage 1875.
Ritter, *M.*, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges 1555-1648, II (1586-1618), Stuttgart 1895.
Stolp, *A.*, De eerste couranten in Holland, bijdrage tot de geschiedenis der geschreven nieuwstijdingen, Haarlem [1938].
Timmer, *E.M.A.*, De kinderen van Prins Willem I, in: Prins Willem van Oranje 1533-1933, Haarlem 1933, p. 191-215.
Unger, *W.S.*, Nieuwe gegevens betreffende het begin der vaart op Guinea, in: Economisch-Historisch Jaarboek, XXI, 's-Gravenhage 1940, p. 194-217.
Verbaal van de legatie... naar Engeland in 1596, in: Kronijk van het Historisch Genootschap, XXII, Utrecht 1867, p. 317-383.
Versprille, *A.J.*, De geschiedenis van het huis van Daniel van der Meulen (Rapenburg 19), in: Leidsch Jaarboekje, XXXV, Leiden 1943, p. 158-169.
Voet, *L.*, Het Plantijnse huis te Leiden, in: Verslag van de Alg. Vergadering van het Historisch Genootschap van 1960, Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, 75, Groningen 1961, p. 10*-36*.
Vreede, *G.W.* [= *G.G.*], Communication de -, in: Compte-rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses bulletins, IV (1840-1841), Brussel 1841, p. 94-108.
- Aanteekeningen n.a.v. onuitgegeven stukken op het werk van Mr. C.M. van der Kemp: Maurits van Nassau..., Utrecht 1844.

Vreede, *G.W.* [= *G.G.*] (*éd.*), Lettres et négociations de Paul Choart, seigneur de Buzanval, et de François d'Aerssen, [I] (1598-1599, met enkele stukken uit andere jaren), Leiden 1846.
- (*éd.*), Lettres et négociations de Paul Choart, seigneur de Buzanval, ambassadeur ordinaire de Henri IV en Hollande, [II] (1600), in: Codex diplomaticus Neerlandicus van het Historisch Genootschap, 2e serie, 1e deel, 2e afd., Utrecht 1852, p. 164-348 (ook apart uitgegeven, Utrecht 1853).
Wap, *J.J.F.*, Het gezantschap van den sultan van Achin a^{o} 1602 aan Prins Maurits van Nassau en de Oud-Nederlandsche Republiek, Rotterdam 1862.
Wernham, *R.B.*, English Policy and the Revolt of the Netherlands, in: Britain and the Netherlands, ed. J.S. Bromley and E.H. Kossmann, Londen 1960, p. 29-40.
Wijn, *J.W.*, Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits, Utrecht 1934.

Register van persoonsnamen

* achter de naam: alleen de brieven, niet de noten, waarin deze naam voorkomt, zijn vermeld.

Inl.: de naam komt in de Inleiding voor.

Inl.[n]: de naam komt in een of meer noten bij de Inleiding voor.

53: de naam komt voor in brief 53.

53[6]: de naam komt voor in noot 6 bij brief 53.

53,[6]: de naam komt voor in brief 53 en in noot 6 bij die brief.

Aerssen, François van - 56[4], 61[5].

Aerssens, Cornelis - Inl.[n], 56[3].

Albertus, aartshertog van Oostenrijk * - 8, 13-16, 19, 33, 43, 46, 49-52, 55, 58, 60, 61, 63, 71, 80.

Aldobrandini, Ippolito - zie Clemens VIII

Ancel, Guillaume - 29,[3], 35, 41,[2], 47,[3], 65,[6].

Andreas van Oostenrijk, kardinaal - 58[4], 70[3].

Aristophanes - 53,[6].

Armance, de baron van - 15.

Arragon, de admirant van - zie Mendoza

Badouère, Thierry - 17[3], 28[1].

Basta, Georg graaf van - 22[2].

Basta, Nicolaes - 22,[2].

Bauves, Philippe de Mornay, heer van - 10,[5], 17, 30[8], 62[2], 75.

Beaumanoir, Jean de - zie Lavardin

Beda Venerabilis - 62[7].

Belin, De - 26[3], 29.

Belveder, de markies van - zie Velasco, Luis de

Berrewijns, Abraham - Inl.[n], 78[2].

Béthune, Maximilien de - zie Sully

Bigne, Barthélemy - 15[7].

Biron, Charles de Gontaut, baron, later hertog van - 34[4], 36,[3], 49[2].

Bois-Dauphin, de maarschalk van - 65[6].

Boisise, Jean Robert de Thumery, heer van - 62,[3].

Bongars de Bodry, Jacques* - Inl., 2-6, 9-11, 13, 18, 20, 24, 27, 29, 31, 35, 49, 54, 58, 59, 63, 65, 69, 70, 75.

Bonne, François de - zie Lesdiguières

Bouillon, Henri de La Tour d'Auvergne, vicomte de Turenne, hertog van - Inl., 4[3], 26[5], 27,[3,4], 28[5], 33,[5], 36,[2], 37[2], 40, 41, 42,[9], 45.

Bourbon, Catharina de - 59,[2], 64.

Bourbon, Charlotte de - 4[3], 17[2].

Brandenburg, het huis - 75.

Brandenburg, Joachim Frederik, keurvorst van - 75[3].
Brandenburg, Johan George I, keurvorst van - 30[6].
Brandenburg, Johan George van - 75[3].
Brandenburg zu Ansbach und Baireuth, George Frederik, markgraaf van - 30,[7].
Brèves, François Savary, graaf van - 19,[4].
Brouard - 17[4].
Brûlart, Nicolas - zie Sillery

Brummel, L. - 53[7].
Brunswijk, de hertog van - zie Hendrik Julius
Bruynincx, Nicolaas - Inl.,[n].
Burgau, Karel, markgraaf van - 58,[4].
Burlengue, de markies van - zie Velasco, Luis de
Buzanval, Paul Choart, heer van* - Inl., 1.

Calvart, Lieven - Inl., 15[1], 27,[3], 29,[8], 36[2], 46[2],[5].
Camerarius, Joachim - Inl., 5[3], 19[3], 30[8].
Campagnolle, gouverneur van Boulogne - 28[2].
Casaubon, Isaac de - Inl.
Castilië, de connétable van - zie Velasco, Juan Fernandez de
Castillon - 57.
Chaste, Aimar de la - 53,[2].
Choart, Eustache - 42[12].
Choart, Paul - zie Buzanval
Choart, Théodore - 42,[12].
Christiaan IV, koning van Denemarken - 60[3], 74,[4].
Christianus, Q. Sept. Florens - 53,[6].
Claux-Hardy, Petit du - Inl.[n].
Clemens VIII, paus - 38,[3], 58[5], 59[2], 69[3], 76[6].
Clusius, Carolus - 30[8].
Coligny, Louise de, prinses van Oranje - Inl., 4,[3], 13[3], 17, 28, 32, 37[2], 42, 56,[2].
Coomans, Hieronymus - 70,[3].
Courcelles, Marie de - 17[3].

Damville, Henri graaf van - zie Montmorency
Deguières - zie Lesdiguières
Devereux, Robert - zie Essex
Dieden - zie Gendt, Johan van
Does, Pieter van der - 73[2].
Dousa jr., Janus - 10[5].
Drake, Francis - 27,[6].
Duplessis - zie Plessis-Mornay, Philippe du

Edzard III, graaf van Oost-Friesland - 73[3].
Egmond, Lamoraal graaf van - 78[2].
Egmond, Sabina van, gravin van Solms - 78,[2].
Elisabeth, koningin van Engeland - Inl., 8[3], 13[2], 23[2], 27,[5], 29[3], 33[5], 35[4], 37,[3], 38[2], 40[3], 41, 42,[2], 43, 62,[4], 70[3].
Emanuel, Don - 56[2].

Épernon, Jean Louis de Nogaret de la Valette, hertog van - 13,[5],[9], 15,[7], 18, 19, 21.
Ermenonville - zie Viques
Ernst van Oostenrijk - 58[4].
Escalle, de l' - zie Scaliger
Essex, Robert Devereux, graaf van - 26[4], 27,[5], 62[4].
Este, Alfonso II d', hertog van Ferrara - 38,[4].
Excellance, Son - zie Maurits

Faille, familie della - Inl.

Faille, Hester della - Inl.
Faille, Jacques della - Inl.,[n], 41[7].
Faille de Oude, Jan della - Inl.
Ferdinand, aartshertog van Tirol - 58[4].
Ferrara, de hertog van - zie Este
Florence, de hertog van - 44[2].
Frangipani, Ottavio Mirto - 58[4].
Frederik IV, keurvorst van de Palts - 17[2], 68,[4].
Frederik Hendrik - Inl.
Fremin, George - Inl.,[n], 1,[3].
Fromentière, Andreas de la - 67[4], 72[2].
Fruin, R. - Inl.[n], 52[5].
Fuentes - 3,[3] - [5], 4[4], 5[3], 10,[2], 16,[2],[3], 19.

Gendt, Johan baron van, heer van Oyen en Dieden - 77,[2].
Geyl, P. - Inl.
Gilpin, George - Inl.,[n].
Godin, Samuel - 42[12].
Gontaut, Charles de - zie Biron
Gonzague, Charles de - zie Réthel
Gonzague, Louis de - zie Nevers
Groot, Hugo de - 56[4].
Guise, Henri de - 2[3].
Guise, de hertog van, gouverneur van Provence - 13[5],[9], 15[8].
Gulik enz., Johan Willem, hertog van - 30[6].
Gulik enz., Willem III, hertog van - 41[2].

Harlay, Nicolas - zie Sancy
Hendrik II, hertog van Lotharingen - 59[2], 65.
Hendrik III, koning van Frankrijk - 13[9], 15,[5], 18[3], 29[3].
Hendrik IV, koning van Frankrijk (Hendrik van Navarre, Sa Majesté)* - Inl., 3, 6-8, 11-15, 18-22, 24, 25, 27, 29, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 41, 43, 45-49, 55, 58, 61, 62, 64, 65, 69, 76.
Hendrik Julius, hertog van Brunswijk - 68,[3], 74, 75, 77,[3].
Hessels, Andries - Inl.,[n].
Hessen, de landgraaf van - zie Maurits de Wijze
Heylde, Jacob - 71[3].
Hohenlohe, Philips, graaf van - 38[5].
Hohenlohe, de gravin van - zie Oranje-Nassau, Maria van
Holstein-Pinneberg, Adolf XI van, graaf van Schauenburg - 69[4].
Holstein-Pinneberg, Anton van, bisschop van Minden - 69[4].
Holstein-Pinneberg, Ernst van, graaf van Schauenburg - 69[4].

Hout, Jan van - Inl.
Houtman, Cornelis de - Inl.[n].
Houtzager, H.L. - 30[8].
Hunger, F.W.T. - 30[8].
Huygens, Christiaan - Inl.[n], 43[1].

Isabella, infante van Spanje - 58[5], 71, 80,[2].

Johan IV ‘van Finland’ - 74,[5].
Joyeuse, Henri hertog van - 2,[4], 13, 21.

Karel, rijksbestuurder, later koning van Zweden - 61[4], 71[3], 72[2], 74,[4],[5].
Karel Emanuel, hertog van Savoye - 2[5], 13,[9], 15, 69[3].
Kerling, N.J.M. - Inl.[n].
Key, Lieven de - Inl.
Kukenheim Ezn., L. - Inl.

La Balvena - zie La Bolvène
La Bolvène - 46[2].
La Fère, de graaf van - zie Montélimart
La Motte, Valentin de Pardieu, heer van - 4,[5].
La Rochette, de president - 15.
La Tour d'Auvergne, Henri de - zie Bouillon
Lavardin, Jean de Beaumanoir, markies van - 30,[5].
Le Doux, Jacques - 64,[4].
Legier, kapitein - 42,[9].
Leo XI, paus - 46,[3], 56[4], 58.
Lesdiguières, François de Bonne, hertog van - 2,[5], 13,[5],[9].
Libertat, Pierre de - 15[8].
Linclaen, Wijnant - 41[7].
Linschoten, Jan Huygen van - Inl., 63[3].
Lippe, de graaf van - zie Simon VI
Lipsius - 4[2].
Lobetius - 54,[4].
Loménie - 8[3].
Lorraine, Charles de - zie Mayenne
Lorraine, Charles de, kardinaal-hertog - 75,[3].
Lorraine, Henri II de - zie Hendrik II
Lorraine, Philippe Emmanuel de - zie Mercoeur

Maine - zie Mayenne
Malapert, Nicolas - 17,[3], 57.
Maurits (Son Excellance) - Inl., 1[5], 4[6], 6[2], 10[5], 24, 25, 32, 38[5], 52,[4], 56,[2],[4], 63[12], 64[7], 67, 68,[2],[6], 70, 71, 74,[2], 75, 76,[2-4], 77[3],[4].
Maurits de Wijze, landgraaf van Hessen - 68,[3], 75, 77,[3].
Maximiliaan III, aartshertog van Oostenrijk - 44,[2].
Mayenne, Charles de Lorraine, hertog van - 2,[3], 7, 12, 15,[5].
Mayne - zie Mayenne
Medici, Alessandro Ottaviano de - zie Leo XI
Medici, Maria de - 76[5].
Mendoza, Don Francisco de, admirant van Arragon - 58[4], 63[12], 64[7], 66,[2], 67[1], 68,[6], 70[2], 73[3], 76[2],[3], 77[4].
Mercoeur, Philippe Emmanuel de Lorraine, hertog van - 18[3], 29, 45, 56[3].

Meulen, Andries van der - Inl., 17[3].
Meulen, Daniël van der* - Inl.
Minden, de bisschop van - zie Holstein-Pinneberg, Anton van
Mohammed III, sultan - 19,[5], 32, 44[2], 68.
Mondragon - 4[6].
Montélimart, Jacques de, graaf van La Fère - 46.
Montens, Godevaert - Inl.[n].
Montmorency, Henri, graaf van Damville, hertog van - 11,[4], 22[2], 28[3], 36[4], 57[3].
Mornay - zie Bauves

Mornay - zie Plessis-Mornay, du
Mortefontaine - 54[2].

Nassau, Ernst Casimir van - 6[2].
Nassau, Jan van - 38[5].
Nassau, Justinus van - 30,[3], 56[4].
Nassau, Philips van - 6[2].
Nassau, Willem Lodewijk van - zie Willem Lodewijk
Nassau - zie ook Oranje-Nassau
Navarre, Hendrik van - zie Hendrik IV
Nemours, Henri de Savoye, hertog van - 13,[7], 15.
Neufville, Nicolas de - zie Villeroy
Nevers, Louis de Gonzague, hertog van - 3,[4], 5,[3].
Nielsson, Johan - 71[3].
Nogaret, Jean Louis de - zie Épernon
Norris, Edward - 56,[7].
Noue, Odet de la - zie Téligny

O'Donnell, Hugh Roe - zie Tyrconnell
Oldenbarnevelt, Johan van - Inl.,[n], 15[4], 56[4], 76[3].
O'Neill, Hugh - zie Tyrone
Oostenrijk, Albertus van - zie Albertus
Oostenrijk, Andreas van - zie Andreas
Oost-Friesland, de graaf van - zie Edzard III
Oranje, Willem van - zie Willem van Oranje
Oranje, de Prins van - zie Philips Willem
Oranje, de Prinses van - zie Coligny, Louise de
Oranje-Nassau, Elisabeth van - 4[3].
Oranje-Nassau, Emilia van - 56[2].
Oranje-Nassau, Louise Juliana van - 17,[2],[3].
Oranje-Nassau, Maria van - 38,[5].
Orpheo, kolonel - 44,[2].
Oyen - zie Gendt, Johan van
Oyens, Baptista - Inl.[n].

Palts, de keurvorst van de - zie Frederik IV
Pardieu, Valentin de - zie La Motte
Passerat, Jean - 53,[7].
Philips II, koning van Spanje - 13[5], 33[5], 39,[2], 40[7], 41[6], 43[1], 45[6], 46,[5], 51[3], 58,[3], 60,[4], 63,[11].
Philips III, koning van Spanje - 62[6], 63,[7],[8],[11], 70,[3].
Philips Willem, prins van Oranje - 38,[5].
Plessis-Mornay, Philippe du - Inl.,[n], 10,[5], 17, 18[3], 30[8], 61, 62, 65,[7].

Raphelengius, Christoffel - 79,[4].
Reiniers, Jacques - Inl.[n].
Réthel, Charles de Gonzague, hertog van - 5,[3].
Richardot, Jean Grusset, gezegd - 36[2], 46[2], 56[4].
Rodowitz, Wilhelm - 69[4], 70,[2].
Rollé, Zegher de - 43,[5].
Rosendael, Jacob Bartholomeusz. van - 40[6].
Rosne - 24[2].
Rudolf II, keizer van Duitsland - 8[2], 11, 44[2], 58[7], 60,[4], 61, 66[2], 67[1], 68, 69, 75.

Sailly, Anthoine de - 5[2], 24,[2].
Saint Phal, Georges Vaudreuil, markies van - 65[7].
Saksen, Christiaan II van - 68,[7].
Saksen, Jan George van - 68,[7].
Saksen-Altenburg, Frederik Willem I van - 68,[7].
Salazar, de hertog van - zie Velasco, Luis de
Sancy, Nicolas Harlay de - 13,[2], 18, 20, 26,[5], 27,[3], 30,[1].
Savoye, Henri de - zie Nemours
Savoye, de hertog van - zie Karel Emanuel
Scaliger, Josephus J. - Inl.,[n], 4,[2], 23, 42[12], 64,[3], 65, 66.
Schot, Jan - 9[1].
Sebastiaan, koning van Portugal - 60,[2].
Sedlnitzky, Peter von - 25,[2].
Shrewsbury, Gilbert Talbot, graaf van - 38,2.
Sigismund III, koning van Polen en Zweden - 61,[4], 71[3], 74,[4],[5].
Sillery, Nicolas Brûlart, heer van - 3,[2], 54[2].
Simon VI, graaf van Lippe - 68[3], 70,[2].
Solms, Ernst van - 6[2].
Solms, George Everhard, graaf van - 78[2].
Solms, de gravin van - zie Egmond, Sabina van
Soranzo, Lazaro - 79,[2].
Squyre, Edward - 62[4].
Sully, Maximilien de Béthune, hertog van - 48[2], 49[3].
Suriano, Christofforo - Inl.

Tacitus, P. Cornelius - 69[5].
Talbot, Gilbert - zie Shrewsbury
Taxis, Jean Baptiste de Tour et - 63,[11].
Téligny, Odet de la Noue, heer van - 66,[5].
Temporarius, Joannes - 62,[7].
Temps, Jean du - zie Temporarius
Texeira, Josephus - 73,[1].
Thumery, Jean Robert de - zie Boisise
Tirol, Ferdinand van - zie Ferdinand
Tour, Jean Baptiste de - zie Taxis
Turenne, Henri vicomte de - zie Bouillon
Tyrconnell, Hugh Roe O'Donnell, graaf van - 40[7], 43[4].
Tyrone, Hugh O'Neill, graaf van - 40[7].

Valette, Jean Louis de Nogaret de la - zie Épernon
Valois, Margaretha van - 76[5].
Vaudreuil, Georges - zie Saint Phal

Veken, Johan van der - 48[3].
Velaer, Jacques de - 63[4].
Velasco, Juan Fernandez de - 63,[10].
Velasco, Luis de, hertog van Salazar en markies van Belveder (Burlengue?) - 63[9].
Vere, Francis - 23,[2].
Vidosan - 5[2], 24,[2], 25.
Villeroy, Nicolas de Neufville, heer van - Inl.,[n], 12,[4], 19, 36[4], 46[2], 53, 56[4], 61[5], 64[4], 69[6],[7], 71[4], 72[2], 74[3].
Viques, Dominique de - 28,[2], 36[2].

Vulcanius, Bonaventura - Inl., 53,[5],[7].
Vulneve - zie La Bolvène

Wallet, Pierre - 9,[1].
Warcke, Jan van de - Inl.[n], 33,[2].
Willem Lodewijk, stadhouder - 52[4], 76[4].
Willem van Oranje - Inl., 4[3], 17[2].
Wimes, James - 43[5].
Wladislaw, zoon van Sigismund III - 74[5].
Wyer, Dietrich - 41,[2].
Wyer, Johannes - 30[8], 41[2].
Wijnant, dienaar van Daniël van der Meulen - zie Linclaen

Register van geografische namen

Voor de verklaring der aanduidingen, zie p. 251.

Aardt - 74[2].
Abbeville - 29,[4], 30[4].
Abiani - 63[4].
Alkassar - zie Kasr-el-Kbir
Amiens - Inl., 3[3], 48,[2], 49[2,4], 52,[3,4], 53[3], 54[5], 55[3], 56[4,7].
Amsterdam - Inl.[n], 33[2], 63[4].
Anian - zie Abiani
Antwerpen - Inl., 33[2], 40, 45[6], 49.
Ansbach - 5[3].
Ardres - 26,[3], 27, 28,[3], 29.
Arnhem - 41[2], 66[5], 78.
Artois - 1,[4], 5[3], 29[5], 34[4], 36[3], 37, 40, 55[3].
Atrecht - 48[3], 55,[3].
Augsburg - 1[3].
Authie - 29,[5], 30[4].
Auxi-le-Château - 30,[4].

Barbarije - 60.
Barcelona - 70[3].
Bayonne - 42.
Bazel - 54[4], 57.
Beauvais - 48[3].
Berg - 68.
Béthune - 40,[4].
Bohemen - 30[8].
Bommel - 76[2].
Bommelerwaard - 74[2], 76,[2,3], 77,[4].
Boulogne - 24[2], 25, 28,[2].
Bourgondië - 5[3].
Brabant - Inl.,[n], 20, 22, 34[4].
Breda - 20, 21,[2].
Bremen - Inl., 60.
Bretagne - 18,[3], 34, 45.
Briel, Den - 42[9].
Brignoles - 15[7].
Brussel - Inl., 8[2], 10, 13[10], 16, 19, 22, 41[6], 46[2], 58, 63,[7], 80,[2].
Buda - 58[7], 62,[5].

Cadix - 35[2], 39[2], 42,[6].
Calais - 5, 8[3], 10[3], 20,[2], 24,[2], 25, 26[3],[4], 28[2], 35, 51.
Calis (Malis) - zie Cadix
Cassovie - 44[2].
Castel-Sarrazin - 2[4].
Compiègne - 19[6].
Constantinopel - 19,[4].
Coucy - 15[1].

Dauphiné - 13[7].
Delft - 56[2].
Denemarken - 2[2], 61, 74[4].
Dieppe - 53,[2], 66, 75.
Doullens - 3[3], 4,[4],[5], 55,[2].
Dover - 36, 42[4].
Downs, the - zie Duins
Duins - 42,[4].
Duitsland* - Inl., 7, 8, 19, 23, 49, 52, 58, 61, 63, 65, 67, 69, 70, 72-74, 77-80.
Duitsland, de vorsten van* - Inl., 29, 41, 64, 66-69, 72, 75, 76.

Emden - 73,[3].
Emmerik - 38[5], 63,[12], 66, 68.
Engeland* - 8-10, 23, 27-29, 31, 33, 39, 40, 42, 51, 56, 62, 70.
Europa (ook Midden-, Oost- en Zuid-Europa) - Inl., 30[8].

Ferrara - 58[5].
Ferrol - 39[2], 42, 56[6].
Finisterre, kaap - 39[2].
Florence - 46[3].
Folembray, het edict van - 15[5].
Frankfort - 10[5], 17,[3], 44[2], 57, 79,[3],[4].
Frankrijk* - Inl., 9-12, 14-19, 21, 29, 31, 33-35, 42-44, 46, 47, 49-51, 54-57, 59, 62-64, 66, 67, 71, 73, 76, 77, 80.
Frankrijk, de connétable van - zie Montmorency

Gelderland - 68, 77[2].
Goch - 38,[5].
Goudkust - 63[4].
's-Gravenweert - zie Schenkenschans
Greenwich, het verdrag van - 26[5], 29[3], 30[2], 33[3],[5], 38[2], 40[3].
Greinkust - 63[5].
Grol - 4,[6].
Guinea - 63,[4].
Guise - 3,[3].
Gulik - 30,[6], 68.

Haag, Den* - Inl., 31; bovendien als plaats van verzending van de brieven 1-47, 49-80.
Haarlem - Inl.[n], 41[7].
Hamburg - 60.
Henegouwen - 1,[4], 5[3], 34[4], 41.

Hoei - 1[5], 4[5].
Hongarije - 19, 30[8], 32, 58.
Holland - 76[2].
Hulst - 32,[2], 33, 34,[4], 35.

Ierland - 40,[7], 41,[6], 43, 56[6].
Italië - 58[5], 60, 63,[8].

Kamerijk - 1[4], 3,[5], 5,[3], 6, 7, 8[3], 10[2].
Kamp-Vere - zie Vere.
Kasr-el-Kbir - 60[2].
Keulen - Inl., 76[1], 78[2].
Kleef - 38.
Koblenz - 64[7].
Kroatië - 62[5].

La Coruña - 39[2], 73[2].
La Fère - 10,[2], 11-15, 17-20, 20[2], 21, 22,[2,4], 23, 24,[3], 25-28, 28[3].
Landrecy - 15,[2].
Landsend - 56[5,6].
Languedoc - 2[4].
La Rochelle - 61.
Le Câtelet - 3,[3-5].
Le Havre - 17.
Leiden - Inl.,[n], 4[2], 10,[5], 30[1], 79[4].
Lens - 40,[4].
Lissabon - 40[6], 43.
Londen - Inl., 42[2].
Lorregat - 76[2].
Luik - Inl.[n], 1, 3.
Luxemburg - 13,[10], 49[4].
Lyon - 45, 65.

Maas - 76,[2].
Madrid - 43.
Marseille - 13[5], 15,[8], 18, 19,[6], 21, 63[8], 71.
Maubert-Fontaine - 3,[3].
Meaux - 36[2].
Metz - 69.
Middelburg - 9[1], 24, 33[2], 42[2,12].
Milaan - 16[3].
Montrescut, de poort van - 53,[3].

Nantes - 56[3].
Nantes, het edict van - 64,[5], 65, 69[8].
Napels en Sicilië, het onderkoningschap van - 16,[3].
Nederlanden - 4[5], 13, 22[2].
Nederlanden, Republiek der Verenigde* - Inl., 42, 48.
Nederlanden, Zuidelijke - 3[3], 8[2], 10[2], 15[8], 58[4,5], 63,[8,9], 71.

Neurenberg - 30,[8], 32.

Oise - 10[2].
Oostende - 19, 52, 56,[7].
Oostenrijk - 30[8].

Palmas, kaap - 63[5].
Parijs - Inl.,[n], 4[3], 7, 10[2], 15, 36[4], 48[2], 49,[3], 53,[7], 54[4], 58, 63[2], 65; bovendien als plaats van verzending van brief 48.
Parijs, het parlement van - 15[5], 49, 64[5], 69,[8].
Pest - 58[7].

Picardië - 3[4], 7, 10[2], 29,[5], 36[3],[4], 41, 69.
Piémont - 2,[5].
Plymouth - 26,[4].
Polen - 30[8,] 61.
Portugal - 60[2],[3].
Praag - 60[4], 65.
Provence - 13[5],[9].
Pruisen - 30[8].

Quaquakust - 63[4].

Rees - 77,[3].
Regensburg, de rijksdag te - 8[2].
Republiek - zie Nederlanden
Rome - 58.
Rouaan - 11, 38,[2], 40[2], 42,[9], 45,[2],[4], 46,[2], 47.
Rijn - 30[6], 68, 76[2], 77, 78.
Rijnberk - 77[3], 78,[3].
Rijsbank, fort - 24,[2], 25.
Rijssel - 37.

Saksen - 68[7].
Saluces, het markiezaat - 69,[3], 76.
Saluzzo - zie Saluces
Schauenburg - 69,[4].
Schaumburg - zie Schauenburg
Schenkenschans - 76[2].
Scilly-eilanden - 56,[5].
Sedan - 4[3].
Sicilië - zie Napels
Simancas - 46[2].
St. Andries, fort - 76[2], 77,[4].
St. Quentin - 3[3], 7,[2].
Sluis - 42[9].
Solothurn - 54,[3].
Somme - 29[4], 48[2].
Sont - 74,[4].
Soyssons - 15.
Spanje - Inl., 3[2], 8[2], 13[3], 35, 36[2], 38[5], 39, 40,[6], 42, 51, 55, 56, 58,[5], 60[3], 62,[4], 63[8], 70, 71, 73[2].
Spiers - 60[4].

Straatsburg - Inl., 30[1], 54,[4], 63[2].
Straatsburg, het bisdom - 75,[3].

Taag - 39[2], 43[3].
Texel - Inl.[n].
Theems - 42.
Tielerwaard - 76,[2].
Toulouse - 2[4].
Transsylvanië - 30[8].
Travecy - 11[3].
Turnhout - 52[4].

Ulft - 38[5].
Ulster - 40[7].

Valencia - 58[5].
Venetië - 46[4].
Vere - 43,[5].
Vervins, de vrede van - Inl., 3[2], 63[9],[11], 69[3].
Vlaanderen, Frans- - 4[5].
Voren, fort - 76,[2].

Waal - 68[6], 76,[2],[3].
Warasdin - 62,[5].
Weert, schans op de - 78[3].
Wezer - 69[4].
Wight - 40,[6].

IJsel - 68[6].

Zagreb - 62[5].
Zeeland - 26,[4], 30[3], 33[2], 37[2], 42, 47[2], 66[5].
Zevenaar - 74[2].
Zweden - 30[8], 61,[4], 62, 67, 71, 72, 74,[5].
Zwitserland - 3,[2], 54[2], 55, 57.

De formatie van het eerste Ministerie-Thorbecke medegedeeld door C.B. Wels

Het eerste ministerie-Thorbecke is zowel om zijn prestaties als om het feit dat 't het eerste kabinet was dat onder nieuwe constitutionele verhoudingen tot stand kwam, een van de belangrijkste en bekendste ministeries geworden. Alleen al deze feiten rechtvaardigen onze belangstelling voor de wijze waarop dit ministerie tot stand is gekomen.

De regels, die bij de formatie van een kabinet in acht genomen worden, behoren tot het ongeschreven staatsrecht: in de laatste eeuw zijn ze door de traditie gevormd in overeenstemming met de zich wijzigende constitutionele verhoudingen. Terwijl volgens de letter van de wet de posities van Koning en Kamers dezelfde bleven, werd toch bij de kabinetsformatie het accent verlegd. De Koning treedt meer en meer terug, de invloed van de Tweede Kamer, en later vooral van de fracties, wordt groter. Sinds de laatste eeuwwisseling consulteert de Koning de fractieleiders, terwijl hij in 1849 nog te rade wilde gaan bij de 'Sommiteiten des lands', een aantal hoge ambtenaren en achtenswaardige mannen, die echter in het politieke leven nauwelijks van betekenis waren. Uit de hieronder gepubliceerde stukken krijgt men een goede indruk van het zoeken en tasten naar het evenwicht tussen twee desiderata: het koninklijk prerogatief en de wensen van de Kamer. De staatsrechtelijke aspecten zijn bij deze formatie echter toch ondergeschikt gebleven aan persoonlijke sentimenten.

In de literatuur heeft men het wel zo voorgesteld, alsof het eerste ministerie-Thorbecke uitsluitend een creatie was van Thorbecke zelf. Andere auteurs hebben daartegen aangevoerd, dat Thorbecke weliswaar zelf een lijstje met ministers had gemaakt, maar dat de Koning tenslotte aan andere personen de voorkeur gaf, zodat men eerder de Koning dan Thorbecke de kabinetsformateur zou kunnen noemen. Beide opvattingen vinden in onderstaande stukken geen steun. Voor wat de belangrijkste man in het kabinet betreft, Thorbecke, deze was bepaald niet de keuze van de Koning. Pahud, die op Koloniën kwam, was weliswaar niet de eerste keus van Thorbecke, maar

's Konings favoriet, J.C. Baud, werd geen minister. Van Sonsbeeck, die door de Koning ‘een pikant, onverdragelijk lid van de Raad van State’ wordt genoemd, kwam wel niet op Koloniën, wat Thorbecke graag gezien had, maar werd toch minister. Ook Van Goltstein, die de Koning als rem op Thorbecke in het kabinet wenste, bleef er buiten, evenals de opdringerige Lightenvelt, die volgens Z.M. ‘zoo veel bewijzen heeft gegeven van loyauteit en désintéressement’, dat hij in Lightenvelts persoon en karakter ‘contrepoids’ tegen Thorbecke zag. De beide departementen van Eredienst werden, tegen de uitdrukkelijke wil van de Koning, bij andere departementen ondergebracht. Anderzijds gingen de wensen van de Koning in vervulling voor wat betreft de beide militaire departementen. Al kreeg de Koning voor de andere departementen zijn zin niet, van de oorspronkelijke lijst van Thorbecke was weinig overgebleven. In het kabinet had geen enkele echte geestverwant van Thorbecke zitting gekregen.

Verschillende auteurs hebben zich met de vraag beziggehouden of Thorbecke bij de keuze van zijn medeministers blijk heeft gegeven van een tekort aan mensenkennis. Ze hebben zich verder afgevraagd of Thorbecke misschien met opzet weinig krachtige figuren koos om zelf meer op de voorgrond te kunnen treden of dat hij geen betere ministers kon krijgen, omdat krachtige figuren er weinig voor voelden met Thorbecke in een ministerie te zitten. Deze vragen beantwoordt dit dossier niet expliciet. Wel blijkt uit de stukken, dat Thorbecke krachtige figuren op 't oog had, die hij echter moest laten vallen. In al zijn bewegingen werd hij sterk belemmerd door tegenwerking die hij ondervond van de Koning, een kring mensen rond de Koning en enige leden van het aftredend ministerie.

Het was Thorbecke niet duidelijk welke rol Lightenvelt en Donker Curtius bij de formatie speelden. Wij weten, misschien nog beter dan Thorbecke, dat hun rol zo weinig fraai was, dat Prins Frederik 't te gortig vond en Donker er zelf niet meer van kon slapen. Tot nu toe heeft men het ervoor gehouden, dat de Koning van Thorbecke een uitgewerkt programma verlangde om er zeker van te zijn dat hij niet te ver zou gaan. Thorbecke heeft dat zelf op 13 november in de Tweede Kamer ook zo voorgesteld. Wanneer men de stukken bekijkt, rijst echter de vraag, waarom Thorbecke pas om een programma gevraagd werd toen hij zijn opdracht al uitgevoerd had. Op grond van de besprekingen naar aanleiding van de eerste brief van Thorbecke

en op grond van de notities van Van Rappard voor eigen gebruik en de door Donker opgestelde brief voor Thorbecke (die niet verzonden werd) lijkt mij een verdergaande conclusie gewettigd. In de uiterste nood waren de Koning, Donker en Lightenvelt wel bereid een ministerie te accepteren waarin, naast een aantal personen waarin men wel vertrouwen had, ook Thorbecke zitting zou hebben. Toen echter Thorbecke zijn opdracht, 'een Gouvernement te vormen in overeenstemming met de volksvertegenwoordiging', uitvoerde en met een kabinet voor de dag kwam waarvan hij duidelijk de hoofdpersoon was en waarin ook enige geestverwanten van hem zitting zouden krijgen, is hem een programma gevraagd. Men krijgt de indruk, dat de Koning van Thorbecke een programma wenste omdat hij zijn beginselen 'van haver tot gort' wilde kennen. Bij Donker en Lightenvelt schijnt het programma eerder een voorwendsel te zijn geweest om Thorbecke den volke voor te kunnen stellen als formateur zonder succes. Dat de Koning, Donker en Lightenvelt verschillende motieven hadden, wordt ook uit de stukken duidelijk. Hun toeleg is mislukt door de weigering van Van Goltstein om als formateur op te treden. Is het te ver gezocht om aan te nemen dat zowel Van Goltstein als Donker geschrokken waren van het artikel in de *N.R.C.*[1], waarin de spijker op de kop geslagen werd? Is deze veronderstelling juist, dan hebben de *N.R.C.* en de handige Van Bosse, de auteur van het artikel, een wezenlijke bijdrage geleverd tot het ontstaan van het eerste ministerie-Thorbecke.

De merkwaardige rol die Lightenvelt en Donker in deze geschiedenis hebben gespeeld heeft ook nog een staatsrechtelijk aspect. Donker, die al in juni als minister was afgetreden, was voor zijn optreden alleen aan de Koning, die hem in de zaak betrokken had, verantwoording verschuldigd. Lightenvelt was echter nog minister en had door de Kamer ter verantwoording geroepen kunnen worden.

Aan de formatie van het eerste ministerie-Thorbecke is de meeste aandacht besteed door C.W. de Vries[2] en A. Alberts[3]. De Vries heeft het onderhavige dossier gekend en er een en ander

1 Zie hieronder no. 23.
2 C.W. DE VRIES, *Het grondwettig koningschap onder Koning Willem III, 1849-1870* ('s-Gravenhage, 1946). IDEM, *De ongekende Thorbecke* (Amsterdam, 1950). IDEM, *Overgrootvader Koning Willem III* (Amsterdam, 1951).
3 A. ALBERTS, *Baud en Thorbecke 1847-1851* (Utrecht, 1939).

uit afgedrukt. Het dossier als geheel is echter een correctie op het beeld dat De Vries van Willem III en Thorbecke geeft. Alberts heeft deze stukken niet gekend en beweert zelfs dat van bepaalde besprekingen geen notulen bestaan[1]. Deze stukken geven niet alleen op enkele punten een correctie op het verhaal van Alberts, o.a. voor wat betreft het tijdstip waarop Thorbecke de formatie-opdracht kreeg[2], maar vormen als geheel ook een correctie op de strekking van zijn werk.

De verwikkelingen rond de formatie van het ministerie-Thorbecke hebben ook in groter kader betekenis. Ze bevestigen namelijk de these, dat de liberale koers van na 1848 vele malen en onder andere in 1849 gevaar gelopen heeft onderbroken te worden[3]. De grondwetswijziging van 1848 was even weinig vanzelfsprekend als het ministerie-Thorbecke in 1849, dat de grondwet ging veranderen. Wanneer men daartegen aanvoert, dat Thorbecke toch wel aan de beurt zou zijn gekomen omdat de meerderheid van de Kamer dat wenste, dan ziet men over het hoofd, dat de kring, die in deze stukken aan het woord komt, van die Kamermeerderheid geen al te grote dunk had. De Koning wilde de Kamer wel ‘aan de haak laten verrotten’ en Donker vond 't een verzameling ‘vreemde, rijpe en groene bestanddeelen’ die, wanneer zich ‘een stem doet hooren die haar beschuldigt, wel rijp zal worden om zich aan een georganiseerd Ministerie aan te sluiten’.

Tenslotte de herkomst van het dossier. Tot voor kort berustte het op het Kabinet van de Koningin. Uit De Vries' publicaties was mij het bestaan ervan bekend. Door de zorg van de heer J. Steur van het Algemeen Rijksarchief werd het dossier overgebracht naar het A.R.A.

Het hoofdbestanddeel van dit dossier vormen de kladnotulen van Van Rappard, die vaak zeer moeilijk te ontcijferen zijn.

1 ALBERTS, *a.w.*, p. 178[2].

2 ALBERTS, *a.w.*, p. 51, schrijft: ‘De volgende reconstructie van het gebeurde zal wel het meest met de werkelijkheid overeenkomen’. Wanneer hij Thorbecke's eigen uiteenzetting van de formatie in de Tweede Kamer had geraadpleegd, had deze poging tot reconstructie achterwege kunnen blijven.

3 Deze these te vinden bij J.C. BOOGMAN, The Dutch Crisis in the Eighteen Forties, in: *Britain and the Netherlands*, edited by J.S. Bromley and E.H. Kossmann (Londen, 1960). Hierover ook: C.B. WELS, Kanttekeningen bij ‘Schrikbeeld van een staatsgreep in 1853’, in: *B.G.N.*, XVII (1962), p. 70.

Het merendeel van de stukken is op rouwpapier geschreven, omdat het hof nog officieel rouwde om de dood van Willem II. Behalve enige aanbiedingsbrieven van Prins Frederik en Prins Hendrik, waaruit blijkt dat zij alle stukken ter inzage kregen en enige briefjes van de adjudant van Willem III, waarin Van Rappard voor besprekingen bij de Koning wordt uitgenodigd, is het dossier in zijn geheel afgedrukt.

Vooruitlopend op de nieuwe regels van het H.G. voor het uitgeven van historische bescheiden zijn onzekere lezingen cursief afgedrukt; de in het handschrift onderstreepte gedeelten zijn gespatieerd weergegeven.

1 Lightenvelt[1] aan de Koning. 17 augustus 1849[2]

Sire,

La confiance dont Votre Majesté veut bien m'honnorer m'impose l'obligation de ne pas lui cacher ce qui se prépare.

Pour renforcer le cabinet actuel on a proposé au conseil[3] d'avoir recours à un systhème de coalition avec l'extrême gauche de la chambre et d'introduire Mr. Thorbecke dans le ministère. J'ai combattu ce projet de toutes mes forces, comme formant une alliance monstrueuse nuisible au pays et au Roi.

J'ai déclaré que je ne me prêterai pas à siéger avec cet homme, qu'un membre de la commission de constitution m'a fait connaître comme un républicain effréné. Je ne le connais pas personellement n'ayant jamais échangé une parole ni une ligne avec lui.

Proposer un portefeuille à cet homme c'est lui rendre les armes à lui et son parti, c'est en un mot se déclarer vaincu; je ne crois pas que les hommes d'ordre et de principes monarchiques en soient réduits à passer sous les fourches Caudines de

1 L.A. Lightenvelt (1795-1873), lid Hoge Raad der Nederlanden, 1847 lid Raad van State, 1848 minister van Buitenlandse Zaken in het ministerie De Kempenaar-Donker Curtius. Niet-praktiserend roomskatholiek.

2 Deze brief is afgedrukt bij C.W. de Vries, *Het grondwettig koningschap onder Koning Willem III, 1849-1870*. ('s-Gravenhage, 1946), p. 33.

3 Lightenvelt doelt hier op de ministerraad. Op 22 augustus kwam de vraag of het ministerie aangevuld dan wel geheel vernieuwd diende te worden in de kabinetsraad aan de orde. Een uittreksel uit de notulen van deze vergadering bij J. WITLOX, Naar het eerste Ministerie-Thorbecke, in: *Historische opstellen opgedragen aan Prof. Dr. H. Brugmans* (Amsterdam, 1929).

Thorbecke et consorts: est ce que nous ferions un pas vers la république, au moment où toute l'Europe lui tourne le dos?

Je sais que quelques hommes monarchiques, voudraient essayer d'un ministère Thorbecke pour lui perdre. Je crois ce systhème dangereux; il ressemble au systhème suivi par les l é g i t i m i s t e s (branche ainée) en France et qui jusqu'à présent a perdu leur cause. Cet homme d'abord n'entera pas au pouvoir, sans faire ses conditions, ni sans y emener les siens; une fois là il cajolera les masses, s'en fera un appui et sa position peut devenir inexpugnable.

Je crois un systhème de réaction ou rétrograde, impossible et auprès des chambres et auprès de la Nation. Mais je crois une alliance avec Thorbecke et le Journal d'Arnhem honteuse et nuisible aux intérêts de mon pays et de mon Roi. J'espère que Votre Majesté n'exigera pas le sacrifice de mes convictions.

Au reste Sire je ne veux faire obstacle à aucune combinaison qu'il plaira à Votre Majesté de sanctionner, et mon éloignement du Ministère ne doit peser pour rien dans la balance.

Si un Ministère de c o a l i t i o n est nécessaire pour neutraliser les résistances, j'aime mieux me c o a l i s e r avec des hommes d'ordre qui ne partageraient pas entièrement mes vues, qu'avec des brouillons politiques.

Je ne demande pas de réponse à cette lettre écrite à la hâte mais dans le seul intérêt de Votre Majesté: peutêtre Votre Majesté pourrait me faire connaître indirectement, si elle approuve ou non ma manière de voir énoncée dans cette lettre. ---

Eigenh. oorspr.

2 Prins Frederik[1] aan de directeur van het kabinet des Konings van Rappard, 21 Augustus 1849

Ik heb de eer hierbij aan UHEG terug te doen geworden, de mij op last des Konings met Uwen brief van den 19 dezer medegedeelde missive van den Minister Lightenvelt welke ik ingevolge het aan mij te kennen gegeven verlangen ook aan Z.K.H. Prins Hendrik[2] heb doen toekomen, van wien ik dezelve heden terug ontvangen heb. ---

Eigenh. oorspr.

1 Prins Frederik der Nederlanden (1797-1881), zoon van Koning Willem I. Grootmeester van de Orde der Vrijmetselaren.

2 Prins Hendrik der Nederlanden (1820-1879), broer van Willem III, marine-officier. Later stadhouder van Luxemburg.

3 Concept van Mededeling voor de Staatscourant, 19 September 1849[a].

De Ministers hebben hun ontslag verzocht, Z.M. heeft hetzelve nog niet aangenomen, maar op gisteren de Heeren Mr. D. Donker Curtius en Lightenvelt ontboden en heden bij zich ontvangen en heeft aan hen de nodige instructien gegeven, teneinde eene nieuwe zamenstelling van het Ministerie voor te bereiden en van hun bemoeiingen aan Z.M. verslag te doen.

4 Memorandum van Donker Curtius[a]

Punten om eerbiedig aan Z.M. ter overweging te geven.

Een aandachtig oog slaande op den tegenwoordigen toestand van het Ministerie in verhouding met de Kamers, schijnt het raadzaam geene poging te doen om de bestaande vacaturen aantevullen, dan na opening der nieuwe zitting van de Staten-Generaal en zelfs na de stemming over het budjet.

Niemand kan voor dien tijd eene Ministeriëelle betrekking aanvaarden, en het te vergeefs zoeken naar Ministers verzwakt de kracht van hen, die het zijn.

Maar wat moet er vroeger of later geschieden? Er moet, naar mijn inzien, eene reorganisatie van het Ministerie plaats hebben, want het is niet te ontkennen, dat de Ministers zich hebben afgewerkt en toch niet met dien spoed zoo veel hebben opgeleverd, als had kunnen opgeleverd worden.

Dit bewijst het bestaan van een organiek gebrek.

Dit gebrek bestaat:

1e in het groot getal der Ministers.

2e de te groote medewerking van alle Ministers tot elk onderwerp.

3e de te omslagtige behandeling in den Minister-raad.

4e het i s o l e m e n t of de te geringe zamenwerking der Ministers in de Kamers.

a Het concept is niet ondertekend. Het handschrift is van Donker Curtius. Dit bericht is gepubliceerd in de *Staatscourant* van 20 september 1849.

a Dit in klerkenhandschrift geschreven memorandum is ongedateerd en niet ondertekend. Uit de inhoud blijkt, dat de opsteller minister is geweest in het aftredende ministerie. In de bijeenkomst van 16 oktober 1849 (zie no. 8) leest Donker Curtius een pro memorie voor. 't Ligt voor de hand, dat daarmee dit stuk bedoeld is. Donker Curtius is dan de auteur van dit memorandum.

5e het gebrek van een bepaald cader van werkzaamheden voor elk tijdvak.

Zal men dus het organiek gebrek herstellen, dan moet het oog op deze punten worden gevestigd, dan moet het getal der Ministers, zoo zich daartoe de gelegenheid aanbiedt, worden verminderd. De suppressie der beide Ministerien van Eeredienst, kan door een votum der Kamer noodzakelijk worden en de overbrenging van alle hare werkzaamheden bij het Departement van Financien eene verpligting, terwijl dan jaarlijks een Lid van den Staatsraad zoude kunnen worden gedesigneerd, om het Hervormd en Luthersch Sijnode te openen, er bij te adsisteren en den Koning rapport te doen. - De Ministers van Oorlog en Marine schijnen alleen in den Ministerraad tegenwoordig te moeten zijn, wanneer er regeringsbeginselen of militaire zaken worden behandeld, of wanneer die Ministers de medewerking van den Raad vragen, zoodat de gewone Raad van Ministers slechts zoude bestaan uit zeven leden, of bij de suppressie der Ministerien van Eeredienst, uit vijf leden.

Verder worden in den Raad de daar voorgebragte ontwerpen van wetten en besluiten niet a r t i c u l a t u s onderzocht, maar de Minister die de voordragt doet, draagt de beginselen voor, deze worden alleen gediscutiëerd. Verder wordt alles aan den voordragenden Minister overgelaten, die echter het advies van den Raad van State met zijn definitief ontwerp aan een zijner collegaas mededeelt en dit met hem arresteert. Bij verandering van beginselen, zoude over die verandering alleen de Raad worden gehoord.

In de Kamer moeten ter v e r d e d i g i n g der ontwerpen altijd twee Ministers, bij zeer gewigtige zaken drie of allen ter verdediging tegenwoordig zijn; maar altijd de ontwerper en de Minister die het definitief ontwerp mede heeft gearresteerd; zij verdeelen de verdediging bij voorkeur zoodanig, dat een de eindelijke repliek heeft.

Voor de opening der Kamers maken de Ministers een cader van al hetgeen in den loop van het jaar zal worden voorgebragt; zij verdeelen dit in twee of drie onderdeelen, om zoo vele rustpunten in de parlementaire werkzaamheden te hebben, als nodig worden geoordeeld.

Bij de opening der Kamers en de benoeming van den President der Tweede Kamer benoemt de Koning eenen Minister tot President van den Minister-raad voor het tijdvak der zitting van de Kamers, van de opening tot de sluiting der Kamers of

voor het parlementaire Jaar. Hierdoor zal eene vaste rigting aan de werkzaamheden worden gegeven, en zal altijd zoodanig President kunnen worden gekozen, als zich best met de Presidenten der Kamers kan verstaan.

Deze punten worden opgenomen in een besluit van herziening der vorige besluiten omtrent den Minister-raad.

Door deze of soortgelijke bepalingen, zal een vaster gang der Regering worden verzekerd, de Ministers zullen minder overkropt zijn met werkzaamheden en zij zullen niet geisoleerd in de Kamers staan.

Maar als het ogenblik zal zijn gekomen, dat het Ministerie zoo wordt gereconstitueerd moet er meer gebeuren; aan sommige onderwerpen moet tegelijkertijd eene bepaalde rigting worden gegeven.

Zoo wordt terzelfder gelegenheid, bij b e s l u i t het slegten der vestingen aan den IJssel, Coevorden, Bourtange en vooral van Maastricht gelast; bepaalde autoriteiten worden gemagtigd dit te effectuëren, het bruikbaar materieel in de Rijks-magazijnen op te slaan en het overige van de hand te zetten.

Bij een ander besluit wordt eene commissie ingesteld van slechts d r i e personen, b i j v o o r b e e l d, de Generaal Cochius[1], de Kolonel Verhorst[2] en de Majoor Merkes[3], om het stelsel van defensie voor te dragen en op te geven welke steden nog kunnen worden ontmanteld.

Bij een derde besluit wordt benoemd eene commissie van drie leden om het ontwerp van organisatie van het Justitiewezen te onderzoeken en de Koning over invoering of wijziging binnen een zeer kort tijdbestek rapport te doen; tot leden dezer commissie kunnen in aanmerking komen de Heeren: van Rosenthal **B**. Donker Curtius[4], Faber van Riemsdijk[5], Aart Veder[6],

1 F.D. Cochius (1787-1876), gepensioneerd generaal, die in Indië naam gemaakt had in de strijd tegen de Padri's op de Westkust van Sumatra.
2 Niet te identificeren.
3 J.T.H. Nedermeijer ridder van Rosenthal (1792-1857), sinds 1841 lid van de Tweede Kamer. Gaf nu eens blijk van een liberale gezindheid, dan weer toonde hij sympathie voor de beginselen van Groen van Prinsterer.
4 Boudewijn Donker Curtius (1803-1856); speelde een rol in de Amstelsociëteit te Amsterdam. Lid Provinciale Staten van Noord-Holland.
5 J.C. Faber van Riemsdijk (1786-1863), staatsraad in buitengewone dienst, lands-advocaat. Zeer conservatief. Tot 1849 had hij zitting in de Tweede Kamer, tot 1850 in de Provinciale Staten van Zuid-Holland, tot 1851 in de gemeenteraad van Den Haag.
6 A. Veder (1808-1862) was een gezaghebbend figuur in het politieke leven van Rotterdam. In 1848 richtte hij daar de eerste kiesvereniging op. Politieke functies heeft hij nooit bekleed, waarschijnlijk als gevolg van een verlamming.

Advocaat te Rotterdam en de Brauw[7], substituut-officier te 's Hage; geene hooge Magistraats-personen moeten worden gekozen.

Nog wordt bij besluit de organisatie der Marine bepaald, 't zij de opheffing der werf te Rotterdam gelast, 't zij de slooping van linie-schepen bepaald, en tevens aangewezen wat onze Maritime behoeften zijn ter bescherming van onzen handel en onze overzeesche belangen, en hoe daarin zoo onkostbaar mogelijk zal worden voorzien.

Voorts de opheffing van de Generaal-Meesteren der Munt en van de Houtvesterij.

In een woord er moet daadwerkelijk executie aan het verslag van 13 November 1848 worden gegeven[8].

Met dergelijke organisatie en dusdanige besluiten optredende zal het Ministerie steun bij de Kamer vinden; maar de kracht welke dat alles geven moet mag niet worden versnipperd, zij moet op eens in haar geheel worden aangewend. Alles kan daartoe worden voorbereid, zoo dat op eens, als de crisis is eminent de vijand kan worden overrompeld.

Eindelijk moet hier met het oog op de zaken nog worden opgemerkt, dat waar twee vechten, elk slagen geeft, maar ook ontvangt en de Tweede Kamer ook heeft geleden. - Er is slechts een ongeluk, te weten, dat de slagen die het Ministerie ontvangt breed worden uitgemeten en die welke de Kamer treffen worden bedekt. Dit kan niet langer, dit vereischt voorziening. Daartoe moet zich een flinke stem doen hooren. Daarbij moet in aanmerking genomen worden, dat die stem niet moet zijn Ministeriëel, maar slechts eene stem, die de Kamer beschuldigt. Zij zal dan wel rijp worden, om zich aan een georganiseerd Ministerie te sluiten.

Ik heb geheel gezwegen van de personen, omdat daarvan veel van het ogenblik afhangt, dit alleen dient daarbij in het oog te worden gehouden, dat men geen gecompromitteerde personen

7 W.M. de Brauw (1810-1874), van 1850-1853 lid van de Eerste Kamer. Na de Aprilbeweging in de Tweede Kamer gekozen. Sloot zich meestal aan bij Groen van Prinsterer.

8 Het voorlopige ministerie De Kempenaer-Donker Curtius diende op 13 november 1848 bij de Koning, op diens verzoek, een bezuinigingsvoorstel in. J.A. DE BRUYNE en N. JAPIKSE, *Staatkundige geschiedenis van Nederland in onzen tijd* (Leiden), I, p. 15 vlg.

neemt, waardoor zij alleen worden verstaan, die het algemeen vertrouwen hebben verloren. Als bruikbaar kunnen worden opgenoemd behalve de bestaande Ministers, van Rosenthal, Baud, de n e e f en zelfs de O o m [9], van Twist[10], Thorbecke, Boreel[11], Gevers (Minister in Beijeren)[12], Cochius. Prof. Ackersdijk[a13]

5 De adjudant van de Koning van Karnebeek aan de directeur van het Kabinet des Konings van Rappard, 30 September 1849.

Hoogedelgestrenge Heer,

Z.M. de Koning, UHEG morgen ochtend ten 10 uur wenschende te spreken - tegelijk met de Heeren Lightenvelt en D. Donker Curtius - heeft mij opgedragen UHEG te verzoeken op dat tijdstip aan Hoogsdeszelfs paleis tegenwoordig te zijn. ---

Eigenh. oorspr.

6 Thorbecke aan Donker Curtius, 15 Oktober 1849

Hooggeachte Collega!

Ik heb de eer, U ingesloten de gemotiveerde voordragt, tot kwijting van den last ons geworden, aan te bieden, met verzoek, die aan Zijne Majesteit te willen overhandigen.

In afwezigheid van den Heer van Rosenthal, maar door hem gemagtigd, teeken ik deze missive alléén. ---

Eigenh. oorspr.

9 J.C. Baud (1789-1859) kwam in 1811 als commies in Indië. Bekleedde verschillende functies en werd in 1832 gouverneur-generaal, van 1840-1848 minister van Koloniën. G.L. Baud (1801-1891), neef van Jean Chrétien, was van 1833-1845 werkzaam in Indië. Minister van Koloniën 1848-1849.

10 A.J. Duymaer van Twist (1809-1887), advocaat te Deventer, in 1843 voor Overijsel lid van de Tweede Kamer. In 1850 voorzitter van de Tweede Kamer, in 1851 gouverneur-generaal van Indië.

11 W. Boreel van Hogelanden (1800-1883), in 1848 voorzitter van de Tweede Kamer. Conservatief-liberaal.

12 Jhr. J.C. Gevers (1792-1864) minister-resident in Beieren en Würtemberg.

a De naam Ackersdijk is toegevoegd in het handschrift van Donker Curtius, te meer een bewijs dat dit stuk van hem afkomstig is.

13 J. Ackersdijk (1790-1863), hoogleraar in de staathuishoudkunde te Utrecht, was een gezaghebbend financieel expert. Publiceerde o.a. artikelen naar aanleiding van de door de regering voorgestelde maatregelen om de begroting sluitend te krijgen.

7 Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal aan de Koning door tussenkomst van Donker Curtius, 15 Oktober 1849

Sire!

Zoo de ondergeteekenden den last, om aan Uwe Majesteit eene voordragt tot zamenstelling van een Ministerie te onderwerpen, zonder aarzelen, ja met moed, hebben aanvaard, het was dewijl zij Uw koninklijk verlangen, 'een Gouvernement in overeenstemming met de Volksvertegenwoordiging', tot rigtsnoer konden nemen[1].

Gebrek aan overeenstemming met de Tweede Kamer is door het Ministerie, dat zijn ontslag heeft gevraagd, als hoofdgrond zijner aftreding opgegeven[2]; en aan datzelfde gebrek wijt de Kamer, blijkens haar adres van antwoord, de onvruchtbaarheid der afgelopen zitting[3].

Die overeenstemming wordt even zeer gevorderd om de wetgeving, door de Grondwet geboden, tot stand te doen komen; als om een vast, krachtig Bestuur aan het Land te verzekeren.

Hieruit vloeide van zelf tweederlei gedachte voort:

Vooreerst: dat algemeene vernieuwing van het personeel noodzakelijk was. Wij konden dus niemand der tegenwoordige ministers behalve een enkelen specialen man, die aan het hoofd van het departement van finantien bijzonder vertrouwen geniet, als lid van het nieuwe Gouvernement voordragen.

Ten andere, dat wij moesten trachten, het nieuwe Ministerie zooveel mogelijk uit leden der parlementaire meerderheid te vormen.

1 Deze last dateert van 3 oktober, toen Thorbecke en Van Rosenthal bij Donker Curtius geroepen werden. Zie brief van Thorbecke c.s. no. 15.

2 De ontslagaanvrage van het ministerie werd gepubliceerd in de *Staatscourant* van 29 september 1849.

3 De desbetreffende passage uit het adres van antwoord luidt: Zoo de uitkomsten van de werkzaamheid der vorige zitting zijn gebleven beneden hetgeen wij wenschten en de Grondwet verlangt, wij vleijen ons, dat eene hoofdreden dier teleurstelling, gebrek aan overeenstemming tusschen de verantwoordelijke raadslieden der Kroon en de Kamer, nu zij weggenomen, om te worden vervangen door eene eenparigheid, welke het onderpand zal zijn eener krachtige en spoedige bereiking Uwer hooge volk- en vaderlandlievende bedoelingen. Het wenschelijke, dat de tegenwoordige onzekerheid niet zonder noodzaak worde verlengd, het groote belang, dat de Kroon in ons midden zoodra mogelijk worde vertegenwoordigd op eene wijze, welke de zamenwerking aller takken der wetgevende magt waarborge, behoeven wij niet aan te dringen; wij behoeven ons slechts op Uw Koninklijk gevoel en oordeel te beroepen.

De ondergeteekenden achten hierdoor de keus der personen, die zij eerbiedig aan Uwe Majesteit voorstellen, in't algemeen verklaard. Wij voegen er twee opmerkingen bij:

Ten aanzien der departementen van Eeredienst: wij stellen aan Uwe Majesteit voor, die departementen, als afzonderlijke Ministeriën, op te heffen; eene vereenvoudiging van bestuur, sedert lang gewenscht, naar onze overtuiging noodig, en gewis eene der voorwaarden, zonder welke de inwilliging der begrooting van de Tweede Kamer niet mag worden gewacht.

Ten aanzien van het departement van koloniën: lang en ernstig hebben wij de vraag overlegd, of wij uitsluitend onder gewezen koloniale ambtenaren behoorden te kiezen. Na raadpleging met de meest bevoegde oordeelaars zijn wij tot het besluit gekomen, dat een bekwaam Staatsman, al is hij niet over zee geweest, inzonderheid zoo hij in den Raad van State sedert jaren deel heeft genomen aan de behandeling der koloniezaken, van de veelzijdige inlichtingen, hier te lande van oud-ingezetenen der overzeesche gewesten verkrijgbaar, omringd en partij trekkende, het bestuur zelfstandiger, onpartijdiger en met meer zedelijk gezag, dan meestal een gewezen koloniaal ambtenaar, zal kunnen handhaven.

Tengevolge dezer overwegingen dragen wij aan Uwe Majesteit voor:

Voor het departement van Finantiën den Heer van Bosse[4];

Voor dat van Marine den Heer Hugenholtz[5], lid van de Tweede Kamer;

Voor dat van Oorlog den Heer Storm van 's Gravesande[6], lid der Tweede Kamer;

Voor dat van Koloniën den Heer van Sonsbeeck[7], lid van den Raad van State.

4 P.P. van Bosse (1809-1879), eerst referendaris bij het Ministerie van Financiën, daarna van 1848-1879 vier maal minister van Financiën en tweemaal minister van Koloniën.

5 I.Th. ter Bruggen Hugenholtz (1801-1871) was van 1822-1839 officier bij de Marine. Vestigde zich daarna in Dokkum, waar hij met zijn zwagers, de Fockema's, in zaken ging. Vurig aanhanger van Thorbecke, lid van de gemeenteraad van Dokkum, lid van de Provinciale Staten van Friesland, van 1848-1865 lid van de Tweede Kamer. Lid van de Raad van State van 1865 tot aan zijn dood.

6 C.M. Storm van 's Gravesande (1809-1880) was van 1830-1843 genie-officier. Lid van de Tweede Kamer van 1849-1879. Liberaal.

7 H. van Sonsbeeck (1796-1865), advocaat, later rechter te Zwolle. Van 1834-1838 lid van de Provinciale Staten van Overijsel, in 1842 lid van de Raad van State. Van 1849-1852 minister van Buitenlandse Zaken en R.-K. Eredienst.

In vereeniging met deze personen meenen de ondergeteekenden verpligt te zijn, zich ter beschikking van Uwe Majesteit te stellen, de eerste voor het departement van Binnenlandsche, de tweede voor dat van Buitenlandsche Zaken.

De tweede ondergeteekende is tevens bereid om zich ad interim met het departement van Justitie te laten belasten, totdat de definitieve voordragt, thans nog afhankelijk van eene onderhandeling, die op eenen afstand moet worden gevoerd, zal kunnen geschieden[8]. ---

Thorbecke, Nedermeyer van Rosenthal die, afwezig, den eerstondergeteekende heeft verzocht tevens voor hem te teekenen[9].

8 Bijeenkomst op Dinsdag 16 Oktober 1849.

Aanwezig waren: de Koning, *Donker Curtius*, *Lightenvelt en de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard. Aantekeningen van Van Rappard*[1].

Z.M.: leest missive van den Heer Thorbecke aan den Heer Donker Curtius. Betwijfelt of Nedermeyer van Rosenthal heeft geautoriseerd om voor hem te teekenen zóó gewigtig stuk. De eer van dien Heer is daarbij in het spel.

Lightenvelt: meent, dat afgesproken zal zijn vóór vertrek. Zoo lang van Rosenthal niet desavoueert, er geloof aan te schenken.

Donker Curtius: zou gevraagd hebben aan van Rosenthal of, zoo'n onbeperkten last had gegeven. Ook omdat heeft gemeend dat in anderen vorm tot Uwe Majesteit zou zijn gekomen.

Z.M.: gedrag van Nedermeyer van Rosenthal laakbaar - in zulke gewigtige omstandigheden loopt men niet weg - kent

8 Deze onderhandelingen golden G.I. Bruce (1803-1850), gouverneur van Overijsel of J.E. baron van Panhuijs (1808-1878), gouverneur van Friesland.

9 Deze brief is door Thorbecke geschreven. Onder zijn eigen handtekening heeft hij de naam van Nedermeyer van Rosenthal geschreven en er de boven aangehaalde zin aan toegevoegd.

1 Deze kladnotulen zijn door Van Rappard heet van de naald neergeschreven en hebben daardoor ook iets van de stemming vastgelegd. Van Rappard hield er een eigen systeem van afkorten op na, dat men ook aantreft in de kladnotulen van de kabinets- en ministerraad. Deze afkortingen en de slordigheid van het handschrift maken deze en volgende kladnotulen vaak zeer moeilijk leesbaar.

men geene familie - grenst aan hoogverraad - eens hier gekomen moet hier blijven[2].

Donker Curtius: Zijne dochter heeft eene bloedspuwing gekregen.

Z.M.: Zal hij niet stoppen. Mijne zuster is gisteren te Biljoen gekomen. Zou daarheen ook gaarne gegaan zijn[3].

Z.M.: Leest hierop brief van Thorbecke aan Hoogstdenzelven. Ze hebben geen woord van mij gehoord omtrent rigtsnoer, welke ik volgen wil. Wil geen Kabinet 't welk meerderheid van 2e kamer wil volgen welke niet bestaat. 't Algemeen belang moet de eenige rigtsnoer opleveren; niet de meerderheid der Kamer. De opinie der Natie is glad neven die der Kamer. Vindt geene vrijheid als Souverein om die te passeeren. Zij is sedert '48 merkbaar in meer gouvernementeelen zin gestemd, dan afgeschilderd is. Zij wilde wel verandering in de Grondwet; *maar* (is niet persoonlijk tegen U Mijnheer Donker Curtius, in U heb ik geene subversive gevoelens ontdekt). De Regering moet haar kracht vinden in 't welbegrepen belang des Vaderlands en 't Ministerie moet de Kamer aan den haak laten verrotten. Wanneer de Regering alles doet om de wetten goed voor te dragen en de Kamer desniettemin de wet amendeert, dan ze laten loopen naar de 1e Kamer, daar zullen er van de 8 geamendeerde ontwerpen 7 worden verworpen. De 1e Kamer wil de Grondwet niet in subversiven zin uitgevoerd. Daarvan resultaat dat de bezadigde opinie den vinger in den grond zal steken[4]. Men zal de 1e Kamer gouteren en de 2e afkeuren. Wanneer deze meer en meer gevallen, dan haar te ontbinden. (Z.M. leest verder). De onvruchtbaarheid der zitting alleen te wijten aan den onbegrijpelijken, onverantwoordelijken onwil van de 2e Kamer. Dat hebben de kiezers niet gewild.

(Z.M. leest verder). Op mijn hoog standpunt kan ik mij geen denkbeeld maken van eene Kamer, die glad is neven de Natie. Dus wil hij haar bestaan instandhouden[a] en vaste instellingen

2 Zie voor de afwezigheid van Nedermeyer van Rosenthal ook Herinneringen van Jhr.mr.Boreel van Hogelanden,voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, in: *B.M.H.G.*, 52e deel (1931), p. 374 vlg

3 's Konings zuster Sophie, gehuwd met Karl Alexander van Saksen-Weimar. Biljoen bij Arnhem, aan de straatweg Arnhem-Duitsland.

4 Een boer steekt de vinger in de grond om aan de vinger te ruiken met wat voor grond hij te doen heeft.

a Deze lezing is onzeker. De afkorting is gecorrigeerd. Men kan ook lezen: Vasthouden.

in constitutioneelen zin, geene licence. Indien de Kamer werkelijk uitdrukt 't gevoelen der Natie zou ik er zoo veel respect voor hebben, als ik ze nu veracht.

(Z.M. leest verder). 't Ministerie dient wel zeker te zijn van de hooge commercies[b]. Ik vind geene vrijheid geheel te hernieuwen; maar wel aan te vullen en dezen en geenen er uit te ligten. 't Tegenwoordige Ministerie niet zoo almachtig zwak. Zie 't gebeurde met Keyser te Amsterdam[5], als ook de voordragt van het Ministerie zelf[6], waarbij zij zeggen dat er geene formeele desapprobatie is gegeven van de Regeringsbeginselen. Daarom wil ik Lightenvelt, van Heemstra[7], van den Bosch[8], Mutsaers[9] enz. handhaven.

(Z.M. leest verder). De suppressie der Eerediensten vroeger afgekeurd als zullende opleveren brandon de discorde.

Ik voeg mij geheel bij die opinie. Ofschoon de grondwettige pligt als Koning van mij onpartijdigheid eischt, zal elk echter beseffen, dat de Historie van het Huis mij niet indifferent kan zijn.

Hoop dat de Hemel mij beware, dat ik niet eenmaal partij zal moeten kiezen maar in dat geval zal ik de protestantsche zijde moeten kiezen. Mijne voorvaderen hebben echter nooit het protestantisme in dien exclusieven zin uitgelegd, als nu vele heethoofden. Integendeel de essence van het Protestantisme is verdraagzaamheid. Ik zal dan ook altijd verdraagzaam wezen; maar de opheffing der Eerediensten als brandon de discorde zullende worden aangezien kan ik hiertoe niet overgaan. Kan zich niet begeven in 't systema van transacties met de Kamer. Loven en bieden, hiertoe zal ik mij nooit prêteren. Kweekt partijzucht, tweedragt aan. Al maakt dan de 2e Kamer er eene conditie van, dan moet zij er de verantwoordelijkheid voor dragen; maar van mij zal het niet uitgaan. Ik refuseer het bepaald.

De § wegens de koloniën levert het criterium van de gehele

b Men kan ook lezen: commissies.

5 Mr. L. Keyser, hoofdredacteur van het Algemeen Handelsblad.

6 De ontslagaanvrage, gepubliceerd in de *Staatscourant* van 29 september 1849.

7 S. baron van Heemstra (1807-1864), minister van Hervormde Eredienst in het aftredend ministerie. Behoorde tot de Negen-mannen.

8 E.B. van den Bosch (1789-1851) schout-bij-nacht, in 1848 en 1849 tijdelijk minister van Marine en Koloniën.

9 J.A. Mutsaers (1805-1880), minister van R.-K. Eredienst in het aftredend ministerie. Sinds 1841 lid Tweede Kamer.

zaak. Ziet de positie van 't land in op de volgende wijze. Schuldenlast - Nationale eer. Koloniën voordeelig slot, misschien daardoor gelegenheid later om de lasten der lagere volksklasse te verligten. Koloniën plegtanker van de Staat. Wel toe te zien op welken grond het te leggen. Zal men daarvoor democratischen of autocratischen grondslag kiezen? Ik geloof 't laatste. In Raad van State zeldzaam de rede van koloniale zaken. Prisez daarvoor het afzonderlijk besluit wegens het roepen in den Raad van ambtenaren uit de Koloniën. Volledige theoretische en praktische kennis van de Koloniën kan geen lid van Raad van State hebben. Ik moet mij verplaatsen in de ware appreciatie van een Minister van Koloniën en wat hij in zich moet vereenigen. Volledige kennis der bevolking en van het regeringsbeginsel, dat past voor de koloniën - en of de praktijk de ware toepassing in zich bevat van die beginselen en welke de invloed daarvan op de populatie - van de relatiën van 't regeringsbeginsel met de koloniën en 't Moederland en omgekeerd. Morele zelfstandigheid zal een zoodanig Minister van Koloniën niet hebben. De Gouverneur-Generaal heeft de Regeering reeds verzwakt, ziet dus geen heil, indien Regeringsbeginsel nog moet worden verzwakt.

Voor Finantieel Departement van Bosse, heb daar niets tegen.

Voor Marine Departement en Militair Departement bepaald neen. Hugenholtz en Storm van 's Gravesande zijn bij Marine en Leger gemepriseerd. Niet omdat zij zoo héeten; maar omdat er op kleeft 't verwijt dat op meerdere zee- en landofficieren die rijk huwelijk gedaan hebbende, voor de familie, de dienst moesten verlaten. 't Leger renieert die personen als hunne kameraden. Zij kunnen dus niet den morelen invloed hebben, welke noodzakelijk is. Daarenboven zij zijn niet geweest Hoofdofficieren. Hebben dus geen talent kunnen deployeren wegens leiding van officieren. Hugenholtz was Luitenant [ter zee] van de 2e klasse, geen over*wicht*. Storm van 's Gravesande 1e Luitenant Ingenieur, heeft eenig leven gemaakt door 't publiceeren van leercursus: dus als een schoolopziener. Betwijfelt, of deze personen de morelen invloed zullen hebben. Hoe meer er over nadenkt, hoe meer ziet, dat volslagen incapabel zijn voor de voorgestelde betrekkingen.

Voor Koloniaal Departement Van Sonsbeeck. Veel aptitude als regtsgeleerde maar pikant, onverdragelijk lid van Raad van State. Wanneer hij in zoo hooge betrekking wordt geroepen, zou menig persoon blesseren, zonder het te willen. Maar ik ga

verder; tegen 't benoemen van Sonsbeeck verzet ik mij bepaald om de eenvoudige reden, dat Rochussen[10], zoodra de tijding van de benoeming van Van Sonsbeeck komt, dadelijk zal terugkeeren en zijn betrekking nederlegt.

Men denke aan de geschiedenis met Grooff[11] waarin Gouverneur-Generaal naar mijn inzien volkomen gelijk heeft gehad, want het gezag van het Gouvernement moest gerespecteerd worden. Van Sonsbeeck is daarentegen zeer onverdraagzaam. Men zou dus in de noodzakelijkheid zijn gesteld om over te gaan tot de keus van Gouverneur-Generaal.

Voor Binnenlandsch Departement niet tegen Thorbecke ofschoon de auteur is van 't amendement op de wet der kroondomeinen. Ik mepriseer hem dus; maar ik zal hem tolereeren; maar ook niet meer.

Voor Buitenlandsch Departement verzet er zich bepaald tegen omdat ik contrepoids tegen hem wil hebben in persoon, karakter en talenten als de Heer Lightenvelt die zoo veel bewijzen heeft gegeven van loyauteit en désintéressement. Voor Justitieel Departement respecteer ik de redenen van Donker Curtius ofschoon ik er mij niet bij kan nederleggen. Dus voor Justitieel Departement Nedermeyer van Rosenthal.

De Heer Wichers[12] wil demissie op zijne vroegere aanvrage, niet op grond van 't gemeenschappelijk aanzoek van de Ministers, waarvan hij de verantwoordelijkheid niet wil deelen[13].

Dit stuk draagt mijne groote ontevredenheid weg, omdat hij, Thorbecke altijd zal schipbreuk lijden zoo lang hij met zijn principe zal voortgaan van suffisentie. Ik kan niet admitteeren

10 J.J. Rochussen (1797-1871) gouverneur-generaal van Indië sinds 1845.

11 In 1845 kwam Monseigneur I. Grooff, voordien pastoor in Paramaribo, als apostolisch vicaris naar Batavia. Uit Nederland bracht hij vier geestelijken mee, die niet door de Koning waren benoemd, zodat ze in Indië niet voor officiële functies in aanmerking konden komen. Grooff ontsloeg drie pastoors die hem onwelgevallig waren en benoemde in hun plaats drie van de vier meegebrachte geestelijken. Gouverneurgeneraal Rochussen verzocht Grooff eerst een benoeming door de Koning voor de drie geestelijken aan te vragen. Grooff weigerde dit en werd door Rochussen uitgewezen.
F.W. STAPEL, *Geschiedenis van Nederlands Indië* (1940), I, p. 265.

12 Jhr. H.L. Wichers (1800-1853), minister van Justitie, had om gezondheidsredenen op 3 augustus zijn ontslag aangevraagd. Op 25 augustus ging hij voor onbepaalde tijd met verlof.

13 Zie voor de beraadslagingen van het ministerie De Kempenaer-Donker Curtius over het voortbestaan van dit ministerie WITLOX, *a.w.*

voordragt van 3½ pagina's. Wil dat ik mij zal aansluiten aan hem, zonder dat hij zijne beginselen doe kennen. Hij moet van haver tot gort zijn stelsel van Binnenlandsch en Koloniaal Bestuur doen kennen. Speciaal 1e welke grieven tegen 't Gouvernement? 2e welke de fautive stelsels die men volgt: te gelijk, hoe de fouten te repareeren.

Mijn wensch, dat J.C. Baud er in kome. Tegen de zaakkennis van dezen in koloniale zaken kan Thorbecke niet opzeilen.

Maar dit Ministerie verwerpende moet men met ander Ministerie voor [den] dag komen.

Justitieel Departement: Nedermeyer van Rosenthal. Buitenlandsch Departement: Lightenvelt. Koloniaal Departement: J.C. Baud. Binnenlandsch Departement: Thorbecke. Finantieel Departement: van Bosse. Militair Departement: Generaal van Spengler[14]. Marine Departement: van den Bosch. Hervormde Eeredienst Departement: van Heemstra. Roomsch-Katholijke Eeredienst Departement: Mutsaers. (Eloge van Van Spengler).

A propos van Koloniaal Departement. Thorbecke heeft den Heer van Swieten[15] die zich alleronbeschofst tegen van den Bosch gedragen heeft voor Koloniale Zaken willen hebben, maar deze heeft bedankt; doch hij is niet anders (van Sonsbeeck) dan de adjudant van Van Swieten.

Donker Curtius: Nedermeyer van Rosenthal heeft bepaald zijn veto over dien persoon uitgesproken bij mij aan huis 4 October.

Thorbecke heeft reeds nu 25% verloren, maar men mag hem geene andere benoemingen zoo t'huis zenden. Mijne denkbeelden gaan hierheen (leest eene Pro Memorie[16] na vooraf eenige punten uit Z.M. discours te hebben gereleveerd).

Nedermeyer van Rosenthal eerder gegaan dan afgesproken. Nooit gesproken van Buitenlandsch Departement. 't Gevoelen van U.M. wordt door alle gecenceerde menschen gedeeld; maar in Staatszaken niet genoeg. Men wil dat Thorbecke beproefd worde. Allervreemdst dat Ministerie zal optreden, 't welk niet heeft opengelegd zijne beginselen. Thorbecke wil dit niet, geeft geen zwart op wit. Zonder uit te laten, vragen: welk programma zij hebben? Indien dat inkomt, dan Z.M. zich omringen met de

14 Jhr. J.Th. van Spengler (1790-1856), generaal-majoor.
15 J. van Swieten (1807-1888), kolonel, oud-gouverneur van Sumatra's Westkust.
16 Memorandum van Donker Curtius no. 4.

[*] sommiteiten des lands. Raad van State, Ministers van Staat, Buitengewone Staatsraden.

Schimmelpenninck van der Oye[19], van Hall Sr.[20] aan die voor te dragen 't programma, vragen wat raadzaam, dat Ministerie aan te nemen, of Ministerie buiten de Kamer, om eens vooral af te snijden, dat men Kamer make tot marchepied. In dat geval bijkans dezelfde personen, maar Bruining[21] voor Marine Departement, Bruce voor Binnenlandsch Departement, Van Panhuys voor Justitieel Departement. Eerediensten blijven tot nader besluit. Van Doorn als Vice President hersteld. Zou willen geschreven hebben als volgt

(fiat insertio)

Lightenvelt: Stapt hêen over den vorm. Indien 't personeel niet aan U.M. behaagt, is de combinatie niet als eene ernstige zaak te beschouwen. Van Bosse en van Sonsbeeck zijn als twee poden. Storm van 's Gravesande en ter Bruggen Hugenholtz als conditio sine qua non komt niet gelooflijk voor; even zo van Sonsbeeck. Dus gehalte en bestemming doet betwijfelen. Voorstellers wel overtuigd, dat behoeften van 't oogenblik die radikale hervorming niet vordert.

Bij de 2e Kamer de meening uitgedrukt, dat niet alle Ministers zouden weggaan. Men moet ook 't oog hebben op de 1e Kamer, anders zou de oppositie zich kunnen verplaatsen. Opheffing van Eeredienst Departementen onbepaalde assertie. Uit geene enkele daad van de Kamer kan die worden opgemaakt. Wat blijft er van 't Koninklijk prerogatief? Zij kunnen ook niet ernstig willen geheel nieuwe hervorming van het Ministerie. Indien echter ernst was met die combinatie, dan glad van de hand te wijzen. Echter vooraf hooren op artikelen. Indien wel wijziging, dan onderhandelen waartoe Directeur van Kabinet. Eene wijziging in 't belang van de voorstellers, want zij kunnen niet anders willen, dan te treden in een viabel kabinet. Na 4 weken

* *In de marge:* Baron van Doorn[17], van Ewijck[18].

17 H.J. baron van Doorn van Westcapelle (1786-1853), oud-minister, vice-president van de Raad van State.D.J. van Ewijck van Oostbroek en de Bilt (1786-1858), gouverneur van Drenthe, later van Noord-Holland, staatsraad in buitengewone dienst.

19 W.A. Schimmelpenninck van der Oye van de Poll (1800-1872), gouverneur van Gelderland.

20 F.A. van Hall (1791-1866) oud-minister van Financiën. Waarschijnlijk met senior aangeduid ter onderscheiding van zijn jongere broer Jacob, hoogleraar rechtsgeschiedenis en handelsrecht aan de Universiteit van Utrecht.

21 P. Bruining (1802-1855), kapitein-luitenant ter zee.

slechts onvolledig Ministerie; een interimair voor een belangrijk Ministerie, dat zoo veel behoefte heeft aan vast Minister. Nieuwe combinatie zou ook met haar beginselen moeten voor den dag komen. De vraag omtrent de beginselen voorbehoudens 's Konings keuze omtrent de personen.

Wijziging der combinatie eerst beproeven, wanneer dat mislukt dan interpellatie omtrent de beginselen. Schok toegebracht aan 't hiërarchisch beginsel bij leger[a] en vloot, niet gewettigd door buitengewone gaven der individus of buitengewone omstandigheden.

Ontslag van de onderhandelaars[b].

Dus eerst beproeven combinatie van Z.M.[22] dan wanneer afspringt, interpellatie op artikelen[b].

Donker Curtius: men bedriegt zich in Thorbecke als men zou denken dat hij à tout prix een portefeuille begeert.

Na verdere wisseling van gedachten besloten op morgen voormiddags te 10 uur te continueeren; en geeft Z.M. last Prins Frederik en Hendrik mede tot de conferentie te roepen[b].

9 De combinatie van de Koning

Bij de notulen van Van Rappard zijn twee velletjes met aantekeningen in het handschrift van de Koning opgelegd. Op het eerste velletje heeft de Koning een ministerie genoteerd in de door hem gewenste samenstelling. Waarschijnlijk naar aanleiding van het besprokene in de bijeenkomst van 16 October heeft hij enige namen doorgestreept en door andere vervangen. Op het eerste velletje de volgende aantekeningen.

Mr. D. Donker Curtius, Justitie (*doorgestreept en in plaats daarvan:* Nedermeyer van Rosenthal).

Mr. Lightenvelt, Buitenlandsche Zaken.

Mr. J.C. Baud, Koloniën.

Mr. van Panhuys, Binnenlandsche Zaken (*doorgestreept en in plaats daarvan:* Protestantsche Eeredienst. *Later ook Van Panhuys geschrapt*).

Mr. Thorbecke, Binnenlandsche Zaken (*toegevoegd:* of Bruce).

Mr. baron van Heemstra, Protestantsche Eeredienst.

Mr. Mutsaers, Rooms-Catholijke Eeredienst.

Mr. van Bosse, Financiën.

a In de tekst staat beginsel. Dit moet een verschrijving zijn.
b Alinea's en zinnen die door een bredere marge van de rest van de tekst onderscheiden zijn.
22 Voor deze combinatie zie hieronder no. 9.
b Alinea's en zinnen die door een bredere marge van de rest van de tekst onderscheiden zijn.
b Alinea's en zinnen die door een bredere marge van de rest van de tekst onderscheiden zijn.

Mr. Ridder Generaal-Majoor titulair de Stuers[1], oorlog (*doorgestreept en in plaats daarvan*: Jhr. Generaal-Majoor van Spengler).

Marine tijdelijk aan Koloniën opdragen (*doorgestreept en in plaats daarvan:* Schout-bij-nacht Van den Bosch).

Baron van Doorn van Westcapelle, Vice-President van den Raad van State.

Op het tweede velletje heeft de koning de verbeterde aantekeningen van het eerste velletje genoteerd, nu echter de namen van de departementen in 't Frans. Achter Thorbecke tekent hij aan: *si Thorbecke refuse Bruce*.

10 Notities van Van Rappard[1]

De voorgedragene combinatie is incompleet.

Voldoet niet wegens de personen, geeft geen waarborg ten aanzien van de beginselen. Hoe nu te handelen volgens Donker Curtius.

[*] programma vragen,

brengen in Raad van State aangevuld met Ministers van Staat enz. enz. daaraan vragen: of Ministerie geheel buiten de Kamer behoort te worden geconstitueerd.

Hiertegen:

twijfelachtig of Thorbecke c.s. zich aan dergelijke keuring zullen onderwerpen.

zamenstelling van en behandeling der zaak bij dezen gemengden Raad moeijelijk.

Maakt inbreuk op, verzwakt althans de uitoefening van koninklijk praerogatief.

Indien de Raad zegt: ja, aannemen;

zal men dan aannemen?

Indien de Raad zegt: neen, Ministerie buiten de Kamer. Wat heeft men dan nog gewonnen?

Iets anders wanneer men twee combinaties en twee programma's gereed had; maar ook dan nog schade voor Koninklijk praerogatief.

1 H.J.J.L. de Stuers (1788-1861), generaal-majoor tit. b.d. Niet te verwisselen met zijn nog dienstdoende broer generaal-majoor F.V.H.A. de Stuers (1792-1881).

1 Deze notities, gedateerd op 17 October, zijn waarschijnlijk door Van Rappard gemaakt naar aanleiding van de bespreking van de vorige dag.

* *In de marge is door Van Rappard met potlood aangetekend*:
Zaak te bespoedigen, maar maat vol te meten. Dus programma vragen. Maar zal men zich niet tevens uitlaten over de combinatie.

Volgens de denkbeelden van Lightenvelt.

Zou men programma kunnen vragen, doch te gelijk duidelijk genoeg te kennen geven, dat men, bij goedkeuring, nog niet gediend is van personen.

Zullen zij zich daaraan onderwerpen?

Helt dan ook meer over tot voorstel ter wijziging.

Deze weg de natuurlijkste en in zoo verre de meest aannemelijke ook omdat, misschien, tot resultaat kan leiden.

Maar in dat geval

moet de innige overtuiging des Konings kunnen worden aangevoerd, dat die combinatie niet goed.

moet een bepaald, ander personeel daaraan tegen over gesteld kunnen worden,

zou daarmede moeten verbonden worden de vraag van een programma.

Zal rekkelijk maken indien zij werkelijk oneens zijn.

De punten voor het programma te bepalen tot de gewigtigste. Dus te kennen geven: dat de combinatie in haar geheel 's Konings goedkeuring niet wegdroeg; dat zich bepaald niet konde vereenigen met de keus van....[a] maar dat, al ware het ook hiermede anders gelegen, Z.M. zich niet zoude kunnen decideeren, wanneer Hoogstdezelve niet wist hoe de Heeren dachten over...[a].

Daarna afwachten wat zij hierop antwoorden.

11 Bijeenkomst op 17 Oktober 1849

Aanwezig waren: de Koning, Donker Curtius, Lightenvelt, Prins Frederik, Prins Hendrik en Van Rappard. Aantekeningen van Van Rappard.

Lecture van brief van Thorbecke. Resumtie van hetgeen Z.M. daarop heeft aangemerkt.

Donker Curtius: doet verslag van al het voorgevallene, sedert hij door Z.M. geroepen werd.

De geest van de meesten was, dat Thorbecke was eene necessiteit van 't oogenblik.

Had geen Ministerie gereed.

3 October conferentie van Thorbecke en Rosenthal bij Donker Curtius[1]. 4 October van Bosse gereed indien de beginselen van

a In hs. opengelaten.

a In hs. opengelaten.

1 Vgl. de door Donker Curtius geschetste gang van zaken met het overzicht bij ALBERTS, *a.w.*, p. 53 vgl.

Regering en bepaald van de finantiën en de handel met zijne denkbeelden overeen kwamen. Thorbecke gezegd, dat hij de man niet was, zoo als men afschilderde; dat hij niet tot ultramaatregelen zou willen komen; - niet zoo ver zou gegaan zijn als nu in sommige wets-ontwerpen geschied.

5 October de zaak aan hen overgelaten. Van Bosse heeft zich ook niet verder mede gemoeid.

Storm van 's Gravesande en Hugenholtz hebben aanvankelijk geweigerd; doch Thorbecke heeft hen belezen.

Gericke[2], Heldewier[3], Boreel van Hogelanden hebben achtervolgends bedankt; Nedermeyer van Rosenthal wil zich nu en désespoir de cause met Buitenlandsch Departement belasten. Van J.C. Baud wil Thorbecke niets weten, meenende dat zijn naam 't Ministerie zou compromitteeren. Schetst den toestand der Kamer - vreemde, rijpe en groene bestanddeelen - wel gelegenheid echter om meerderheid te formeeren; maar Thorbecke, van Hall en anderen die boos waren, dat wij de Grondwetsherziening hadden tot stand gebracht, hebben uit wrevel niet gewild. Intusschen altijd onwil tegen de Regering geopenbaard door de Kamer, in deze omringd door de dagbladen; waarbij Thorbecke altijd voorop werd gezet. Van daar de meening, dat hij de man moest wezen; maar nu hij à l'oeuvre moet komen blijkt 't dat hij niet kan; hij heeft ook geene beginselen: weigert ze ook schriftelijk te geven. Is als lid der Kamer verder gegaan, dan hij wel als Regeringspersoon zoude kunnen willen.

Geeft verder op, wat nu te doen, 't geen overeenkomt met het op gisteren voorgedragene.

Lightenvelt: in gelijken zin als gisteren. Hoe zij v e r e e n i g d denken.

Goed, dat Z.M. zich omringe van invloedrijke mannen; maar dan moeten wij van onze commissie ontslagen worden. Voorziet, dat niet noodig zal zijn.

Thorbecke zal elken dag verliezen door zijn dralen, zijne onmagt. Menschen, die op onderste sport der militaire hiërarchie staan, op den bovensten trap te brengen, moet geweldigen schok geven aan de militaire hiërarchie.

Donker Curtius: merkt nog aan, dat zij niet als sommiteiten

2 J.L.H.A. baron Gericke van Herwijnen (1814-1899), gezantschapssecretaris te Parijs.

3 Jhr. A.W.L.M. Heldewier, gezant in Sardinië.

van de Kamer konden beschouwd worden, noch als Presidenten van Sectiën, noch als rapporteurs benoemd.

Prins Frederik: moeijelijk om reeds dadelijk eene opinie te geven; maar toch bereid te zeggen, waarheen naar zijn inzien zou moeten gaan. Kan over het algemeen wel deelen de algemeene beschouwingen. Acht Thorbecke ook de ultima ratio. Vleit echter, dat zij niet in staat zullen zijn het te geven. De punten moeten categorisch worden aangewezen. Maar in hoe verre zijn Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal in naam van Z.M. uitgenoodigd een Ministerie zamen te stellen?

Donker Curtius: hem gevraagd, of hij zich zoo zou kunnen omringen dat daaruit voordragt van Ministerie zou kunnen voortvloeijen. Daarna is hij opgeroepen en hem gezegd, dat Z.M. niet tegen hem zou hebben, in geval hij zich zoude omringen van geschikte personen. Wij kunnen geen programma uit eigene beweging vragen; maar het kan door onze tusschenkomst geschieden.

Prins Frederik: denkt omtrent personen even als de overige Heeren. Kan niet begrijpen, hoe 't denkbeeld in welgeorganiseerd hoofd is opgekomen.

Donker Curtius: gelooft wel, dat wijziging in personeel zouden toelaten.

Prins Frederik: huiverig om het tweede toneel op te voeren. Dringt aan op 't nemen van maatregelen ten einde met ander Ministerie gereed zij want het duurt te lang. Meent ook, dat moet worden opgemerkt, dat persoon voor Justitieel Departement ontbreekt en dat toch wenschelijk dat die mede 't programma onderteekent.

Donker Curtius: Baud laten komen.

Prins Hendrik: heeft geene bijzondere aanmerkingen. Alleen wenscht te weten, of in 't publiek bekend is, dat de 2 Heeren belast zijn met het vormen van Ministerie? Daarvan zal veel afhangen of die Heeren 't vertrouwen zullen behouden of niet. Anders zou men 't spoedig kunnen werpen op de aftredende Ministers. Niets beter, dan programma te vragen, ten einde de schuld geheel op de 2 Heeren te werpen.

Donker Curtius: wijst op 't artikel, nu acht dagen geleden, in de Staatscourant opgenomen[1].

1 Dit bericht, gepubliceerd in de *Staatscourant* van 11 oktober 1849, luidt: ‘Ten einde alle verkeerde uitstrooisels tegen te gaan, worden hier de volgende daadzaken opgegeven. De heren Lightenvelt en Donker Curtius hebben, onmiddellijk na 's Konings komst van het Loo, verslag gedaan van hunne inzigten omtrent de vorming van een ministerie, dat het vertrouwen des Konings zoude kunnen erlangen. Met mannen van onderscheiden kleur is gesproken, maar bepaaldelijk zijn de heeren Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal opgeroepen en sedert eenige dagen in de residentie, om te beproeven een combinatie tot stand te brengen, welke den Koning zoude kunnen worden aangeboden. Zij hebben zich met den heer van Bosse in verband gesteld; de uitslag hunner werkzaamheden wordt afgewacht. Alle andere geruchten zijn van grond ontbloot’.

[*] Berigt in de Staatscourant van heden te plaatsen[a].

Missive uit Kabinet aan D. Donker Curtius om aan Thorbecke programma te vragen[a].

12 Concept van mededeling in de Staatscourant, 17 Oktober 1849[a1]

Z.M. heeft den 15 den dezer van den Heer Thorbecke door tusschenkomst van den Heer Donker Curtius, ontvangen een voorstel van eenige personen, welke als hoofden van de meeste ministerieele departementen in aanmerking zouden kunnen komen; Z.M. heeft alvorens eenige beslissing te nemen den Heer Thorbecke doen uitnodigen, om in v e r e e n i g i n g met de door hem aangewezen personen het programma hunner beginselen aan Z.M. mede te deelen.

13 De directeur van het Kabinet des Konings van Rappard aan Donker Curtius, 17 Oktober 1849[a1]

* *In de marge:* Beiden gearresteerd.

a Deze zinnen zijn door een bredere marge van de rest van de tekst onderscheiden.

a Deze zinnen zijn door een bredere marge van de rest van de tekst onderscheiden.

a Dit concept komt op een vel tweemaal voor. Het eerste is in het handschrift van Donker Curtius. Het tweede, in het handschrift van Lightenvelt, is bijna gelijkluidend met het concept van Donker. Lightenvelt heeft slechts de woorden: *alvorens eenige beslissing te nemen* toegevoegd.

1 Dit bericht is gepubliceerd in de *Staatscourant* van 18 oktober 1849.

a Deze brief is aanwezig in concept en in afschrift. Het concept wekt op het eerste gezicht de indruk dat het van Van Rappard is, omdat datering, adres en ondertekening duidelijk in het handschrift van Van Rappard zijn. De rest is echter door Donker geschreven, wiens handschrift enige overeenkomst heeft met dat van Van Rappard. Papier en inkt zijn van het type, dat Van Rappard placht te gebruiken. In het concept treft men twee soorten correcties aan: 1e correcties van Donker met pen en inkt van eigen type; 2e correcties van Van Rappard. Een en ander doet veronderstellen, dat Donker de brief geschreven heeft bij Van Rappard op het Kabinet en hem thuis nog eens doorgenomen heeft. Van Rappart heeft daarna het concept gecorrigeerd.

1 Deze brief heeft Odilon Périer als bijlage afgedrukt achter *Dirk Donker Curtius*, *ministre d'état Néerlandais* (1876), p. 144.

[*] Ingevolge de beveelen van Z.M. heb ik de eer ter Uwer kennis[b] te brengen, dat de Koning[c], ontvangen hebbende de lijst van persoonen, welke in aanmerking zouden kunnen komen om aan het Hoofd van Ministerieele Departementen te worden geplaatst, welke lijst U door den Heer Thorbecke op eergisteren[d] is toegezonden[e], van gevoelen[f] is zijn oordeel daarover te moeten opschorten[g] totdat zij, die op die[h] lijst zijn geplaatst, ter kennis[i] van Z.M. zullen hebben gebragt[j] de algemeene beginselen, waarop zij het Ministerie[k] zouden aanvaarden en meer bepaaldelijk:

1e waarin die beginselen verschillen van die der tegenwoordige[l] Ministers;
2e welke hoofdwijzigingen zij[m] willen brengen in de organieke wetten welke zijn voorgedragen en welke hunne beginselen zijn omtrent het regt van vereeniging en de verantwoordelijkheid der Ministers[n];
3e welke hunne denkbeelden zijn omtrent het leger en de zeemagt, en het stelsel van verdediging des Rijks;
4e welke beginselen zij zullen voorstaan omtrent het Koloniaal beheer en de tusschenkomst der wetgeving daarin[o] en omtrent vrijheid of bescherming[p] van Handel, Scheepvaart en Nijverheid;
5e welke hunne inzigten zijn omtrent de organisatie van het regtswezen;
6e welke hunne financiële inzigten omtrent het belasting-

* *Met potlood in de marge in het handschrift van Van Rappard*: Aan Mr. D. Donker Curtius - in duplo Van Bosse en Nedermeyer van Rosenthal. Exemplaren voor Z.M. en de beide Prinsen -
b Correctie Van Rappard, er stond: kennisse.
c Correctie Van Rappard, er stond: Z.M.
d Correctie Van Rappard, er stond: gisteren.
e Correctie Donker, er stond: ter hand gesteld.
f Correctie Donker, er stond: van oordeel.
g Correctie Van Rappard, er stond: opschorsen.
h Correctie Van Rappard, er stond: deze.
i Correctie Van Rappard, er stond: kennisse.
j Correctie Van Rappard, er stond: gebracht. Nog enige malen verandert Van Rappard ch in g.
k Correctie Donker, er stond: bestuur.
l Correctie Donker, er stond: afgetredene.
m Correctie Donker, er stond: de bedoelde personen.
n Door Donker toegevoegd: en welke hunne... der Ministers.
o Door Donker toegevoegd: en de... daarin
p Door Donker toegevoegd: of bescherming.

stelsel en hunne financiële plannen[q], bepaaldelijk ook ten opzigte van het overblijvend te kort van 1848 zijn, en eindelijk

7e welke hunne voornemens zijn omtrent de werkzaamheden[r] der Ministeriën van Eeredienst, die zij willen doen vervallen[s] en omtrent de buitenlandsche zendingen[t], de Academiën, Generaal Meesteren van de Munt, de Houtvesterij en meer andere onderwerpen vermeld in het verslag van 13 November 1849.

Op bevel van Z.M. moet ik de opmerking maken, dat, toen Z.M. de teugels der regering in handen nam, de Koning een Ministerie vond, dat zijne inzigten in een programma van 13 Mei 1848 en nader in het bovengenoemd verslag van den 13 Nov. daaraanvolgende[u] breedvoerig had uiteengezet; dat de Koning, dit Ministerie behoudende, kende de beginselen, waarmede het was bezield, welke het bij de Koning en bij de Vertegenwoordiging zoude voorstaan; dat deze stukken in de behandeling van zaken, zoo tusschen de Ministers onderling, als tusschen den Koning en hen, tot baken en rigtsnoer strekten; dat, naar het oordeel des Konings, vooral bij een geheele reconstitutie van het Kabinet, zoodanig programma onmisbaar is en bepaaldelijk de geschiktheid der leden van het kabinet door Z.M. moet worden getoetst[v] aan de zaken, welke zij kan geroepen worden tot stand te brengen[w].

Z.M. heeft mij tevens gelast aan U te verzoeken, dit schrijven onverwijld ter kennis van den Heer Thorbecke te brengen[x], terwijl Z.M. verwacht, dat aan deze uitnoodiging, zoo spoedig als de aard der zaak toelaat, gevolg zal worden gegeven.

q Door Donker toegevoegd: plannen.
r Door Donker toegevoegd: werkzaamheden der.
s Door Donker toegevoegd: die zij willen doen vervallen.
t Door Van Rappard toegevoegd: buitenlandsche zendingen.
u Correctie Van Rappard, er stond: 1848.
v Correctie van Rappard, er stond: getoest.
w De oorspronkelijke lezing is bij deze correctie niet meer te ontcijferen.
x Donker heeft de laatste alinea verkort. Eerst had hij geschreven: Z.M. heeft mij tevens gelast, U te verzoeken, dit schrijven onverwijld ter kennis van den Heer Thorbecke te brengen en het zelve tevens openbaar te maken, ten einde een ieder overtuigd worde, dat het de innigste begeerte van Z.M. is, den gang zijner regering op vasten voet te regelen en aan het oponthoud, uit de omstandigheden ontstaan, een uitkomst ten nutte der Natie [eerst stond er: van zijn bemind Volk] te geven, terwijl Z.M. verwacht...

14 Donker Curtius aan Van Rappard, 17 Oktober 1849

Waarde Vriend!

De Heer Rosenthal accepteert den brief van den Heer Thorbecke niet in zijn geheel en verlangt dus, dat ons stuk alleen aan den Heer Thorbecke worde geadresseerd en alleen van hem melding worde gemaakt. De concepten blijven dus zoo als zij zijn.

Met achting en vriendschap ---

Eigenh. oorspr.

15 Thorbecke c.s. aan de Koning, 19 Oktober 1849[a]

Sire,

Wij hebben de eer gehad kennis te nemen van het Kabinetsschrijven van den 17 dezer, door tusschenkomst van den Heer Mr. D. Donker Curtius aan den eerstondergeteekende geworden. Langs denzelfden ons tot dus verre alleen geopenden weg, nemen wij de vrijheid den uitslag onzer gemeenschappelijke beraadslagingen aan Uwe Majesteit mede te deelen, daarbij den eerbied, aan Uwe koninklijke waardigheid verschuldigd, aan de vrijmoedigheid parende, die mannen voegt, bereid geweest om de verantwoordelijkheid der handelingen van Uwer Majesteits Regering op zich te nemen.

Toen de beide eerstondergeteekenden op den 3en dezer maand ten huize van den Heer Mr. Donker Curtius waren bijeengeroepen, werd aan hen, in naam Uwer Majesteit, de vraag gerigt, of zij geneigd waren zich met de voordragt tot zamenstelling van een nieuw Kabinet te belasten[1].

Geheel doordrongen van de noodzakelijkheid om, zoodra mogelijk, een nieuw Ministerie daar te stellen, verklaarden de beide eerstonderteekenden zich daartoe bereid, en begonnen[b] zij zich, gedurende den loop van den volgenden dag, met de uitvoering van die taak bezig te houden. De uitslag zou door hen aan den Heer Donker Curtius, en door dezen aan Uwe Majesteit worden medegedeeld.

Wel bevreemdde het de eerstondergeteekenden dat een last van dusdanig gewigt aan hen op eene wijze werd opgedragen,

a Deze brief is niet in het handschrift van Thorbecke.

1 ALBERTS, *a.w.*, p. 51, neemt aan dat dit gesprek op 30 september heeft plaats gehad.

b Correctie, eerst was geschreven: begaven.

die aan hunne begrippen omtrent eenen constitutioneelen gang van zaken vreemd was. Wel vroegen zij zichzelven af, waarom Uwe Majesteit, indien Zij, in Hare oogen, de geschikte personen waren om zoodanige lijst op te maken, hen niet tot zich riep, en met hen niet van gedachten wisselde over den geest, waarin het nieuwe kabinet behoorde te worden zamengesteld. Maar, nog niet kunnende vermoeden dat gemis aan persoonlijk vertrouwen op hunne Regeringsinzigten die handelingen bestierde en alleen de openbare zaak voor oogen houdende, meenden zij in de gegevene omstandigheden zich aan den hun middellijk opgedragen last niet te mogen onttrekken. Het stond hun toch, tot op dat oogenblik, niet vrij, aan den van Uwe Majesteit ontvangen' last, eene andere uitlegging te geven dan dat Uwe Majesteit, de behoeften des oogenbliks doorgrondende en de openbare handelingen der beide eerstondergeteekenden, als een opgeslagen boek voor zich hebbende, in dat boek, de getuigenis las, dat zij aan de vorderingen des tijds zouden kunnen voldoen, en dat hun bekend karakter aan Uwe Majesteit de voldoende waarborgen opleverde dat zij, zoowel in de keuze der medeleden des Kabinets, als in alle volgende ambtshandelingen, in persoonlijk overleg met Uwe Majesteit, alleen het welbegrepen belang des Vaderlands in het oog zouden houden. Zij moesten zich beschouwen als eene voor Uwe Majesteit gekozene uitdrukking der parlementaire meerderheid, met welke het nieuwe Gouvernement, naar Uw aan den Heer Donker geopenbaard verlangen, behoorde overeen te stemmen.

Door deze natuurlijke uitlegging van het ontvangen mandaat, met eenig vertrouwen toegerust, aanvaardden de beide eerstondergeteekenden hunne, onder alle omstandigheden moeijelijke, maar in het tegenwoordig tijdsgewricht dubbel zware en ondankbare taak. Zij zullen Uwe Majesteit niet bezig houden met een omstandig verhaal hunner verrigtingen[2], maar zich alleen bepalen om, ter vestiging van het standpunt, waaruit Uwe Majesteit het tegenwoordig antwoord der ondergeteekenden gelieve te beoordelen aan Uwe Majesteit mede te deelen dat zij, uit louter pligtsbesef en met een levendig gevoel der opofferingen die zij, door verlating van hunne tegenwoordige gelukkige betrekkingen, aan de openbare zaak zouden brengen,

2 Voor een groot deel te vinden bij ALBERTS, *a.w.* en *Herinneringen van Boreel van Hogelanden*, *a.a.*

zich tot de eigene aanvaarding van Departementen van Algemeen Bestuur bereid hebben verklaard.

Ofschoon nu, ten gevolge van onvoorziene omstandigheden, de definitive voordragt voor één dier Departementen nog eenige vertraging moest ondervinden, meenden de eerstondergeteekenden zich echter verpligt de inzending der verlangde lijst niet langer uit te stellen. Zij zonden die lijst bij een eerbiedig schrijven van den 15 dezer, door tusschenkomst van den Heer Donker Curtius aan Uwe Majesteit in. Bij dat schrijven hebben zij, zoo beknopt mogelijk, de redenen ontwikkeld waarom, onder slechts eene uitzondering, een geheel nieuw Kabinet behoorde te worden zaamgesteld en de gronden aangeduid die hen tot het voorstellen eener vermindering der Departementen van Algemeen Bestuur hadden geleid. De personen die, bij dat eerbiedig schrijven, ter vervulling van openvallende Departementen van Algemeen Bestuur, aan Uwe Majesteit werden voorgedragen, waren allen, gedurende langeren of korteren tijd, in openbare betrekkingen werkzaam geweest en hunne nimmer verheelde gevoelens leverden dus, behalve de voordragt door de beide eerstondergeteekenden, gelijke waarborgen op, als geoordeeld moesten worden Uwer Majesteit, bij de opdragt eener zoo gewigtige taak aan de beide eerstondergeteekenden, voor oogen te zijn geweest.

Na dezen gang van zaken aan Uwe Majesteit te hebben herinnerd, en de gevolgtrekkingen te hebben aangestipt die als van zelve uit het gebeurde moesten voortvloeijen, mogen de ondergeteekenden aan Uwe Majesteit geenszins verbergen dat zij diep getroffen zijn door den inhoud van het Kabinetsschrijven van den 17 dezer. Zonder toch terug te komen op de boven aangeduide vreemde verhouding, die ook thans nog, door de tusschenkomst van een' derde, tusschen Uwe Majesteit en de personen, met de zamenstelling van een Kabinet belast, werd gehandhaafd, zonder noodig te hebben de verklaring af te leggen, dat alle de ondergeteekenden, zoowel tezamen als afzonderlijk, ten allen tijde gereed zouden zijn geweest om aan Uwe Majesteit, over alle regeringsonderwerpen, waarover het Uwer Majesteit zoude hebben kunnen behagen hen te onderhouden, hunneinzigten bloot te leggen, meenen zij, met bescheidene vrijmoedigheid, gelijk het gewigtig oogenblik die vordert, aan Uwe Majesteit te moeten te kennen geven dat, door dat Kabinetsschrijven, aan hen eene vordering werd gerigt die, met de constitutionele gewoonten in strijd, uit haaren aard voor voldoening onvatbaar en op een

blijkbaar wantrouwen in de bedoelingen en inzigten der ondergeteekenden gebouwd is, onder welks druk zij onmogelijk in de te aanvaarden taak zouden kunnen slagen.

Die vordering is met de constitutionele gewoonten in strijd. Ons toch is geen voorbeeld bekend dat een geschreven Regeringsprogramma in een' stand van zaken, gelijk aan dien waarin wij ons bevinden, door den Vorst, van zijne te benoemen Raadslieden is verlangd. In andere constitutionele landen is het meer of min gebruikelijk dat, bij de optreding van een nieuw kabinet, aan de vertegenwoordiging, de algemeene beginselen worden blootgelegd waarnaar men denkt de regeringszaken te bestieren. Het nut van dusdanige blootlegging van beginselen wordt door de ondergeteekenden zeer betwijfeld omdat zij, of in ijdelen woordenklank ontaardt, of, bij de gestadige wisseling van omstandigheden, de Regering aan noodelooze banden legt. Aan het bestuur getreden zijnde, zouden de ondergeteekenden dus liever naar hunne handelingen dan naar hunne beloften beoordeeld zijn[3]. Maar dusdanige schriftelijke blootlegging van beginselen aan den regerenden vorst, nadat deze, door de opdragt van den last tot vorming van een Kabinet, een openbaar blijk van vertrouwen op het karakter en de inzigten der daartoe geroepen' personen heeft gegeven, is, het zij met eerbied gezegd, ten eenenmale afwijkende van de denkbeelden die de ondergeteekenden zich van eenen constitutionelen gang van zaken hebben gevormd.

Die vordering is daarenboven voor voldoening onvatbaar. Wanneer wij een oog slaan op den aard en den omvang der aan ons gerigte vragen, en daarbij de kortheid des tijds vergelijken die ons, bij de dringende behoefte aan de spoedige optreding van een krachtig Gouvernement, tot derzelve schriftelijke beantwoording, na gemeenschappelijke raadpleging ten dienste zoude staan, wanneer wij daarbij in overweging nemen hoe de inzigten omtrent de menigvuldige ter sprake gebragte regeringsonderwerpen, door verandering van omstandigheden kunnen, door den invloed der Volksvertegenwoordiging moeten worden gewijzigd, en wanneer wij eindelijk ons eigen gevoel raadplegen, dat ons zoude verbieden de te doene beantwoording in algemeene, zinledige uitdrukkingen te hullen, dan gelooven wij tot de slotsom gerechtigd te zijn, dat aan de aan ons gerigte vordering, wier getrouwe uitvoering boekdeelen zoude opleveren, in de gegevene omstandigheden niet kan worden voldaan.

3 Vgl. Wacht op onze daden.

En, wanneer wij nu al het voorafaangestipte tezamen vatten, dan mogen wij onze overtuiging niet onderdrukken, dat bij Uwe Majesteit dat vertrouwen op onze inzigten en op ons karakter ontbreekt, zonder hetwelk de bedoelde medewerking tot de regering onmogelijk is, en dat nimmer door eene breedvoerige uiteenzetting van beginselen kan worden vervangen. Wij uiten die overtuiging met diepe smart, omdat wij het bewustzijn in onzen boezem voeden dat wij het welzijn des Vaderlands en Uwer Regering tot rigtsnoer onzer handelingen zouden hebben gesteld; maar wij gevoelen even levendig dat, gelijk er overeenstemming tusschen Regering en vertegenwoordiging behoort te bestaan, zoo ook het volkomenst en onbeperktst vertrouwen van den vorst aan de handelingen zijner Raadslieden alleen vastheid en klem kan verzekeren en het is dat besef, gepaard aan het vooruitzigt dat wij, ook in onze tegenwoordige betrekkingen, de gelegenheid bezitten om Uwe Majesteit van onze verknochtheid aan Haar persoon en Huis, en van onze gehechtheid aan de welvaart des dierbaren Vaderlands te overtuigen, hetgeen ons tot het smartelijk maar noodzakelijk besluit brengt eerbiedig te verklaren dat, onder dusdanige omstandigheden, de taak, tot welker aanvaarding wij ons bereid hadden getoond, voor ons onuitvoerbaar is. ---

Thorbecke
Nedermeijer van Rosenthal van Bosse
I.Th. ter Bruggen Hugenholtz
C.M. Storm van 's Gravesande
H. van Sonsbeeck

16 Bijeenkomst op Maandag 22 Oktober 1849, 10 u.v.m.

Aanwezig waren: de Koning, *Prins Frederik*, *Prins Hendrik*, *Donker Curtius en de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard*.
Aantekeningen van Van Rappard.

Donker Curtius: deelt mede zijn gesprek met J.C. Baud[1]. Meent dat geheele Ministerie moet aftreden, except van Bosse, als hebbende 't oor der Kamer. Voorts Faber van Riemsdijk;

1 Dit gesprek heeft Baud opgetekend. ALBERTS *a.w.* 177 vlgg.

P. van Akerlaken[2]; Griffier Sloet[3]; Baron van Doorn van Westcapelle; Baron Groeninx van Zoelen[4]; van Ewijck.

Van Goltstein[5] niet ongeneigd portefeuille op te nemen. Indien met de anderen zoude willen optreden en men vond iemand voor koloniën dan het aanblijven der overigen wel te justificeren.

Lightenvelt: verhaalt gesprek met Van Goltstein.

Donker Curtius: Stelt Gevers van Endegeest[6] voor voor Binnenlandsch Departement. De Kamer zal zoo bang wezen voor nieuwe ministeriele crisis, dat nieuwe menschen veel kans hebben te reusseren. Baud te veel geavanceerd. Maar maak in 's Hemels naam een Ministerie. Indien men niet gereed kan komen, dan wordt gevaarlijk. Pahud[7] politiquement beter dan Baud.

Besloten dat Lightenvelt met Van Goltstein zal gaan spreken.

17 Voortzetting van de bijeenkomst 14 u.

Aanwezig: dezelfde personen als 's morgens.

Lightenvelt: Van Goltstein genegen. Had liever Baud dan Pahud. Liever Boreel dan Gevers van Endegeest. Om meer kracht te hebben. Eerediensten wilde afgeschaft hebben maar is hiervan teruggekomen. Maar ééne conditie: hem te laten roepen en te belasten met formatie van Kabinet, dan kan hij goed figuur maken voor de Kamer. Voort te gaan op de oude erremenenten: met uitzondering van de wet op het kiesregt. Er blijft nu schier geene kans over voor U.M. dan of Thorbecke of van Goltstein te laten komen. Opineert voor laatsten.

Prins Frederik: had liever gezien, dat van Goltstein zich had laten toevoegen; doch tusschen 2 kwaden kiezende, liever van Goltstein.

Z.M.: kan zich niet voegen bij appreciatie van Gevers. Gelooft de kracht zoo wat dezelfde zal zijn. Zijne keus zal 1e Kamer flatteren.

2 Jhr. P. van Akerlaken (1792-1862), conservatief lid van de Tweede Kamer, burgemeester van Hoorn.
3 Waarschijnlijk is hier bedoeld het lid van de Tweede Kamer B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis; rechter te Zwolle.
4 R.F. baron Groeninx van Zoelen, lid Eerste Kamer.
5 J.K. baron van Goltstein (1794-1872), voorzitter van de Tweede Kamer.
6 Jhr. D.Th. Gevers van Endegeest (1793-1877), lid Eerste Kamer.
7 Ch.F. Pahud (1803-1873), oud Indisch ambtenaar, in 1849 secretaris-generaal bij het ministerie van Koloniën.

Prins Hendrik: Op 't punt waar de zaken gekomen zijn, 't voorstel van Van Goltstein aan te nemen. Eergevoel en als President van 2e Kamer[a]. In alle geval meer te vertrouwen en opregter als Thorbecke.

Donker Curtius: Van 't zelfde gevoelen. Wij moeten zoeken een uitkomst. Thorbecke roepende, staan wij voor 2 difficulteiten. Hij zal zich over de Regeringsbeginselen niet dan in algemene termen verklaren. Hij heeft personeel bij zich dat 't niet eens kan worden, en dat hij echter niet kan laten glippen[1].

Hij zal dus zijne combinatie trachten op te dringen of zich terugtrekken. Die zwarigheid bestaat niet bij van Goltstein. Deze kan aannemen de grondslagen van 13 November behoudens kleine wijziging reeds genoemd bij dit overleg en later in de Troonrede. Gelooft meer zwarigheid in provinciale en gemeentewet, dan in kieswet. Ten aanzien van Gevers moeijelijk wegens uitgaan[b] uit 1e Kamer en zijne vervanging daarin.

Lightenvelt: dringt nader aan de keus van Goltstein.

Z.M.: ook liever gezien dat van Goltstein zich had aangesloten; doch kan er zich bij nederleggen.

Prins Frederik: 't onmiddellijk spreken met van Goltstein zal verschil opleveren met handelwijze omtrent Thorbecke gevolgd.

(Hierover lange discussie met Lightenvelt die er op aandringt, dat Z.M. hem dadelijk late komen; 't was zijnerzijds eene conditie sine qua non, terwijl de anderen meenen, dat eerst moet beproefd worden om de zaak op gelijken voet te behandelen)[c].

Eindelijk bepaald dat de Directeur van het Kabinet naar den Heer van Goltstein zal toegaan, om hem, namens Z.M. te verzoeken zich met de formatie van Ministerie te willen belasten, en, in geval sprake van bij Z.M. te worden toegelaten, hem alsdan de redenen mede te deelen, waarom Z.M. liefst wilde uitstellen, totdat hij met combinatie gereed zoude zijn, in welk geval Z.M. hem dadelijk zou ontvangen[d].

De Directeur heeft zich terstond van die taak gekweten. De heer van Goltstein heeft den last aangenomen. Het bleek niet,

a In hs. staat 1e Kamer.
1 Vgl. opmerkingen van Baud bij ALBERTS, *a.w.*, p. 178.
b In hs. staat uitging.
c Deze alinea is van de rest van de tekst door een bredere marge onderscheiden.
d Deze beide alinea's zijn met smallere marge en met andere pen en inkt geschreven. Waarschijnlijk latere toevoegingen van Van Rappard.

dat die Heer van het spreken met Z.M. eene conditio sine qua non maakte. Z.Ed. nam er integendeel genoegen mede, dat dit wierd uitgesteld, tot hij gereed zoude zijn[d].

18 Van Goltstein aan de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 22 Oktober 1849

Hoog Edele Gestrenge Heer.

Ten gevolge van ons gehouden gesprek neem ik de vrijheid UWE gestr. te verzoeken te willen zorgdragen, dat geene aankondiging in de staatscourant over de opgedragen vorming van het ministerie moge voorkomen als zijnde in strijd met het door mij opgegevene aan Z.M. ---

Eigenh. oorspr.

19 Donker Curtius aan de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 23 Oktober 1849

HoogWelgeboren Heer & Vriend!

Hoe meer ik nadenk over het antwoord aan de Heeren Thorbecke en Van Rosenthal te geven, des te belangrijker komt het mij voor; indien het van mij, die in deze zaken een lastige rol heb vervuld, niet indiscreet is zoude ik verzoeken het ontwerp te zien voor dat het worde gearresteerd. Lang kan er nu niet mede worden gewacht.

Eigenh. oorspr.

20 De Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard aan Thorbecke[a]

De koning heeft ontvangen het schrijven van UWEgestr. en van de Heer Nedermeyer van Rosenthal, van Bosse, ter Bruggen Hugenholtz, Storm van 's Gravesande en van Sonsbeeck, van den 19 dezer, bevattende de verklaring, dat de taak, tot welker aanvaarding UWEgestr. en genoemde Heeren zich bereid hadden verklaard, te weten: het vormen van een nieuw Ministerie, - onder de omstandigheden, in dat schrijven aangevoerd, voor UWEgestr. en Uwe mede-onderteekenaren onuitvoerbaar is.

De koning heeft mij opgedragen, in antwoord hierop aan

d Deze beide alinea's zijn met smallere marge en met andere pen en inkt geschreven. Waarschijnlijk latere toevoegingen van Van Rappard.

a Deze brief is in concept, van de hand van Van Rappard, aanwezig. In het briefhoofd is de datum opengelaten.

UWEgestr., mede voor de overige onderteekenaren, te kennen te geven, dat Hoogstdezelve heeft gemeend in dat stellig uitgedrukt besluit te moeten berusten; terwijl Hoogstdezelve intusschen dank betuigt voor de betoonde bereidwilligheid, en voor de gevoelens van verknochtheid aan Zijner Majesteits persoon en Huis, welke Hoogstdezelve in het adres met genoegen heeft opgemerkt.

Aan die gezindheid en aan deze gevoelens acht Zijne Majesteit tevens verschuldigd, door deze te verklaren, dat Hoogstdezelve aan de personen en het karakter der onderteekenaren van het adres alle regt laat wedervaren. Hadde Zijne Majesteit wantrouwen jegens UWEgestr. en den Heer van Rosenthal gevoed, Hoogstdezelve zou niet de uitnoodiging aan UWEgestr. en aan dien Heer hebben laten rigten, welke van persoonlijk vertrouwen getuigt. De derde onderteekenaar, thans nog Zijner Majesteits Minister van Financien, heeft in het bezit dier voorname staats-bediening het beste bewijs, hoe Hoogstdezelve over hem denkt. Van de drie overige onderteekenaars is de laatste, als lid van den Raad van State, aan Zijne Majesteit het meest bekend en Hoogstdezelve weet hem als zoodanig te waarderen; terwijl bij Hoogstdezelve geene enkele reden bestaat, om aan het eervol karakter der beide andere onderteekenaren te twijfelen.

Tusschen zoodanig vertrouwen echter in persoon en karakter, en tusschen de overtuiging, dat zij, die dat vertrouwen verdienen, eenstemmig over de voornaamste regeringszaken denken en[b] de hoedanigheden in zich vereenigen, om den Koning als Raadslieden ter zijde te staan, bestaat eene wijde klove. En die overtuiging, Zijne Majesteit wil het rondborstig zeggen, bezat Hoogstdezelve niet ten aanzien van al degenen, die UWEgestr. met den Heer van Rosenthal, tot het bekleden van het Ministerambt heeft voorgedragen.

De Koning zal hierover in geene bijzonderheden treden; Hoogstdezelve meent ook, dat het gezegde genoeg zal zijn om te doen zien, dat, bij het bestaan der aangewezene omstandigheid, Hoogstdeszelfs verlangen naar eene uiteenzetting, door de gezamenlijke onderteekenaren van het adres, van de voornaamste beginselen, welke zij als Ministers in toepassing zouden

b In de marge zijn in het handschrift van Donker Curtius toegevoegd de woorden: ‘eenstemmig over de voornaamste regeringszaken denken en’.

willen brengen, voor Hoogstdezelve was eene dure pligt, van welke Z. Maj. zich niet mogt ontslaan. Die uiteenzetting van beginselen was bovendien niet bestemd om openbaar gemaakt te worden; maar, gelijk in mijne missive van den 17 dezer werd gezegd: ‘om, zoo tusschen de Ministers onderling, als tusschen den koning en hen, tot baken en rigtsnoer te strekken’. ---

21 Van Bosse aan de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 23 Oktober 1849[a]

HoogWelGeb. Heer en Vriend!

Kan ik ook een afschrift bekomen van den fameusen brief van Thorbecke aan Z.M. van 20[b] October?

UHWEG zal mij daarmede zeer verpligten. ---

Eigenh. oorspr.

22 De Adjudant des Konings aan de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 26 Oktober 1849[1]

Z.M. de Koning verzoekt den heer Van Rappard het aangehaalde artikel in bijgevoegde kourant te willen lezen, die kourant ten 10 uure te willen medebrengen ten einde daarover met Z.M. te spreken.

Eigenh. oorspr.

23 Het door de Koning bedoelde artikel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van Woensdag 24 Oktober

Rotterdam, 23 October.

Wij ontvangen van eene hand[1], waaraan wij meenen veel vertrouwen te kunnen schenken, het volgende verhaal van den loop der ministerieele crisis. Wij plaatsen den brief zonder

a Aan het hoofd van deze brief komt geen adres voor. Aangezien Van Bosse rouwpapier gebruikt heeft, moet de brief wel aan de Directeur van het Kabinet des Konings gericht zijn geweest.

b In het handschrift van Van Rappard is de correctie ‘19’ aangebracht.

1 De chronologische volgorde van de stukken is hier verbroken. Het is namelijk niet onwaarschijnlijk dat de publicatie van dit artikel enige invloed heeft gehad op de verdere loop der gebeurtenissen.

1 Van Hall meende, dat dit de hand van Van Bosse was. *Herinneringen van* BOREEL VAN HOGELANDEN, *a.a.*, p. 396.

eenige aanmerking. De zaken spreken duidelijk genoeg. Mogelijk komen wij later op een en ander terug.

's Hage, 22 October 1849.

Ik weet, dat gij reeds van een en ander onderrigt zijt van hetgeen hier omgaat in dien kring, waarin men pogingen aanwendt, om in een ministerie te komen en waarin men raad geeft tot het vormen van een ministerie. Gij weet echter nog lang niet alles. Ik heb den loop der zaken van nabij gadegeslagen en kan U dus een aaneengeschakeld verhaal geven, van hetgeen sedert den aanvang der ministerieele crisis is geschied. Ik doe dit thans in groote trekken, omdat het nog de tijd niet is personen en zaken in al hunne naaktheid te doen kennen.

Dadelijk na de aanneming van het adres van antwoord, begaf zich de heer Donker Curtius tot den heer Thorbecke om met hem over de ministerieele crisis te spreken en zich met hem over de beste middelen te beraden, om een krachtig ministerie daar te stellen. Het scheen het denkbeeld van den heer Donker Curtius te zijn, een ministerie van coalitie daar te stellen, waarin o.a., de leden van het tegenwoordige en ook van het in Maart 1848 gevallen ministerie, zitting zouden nemen. De heer Thorbecke gaf onmiddellijk als zijne meening rond en onbewimpeld te kennen, dat in de tegenwoordige oogenblikken, nu de beginselen nog niet gevestigd en de organieke wetten nog niet vervaardigd zijn, zulk een ministerie hoogst verderfelijk zoude werken. Zoo ooit, meende hij, werd thans een ministerie vereischt, met levenskracht bezield, om de nog steeds stroeve machine in werking te brengen. Aan de oude mannen was niet te denken. Een geheel nieuw ministerie behoorde op te treden. Wat hem zelven betrof, hij meende met niemand der oudministers te kunnen zitting nemen, dan met den heer van Bosse. Nu werden aan alle zijden, ongeloofelijke pogingen gedaan, om een ministerie zonder Thorbecke bijeen te krijgen. Allen echter die men er over sprak, en die niet zich zelven, maar het vaderland op het oog hadden, verklaarden, dat het volstrekt onmogelijk was, een krachtig ministerie te vormen, waarvan Thorbecke geen lid was. Nu kwam de heer Donker Curtius tot Thorbecke terug, en verklaarde hem, gemagtigd te zijn, hem en den heer van Rosenthal met de vorming van een ministerie te belasten. Deze heeren moesten het natuurlijk vreemd vinden, dat hun die last des konings, door een gevallen minister werd

overgebragt, en niet door Z.M. zelven gegeven. Dit reeds liet vermoeden, dat men niet openhartig met hen te werk ging. Wat hiervan zij, het schijnt dat zich die heeren over den vorm hebben heengezet en onmiddellijk aan den arbeid zijn gegaan.

Binnen 11 dagen, van 4-15 October, was men het omtrent de hoofdbeginselen van regering eens geworden, en werd door de heeren Thorbecke en Rosenthal aan Z.M. eene gemotiveerde voordragt gedaan van de personen in uwe Courant vermeld, met dat onderscheid, dat de heer Rosenthal de departementen van buitenlandsche zaken en justitie, provisioneel beiden zouden bezetten, voor een van welke, men een ander noemde, die zich op dit oogenblik niet hier te lande bevindt, en wiens naam ik daarom nog wil verzwijgen. Alle de ministeriëele departementen zouden alzoo zijn bezet, door een geheel homogeen ministerie.

Nadat deze voordragt aan den koning was geschied, werd aan den heer Thorbecke, door tusschenkomst van den heer Donker Curtius een kabinetschrijven gerigt, waarin men niet alleen vroeg een geschreven programma van de hoofdbeginselen van regering, welke het voorgedragen ministerie aankleefde, maar van alle onderdeelen van elk departement; niet alleen, van provinciale-, gemeente-, kieswetten, onderwijs, academien, regterlijke organisatie, houtvesterij, organisatie van het leger, defensiewezen, maar in een woord van alle details der administratie en wel zoo, dat over verschillende dier opgegevene onderwerpen, onmogelijk een oordeel kon geveld worden, dan door hen, die werkelijk in het ministerie zijn en alle vereischte données in hun bereik hebben. Gij begrijpt waar dit heen wilde. Men wenschte het voorgedragen ministerie in het moeijelijke parket te brengen, om òf zijne onmagt te toonen door geen volledig programma te geven over alle onderwerpen, waarover men openlegging van beginselen vroeg en dat onmogelijk te geven was, zeker niet in een betrekkelijk korten tijd, òf indien men zoo dwaas was, zich over eene administatie uit te laten, waarover men zonder données niet grondig spreken kon en dus een onbekookt programma gaf, naderhand als het ministerie benoemd zoude zijn, zijne handelingen daarmede te vergelijken en het bij iedere stap te bemoeijelijken. De heeren Thorbecke, Rosenthal en de hunnen, zouden wel zeer onverstandig geweest zijn, indien zij in dien strik waren geloopen. Buitendien: men mag veel voor het vaderland over hebben, maar om zich vernederingen te laten welgevallen, als men die heeren schijnt te willen

doen ondergaan, zou hen met regt doen vermoeden al zeer op eene portefeuille gesteld te zijn. In welk land vroeg men ooit van aanstaande ministers een g e s c h r e v e n programma? In welk land heeft men, als aan personen genoeg vertrouwen was geschonken, om hen met de zamenstelling van een ministerie te belasten, hun, nadat zij hierin waren geslaagd, de beleediging aangedaan, openlijk in het officiëele blad aan te kondigen, dat van hen in v e r e e n i g i n g met de door hen voorgedragene personen, een programma van beginselen is geëischt?[2] De opdragt tot zamenstelling van een ministerie is een blijk van vertrouwen. Nu onttrekt men naderhand dat vertrouwen, of men blijft het schenken, maar men werpt niet openlijk een bewijs van wantrouwen in het aangezigt van hen, die men posten van het hoogste vertrouwen wil schenken? Wat achter dit alles zit, behoef ik niet te ontwikkelen. In stede dat men den koning onmiddellijk in aanraking bragt met den heer Thorbecke en de zijnen, om met hen over de regeringsbeginselen te spreken, gebruikte men tusschenpersonen. Men vroeg een g e s c h r e v e n programma. En wie moest dat programma beoordeelen? Gij begrijpt dat de examinatoren geen andere, dan de tegenwoordige ministers zouden zijn. Naast deze dringen zich ook nog anderen op. Er bestaat een strijd tusschen de tegenwoordige ministers, die aan het bestuur willen blijven, en den oudminister van Hall, die met nog een persoon, wiens naam ik vooreerst nog verzwijgen wil, een ministerie willen vormen en gelooven daarin spoedig te zullen slagen. De heeren Thorbecke en de zijnen, die zich niet opgedrongen hebben maar die men gezocht heeft, hebben zich al die beleedigingen niet laten welgevallen; maar hebben e e n p a r i g aan Z.M., d o o r t u s s c h e n k o m s t v a n d e n h e e r D o n k e r C u r t i u s te k e n n e n g e g e v e n, dat daar zij m e e n d e n te b e s p e u r e n, dat Z.M. g e e n g e n o e g z a a m v e r t r o u w e n in hen s t e l d e, z i j z i c h v e r d e r v a n a l l e b e m o e i j i n g m o e s t e n o n t h o u d e n en g e l o o f d e n z i c h d e f i n i t i e v e l i j k te m o e t e n o n t h o u d e n v a n e e n p r o g r a m m a te g e v e n, a l s g e v o r d e r d w a s.

Zoo is thans de stand der zaak. Alles is weder in het onzekere.

Zal Z.M. werkelijk begrijpen, dat hij door verkeerde raad om den tuin is geleid, en het voorgedragen ministerie, door het te benoemen, op nieuw een blijk van vereerend vertrouwen geven? Het is voor het vaderland te hoopen. Het is echter ongelooflijk,

2 Vgl. hiervóor no. 12.

hoe men intrigeert, en wat al niet gedaan is, om den heer Thorbecke en de zijnen de voet dwars te zetten. Vooreerst geloof ik, u genoeg mede gedeeld te hebben. Mogelijk meld ik u later nog andere bijzonderheden, waarover gij verbaasd zult staan. Die hangt echter van den loop der zaken af. ---

24 Donker Curtius aan de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 24 Oktober 1849

Waarde Vriend!

Het laatstelijk gebeurde kost mij slapeloze nachten en deze geven rijpe overweging.[1]

De Koning moet absolut door Uwe beradene tusschenkomst den Heer Van Goltstein doen aanzeggen, dat alles op dezelfde wijze, als met den Heer Thorbecke moet worden behandeld, dat de zeven punten aan den Heer Thorbecke voorgelegd moeten worden beantwoord; hoe ook, dat de voordragt al is het gecacheteerd door de handen van Lightenvelt en mij tot den Koning moet gaan.

Dit alles is nodig, opdat den koning geen verwijt geschiede, opdat Thorbecke zich niet met reden beklage en opdat blijke, dat de Heer van Goltstein, op denzelfden stand als de Heer Thorbecke geplaatst, heeft tot stand gebracht, wat Thorbecke niet tot stand brengen konde.

Ik voeg hierbij een proef van beantwoording der zeven vragen, welke ik acht in den geest van den Heer van Goltstein te zijn.

U.E. zoude copie daarvan, mits niet als van mij komende, kunnen mededeelen, als een blijk hoe gemakkeijk de beantwoording der zeven vragen is.

Indien deze weg niet wordt gevolgd moet ik ontslagen worden, want ik mag den Koning geene partijschap op den hals halen.

Eigenh. oorspr.

25 Proeve van beantwoording der vragen door Z.M. aan den heer Thorbecke c.s. voorgesteld

De beginselen waarop de ondergeteekenden hunne functiën aanvaarden zijn in het algemeen bij eene stipte naleving der Grondwet de behartiging van het algemeen belang door vrije

1 Donkers slapeloosheid zal wel in verband gestaan hebben met het artikel in de N.R.C. van 24 oktober.

ontwikkeling van alle krachten; zij verschillen niet van die der vorige Ministers, dan in de toepassing op sommige punten, zoo dat de eerste vraag hare oplossing in de beantwoording der verdere vragen moet vinden.

Ten aanzien van de 2e vraag merken zij op, dat zij eene poging willen doen om in de kieswet de census meer in overeenstemming te brengen met de plaatselijke gesteldheid, dat zij de Provinciale- en Gemeente wetten niet in hoofdbeginselen willen wijzigen, maar hier en daar toegeven aan opmerkingen door de Kamer gemaakt; terwijl zij meenen, dat de wet op het onderwijs zal moeten worden ingetrokken, om eene geheele herziening te ondergaan.

Ten opzichte van het regt van vereeniging willen zij de meeste vrijheid gepaard met genoegzame magt bij het gezag, om het misbruik te keeren. Ten opzichte van de verantwoordelijkheid der Ministers meenen zij, dat de regering heeft een onbepaald mandaat en de Ministers dus strafregtelijk niet aansprakelijk kunnen zijn dan bij handelingen ter kwader trouw, financieel niet dan bij groote slordigheid met verwaarlozing van 's Rijks belang.

3e Aan het stelsel van Militie moet geene roekeloze hand worden geslagen, opdat het leger voor uitbreiding vatbaar blijve. De Zeemagt laat geene bekrimping toe dan door vereenvoudiging. Het stelsel van verdediging moet beperkt zijn en nutteloze vestingen worden geslegt.

4e De inmenging der wetgeving moet zich bepalen tot die onderwerpen, waarvan de Grondwet uitdrukkelijk wettelijke regeling vordert. Er bestaat geene behoefte, om andere onderwerpen door de wetgeving te doen regelen. Het beginsel van vrij verkeer behoort de bovenhand te hebben, gebiedend belang kan alleen daarop uitzondering doen maken.

5e De ondergeteekenden willen eene meer eenvoudige organisatie van het regtswezen, zij kunnen echter nog niet aanneemen het plan opgenomen in het verslag van 13 Nov. Zij wenschte eene commissie bijeen te roepen, om deze zaak niet alleen te overwegen, maar binnen een kort tijdbestek een plan van organisatie te ontwerpen.

6e Zij willen volstrekt geene roekeloze hand aan het belastingstelsel slaan, hun plan alleen is, om wanneer gelijke gunstige uitkomsten als van dit jaar zich in het vervolg voordoen, naar evenredigheid die belastingen in te krimpen, welke op de geringe klassen drukken. Het bestaand tekort is zoodanig ingekrompen,

dat het niet meer nodig wordt geacht door eene bijzondere belasting daarin te voorzien. Elk ander middel van dekking desnoods het in omloop laten van schatkistbilletten, verdient in hun oog de voorkeur.

7e De ondergeteekenden willen de afschaffing der Ministeries van Eeredienst niet voorstellen; voor het ogenblik de buitenlandsche zendingen, niet verder inkrimpen noch uitbreiden, dan bij de begrooting is voorgesteld; ten aanzien der academiën zal het verslag der benoemde Staatscommissie moeten worden in overweging genomen, overigens kunnen zij zich omtrent de houtvesterij en andere punten voorkomende in het verslag van 13 Nov. met hetzelve, behoudens de restrictie voorkomende in de troonrede van febr. van dit jaar, genoegzaam vereenigen.

De ondergeteekenden vertrouwen hiermede aan de intentie des Konings te hebben voldaan, die geene openbare politieke geloofsbelijdenis heeft verlangd, maar het vaststellen van eenige punten welke zoo wel tusschen de Ministers onderling als ook in de behandeling der zaken met Z.M. tot baken en rigtsnoer konden strekken.

Eigenh. oorspr.

26 Lightenvelt aan de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 24 Oktober 1849

Hoogedelgestrenge Heer;

Ik heb den projectbrief aan den Heer Thorbecke aan den Heer Donker voorgehouden: hij heeft er twee regelen bijgevoegd en nu geloven wij beide dat de brief geheel overeenkomstig is met het afgesprokene in tegenwoordigheid van den Koning en de beide Prinsen en dat aldus kan afgaan hoe eerder hoe beter. ---

P.S. De advertentie voor de Staatscourant is nu nog te laat, daarover morgen nader; de heer Donker komt morgen in de stad.

Eigenh. oorspr.

27 Notities van Van Rappard[a]

Woensdag 24 October. Bezoek van de Heeren van Goltstein en Bruce. 's Avonds brief (concept) aan Thorbecke c.s. van

a Deze notities komen voor op het vel, waarop Van Rappard aantekeningen heeft gemaakt van de bespreking op 22 oktober, no. 16.

Donker Curtius en Lightenvelt terug met brief van den laatsten om nu dadelijk te verzenden, hetgeen ik echter niet deed als geen last hebbende van Z.M.

28 Van Goltstein aan de Koning, 25 Oktober 1849

Sire!

[*] Toen het aan Uwe Majesteit behaagde op den 22 October jongstleden door den Heer Staatsraad Directeur van Uwer Majesteits Kabinet mij te laten uitnoodigen om de vorming van een ministerie op mij te nemen, hetgeen aan Hoogstdeszelfs goedkeuring kon worden onderworpen, heb ik mij bereid verklaard die moeitevolle taak te willen aanvaarden ten einde te beantwoorden aan het vereerend vertrouwen, hetwelk in mij door Uwe Majesteit werd gesteld. Ik veroorloofde mij echter te dier gelegenheid op te merken dat ik hiertoe overging in de veronderstelling, dat de last vroeger te dien aanzien op de Heeren Thorbecke en Nedermeijer van Rosenthal verstrekt opgehouden had te bestaan, want alleen in zoodanig geval kon de aanvaarding van mijn zijde te pas komen.

Bij kennisneming der stukken welker inzage mij door den Heer Staatsraad Directeur van Uwer Majesteits Kabinet vergund werd, is het mij echter gebleken, dat geene intrekking van den aan de beide voorgeschrevene Heeren gegeven last tot heden toe heeft plaats gehad, zoodat deze nog geacht moet worden te zijn blijven voortduren.

Wel heeft Uw kabinetsschrijven van den 17 October jongstleden, bij hetwelk verscheidene vraagpunten ter beantwoording werden voorgesteld aan de Heeren die tot leden van het nieuwe ministerie waren voorgedragen de aanleiding opgeleverd om hiertegen hunne bezwaren in te brengen en te betuigen, dat de taak, tot welke zij zich bereid hadden verklaard, o n d e r d u s d a n i g e o m s t a n d i g h e d e n onuitvoerbaar is, maar het heeft Uwe Majesteit nog niet behaagd te dien opzigte eenige beslissing te nemen hetzij door de opheffing der geopperde bezwaren te doen strekken tot voortzetting der opgevatte taak, hetzij door den gegeven last in te trekken. Ik mag te dezer gelegenheid niet aan Uwe Majesteit verbergen dat de tegemoetkoming aan de opgegevene bezwaren mij voorkomt de eenige geschikte wijze te zijn tot beeindiging dezer zaak en verre de

* *In de marge heeft van Rappard met potlood aangetekend*: Copie aan Prinsen. Verslag van het voorgevallene. Uitwerking van punten.

voorkeur te verdienen boven de intrekking van den eenmaal gegeven last.

De bezwaren zijn hoofdzakelijk gelegen in de minder regtstreeksche wijze op welke de beide Heeren met de vorming van het ministerie belast in betrekking tot Uwe Majesteit waren geplaatst, waardoor zij zich buiten staat bevonden op eene vertrouwelijke wijze met Hoogstdezelve deswegens in overleg te treden en in den gedanen aanvraag tot beantwoording van vraagpunten, wier talrijkheid en ingewikkeldheid de beantwoording binnen een kort tijdsbestek onmogelijk maakte en een wantrouwen in de inzichten en bedoelingen van de voorgedragene leden van het nieuwe ministerie aan den dag legde, welke hun de volvoering hunner taak onmogelijk maakte. De bezwaren zijn niet van redelijken grond ontbloot en ik moet erkennen, dat indien de vorming van een ministerie onder zoodanige bezwarende omstandigheden aan mij werd voorgesteld, ik mij daardoor genoopt zou vinden van de volvoering der taak af te zien.

Het belang schijnt mij toe te vorderen, dat de gelegenheid geopend worde voor de beide Heeren met de vorming van het ministerie belast om te dien aanzien met Uwe Majesteit zelve in overleg te treden en dat de voorgedragene leden van het nieuwe ministerie aan geene verdere bezwaren worden onderworpen dan die voor de aanvaarding hunner betrekking een noodzakelijk vereischte uitmaken.

Het belang der zaak schijnt dit te vorderen omdat het niet te ontkennen valt, dat bij een aanzienlijk deel der Natie hooge verwachtingen gekoesterd worden van de optreding van een ministerie, van hetwelk de eerste onderteekenaar van het adres van den 19 October l.l. een deel uitmaakt en het wenschelijk is dat de Natie in de gelegenheid moge worden gesteld nu getuige te zijn van de verwezenlijking dier verwachtingen, of wel de overtuiging erlangen dat zij voor geene verwezenlijking vatbaar zijn. Zoolang zoodanig algemeen verspreid gevoelen heerscht, zal dit een hinderpaal opleveren tegen het welslagen van elk ministerie, hetwelk van de ondersteuning van dit lid verstoken is en het is uit dien hoofde zeer wenschelijk, dat de vorming van het ministerie onder zijne leiding geene bemoeijelijking ondervinde, welke de zucht tot het verkrijgen van het zelve bij het algemeen slechts te sterker zal doen ontvlammen.

Steeds bereid aan het verlangen van Uwe Majesteit te voldoen en mij daarvoor het doen van vele opofferingen te ge-

troosten, heb ik echter vermeend aan Uwe Majesteit te mogen doen opmerken, hoezeer het algemeen belang vereischt, dat de eenmaal met de Heeren Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal aangevangene onderhandelingen mogen worden voortgezet door de opheffing der door hen aangewezene bezwaren. ---

Eigenh. oorspr.

29 Lightenvelt aan de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 25 Oktober[a]

Heeft UWEG den bewusten brief nog gisteren afgezonden? Eigenh. oorspr.

30 Aantekeningen van Van Rappard

Op het briefje van Lightenvelt heeft Van Rappard aantekend:

Geantwoord: neen, omdat ik daartoe geen last had van Z.M. terwijl ik voornemen had gehad aan hem en den Heer Donker Curtius voor te stellen, het afzenden van zoodanigen brief aan Z.M. voor te dragen; dat echter goed dat niet was gebeurd nu Van Goltstein zwarigheid maakt voort te gaan zoolang de zaak met Thorbecke niet tot uitkomst was gebragt.

Donderdag[a] 25 October. Van Goltstein de stukken gelezen hebbende, meent dat nog vooraf moet worden beproefd met Thorbecke tot uitkomst te geraken.

31 Donker Curtius aan de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 26 Oktober 1849

Waarde Vriend!,

Ik verzoek UE op het dringendst hedenavond in de staatscourant het volgende te plaatsen. De heer Lightenvelt is het hierover met mij eens[1].

De Koning heeft de Heeren Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal bij zich doen ontbieden, teneinde persoonlijk met die Heeren in overleg te treden.

a Lightenvelt geeft niet alleen de datum, ook de tijd 9 uur.

a Deze notities komen voor op het vel, waarop Van Rappard aantekeningen heeft gemaakt van de bespreking op 22 Oktober, no. 16.

1 Dit bericht is gepubliceerd in de *Staatscourant* van 28/29 Oktober 1849.

‘De Koning heeft tevens het verzoek van de Heeren Donker Curtius en Lightenvelt, om hunnen last thans als geeindigd te beschouwen, ingewilligd’.

De Koning zal evenals wij gaarne een einde aan alle spraakjes zien maken. ---

Eigenh. oorspr.

32 Donker Curtius aan de Koning[a]

Ik heb met verwijzing op het schrijven van den Heeren Thorbecke en van Rosenthal, waarbij zij gezamenlijk en afzonderlijk zich bereid hebben verklaard Uwe Majesteit alle mogelijke inlichtingen omtrent regerings-onderwerpen persoonlijk te willen geven, die beide Heeren uitgenoodigd zich morgen ten drie uren aan het Paleis te bevinden, om tot Uwe Majesteit te worden toegelaten. Er blijft mij nu alleen over Uwe Majesteit mijnen dank te betuigen voor het vertrouwen, dat Uwe Majesteit wel in mij heeft willen stellen en voor de opheffing van den last op mij verstrekt.

Eigenh. oorspr.

33 Bijeenkomst op Zaterdag 27 Oktober 1849[1]

Z.M.: leest voor een stuk behelzende aanleiding tot deze conferentie[2].

Thorbecke: waarom zich hebben beklaagd, dat niet met hen gesproken.

Nedermeyer van Rosenthal: vroeger, voor de Grondwet, verschil met Thorbecke, thans eens omtrent de eerlijke liberale uitvoering der Grondwet.

Thorbecke: vraagt om nog eens met van Rosenthal te spreken.

a Deze brief is niet gedateerd. Van Rappard heeft er op aangetekend: ‘Ingekomen den 26 Oktober 1849’.

1 Dit moet de bijeenkomst zijn geweest waarvan sprake is in bovenstaande brief van Donker. Aanwezig waren dan: de Koning, Thorbecke, Nedermeyer en Van Rappard. De wel zeer summiere aantekeningen zijn van Van Rappard.

2 Dit stuk is naar alle waarschijnlijkheid de brief van Thorbecke en Nedermeyer van Rosenthal, waarvan ook sprake is in het hierboven afgedrukte schrijven van Donker aan de Koning. In het dossier is genoemde brief niet te vinden. Wellicht bevindt zich een afschrift van deze brief onder de nog uit te geven correspondentie-Thorbecke.

Z.M.: katholijk Minister van Koloniën schadelijker voor verdraagzaamheid dan wanneer protestant was[3].

Geene zelfstandigheid, altijd raadplegen van anderen[3].

Hoe voordragten van provintie?[4]

De aangebodene lijst niet in haar geheel aangenomen

De heeren op de lijst aangenomen uitnodigen om zich deswege onderling te verstaan.

Op hetzelfde vel heeft Van Rappard genoteerd wanneer de voorgedragen Ministers bij de koning verwacht worden:

Hedenavond
van Spengler 9 uur
van den Bosch ½ 11 morgen
Pahud ½ 12 morgen
en anderen[5]
Van Bosse morgenavond ½ 8

34 Pahud aan de Directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 27 Oktober 1849

De ondergeteekende zoo op het oogenblik ontvangen hebbende de mededeeling waarmede de Heer Staatsraad Directeur van het Kabinet des Konings hem vereerd heeft, neemt de vrijheid zich tot zijn HoogEdelgestrenge te wenden met het beleefd verzoek, om hem wel te willen informeeren of het een vereischte is morgen ochtend bij Z.M. en ook morgen avond aan het kabinet in costuum te verschijnen dan wel of het voldoende is in gewoone zwarte kleding te zijn; - welke laatste den ondergeteekende beter zou vleijen vermits zijn costuum niet in gewenschte orde is.

Eigenh. oorspr.

35 De tijdelijke voorzitter van de raad van ministers Mutsaers aan de directeur van het Kabinet des Konings Van Rappard, 28 Oktober 1849

Hoogedelgestrenge Heer,

Naar aanleiding van UwHEG missive van 19 dezer en van het daarbij gevoegde ontwerp besluit[1] heeft de Raad van Mi-

3 Van Sonsbeeck was hier het onderwerp van gesprek.
3 Van Sonsbeeck was hier het onderwerp van gesprek.
4 Waarschijnlijk zijn hier de gouverneurs van de provincies bedoeld.
5 De door de Koning zelf gekozen ministers worden dus 't eerst ontvangen.
1 K.B. betreffende het ontslag van Wichers.

nisters beraadslaagd over het door den Heer Wichers bij den Koning nader aangedrongen verzoek om ontslag uit zijne betrekking van Minister van Justitie.

De Raad beseft en waardeert alleszins het gegronde en regtmatige der redenen, die den Heer Wichers tot zijn verzoek hebben geleid, en hij is overtuigd, dat de voortdurende ongunstige toestand van diens gezondheid den aandrang van dat verzoek billijken. Hij meent daarom, dat verzoek (ook in de vergadering van den Raad door den Heer Wichers persoonlijk aangedrongen) te moeten ondersteunen en hij zou niet aarzelen den Koning te adviseren om hetzelve overeenkomstig het verlangen van den Heer Wichers onverwijld in te willigen zoo niet redenen van politieke voorzichtigheid den Raad zich op dit oogenblik van het laatste deden onthouden. Bij de voortduring der ministeriele crisis, en bij de menigvuldige opvattingen, uitleggingen, gissingen, waartoe die crisis en haar duur hoe ongegrond dan ook ten aanzien der alsnog in functie zijnde Ministers naar buiten heeft aanleiding gegeven, is het niet alleen te vreezen, maar ook met zekerheid te voorzien, dat een op dit tijdstip aan den Heer Wichers alléén te geven ontslag meer en nieuw voedsel zal verschaffen aan de opvatting, alsof de overige Ministers op het behoud hunner portefeuilles bleven rekenen en uit dien hoofde een ernstig beletsel waren, aan de afdoening en de oplossing van het ministeriele vraagstuk in den weg staande.

De Raad, ofschoon ook zijnerzijds wenschende, dat aan het dringend verzoek en het billijk verlangen van den Heer Wichers zonder uitstel konde worden gevolg gegeven, heeft echter gemeend, de bovenstaande consideratie aan UWEG te moeten mededeelen ten einde die, voor zoo veel noodig, aan het oordeel van Z.M. te onderwerpen[2].

Voor het geval, dat de Koning in die consideratie geen genoegzamen beweeggrond mogt vinden, om Hoogstdeszelfs bewilligende beschikking op het verzoek van den Heer Wichers uit te stellen, zou de Raad van oordeel zijn, dat het raadzaam ware, om in het Besluit van ontslag te doen wegvallen de vermelding van het rapport van den Raad van Ministers, zoo om

2 Wichers had reeds op 3 augustus ontslag gevraagd, dit werd geweigerd. Wel ging hij op 25 augustus voor onbepaalde tijd met verlof. Op 25 augustus kreeg Rijk, m.i.v. 15 september ontslag. De rest van het ministerie bood haar ontslag aan op 18 september. Op 29 september werd de ontslagaanvrage van het ministerie in de Staatscourant gepubliceerd. Wichers had deze aanvrage niet mede ondertekend. Op 31 oktober kreeg het ministerie ontslag.

de hiervoor aangevoerde reden, als omdat men die vermelding in verband met het koninklijk prerogatief voor overbodig en uit aanmerking van het gemis van een bepaald gezags-karakter bij den Raad van Ministers als zoodanig, voor minder raadzaam te mogen beschouwen. ---

Eigenh. oorspr.

36 Aantekeningen Van Rappard

Thorbecke, Binnenlandsche Zaken
Sonsbeeck, Buitenlandsche Zaken
Spengler, Oorlog
Lucas, Marine
Rosenthal, Justitie
Van Bosse, Financien en Kolonien met Pahud als Directeur Generaal
Opgaaf van Van Bosse als bevattende het verlangen van Thorbecke.
Zondagavond.

37 Bijeenkomst op 28 Oktober[1]

Thorbecke: Of de Heeren zich beschikbaar stellen?
Ja.
Eerediensten al of niet behouden?
Ja: Van Goltstein, van Spengler, van den Bosch, Pahud.

1 Een uittreksel van deze kladnotulen bij C.W. de Vries, *Het grondwettig Koningschap onder Koning Willem III*, *1849-1870* ('s-Gravenhage 1946), p. 35. Van deze bijeenkomst is sprake in de brief van Pahud. Van Rappard heeft boven de aantekeningen geschreven: ‘Conferentie op het Kabinet des Konings Zondagavond 28 October 1849 van ½ 8 tot 11 uur’.
Uit de stemming over het behoud van de Departementen van Eredienst blijkt wie aanwezig waren. De Koning is niet aanwezig geweest, naar het schijnt. Het besprokene tijdens deze bijeenkomst geeft aanleiding tot de veronderstelling, dat Van Rappard, op last van de Koning, deze bespreking had gearrangeerd, om Thorbecke, Nedermeyer, en Van Bosse gelegenheid te geven enige principiële punten te bespreken met de personen die Thorbecke en Nedermeyer niet op hun voordracht hadden geplaatst, maar die zij onder druk van de Koning als medeministers moesten accepteren. Zie brief van Thorbecke van 29 oktober. Volgens het schema van Van Rappard werd Van Bosse op het ogenblik dat deze bijeenkomst werd gehouden bij de Koning verwacht, no. 33.

Neen: Nedermeyer van Rosenthal, van Bosse, Thorbecke.

Betrekkingen tusschen de afzonderlijke Departementen en Raad van Ministers? Welke de taak van dien Raad?

Zal men het er voor mogen houden, dat een Minister moet aftreden, wanneer een hoofdwet wordt verworpen? Zoo wijziging van ontwerp.

Nedermeyer van Rosenthal: De leden der Kamer minister wordende zich niet meer verkiesbaar stellen?

Hij voor zich stellig neen.

Van Goltstein: bereid in dit geval; anders niet absoluut voor.

Thorbecke: zeer voor; zelfs uit te strekken tot andere betrekkingen b.v. indien men lid van Raad van State. Kan men dit ook uitstrekken tot militaire betrekkingen?

Pahud: Koloniaal beheer?

Van Spengler: handhaving van autocratisch stelsel, met behoorlijke contrôle voornamelijk wat 't financiele.

Van Goltstein: *Weet* geene andere ontwerpen bij de wet te regelen. Ook niet dan in geval van hooge noodzakelijkheid of nut. 't Beginsel van Regeringsreglement zoo moeijelijk te behandelen.

Van den Bosch: Wijziging in de *financien* 't eerst ter sprake. 't Andere nog meer verwijderd.

Nedermeyer van Rosenthal: mogelijk[a] thans algemeen overzicht. Inmenging der Wetgeving spaarzaam. De hoofd*zaak toch* van te grooten omvang.

Aandeel van Regering geheel verschillend van *hiervoor*. Minder vrijheid van Gouverneur Generaal behalve in Financiën.

Thorbecke: hangt af van Regeringsreglement. Kan zoo zijn, dat geene andere wetten. Minder vrijheid voor Gouverneur Generaal behalve in Financien. Geen Gouvernement zonder reglement. Waarom die niet bij de wet? 't Meest mogelijke doen.

Van Spengler: onderwijs.

Van Bosse: belastingstelsel. *Systhema* van belasting op de inkomsten.

Van den Bosch: kan niet aannemen verslag van 13 november voor zooveel Marine Departement aangaat.

Thorbecke: zelfstandigheid der hoofden van de Militaire Departementen.

a Men kan ook lezen: moeijelijk. Deze aantekeningen zijn zeer moeilijk te ontcijferen.

Van Spengler: geheel persoonlijk. Hangt af van het karakter van 't individu.

38 Thorbecke[a] en Nedermeijer van Rosenthal aan de Koning, 29 Oktober 1849[1]

Sire!

De ondergeteekenden hadden de eer, Uwer Majesteit eene voordragt te doen tot zamenstelling van een nieuw Kabinet, dat ons, na zorgvuldig onderzoek, aan de tegenwoordige behoefte scheen te beantwoorden. Uwe Majesteit heeft ons de eer gedaan, in eene conferentie op d. 27 dezer ons Hare bedenkingen mede te deelen tegen de opheffing der Departementen van Eeredienst, als afzonderlijke Ministerien, en tegen drie der voorgedragen personen de Heeren van Sonsbeeck, Hugenholtz en van 's Gravesande. Voor Marine en Oorlog oordeelde Uwe Majesteit volstrekt hoofdofficieren, en voor Kolonien iemand, die er als ambtenaar had gediend, te behoeven.

Gij verlangdet, Sire, de Heeren van den Bosch en Spengler voor de beide eerstgenoemde departementen, voor het laatste den Heer Pahud, voorts de beide tegenwoordige Ministers der Eerediensten en voor Buitenlandsche Zaken den Heer van Goltstein, met den Heer van Bosse voor Financien en de ondergeteekenden voor Binnenlandsche Zaken en Justitie, in het Kabinet te zien.

De ondergeteekenden hebben zich aan een onderhoud met deze Heeren gezamelijk, buiten tegenwoordigheid evenwel van de ministers der Eerediensten, niet willen onttrekken. Zij moeten met leedwezen erkennen, dat dit onderhoud hun niet de overtuiging heeft gegeven, dat een Gouvernement, aldus zamengesteld, eenstemmig zou zijn, en parlementaire kracht hebben; twee eigenschappen, zonder welke het, naar der ondergeteekenden inzien, de hooge taak van Uwer Majesteits regering niet kan helpen vervullen.

De ondergeteekenden zouden dus, bijaldien Uwe Majesteit in de zamenstelling, volgens hunne voordragt, onoverkomelijk bezwaar blijft vinden, slechts het eenvoudige verzoek, hen te willen verschoonen, voor den troon hebben te brengen; en zij

a Door Thorbecke geschreven en door Nedermeyer mede ondertekend.

1 Deze brief is afgedrukt bij De Vries, *Het Grondwettig Koningschap*, p. 34.

zullen zich, zoo het Uwe Majesteit behaagt, daarin te berusten, gelukkig achten. Maar zij gevoelen aan den anderen kant levendig, dat de drang der omstandigheden tot een burgerpligt maakt, het uiterste te beproeven om met spoed, ja onmiddellijk een Ministerie tot stand te brengen.

In dit besef nemen de ondergeteekenden eerbiedig de vrijheid, aan Uwe Majesteit voor te stellen:

Voor Buitenlandsche Zaken den Heer v. Sonsbeeck; - Finantien en Kolonien den Heer van Bosse met den Heer Pahud als Directeur Generaal voor Kolonien;

Voor Marine den Admiraal Lucas;

- Oorlog den Generaal Spengler;

en de beide administratien van Eeredienst onder den Heer van Sonsbeeck en den minister van Justitie te plaatsen.

Met den minister van Binnenlandsche Zaken zal het kabinet dan uit zes personen bestaan; eene, naar der ondergeteekenden meening, alleszins raadzame en noodige vereenvoudiging.

De Heer van Sonsbeeck is een bekwaam man, die van uitnemende dienst kan zijn in Uwer Majesteits Gouvernement. De onderhandeling met hem en zijn bereidverklaring tot aanvaarding van een ministerieel departement, de wensch dat de administratie der katholieke Eeredienst voor als nog een hoofd van die belijdenis hebbe, kunnen hem zonder groote en algemeene teleurstelling niet wel doen voorbijgaan.

De plaatsing der Kolonien onder den minister van Finantien schijnt niet alleen aan het naauwe verband der inkomsten en uitgaven met die van het moederland, maar aan de algemeene belangen van handel en scheepvaart eene hoogst wenschelijke eenparigheid van bestuur te zullen verzekeren. De Heer Pahud zal, als Directeur Generaal, al de ervaring zijner indische loopbaan in het Departement brengen; en tevens het nadeel wordt gemijd, waaraan de verheffing van een ondergeschikt koloniaal ambtenaar tot minister het zedelijk gezag van het opperbestuur hier te lande in betrekking tot het overzeesche Gouvernement kan bloot stellen[2].

Mogt dit plan de goedkeuring van Uwe Majesteit verwerven, dan zouden de ondergeteekenden wagen in overweging te geven, dat Uwe Majesteit, zonder verdere onderhandeling, onverwijld

2 Men krijgt de indruk, dat Thorbecke hier Z.M. diens eigen medicijn toedient. Zie de bezwaren van de Koning tegen Ter Bruggen Hugenholtz en Storm van 's Gravesande. Pahud was overigens wnd. secretaris-generaal op het Departement van Koloniën.

benoemde. In dit geval zijn de ondergeteekenden, des noods gereed, zich voor de Departementen van Binnenlandsche Zaken en Justitie andermaal ter beschikking van Uwe Majesteit te stellen. ---

39 Aantekeningen van Van Rappard[a]

Z.M. zou den Heer Bruce verlangen voor Buitenlandsch Departement om reden dat het personeel karakter van Van Sonsbeeck geene genoegzame garantie van reussite geeft.

Van Bosse Financieel Departement; Pahud, Koloniaal Departement; Quarles van Ufford[1] Marine Departement; van Spengler Militair Departement; E. van Bijlandt[2] Buitenlandsch Departement.

Prins Frederik en Hendrik kennis geven over hetgeen er voorvalt.

Niet uit bezigheden.

Van den Bosch.

Eerediensten.

a Deze notities heeft Van Rappard 29 Oktober gedateerd. Het papier, waarop de aantekeningen gemaakt zijn, is het blauwe Bathpapier, dat de Koning placht te gebruiken. Van Rappard heeft - uit verveling of nervositeit? - het vel aan de rand gearceerd en onder de notities een luchtballon geschetst. De aantekeningen doen veronderstellen, dat het hier notities betreft van opmerkingen, die de Koning maakte n.a.v. de brief van Thorbecke en Nedermeyer.

1 Jhr. J.J. Quarles van Ufford (1788-1855), oud secretaris-generaal van het Departement van Marine.

2 E.J.H. graaf van Bijlandt (1807-1876), gouverneur van Zuid-Holland.

[Jaarrekeningen over 1961]

Exploitatie-rekening Historisch Genootschap 1961

		Saldo exploitatie-rekening 1960	ƒ 8,20
Onkosten	ƒ 1.817,55	Contributies	ƒ 12.223,08
Drukkosten Bijdragen en Mededelingen, deel 75	ƒ 5.411,75	Rente	ƒ 892,17
		Diversen	ƒ 3.992,28
Drukkosten circulaires	ƒ 106,60		
Diverse drukwerken	ƒ 38,99		
Drukkosten van uitgaven in bewerking	ƒ 7.900, -		
Lidmaatschappen	ƒ 151,88		
Reiskosten	ƒ 101,35		
Salarissen	ƒ 476, -		
Honoraria	ƒ 1.037,20		
Cliché's publicatie Thorbecke-Archief	ƒ 54,50		
Saldo per 31 december 1961	ƒ 19,91		
Totaal	ƒ 17.115,73	Totaal	ƒ 17.115,73

Rekening Bijdragen en Mededelingen

Overgeboekt van Exploitatie-rekening 1961	ƒ 5.411,75	Drukkosten Bijdragen en Mededelingen, deel 75	ƒ 5.411,75
Totaal	ƒ 5.411,75	Totaal	ƒ 5.411,75

Rekening boekenfonds Historisch Genootschap

Saldo per 31 december 1960	ƒ 2.210,82		
Contributies leesportefeuille	ƒ 90, -	Aankoop van boeken en tijdschriften	ƒ 904,65
Verkoop van boeken en tijdschriften	ƒ 401,76	Portikosten	ƒ 19,50
Rente Spaarbank	ƒ 7,50	Administratiekosten	ƒ 325,70
		Diverse uitgaven	ƒ 11,85
		Saldo per 31 december 1961	ƒ 1.448,38
Totaal	ƒ 2.710,08	Totaal	ƒ 2.710,08